

**ВІДДІЛ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
КОНОТОПСЬКОЇ МІСЬКОЇ РАДИ
СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**КОНОТОПСЬКИЙ МІСЬКИЙ
КРАСЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
ім О. М. ЛАЗАРЕВСЬКОГО**

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ

Випуск XII

**Н І Ж И Н
Видавець ПП Лисенко М.М.
2 0 2 1**

УДК 727.6/7(039)
К-64

Рекомендовано до друку
Науково-методичною радою
Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського
(протокол № 10 від 31 серпня 2021 р.)

Рецензенти:

Луняк С.М., доктор історичних наук
Моціяка П.П., кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Верба Н. П. (головний редактор),
Акічев Ш. М., Несвідоміна Н. В.

Відповідальний за випуск – Верба Н. П.

Конотопські

К-64 **читання** : зб. наук. пр. / ред. кол.: Верба Н. П. (гол. ред.), Акічев Ш. М., Несвідоміна І. М. : Відділ культури і туризму Конотоп. міськ. ради Сумськ. обл., Конотоп. міськ. краєзнав. музей ім. О. М. Лазаревського. Вип. XII. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2021. 400 с.
ISBN 978-617-640-499-6

«Конотопські читання» 2021 – збірник публікацій за результатами XII читань Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського. Висвітлює факти з археології краю, історії релігійного життя, розвитку ремесел, промисловості, транспорту, техніки, радіо і телебачення, пам'яткоохоронної справи, краєзнавчого руху та туризму, писемних джерел та історіографії, збереження культурної спадщини Конотопщини та Лівобережної України.

Видання розраховане як для фахівців: істориків, археологів, музеєзнавців, так і для широкого загалу читачів – усіх, хто цікавиться пам'яткознавством, пам'яткоохоронною справою, музеєзнавством, історією і культурою краю та України в цілому.

УДК 727.6/7(039)

ISBN 978-617-640-499-6

© КМКМ ім. О. М. Лазаревського, 2021
© Видавець ПП Лисенко М.М., 2021

П Е Р Е Д М О В А

Конотопський міський краєзнавчий музей ім. О.М. Лазаревського – один з найдавніших і найбагатших музеїв Сумщини, має цінні зібрання матеріалів і предметів з природи, археології, історії, етнографії міста і регіону, відзначив в цьому році своє 121-річчя. Засновниками музею вважаються відомий історик Лівобережної України О.М. Лазаревський, на честь якого названо музей та видатний бібліограф, С.І. Пономарьов. Наразі в музеї зберігається майже 26 тисяч експонатів, музей є науково-дослідним і культурно-освітнім закладом, основною скарбницею пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, пов'язаних з історією і сьогоденням нашого краю. Щорічно музей та його відділи відвідують близько 15000 відвідувачів, індивідуально обслуговується до 6000 осіб, проводиться близько 500 екскурсій, як оглядових, так і тематичних по експозиції музею та його відділах для жителів та гостей міста. В екскурсіях співробітники музею щорічно обслуговують до 9000 осіб, проводять до 50 лекцій, протягом року в музеї оформляється та експонується близько 30-ти виставок із фондів музею та приватних колекцій.

Щорічно на базі музею проводиться краєзнавча конференція «Конотопські читання» та видається науковий збірник за результатами її проведення. XII випуск збірника наукових праць «Конотопські читання» висвітлює історію Конотопщини та Лівобережної України. Значне місце в збірнику займають доповіді, присвячені видатним особам: Т.Г. Шевченку, історичу О.М. Лазаревському та його родині, генералу М.І. Драгомирову, видатному бджоляреві П.І. Прокоповичу, художнику М. Мамонтову, знаому патентознавцю О. Нікітіній, засновниці місцевої школи мистецтв Л. Данилецькій, Відміннику народної освіти В.Я. Крамару. Значна частина доповідей присвячена історії Першої української революції, історії залізничної лікарні, музеєзнавству, історії Лівобережної України, дослідженню природоохоронної справи, народознавству, сакральному мистецтву та ін. В 2021 році в науковому збірнику представлено 46 робіт, написаних 52 авторами.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

Слід зазначити, що Конотопський край має багату історико-культурну спадщину, а збереження та відродження національних традицій, популяризація історичних подій, видатних особистостей Конотопщини є пріоритетним напрямком роботи працівників музейних та інших закладів культури міста.

Щиро вдячні всім учасникам XII Конотопських читань за вагомий внесок у вивчення історичного минулого нашого краю, дякуємо за публікації краєзнавців та науковців про цікаві та невідомі факти з історії Конотопщини.

Олена Шинкаренко

*начальник відділу культури і туризму
Конотопської міської ради
Сумської області*

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ

Акічев Ш.М.

Славетна Конотопська битва 1659 року в пам'ятниках, книгах, віршах та металі

Конотоп відомий в світі своєю цікавою назвою (існує в світі понад 15 Конотопів), літературним твором Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», військовими кораблями «Конотоп», чимало людей носять прізвище – Конотоп [2, 239]. Назва станції Конотоп є на багатьох картах Європи з 17 ст. Головним брендом міста і району є оборона Конотопа і Конотопська битва 1659 року. Без цієї битви не уявити історії України, від цієї битви почався шлях боротьби гетьмана І. Мазепи та інших діячів до Незалежності України.

Конотопська битва 1659 року, 362-річчя якої святкували цього року, увійшла в історію як одна з найбільших битв Європи XVII ст. В ній українська армія гетьмана І. Виговського разом з кримсько-татарським військом Мехмеда IV перемогла московське військо князя О. Трубецького. Навесні 1659 р. московська армія князів О. Трубецького та Г. Ромадановського вдерлася до Лівобережної України і почала облогу Конотопа [7, 19]. Після невдалого штурму конотопської фортеці 29 квітня (9 травня) 1659 московське військо почало 70-денну облогу міста. Московити в першому бою втратили бл. 10 тисяч пораненими і вбитими. Героїчна оборона фортеці під проводом полковника Г. Гуляницького скувала основні сили московитів і дала можливість гетьману І. Виговському зібрати українські війська та військо союзників для вирішального бою [11; 52].

28–29 червня (8- 9 липня) 1659 поблизу Конотопа відбулася битва, в якій були знищені основні сили московської армії. Втрати московитів становили понад 30 тисяч убитими і 5 тисяч полоненими. Рештки ворожого війська відступили з боями через села Яри, Бочечки, Козацьке до Путивля. Втрати козацького війська стано-

вили 4 тисяч воїнів, втрати кримсько-татарського війська становили 6 тисяч воїнів [5, 71-82]. Звістка про перемогу над царським військом облетіла всю Європу. Проте гетьман Виговський не зміг скористатися перемогою. Підбурювані старшиною, козацькі полки підняли заколот, і промосковська козацька старшина у жовтні 1659 р. змусила зректися його гетьманства [6]. Через деякий час поляки у 1664 р. знищили гетьмана І. О. Виговського [26].

В нашому місті ознайомитися з подіями оборони міста та Конотопської битви 1659 року можна в Конотопському міському краєзнавчому музеї ім. О. М. Лазаревського в залі «Оборона Конотопа 1659 року». Щорічно у музеї проводяться наукові конференції – «круглі столи» дослідників історії Конотопської битви з Києва, Ніжина, Чернігова, Сум, Батурина, Глухова, Конотопа та інших міст [32]. Гостями круглого столу у 2019 р. були представники кримськотатарського Меджлісу на чолі з Рефатом Чубаровим. Вони обговорювали малодосліджені питання історії битви, відвідали місця битви і поклали квіти до пам'ятників. Матеріали круглого столу друкуються у наукових збірниках нашого музею – «Конотопських читаннях». У вересні 2021 р. відбудуться XII-і Конотопські читання, до яких науковці та музейники України подали статті з історії Сумщини, Конотопа та Конотопської битви 1659 року.

Минуло багато років після битви, і навіть зараз вона є однією з малодосліджених сторінок історії України. З отриманням незалежності України, дослідники битви змогли отримати можливість її вивчення і відзначення на державному рівні. Серед відомих дослідників Конотопської битви ми відзначаємо істориків: Олександра Лазаревського [35], Юрія Мицика [40; 41], Олексія Сокирка [50; 51], Андрія Бульвінського [12; 13; 14; 30], Тараса Чухліба [57], Івана Лисого [37; 38], Ладю Сапухіну [48], Леоніда Мороза [58], Ігоря Лисого [39] та інших [45, 259 – 261]. Конотопський краєзнавець І. А. Лисий склав карту бою під Конотопом 1659 р., яку використовують у різних виданнях [11]. На ній населений пункт Саранівка названий помилково І. А. Лисим – Сарнівка. Ця помилка постійно з'являється на всіх графічних зображеннях у популярних та науково-історичних виданнях України [25, 29].

В пам'ятках

Конотопська битва 1659 року відзначена на території міста та району різними пам'ятниками та пам'ятними знаками.

В центрі села Шаповалівки Конотопського району біля пошти було встановлено **перший в районі пам'ятник битві** у вигляді невеликої каплички з іконкою Божої Матері, освяченої 10 липня 2009 р. Біля неї під час святкування та чергового відзначення річниці битви проходять збори громадськості та козаків, відбуваються урочистості і молебни. Напис на дошці *«Встановлено у пам'ять всіх козаків полеглих на шаповалівській землі у битві 1659 р. між козаками гетьмана Івана Виговського та царськими військами»*. Висота – 4, 5 м, довжина 2, 5 м. Засновник УПЦ КП. Меценати – Нікітов Сергій Георгійович та Змисля Сергій Петрович [34, 11].

2007 р. поле Конотопської битви увійшло до переліку найцікавіших пам'яток краю. У 2009 р. постановою Кабінету Міністрів України місцевість внесена як **«Поле битви між козацьким військами на чолі з І. Виговським і царською армією»** до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (до переліку об'єктів культурної спадщини національного значення) [4].

До меморіального комплексу у Шаповалівці будуть входити: панорама Конотопської битви 1659 року з матеріалами майбутніх археологічних досліджень, музей Конотопської битви 1659 року, церква святого Юрія Змієборця, скульптурна група українським козакам на чолі з гетьманом Іваном Остаповичем Виговським.

Залишки Конотопської фортеці 17 ст. яка знаходилася на пагорбі в Конотопі біля будівлі Конотопської РДА на розі вул. Красногірської та проспекту Червоної Калини навпроти будівлі Конотопської дитячої художньої школи. Фортеця була побудована у 40-х рр. XVII ст. [16]. Витримала 70-денну оборону під час Конотопської битви і була зруйнована поляками під час бойових дій на Чернігівщині військами Яна Казимира II у 1663 р. Зараз територію колишньої фортеці займає будівля Попівської ОТГ та Конотопської райради і Конотопської райдержадміністрації.

Знак **«Шаблі»** знаходиться на в'їзді до с. Шаповалівка. Пам'ятник з єдиного архітектурного комплексу в Шаповалівці – на низькому постаменті художня металева чавунна композиція з 5-и шабель, які розрубують щит. Це символізує перемогу козацької зброї над ворогами. Довжина кожної з шабель – 4, 8 м. Вага пам'ятника 15 тон. Автори пам'ятника – скульптор Микола Мазур та Богдан Мазур. Архітектор – відомий краєзнавець, сумчанин Володимир Биков [4].

В с. Шаповалівці Конотопського району є **пам'ятник гетьману України І. О. Виговському** у вигляді погруддя, виготовлений і встановлений за кошти Конотопського районного бюджету. Вартість робіт склала 20 тисяч грн. На п'єдесталі він з глиби кварциту, добутого з Баницького кар'єру Глухівського району Сумської області. На ньому металева табличка у вигляді грамоти із зображенням гетьманських атрибутів: герба Виговського та булави з написом: «Установлено у 2009 р. з нагоди 350-ї річниці перемоги українського війська гетьмана І. Виговського в Конотопській битві». Висота пам'ятника – 4 м. Автори – Юрій Ведмідь та Володимир Сахно. Висота пам'ятника становить 4 м. [4].

Пам'ятний знак на честь захисників міста 1659 р. було встановлено у 2009 р. в Конотопі біля храму Різдва Богородиці на розі вул. Братів Лузанів та вул. Успенсько-Троїцької. На великій кварцитовій брилі, привезеній з кар'єрів Правобережної України, напис: «Тут кувалася слава української зброї. Установлено на честь 350 річниці славетної перемоги війська гетьмана Івана Виговського у Конотопській битві». Після встановлення перед цим храмом пантеону національної пам'яті, напис на цьому пам'ятному знаку був прибраний. Камінь був переданий до скверу воїнам інтернаціоналістам на проспекті Червоної калини [4].

Пам'ятник полковнику Ніжинському та Чернігівському Григорію Гуляницькому у вигляді погруддя встановлено біля ЗОШ №7 м. Конотопа в районі Загребелля [4].

Пам'ятник Григорію Гуляницькому у вигляді погруддя (використано зображення гетьмана Івана Виговського) відкрито урочисто і освячено 9 липня 2016 р. на розі пр. Червоної Калини та вул. Лазаревського. Має на пам'ятнику дивний напис «Гуляницький командир оборони Конотопу 1659 року». Насправді під час оборони Конотопа Г. Гуляницький був наказним гетьманом Сіверським, полковником Ніжинським [4].

Меморіал «Пантеон національної пам'яті Конотопа» відкритий 14 жовтня 2019 р. о 12 годині дня біля Собору Різдва Пресвятої Богородиці на розі вул. Братів Лузанів та Успенсько-Троїцької. Створено меморіал за проектом Батуринаського Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Складається з 6 пам'ятних стел, які висвітлюють героїчні сторінки битв за Україну. Окремі стели присвячені гетьману І. Ви-

говському та полковнику Г. Гуляницькому, воїнам 58-ї бригади. Дивно, що автори текстів до стел не знають, як по батькові гетьмана І. Виговського та полковника Г. Гуляницького.

Пам'ятний знак Конотопській битві біля БК «Зоряний» встановлено 11 липня 2015 р. з нагоди 356 –ї річниці Конотопської битви. Являє собою 4-х тонний камінь, створений з кам'яної брили скульптором Валентином Осадчим. На камені викарбувано малий герб України, тризуб, зображено печатку Запорізького війська та текст, створений київським істориком Олексієм Сокирко: *«Цей пам'ятний знак встановлено на честь перемоги козацького війська спільно з представниками військ країн сучасної східної Європи над російською окупаційною армією у Конотопській битві влітку 1659 р.»*

На іншому боці каменю зазначено: «У цій місцині у 1659 р. в Конотопській фортеці козаки на чолі з полковником Григорієм Гуляницьким героїчно витримали 70 денну облогу московських військ». Історія встановлення цього каменю починалася навесні 2015 р. коли Сергій Малик приїхав до музею і разом з Акічевим Ш. М. та директором краєзнавчого музею Мокроусовим А. І. поїхали до с. Шаповалівки до місцевої вчительки, поетеси та директорки місцевого музею поетеси О. Качан для пошуку місця, де С. Д. Малик пропонував встановити пам'ятний знак. Декілька годин їздили по полях Шаповалівки і вирішили продовжити пошуки пізніше. Але С. Малик привіз камінь не до Соснівки, а до Конотопа. Тогочасний керівник міста В. Дзед наказав встановити пам'ятний знак біля МБК «Зоряний». Хоч на тому місці під час битви не було фортечних мурів, а у 18-19 ст. знаходились скотомогильники. В зв'язку з тим, що знак знаходиться на несприятливому місці, і люди знаходячись біля нього відчувають негатив. Дивна дерев'яна споруда біля каменю у вигляді великої рогатки з направленням на центр старого міста довго дивувала конотопців, поки нарешті не згнила і була демонтована. Малик С. Д. біля пам'ятного знаку встановив лаву з написом, присвяченим битві. На цій лаві фотографуються гості міста [4].

Камінь для пам'ятного знаку Конотопській битві 1659 р на українському позашляховику «Вепр» благодійник, волонтер, президент КМАМК, кандидат психологічних наук Сергій Дмитрович Малик провіз по 18 областях і містах України від Маріуполя до

Львова, Харкова до Одеси. Провезення і презентація пам'ятного знаку було освячене у Києві Патріархом України Філаретом. У відкритті пам'ятного знаку в Конотопі взяли участь жителі міста, керівники області, народні депутати; представники духовництва, різних партій, козацьких організацій; волонтери [4].

Великий дерев'яний хрест на кургані біля с. Шаповалівки та с. Соснівки встановлено у 2005 р. козаками на чолі з Корнієнком Олегом Миколайовичем – головою Сумської обласної організації Національної Спілки краєзнавців України на найбільшій козацькій могилі Конотопщини, де поховані загиблі під час битви козаки [23]. Місце цього кургану задовго до цього, раніше після повідомлення місцевих жителів, досліджував нещодавно померлий відомий конотопський краєзнавець Леонід Павлович Мороз та конотопські краєзнавці. Біля нього проходили зйомки документального телефільму про Конотопську битву 1659 року [34].

В с. Руда Жидачівського району на Львівщині знаходиться музей гетьмана І. Виговського, перед яким встановлено пам'ятник гетьману І. Виговському.

Досі немає пам'ятника вірним союзникам українського війська у цій битві, які понесли великі втрати – воїнам кримсько-татарського війська. Сподіваємося він неодмінно з'явиться.

В кіно та відеофільмах

Навесні 2019 року у Конотопі проходили зйомки документального фільму «Конотопська битва. Імені Виговського» кіностудії «Кінематографіст» Національної Спілки кінематографістів України на замовлення Міністерства культури та інформаційної політики України про Конотопську битву за участі голови Сумської обласної організації Національної Спілки краєзнавців, учасника АТО О.М. Корнієнка та наукового співробітника Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського Акічева Ш.М. Фільм консультувався провідними дослідниками історії Конотопської битви, кандидатами історичних наук Андрієм Бульвінським та Олексієм Сокирко. Режисером фільму є Олег Володкевич [4]. Готується цей фільм до виходу на екрани України і був показаний влітку цього року на Сумщині, в Конотопі та Києві.

В телевізійних історичних студіях Гульняри Абдулаєвої розповідається про участь кримських татар у Конотопській битві.

В церковних спорудах

Собор Різдва Богородиці УПЦ КП (вул. Успенсько-Троїцька). Урочисто відкритий Президентом України В. Ющенко 11 липня 2009 р. під час святкування 350 річчя Конотопської битви. Храм 5-банний. Побудований будівельною компанією Євгена Сура на кошти чикагської діаспори. Автор проекту – архітектор Георгій Рогожин (м. Київ) у співавторстві з Яковом Леоновим та Віталієм Лучко [24].

Свято-Вознесенський кафедральний собор (вул. Володимира Великого). За наказом гетьмана І. Брюховецького загиблих на полі Конотопській битві 1659 року перепоховали з поля битви в одній братській могилі в Конотопі, і на цьому місці встановили церкву на честь 40 мучеників Севастійських [15, 317; 16].

Пам'ятками Конотопської битви 1659 року також є:

1. Назва 58 окремої мотопіхотної Конотопської бригади ім. гетьмана І. Виговського оперативного командування «Північ» сухопутних військ ЗСУ, створеної 17 лютого 2015 р. Отримала цю почесну назву 6 грудня 2019 р. на перше відзначення Дня піхоти [4].

2. Всеукраїнський патріотичний фестиваль «Козацький родослав», який проводиться в с. Шаповалівка Конотопського району (на час битви Шеповалівка) [4].

3. Велораллі «Конотопська битва 1659 року» проходить влітку за участі місцевих краєзнавців та природознавців по території Конотопського району.

4. Назви вулиць у Конотопі: вул. гетьмана І. Виговського, вул. полковника Г. Гуляницького з 10 грудня 2015 р. [4].

5. Замок Конотопської фортеці, який експонується у залі «Конотопська битва 1659 р.» і є свідком подій оборони міста того часу [31, 9-10].

6. Можливо, також мовчазним свідком є салютна гармата в тому ж залі музеї [31, 9-10].

В поштових знаках

Поштовому конверті України № 215 «Іван Виговський» та поштовій марці з зображенням гетьмана І. Виговського у рамці (за малюнком невідомого художника з літопису С. Величка). Зліва і справа від портрету зображені батальні сцени – епізоди битви під Конотопом [1, 3].

Металі – ювілейній карбованій монеті з серії «Герої козацької доби» Національного Банку України до «350 – річчя Конотопської битви» номіналом 10 гривень карбованого срібла 925 проби у 2009 р. накладом 8 тисяч примірників. Монету було введено до обігу 19 червня 2009 р. Монета була присвячена 350-річчю перемоги війська, очолюваного гетьманом І. Виговським у битві під Конотопом. Художники – Микола Кочубей, Володимир Таран, Олександр і Сергій Харуки, Скульптори – Анатолій Дем'яненко, Володимир Атаманчук [43, 205].

В науці і освіті

У Польщі заснована премія імені Івана Виговського під почесним патронатом Президента Республіки Польща центром східноєвропейських студій Варшавського університету ініціатор) та найпрестижнішими польськими університетами: Варшавським, Ягелонським, Вроцлавським, Університетом Адама Міцкевича в Познані та 4 університетами, розташованими вздовж східного кордону Польщі. Зокрема, університетом у Білостоці, університетом М. Кюрі-Складовської в Любліні, Люблинським католицьким університетом, Жешувським університетом, колегією Східної Європи у Вроцлаві, Національним інститутом Оссолінських у Вроцлаві. Пізніше приєдналися нові навчальні заклади: Гірнично-металургійна академія в Кракові, Академія Леона Козьмінського, Колледж Європи, Collegium Civitas, Лодзька політехніка, Познанська політехніка, Вроцлавська політехніка, головна школа сільського господарства, Економічний університет у Вроцлаві, Педагогічний університет у Кракові, Аграрний університет у Кракові, Гданський, Лодзький та Вармінсько-Мазурський університети.

Премія імені І. Виговського присуджується щороку 22 травня у Варшавському університеті громадянам України, які зробили значний внесок в розвиток науки, культури та суспільного життя, формування та розвиток громадянського суспільства в Україні та побудову демократії України, опираючись на європейські цінності та беручи до уваги історичні, сучасні та майбутні відносини України з Польщею та Європою. Лауреати премії ім. І. Виговського отримують можливість фінансової підтримки 12-місячного перебування з метою наукової та викладацької роботи в галузі гуманітарних наук на базі 6-х польських універси-

тетів. Можливість фінансової підтримки 4-х місячного стажування для проведення наукових досліджень в галузі гуманітарних наук на базі 2-х польських університетів. Дивно, що українські навчальні заклади не мають таких відзнак.

В літературі.

В поезії: Олександра Ольжича «Незнаному воякові», Олекси Стефановича «Вічна слава» [53], Дмитра Павличка «Іван Виговський», Юрія Кисельова «Конотоп» [21], Івана Малковича «Конотоп», «Балади про Конотопську битву» Максима Нестеренка [42], наших земляків: Дмитра Білоуса «Конотоп» [8, 80-81], Антонії Цвид «Над Конотопом» та «Конотопська битва» [54, 306, 321], Георгія Гороха «Наш Конотоп» [17, 119], Володимира Сахна «Конотоп», поеми та вірші інших місцевих авторів [9; 60].

Також є давня російська пісня Кірши Данилова «Под Канотопом, под городом...», присвячена подіям Конотопської битви і загибелі в ній московських вояків і князя Пожарського [18, 28; 19, 313; 59].

Книга – історична повість Юрія Тиса – Крохмалюка «Конотоп» [55], роман Василя Дмитровича Кожелянко «Конотоп» [22], історична розповідь Леоніда Полтави «Маленький дзвонар з Конотопа» [47], повість Юрія Мушкетика «На брата брат» та інші літературні твори [56].

В мистецтві

Картини відомих художників: Петра Стефановича Андрусіва «Бій під Конотопом» (1977) [3, 123], та «Зустріч гетьмана І. Виговського у Конотопі в 1659 році», (1977) [33, 10] Надії Дмитрівни Сомко «Бій під Конотопом» (1962) [3, 161].

Триптих «Оборона Конотопа» конотопських художників В. Бо рошнева та Б. Сердюка був створений за замовленням Конотопської міської ради за рекордно короткий термін у 2009 для експозиції у великій виставковій залі Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О. М. Лазаревського [31, 10].

В сувенірних магнітах, зафіксовані також фото пам'ятників та картин про Конотопську битву 1659 р.

Минуло понад 362 роки. Змінився час, і змінилися люди. Захисникам міста 1659 року будуть встановлені нові пам'ятні знаки і пам'ятники. Можливо, серед них нарешті з'явиться пам'ятник союзникам українського війська – кримським татарам, нащадки

яких потерпають через анексію Росією Криму. Спогади про події тієї давньої оборони Конотопа примушують задуматися над козацьким минулим та сьогоденням України [49]. Ми вклоняємося праху тих, хто поклав життя за Конотоп 1659 року і 1941–1945 років. Всі вони, відомі і невідомі залишаться в нашій пам'яті, у наших серцях, у віршах і книгах, пам'ятниках і музеях.

Конотопська битва та її славні герої будуть увічнінені навіки в пам'яті народу.

Джерела та література

1. Акічев Ш. М. Історія Конотопа в марках. //Конотопський край. – 2001. – №63. – С. 3.
2. Акічев Ш. М. Місто Конотоп в світі топонімій: VIIIВсеукраїнська наукова конференція. Історичне краєзнавство і культура // Наукові доповіді та повідомлення, частина I. – Київ – Харків. – 1997. – С. 239 -241.
3. Акічев Ш. М. Пам'ятні дати з історії Конотопщини. – Харків: Мачулін, 2019. – 312 с.
4. Акічев Ш. М. Славетна Конотопська битва 1659 року, оспівана в пам'ятниках, книгах, віршах та металі. // Факти +програми ТБ» №№27, 28.
5. Акічев Ш. М. Роль татарської кінноти у Конотопській битві 1659 року. // Военна історія, № 3 (45), – 2009. –71- 82 с.
6. Апанович О. Гетьмани України та кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
7. Бабулин И. Б. Князь Семен Пожарський и Конотопская битва. – СПб., 2009.
8. БілоусД. Г. Конотоп. // Ромен хіба не родич Рима?. Поезії. Київ, Український письменник. – 1995.
9. Бондар Г. І. Вічноплинність Сейму. Суми, 2002.
10. Боршнев В. О. Конотоп. Сторінки минулого. – Конотоп, 2001.
11. Бугрій В. С., Ніколенко Ю. В. Конотопська битва 1659 р. Методичний посібник для вчителів історії. – Суми: Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – 28 с.
12. Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 року. – К., 2008.
13. Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 років в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. – К., 2008.
14. Бульвінський А. Г. Українсько-російська війна 1658-1659 рр. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – К., 1998. – 20 с.
15. Василенко Г. М. Конотоп. // Енциклопедія Сучасної України. т. 14. Кол. Кос. – К., 2014.
16. Вечерський В. В. Историко-архитектурный опорный план и проект зон охраны памятников истории и культуры г. Конотопа Сумской области. – Хоздоговор № 1/91. На правах рукописи. Т. 1. – К., 1991.
17. Горох Г.И. Запомни события эти. Поэтический сборник. – Конотоп, 2007. – 198 с.
18. Данилов Кирша. Под Канатопом, под городом... // Древние русские стихотворения собранные Киршею Даниловым. М., 1977. – 488 с.
19. Каргалов В. В. ПолководцыXVIIв. – М.: Патриот, 19909. – 496 с.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

20. Карнацевич В. Л. Битва під Конотопом. – Харків: Фоліо, 2015. – 63 с.
21. Кисельов Юрій. Конотоп. // Ми – народ. Поетичні майстерні. – К., 2010.
22. Кожелянко В.Д. Конотоп. Роман. Літературно-художнє видання. – Львів, 2001. – 176 с.
23. Козацька Україна XVI – XVIII ст. Держслужба геодезії, картографії та кадастру. Державне науково-виробниче підприємство «Картографія». 2011.
24. Конотоп на перехресті шляхів. Збірник історико-краєзнавчих нарисів. У 3-х книгах. Книга 1. Ш.М. Акічев, М.М. Ганзя, О.В. Євтушенко та ін. / За заг. ред. В.К. Шейка, Т.Ю. Володіної. – К.: ВД «Фолігрант», 2012. – 128 с.
25. Конотопська битва: погляд через століття. Матеріали науково-теоретичної конференції. 14 липня 2007 р. Конотоп, 2007. – 60 с.
26. Конотопська битва: міфи і реалії в східноєвропейській історії. 19 червня 2009 року. Всеукраїнська науково-теоретична конференція. – К., 2009.
27. Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України. – Київ; Конотоп, 1995.
28. Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць – Київ, 1996.
29. Конотопська битва 1659 на сторінках друкованих видань. Рекомендаційний бібліографічний покажчик. Конотоп, 2014 /Конотопська ЦМБ ім. С. І. Пономарьова; уклад. І. М. Символ. –, 2014. – 21 с.
30. Конотопський край в роки національно-визвольної війни українського народу (середина – кінець XVII ст.) Конотоп, 2008.
31. Конотопський міський краєзнавчий музей ім. О. М. Лазаревського. – Конотоп, 2018. – 24 с.
32. Конотопські читання. Збірники наукових праць вип. I – XI. – 2010 -2020.
33. Конотопщина. Час, події, долі. Науково-популярне видання / Ш.М. Акічев, А.І. Сахно, Г.І. Стеценко. -К.:ВД «Фолігрант», 2005. – 232 с.
34. Корнієнко О.М. «От де, люде, наша слава, слава України»: До 350-річчя перемоги під Конотопом. – Київ, 2009. – 52 с.
35. Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т.2. Полк Нежинский. – Киев, 1893.
36. Літопис Самовидця. – К., 1971.
37. Лисий І.А. Звіт про обстеження курганів, городищ і оборонних валів Конотопщини 1975 р. // НА ІА НАН України. – Ф. о. 1975/61.
38. Лисий І.А. Конотоп і Конотопська сотня. // Конотопський край, 1992, 28 жовтня.
39. Лисий І.Е. Суспільно-економічний розвиток Конотопщини XVII століття. – Суми: Видавництво «МакДен», 2009. – 76 с.
40. Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. / Юрій Мицик. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2004.
41. Мицик Ю.А. Іван Виговський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С. 191 – 234.
42. Нестеренко М. Балада про Конотопську битву та Меч Івана. – К., 2015.
43. Пам'ятні та ювілейні монети України 1995-2009. Каталог-довідник. – К., Національний банк України, 2010. – 528 с.
45. Поле битви – Україна. Від володарів степу до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 352 с.

47. Полтава Л. «Маленький дзвонар з Конотопа». Історичні оповідання для дітей. – Видавництво Старого Лева. – Л., 2006. – 40 с.
48. Сапухіна Л.П. Соснівська битва // Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (частина 1. Історія). – Суми. 1994. – С. 70-75.
49. Соколев А. Вшанування козацького лицарства // Конотопський край. – №56 – 14 липня 1999. - с. 1.
50. Сокирко О. Г. Історичні матеріали з теми «Україна в роки правління Івана Виговського. Конотопська битва (1659 р.)». – К., 2014. – 28 с.
51. Сокирко О. Г. Конотопська битва 1659 р.: Триумф у час Руїни. – К.: Темпора, 2008.
52. Степанков В. Григорій Гуляницький //Полководці Війська Запорозького. – К., 1998. – вип. 1.
53. Стефанович О. «Вічна слава» // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики. В 4-х книгах. 2 книга. – К., 2001. – С. 657 – 658.
54. Цвид А.П. «Над Конотопом» та «Конотопська битва». //Між двох рапір. – К., 2016.
55. Тис Ю. – Крохмалюк. Конотоп. – К.: Ярославів вал. – 2007. -. 183 с.
56. Червак Б. Образ гетьмана Виговського в українській літературі. – Дрогобич, 1993.
57. Чухліб Т. В. Конотопська битва 1659 р. і міжнародна обстановка в Центрально-Східній Європі. // Конотопська битва: міфи і реалії в східноєвропейській історії. 19 червня. 2009 року. Всеукраїнська науково-теоретична конференція. – К., 2009.
58. Шалівська З.В., Акічев Ш.М., Мороз Л.П. Конотопщина – наш край: збірник краєзнавчо-публіцистичних матеріалів / З.В. Шалівська, Ш.М. Акічев, Л.П. Мороз. – Суми: видавничо- виробниче підприємство «Мрія», 2016. – 178 с.
59. Шевчук В. Битва під Конотопом у російській пісні «Под городом под Конотопом» // Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць. – К., 1996.
60. Яр Славутич. Конотопська слава //Корнієнко О. М. «От де, люде, наша слава, слава України»: До 350-річчя перемоги під Конотопом. – Київ, 2009. – 52 с.

Акічев Ш.М.

Спогади В.Я. Крамара як джерело з історії Конотопа 1920–1940х років

У фондах Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського зберігаються архівні документи різних часів. Серед них є цікаві спогади про Конотоп у радянські часи. Увагу дослідників привертає невелика папка № 418 зі спогадами відомої людини, Вчителя і Директора першої в Конотопі середньої школи ЗОШ №2 Крамара Володимира Яковича (6. 06. 1906 – 1. 06. 1991).

Закінчення його спогадів датується 12 листопада 1980 р. На той час готувалась ювілейна зустріч «50 річчя школи» з випускниками та викладачами середньої школи № 2. Відбулася вона у 1981 р. і стала великою подією в житті міста. У 1996 р. на 90-річчя від дня народження була відкрита на будівлі школи меморіальна дошка з написом «В цьому будинку з 1931 по 1941, з 1946 по 1953 роки працював засновник першої 10-річки в Конотопі талановитий педагог-новатор Крамар Володимир Якович 1906- 1991».

Його біографія висвітлена його сином, Олександром Володимировичем Крамаром – старшим науковим співробітником Київського Національного технічного університету «КПІ», в статі «Видатні віхи трудової діяльності педагога-новатора Крамара В.Я.» у VI збірнику «Конотопських читань». [4]. В.Я. Крамар закінчив Головенське земське повітове училище у 1915 р., потім Борзенську семирічну школу. Навчався у Борзенському педтехнікумі і після об'єднання з Конотопським педтехнікумом переїхав до Конотопа. Закінчивши педтехнікум, працював вчителем в Коропському районі, Борзні, Велико-Самбірській школі, Конотопській школі №2. Брав участь у Другій світовій війні. Керував райвідділом народної освіти, був деканом фізмату Конотопського вчительського інституту. Потім був директором середньої школи № 2, керував мічуринським садом в Конотопі, працював вчителем фізики Конотопської середньої школи №4 з 1953 по 1967 рр. В. Я. Крамар отримав орден Трудового Червоного Прапора та звання «Відмінник народної освіти» [4].

Про приїзд до Конотопа і розповідь про місто і його мешканців розповів у невеликому нарисі. Спробуємо заглянути в історичне минуле Конотопа 1920-1940 х рр. за спогадами В. Я. Крамара. (матеріали подаються українською мовою в перекладі на російську).

«Мої спогади про зміни в м. Конотопі

с. 1 Перше моє знайомство з м. Конотопом відбулося у другій половині 1924 року. Адміністративно-територіальний устрій нашої республіки відрізнявся від сучасного. Столицею України було м. Харків. Республіка поділялася на округи. Серед них був і Конотопський округ. [1]До нього входили райони Конотопський, Борзенський, Кролевецький, Сосницький, Буринський та інші.

В містах Борзна, Кролевець та Сосниця були навчальні заклади: трьохрічні педагогічні курси, які готували вчителів молодших

класів єдиної семирічної трудової школи. У 1924 р. рішенням окружкому партії і окрвиконкому всі три педагогічні навчальні заклади (Борзни, Кролевця і Сосниці) зливалися в один – Конотопський педагогічний технікум [2]. До того в Конотопі був єдиний середній навчальний заклад – залізничне училище, яке потім стало будівельним технікумом. (Цього року він святкував своє сторіччя) [3]. Природно, це мало. Вочевидь, були і інші думки.

В цей час я вже був переведений на 3-й курс Борзенських педкурсів і зрозуміло опинився на 3-му курсі Конотопського педтехнікуму.

с. 2. Місто Борзна розташовано далеко від залізничної станції, Плиски – у 18 км. Добравшись до ст. Плиски гужовим транспортом, далі поїхали потягом (чомусь його називали – Максим Горький). Він складався з кількох товарних вагонів з лавами – дошками та паровоза). Шлях незмінний: Плиски, Бахмач та Конотоп, всього 90 км ми подолали за 4 години. Зараз Київ-Конотоп йде 3-3, 5 годин). Нас молодих людей (18-20 років) станційний район м. Конотопа вразив своєю величчю. Величезні, гуркотливі «залізничні майстерні» (нині ВРЗ), критий, асфальтований перон, красиві будівлі вокзалу з залами 1-го, 2-го та 3 класу, ресторан, буфети. А далі ? Далі можна візником (50 коп.) або пішки до міста. Нам було «вигідніше» пішки, і ми пішли до відведеної нам будівлі, колишнього комерційного училища [4]. Будівлі цієї зараз немає. Підірвана німецькими окупантами. [5]. На цьому місці побудовано будівлю нового «Будинку Рад». Перед фасадом будівлі невеликий красивий парк, в анфас фруктовий сад, в ньому будинок (вочевидь призначений для директора комерційного училища) [6]. Ось у цей будинок нас і доставили. Тут був чоловічий гуртожиток. Дерев'яні тапчани стояли майже впритул. Переночували. Було ще декілька днів до початку занять.

с. 3. Гурбою пішли знайомитися з містом. Одразу ж за нашим гуртожитком, городи, видно залізничну гілку на Москву. Там, де зараз «Будинок піонерів» теж пусто, стоїть одинока кузня.

Виявилось, що центром міста є «Невський проспект» – зараз проспект Леніна [7]. У будівлі 2-ї школи були розташовані окружком партії, комсомолу та окрвиконком. Будівля, де зараз «Управління торгівлі» – готель. Територія, де нині клуб заводу «Червоний металіст», являла собою парк [8]. Вечорами, під ви-

хідний він був заповнений молоддю, але особливо вона полюбляла проходжуватися по тротуару правою стороною (якщо стати обличчям до кіно імені Воронцова). Між ними снували хлопчачки вигукуючи: «Кому іриски, копійка штучка (був ще НЕП) [9]. Трохи нижче, напроти окрвиконкому (зараз відділ кадрів заводу «Червоний металіст») «Палац праці» – царство професійних спілок [10]. Трохи нижче завод «Червоний металіст» з дерев'яними цехами, невеликий. Виготовляв соломорізки [11]. Нижче заводу річка Єзуч. Пойма річки заросла лісом вільхи. По річці можна було кататися на човнах, які надавали напрокат мешканці Загребелля. Особливо популярними були Чернишевські човни. Вимоценими каменем були вулиці Сосновська, Невський проспект, Путивльська та Виконкомівська.

с. 4. Конотоп 1924 р. був невеликим містечком з населенням 25-30 тисяч чоловік [1, 235]. Кінотеатрів було два: 1) ім. Воронцова (на честь голови першого Конотопського окрвиконкому) [12] та на вокзалі, який називали «Ідальня». Поліклініка була розташована в будівлі, де зараз управління громадського харчування (напроти 2-ї школи). Вся лікарня була розташована в приміщенні по проспекту К. Маркса. [13] Школа №1 була розташована в будівлі, де зараз музична школа [14]. Школи №2 та №3 були в будівлі комерційного училища, тобто там де і Педтехнікум [15]. Школа №4 в будівлі Гоголевського училища, маленькій будівлі [16], розташованій нижче зубної лікувальниці [17]. Школи залізничного району підпорядковувалися Міністерству залізничних шляхів. Ніяких офіційних зв'язків з міськими школами не мали. 1 вересня 1924 р. наш педагогічний технікум почав заняття, а в червні 1925 р. я закінчив його і був направлений вчителем до Вишенської семирічної школи Коропського району.

В зв'язку з великою нестачею педагогічних кадрів замість молодшого класу, мені доручили читати історію і фізику. Пройшов мій перший трудовий рік. Мене переводять на роботу до Борзенської садово-огородньої школи, де я і пропрацював до 1929 р.

У 1929 р. розпорядженням Конотопської окружної інспектури був призначений директором Велико-Самбірської семирічної школи. В ці роки були ліквідовані округи [18].

2-га середня школа зайняла свою будівлю по Виконкомівській і в 1931 р. я був призначений директором 2-ї семирічної

школи м. Конотопа. За період з 1925 – 31 рр. відбулися в м. Конотоп істотні зміни. Всі шкільні будівлі були звільнені для використання за прямим призначенням. Виключенням стала чоловіча гімназія, будівля якої була зайнята військовими частинами (ця будівля майже напроти сучасної 1-ї середньої школи) [19].

Побудовано Будинок Рад [20] (зараз Будинок піонерів) [21], посаджене парк ім. Кірова [22]. Споруджено центральний водогін. Побудована електростанція потужністю 1200 квт. З'явилися в місті і частині будинків електричне освітлення. До 1925 р. воно було лише на залізничній станції, залізничній станції, залізничних майстернях та КЕМЗ. Більше шляхів стали шосейними. Транспорт залишався гужовим. Зросло населення міста, його постачання продуктами забезпечувалося з ринку. Та і більшість мешканців міста відгодовували свиней, мали своїх корів, утримували птахів.

Але були і великі втрати. Комусь прийшло в голову вирубати ліс у пойми р. Єзуч, провести меліорацію і створити рисові поля. Рис не визрівав, одна солома. Річка Єзуч перетворилася у джерельце [23].

Важким ударом був голод 1932-1933 рр., він загальмував розвиток всього народного господарства [24].

Всі газети регулярно повідомляли про імперіалістичного оточення, загрози нашій країні. Зрозуміло, держава приймала міри по зміцненню обороноздатності. На околиці міста було споруджено аеродром. Для потреб спорудження будинків були розібрані дві церкви. Одна [25] стояла на тому місці, де зараз пам'ятник Т.Г. Шевченку [26] та друга [27] на розі вулиць проспекту Леніна і Ворошилова, поблизу трамвайної зупинки «Пам'ятник Леніну». [28] Третя церква [29] на вокзалі, наскільки я пам'ятаю цегла пішла на цивільні споруди. Зросло і житлове будівництво: селище КПВРЗ і селище депо і бригад залізничних служб. Ці селища складаються з двох квартир, біля кожного свій город і сад. Населення міста перевалило за 50 тисяч. Тяжким тягарем були арешти, висилки 1937 року. Народ ходив з опущеними головами, тому що більшість розуміло безпідставність розгулу цього терору. Прийшов 1939 рік. Фашистська Німеччина на чолі з очманілим фюрером Гітлером напала на Польщу, а 22 червня 1941 р. і на СРСР.

с. 7. Наприкінці серпня 1941 р. було окуповано м. Конотоп [30]. Населення міста було перетворено на рабів, багато було угнано до самої Німеччини. Про кривавий терор фашистів можна прочитати в статті Івана Хижняка в газеті «Радянський прапор» – «Бабин яр Конотопа». Напроти 1 –ї середньої школи меморіал, там всі криваві цифри. Ворог вже співав про «розвал» Радянської армії, але під Москвою був ошелешений «зустрічню» і повернув. Потім Сталінград, Курська дуга, ще роки війни, але в травні 1945 р. – «Гітлер капут». Майже дворічна окупація Конотопа гітлерівцями принесла йому великі рани. Підірвані КППВЗ, залізнична станція, виведена з ладу електростанція, підірваний Будинок Рад. Першими були пущені: електростанція, КЕМЗ. Останній став основним постачальником техніки для вугільної промисловості Донбасу. Але ось біда, завод не зв'язаний з залізничною дорогою. Шляхом народної будівлі споруджена залізнична гілка ст. Конотоп – КЕМЗ [31]. Високими темпами став відновлюватися КППВЗ, споруджуватися залізничний вокзал [32] і потихеньку відновлюватися Будинок Рад, списаний для розбирання. Слід відзначити великі заслуги в усьому цьому першого секретаря міського партії Івана Антоновича Хижняка.

с. 8. Він зайнявся не лише відновленням зруйнованого, але пішов далі. Методом народної будівлі було споруджено трамвай, який надійно зв'язав всі основні частини міста [32]. За все це йому було присвоєно звання «Почесного громадянина міста Конотопа», проживає він зараз в м. Суми. (Слід відзначити, серед багато зробленого після війни, спорудження каналізації, спорудження багатьох житлових будинків. Конотоп став містом багатоповерхівок. Асфальтовано багато вулиць. Споруджена нова поліклініка, лікарня, з'явився автобусний зв'язок. Побудовані нові школи №№1, 3, 14. Добудовані старі. Місто зросло...

12 листопада 1980 р. [2]

У 2006 р. було урочисто відзначено 100 річний ювілей В. Я. Крамара. [3]. Для багатьох конотопців його життя стало прикладом самовідданості і педагогічної творчості. Спогади цієї непересічної людини дають краще розуміти місто Конотопа в загальній історії України. Ми і надалі будемо намагатися вводити в науковий обіг спогади конотопців різних часів про їх життя та життя нашого міста.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

Джерела та література

1. Акічев Ш.М. Пам'ятні дати з історії Конотопщини. – Харків: Мачулін, 2019. – 312 с.
2. Архів КМКМ № 418.
3. Крамар А. Спогади про батька // Конотопський край. – 2008. – 20 лютого.
4. Крамар О.В. Видатні віхи трудової діяльності педагога-новатора Крамара В.Я. / Конотопські читання, вип. VI, – Конотоп, 2015, – с. 337- 343.

Примітки

1. У 1922–1925 рр. була проведена в Україні адміністративно-територіальна реформа. Відбулась ліквідація повітів та губерній. Створені райони і округи. В березні 1923 Конотопський повіт перейменовано в Конотопський округ. До складу округу входило 130 сільрад. Конотопський округ складався з 13 районів та 267 сільрад.
2. 1 вересня 1924 у Конотоп із Борзни були переведені педкурси (3 основних та 1 підготовчий курси), де навчалось 158 чоловік. Частина викладачів була запрошена з Києва. Курси були реорганізовані в педтехнікум.
3. 1980 р.
4. Зараз на його місці Будинок Конотопської міської Ради
5. Вересень 1943 р.
6. Будинок знищений у 2012 р.
7. Зараз проспект Червоної Калини.
8. Зараз МБК «Зоряний».
9. НЕП – Нова економічна політика.
10. 2-а будівля Конотопської жіночої гімназії знищена у 1990-х роках рішенням Конотопської міської ради.
11. У 1920-х рр. мав назву – Конотопський механічний завод.
12. Георгій Георгійович Воронцов (1883- 1924), кінотеатр відкритий у 1924 р.
13. Зараз вул. Лазаревського.
14. Зараз не існує, знищена у 1990-х роках.
15. Зараз на його місці будівля Будинку Конотопської міської Ради.
16. Зараз не існує, знесена у 1990 х роках рішенням Конотопської міської ради.
17. Конотопська стоматологічна поліклініка.
18. У вересні 1930 р. в Україні було ліквідовано поділ на округи. Створено Конотопський район з двох районів – Конотопського та Жовтневого.
19. Зараз Конотопська гімназія.
20. 1927 р.
21. Центр Дитячої та Юнацької Творчості
22. Зараз парк культури «Юність»
23. У 1930 р. було вирішено осушувати береги р. Єзуч та використовувати землю після осушення для оренди садово-городньому товариству.
24. Жертвами голодомору 1932-1933 рр. в Чернігівській області стали понад 372 тисяч жителів.
25. Собор Різдва Пресвятої Богородиці.
26. Відкрито у 1939 р.
27. Церква Успіння Пресвятої Богородиці та дзвіниця.

28. Собор Олександра Невського.
29. Конотоп був окупований німцями 9 вересня 1941 р.
30. 1946 р.
31. 1953 р.
32. 1949 р.

Акуліч О. В.

Історична довідка про аеродром міста Конотоп

Конотоп славетне місто – що має цікаву історію, та не менше залишається і невідомих сторінок життя нашого міста.

На початку 30-х років ХХ століття, в місті базуються частини 62-ї легкобомбардувальної бригади, та авіаційні майстерні. Для зберігання матеріального майна та проживання особового складу, починається проектування військового містечка (район «Порт»). Саме в цей час технічно-будівельна частина «УНР-13» виконувала роботи по проектуванню та будівництву типових будівель для аеродромів Київського військового округу. На посаді інженера-архітектора знаходився Йосип Каракіс – один із основоположників конструктивізму в Україні. Йому було довірено розробку не тільки «Будинку авіації» та й житлових і інших адміністративних будівель. Так почалося будівництво «авіомістечка» неподалік від Батуринського шляху.

Йосип Юлійович Каракіс (16 (29) травня 1902, Балта, Балтський повіт, Подільська губернія, Російська імперія (нині Одеська область) – 23 лютого 1988 Київ) – український радянський архітектор, містобудівник, художник і педагог, один з найплідніших київських здчих. Архітектор світового класу, відомий на території колишнього Радянського Союзу та за кордоном як майстер короткої епохи українського конструктивізму і активний борець за збереження історичних пам'яток. Безліч новаторських ідей автора житлових і громадських будівель 30-х років ХХ століття свіжі і актуальні сьогодні, а задуми архітектора значно випередили свій час. Йосип Каракіс – автор десятків будівель, які стали згодом пам'ятками архітектури і ряду типових проектів. В цілому, за його проектами побудовано більше 4500 шкільних будівель (будівництво продовжується і понині). [1]

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

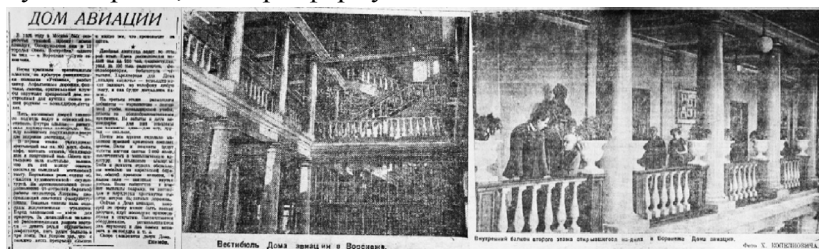
Центром дозвілля та культурного життя авіаційного містечка був «Будинок Авіації», який був типовим, і був побудований в 12 містах СРСР здебільшого на території України. До не давна ми тільки припускали, як він міг виглядати в Конотопі, адже не збереглися ніякі світлини с того часу, та й сама будівля була зруйнована відступаючими Німецькими військами в 1943 році.

Було відомо що такі типові будинки культури були побудовані в Озерному, Гуйві, Новоград-Волинському, Луганську, Харкові, Вороніжі, Саратові та недавно стало відомо що і в Сещі, але ніяких відомостей ніде не було представлено за побудову даного об'єкту в Конотопі. Була проведена клопітка робота зі збору інформації та співставлення аерофотознімка за 14 квітня 1943 року та сучасними супутниковими знімками збережених будинків культури [8], [9].

Район «Порт» 2020 рік, та ця ж сама місцина весною 1943 року.

Будівлі в Вороніжі та Сещі – були зруйновані так же само як і в Конотопі. Також після 1991 року були зруйновані в Луганську та Харкові, після розформування авіаційних вишів.

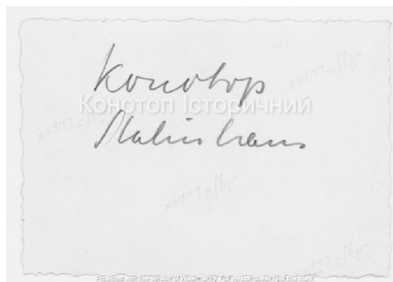
Стаття з Воронезької газети «Комуна» за 1935 рік, де ми можемо дізнатися за кількість побудованих типових проектів [2].

Недавно пощастило, і на Європейській платформі продажу [3], було виставлено фото, з підписом «Конотоп сталінський будинок»,

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

і на ньому зображений «Будинок авіації», що дало поштовх в вивченні та пошуку інформації по аеродромним будівлям Конотопу.

На жаль ми не можемо побачити даної будівлі на цей час, адже вона була зруйнована 4-6 вересня 1943 року, німецькими військами при відступі. Хоча не все втрачено, і ми можемо і на сьогоднішній день споглядати архітектуру українського конструктивізму 30-х років XX століття, за авторства Йосипа Каракіса.

Сучасний вигляд будівлі за проектом Й. Каракіса, яка переживає свій зовнішній дизайн зі зруйнованим «Будинком авіації». Будівля даного типу також знаходилася в місті Сеца, але була пошкоджена радянською авіацією і остаточно знищена при відступі німецьких військ. За такими ж методами, які були використані в Сеці – так же було знищено будівлі та злітно-посадкова смуга Конотопського аеродрому.

Місто Сеца, 1942 рік, та план району міста Конотоп, 2020 рік. Місцеві мешканці з легкістю впізнають дану будівлю, але це знищений блюзню [3].

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

Зі збережених будівель – це майже весь житловий фонд району «Порт» та виробничі будівлі заводу «Авіакон». Як приклад на світлинах вигляд з одного із ангарів аеродрому, в яких розмішувалися майстерні Люфтваффе.

На ній ми можемо бачити позаду будівлю казарми та штабу. Також вид на сучасний вхід до музею авіації в місті Конотоп. Представлені планування за 1943-й рік та сучасне планування міста.

Конотоп квітень 1943 року, та сучасний знімок з Гугл планета.
Під номером 1 позначена башенка на будівлі казарми.

При відступі в вересні 1943 року, німецькі війська почали знищувати інфраструктуру аеродрому, щоб він не залишився радянським військам. Як це описував в своїх мемуарах льотчика ескадрильї JD51 Гюнтера Шака (29.08.1943, Глухів). Знову нам треба відступати, росіяни біля вхідних дверей. З кількома танками він безперешкодно котиться на Глухів. Цього вечора ми летимо до Конотопа. Ми були тут два роки тому. Як змінилася картина! Тоді просування вперед, досить нестримний відступ сьогодні. У цьому і авіаційна база змінилася дуже переважно за два роки. Таке казино могло так само легко бути посеред Німеччини. Проживання та харчування відмінне. Ще з часів загального відступу, тут харчування щедре. Тому що у Конотопі також склади повинні бути очищенні якомога швидше. » [5].

За період з 3 по 6 вересня були знищені: будівля управління польотів, злітно-посадкова смуга, клуб «будинок авіації», 2 житлові будівлі, авіаційний тир, складські будівлі. Все залишали до останнього не зірваним, бо сподівалися на контр наступ німецьких військ на 60-ту армію РСЧА за проводом Івана Черняховського. [6] Але швидкий кидок радянських військ перешкодив повному знищенню аеродромної інфраструктури як в місті Сеца.

Зі спогадів льотчика Георгія Осипова. Мовою оригіналу.

«Пять дней мы просидели в Цымбалово, не сделал ни одного боевого вылета, а 20 сентября перебазировались на аэродром Конотоп.

Аэродром Конотоп был освобожден нашими войсками при участии боевой группы, сформированной из личного состава батальона аэродромного обслуживания. Эта боевая группа ворвалась на аэродром, перерезала все провода к заминированным объектам аэродрома и тем самым сохранила большинство кирпичных зданий, ангаров и других аэродромных сооружений. Под углом каждого здания в городке Конотопского аэродрома лежали пятисоткилограммовые бомбы, с помощью которых фашисты собирались взорвать все сооружения.

Личный состав мы разместили в кирпичных казармах, а командный пункт – в железобетонном бункере. Устроились мы в Конотопе хорошо. Не давали нам отдыхать только фрицы, которые каждую ночь бомбили аэродром. Из-за этого нам часа по два приходилось отсиживаться в щелях. Однажды бомбежка застала меня на командном пункте в железобетонном бункере. Резонанс от рву-

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

щихся вблизи бункера бомб был настолько велик, что казалось, перелопаются барабанные перепонки и разорвется голова». [7]

Фотодокументи про знищення аеродрому Сеща.

Взлітно-посадкова смуга міста Конотоп 14 квітня 1943 року [4].

Злітно-посадкова смуга міста Конотоп 6 вересня 1943 року, смуга знищена за таким же методом що показаний на аеродромі міста Сеща [4].

До нашого часу збереглося багато артефактів та будівель аеродрому побудови середини 30х років ХХ століття, які використовуються і по цей день. одними із них є стадіон та основний житловий фонд району «Порт» казарми, адміністративні будівлі, виробничі та складські будівлі, та резервна електростанція. В статті представлена коротка історична справка за Конотопський аеродром.

Джерела та література

1. Вікіпедія
2. Воронежський історичний форум
3. Платформа продаж Ebay
4. Американський національний архів (NARA)
5. Федеральний архів Німеччини (Bundesarchiv)
6. Центральний архів міністерства оборони РФ (ЦАМО)
7. Книга «Все объекты разбомбили мы дотла!» автор Георгій Осипов
8. Стаття «Чорно-біле Озенре»
9. Книга «Архітектор Йосиф Каракіс» автор Олег Юнаков

Ареф'єва Г.В.

До 100-річчя Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. Музей і влада

У столітній історії першого сумського музею виокремлюються два періоди його розвитку: 1920–1931 рр., сер. 1970-х – поч. 1990-х рр.

Розвиток музейного закладу стає можливим тільки за умови гармонійної реалізації основних його функцій: пошуково-збиральницької, обліково-фондової, експозиційно-виставкової, реставраційної, які базуються на системній науково-дослідній роботі.

Щодо історії становлення та розвитку першого сумського музею, то майже до кінця минулого століття документальні джерела були закриті для дослідження, а ім'я організатора і першого директора Н.Х. Онацького (1875–1937) від середини 1930-х і до початку 1990-х рр. вилучене з контексту української культури. Професійний художник і педагог з образотворчості Н. Онацький очолював музей протягом одинадцяти років (1 березня 1920 – 1 січня 1932) [1, 16–18].

Наслідком багаторічного замовчування історичної правди про перший музей у м. Суми і його засновника наразі є численні аматорські публікації, які вирізняються низьким рівнем вивченості вже доступних протягом останніх двадцяти років архівних джерел або повним їх ігноруванням та алогічною системою мислення їх авторів.

У Сумах до цього часу існують ідеологічні нашарування та приховуються документи щодо історії музею періоду 1939–1944 рр. [2].

Від початку 1990-х рр. опрацьовано архів: СБ України по Полтавській обл., де було страчено Н. Онацького, родинний архів Онацьких, який Наталія Никанорівна передала музею наприкінці 1990-х рр., Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ), де розшукано документи 1937 та 1939 років, щодо долі музею після знищення Н. Онацького. На підставі зазначених вище джерел, а також по відбитках печаток на фондкових документах складено і опубліковано хронологію становлення та існування музею, зміни його назв та системи підпорядкування від 1920 р. до сьогодення [2, 12–20] – це робочі матеріали для написання реальної історії закладу.

Аналіз документів з вище зазначених джерел та дослідження розробок українських науковців, у яких детально висвітлено загальні питання та розкрито основні проблеми музейної галузі України періоду 1917–1945 рр., надали можливість зробити висновки, що у кожному конкретному випадку розвиток української музейної галузі залежав від стосунків між фахівцями – організаторами справи і різними структурами влади. Незмінними джерелами у дослідженні історії музею залишаються два академічних видання: Перший збірник «Український музей» (1927), «Музеї на Україні» – праця керівника музейної галузі України В. Дубровського (1929, аналіз роботи музейних закладів протягом 1928 р.) і брошура Н. Онацького «Сім років існування Сумського музею» (1927). Усі три видання під час «погрому науки», який розпочався у 1928 р., були заборонені у 1929 р. та вилучені з наукового обігу. У зб. «Український музей» опубліковано протокол засідання в Академії наук (1926р.), на якому науковці і музейники відверто протистояли фахівцям Укрполітосвіти, вказуючи їм на негативні наслідки реорганізації музеїв, яку політичні структури втілювали в життя від 1919 р., науковці перешкоджали механізму подальшої політизації музейної галузі.

Метою даної розвідки є на підставі документально підтвердженої інформації щодо діяльності Н. Онацького по захисту містечкового музею від перетворення його на «культпросвіткомбінат» [7]розкрити тему під умовною назвою «музей і влада», простежити як від тих чи інших засобів впливу з боку влади ро-

бота музейних закладів спрямовувалася на їх розвиток або на деформацію основних музейних функцій, в окремих випадках й на знищення музеїв, в основному – мистецьких.

У процесі організації першого музею в Сумах важливу роль відіграла принципова позиція сумських урядовців: рішення про те, що у місті буде музей прийняли вже у 1918 р., коли до Сум випадково потрапила частина приватного музею відомого київського колекціонера Оскара Германовича Гансена, яку він у той рік привіз до родинного маєтку. Свідченням тому є запис у брошурі Н. Онацького: «Думка про організацію музею в Сумах виникла в 1918 році» [8]. Саме тому керівництво почало послідовно діяти після отримання попередження з Києва (травень 1919) про те, що «сумські» експонати музею Гансена націоналізовані і є складовою частиною Третього державного київського музею. Терміново створили спеціальну комісію по організації художньо-історичного музею і вже на початку червня 1919 р. заслухали «доповідь комісії». Протокол її засідання зберігається в Сумському обласному архіві (далі – ДАСО), у ньому йдеться про організацію музею з наданням йому родинного маєтку О. Гансена. Розпочавши тривалу боротьбу за майбутній музейний фонд, пішли на імітацію начебто існуючого закладу, призначивши Н. Онацького його керівником (1 березня 1920), на той час музей не мав ні приміщення, ні експонатів, а єдиною правдою було те, що від 1918 р. Н. Онацький був членом пам'яткоохоронної комісії по Сумській окрузі. Боротьба за колекцію Гансена тривала до жовтня 1921 р., коли експонати нарешті надійшли до музейних фондів, а першу експозицію для відвідування було відкрито у жовтні 1922 р.

Невизначеність ситуації з музеєм якимось чином заважала Онацькому в його основній діяльності, і через місяць після призначення він звернувся до керівництва з проханням звільнити його з посади. Н. Онацький викладав образотворчі дисципліни у багатьох закладах м. Суми, у тому числі і у військовому містечку, де мешкала його родина. Сумська Наросвіта у звільненні Онацькому відмовила, а комісару Піхотних курсів командного складу Червоної Армії надіслала листа з проханням не заважати йому «виконувати обов'язки директора Художнього музею в зв'язку з тим, що він є єдиним спеціалістом в м. Сумах як художник і звільнити його з цієї посади Наросвіта не може» [5].

Поважне ставлення з боку тих сумських урядовців, хто призначав Онацького на посаду керівника закладу, простежується протягом двадцяти років його перебування в Сумах. У статті до зб. «Український музей» Онацький схвально згадує Андрія Хвилю, який кілька років очолював Сумський повіт, – саме в період організації музею і брав активну участь у його становленні. Стосунки між ними підтримувалися й у наступні роки, у 1936 р. Н. Онацького звільнили від другого ув'язнення тільки після втручання А. Хвилі – на той момент заступника Наркома освіти. У 1937 р. А. Хвиля ще встиг вивести мистецькі музеї України з підпорядкування Наркомату освіти (далі – НКО) і передати їх до структури Раднаркому. Свідченням цьому є документ планово-фінансового відділу НКО УРСР з контрольними цифрами щодо фінансування музеїв і наукових установ на 1938р. У примітці позначено, що документ не стосується тих музеїв, які у 1937 р. були передані Управлінню мистецтв Раднаркому. Далі йде перелік п'яти художніх музеїв: Дніпропетровського, Лебединського, Сумського, Херсонського і Одеського [9]. Так від 1937 р. було законодавчо підтверджено профілі Сумського і Лебединського музеїв – художні. А. Хвилю розстріляли у 1937 р. разом з іншими працівниками НКО.

Історія становлення першого музею в Сумах віддзеркалює загальноукраїнські тенденції – то був період створення нових та реорганізації вже існуючих музейних закладів, законодавчої бази для реалізації цих процесів ще не існувало, тільки після 1925 р. почалися дискусії на тему, яким має бути музей; аналогічними шляхами йшла організація інших музеїв Сумщини [3].

Першим нормативним актом про охорону пам'ятників історії і культури в Україні був декрет Раднаркому від 1 квітня 1919 р. «Про передачу історичних і мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти». Головним завданням цього документу була організація охорони культурної спадщини: реально вже на той час більше року по всій країні діяли пам'яткоохоронні комісії (комітети). Цим документом місцевим органам влади дозволялося разом з членами пам'яткоохоронних комісій ситуативно приймати рішення про створення того чи іншого музею, до організації закладів долучалися працівники освітянської ниви, при цьому до 1925 р. їхня робота проводилась на громадських засадах. У тих випадках, коли на місцях не планувалась організація

музеїв, культурні цінності, що надходили з поруйнованих садиб чи маєтків направлялися до єдиного державного фонду, спеціально для цього створеного у 1918 р. (Харків).

На підставі декрету Раднаркому в Києві відбулась націоналізація приватного музею О. Гансена (1919). «Справу про передачу націоналізованого музею О. Г. Гансена в м. Сумах і Києві Головному управлінню мистецтв та національної культури при Народному Комісаріаті освіти Української РСР (музейна секція ВУКОПИСу)» Сумський художній музей отримаву 2012 р. від ЦДАВОВ і управління України, справа містить в собі протоколи і описи колекції Гансена. Цей пакет документів є головною доказовою базою щодо мистецького профілю першого сумського музею у суперечці між сумськими обласними музеями, яка виникла у 2000 р. [4]. Матеріали Справи остаточно підтвердили, що обласний краєзнавчий музей жодним чином не причетний до музею, створеного Н. Х. Онацьким.

Проблеми з визначенням профілів музеїв та системою їх підпорядкування виникли вже на початковій стадії їх організації. Головними причинами такого стану були відсутність *державної стратегії розвитку галузі та єдиного керівного органу управління музеями*. У структурі НКО ними опікувалися три різних департаменти: Головмузей (1921) з трьома відділами – рестрації й охорони пам'яток старовини, науковим і музейним, Головполітосвіта контролювала експозиційно-виставкову роботу, Головпрофосвіта (від 1925 р. – Укрнаука) – музейну науку. Музейні заклади опинилися в підпорядкуванні різних адміністративних органів, а на місцевому рівні ними керували у відповідності до конкретної ситуації. У звіті про роботу музею протягом 1925-1926 рр. Н. Х. Онацький зазначив, що музей, створений Сумською Наросвітою, знаходиться у безпосередньому підпорядкуванні Сумиполітосвіти. У цьому ж звіті він залишив запис про «постійну співпрацю з Українською та Всесоюзною академіями наук». Так під нагляд політичних органів Онацький потрапив задовго до відкриття музею, про це свідчить попередження від Сумиполітосвіти (травень 1921), у якому йдеться про те, що в черговий раз не дозволять відкрити музей у зв'язку з невиконанням Онацьким ряду умов. На той момент відкриття музею і так було неможливим – ще тривала боротьба за колекцію Гансена.

Реально музейну галузь очолила Академія наук, яка також підпорядковувалася НКО. До її функцій входила галузь охорони пам'яток старовини і мистецтва. Різні секції і комітети Академії здійснювали загальне науково-методичне керівництво українським музейним будівництвом. Одним із завдань Академії була підготовка музейників до ведення науково-дослідної роботи з питань музеєзнавства і популяризації музейних фондів. В основу діяльності музеїв закладався розвиток науково-дослідницького аспекту та освітнього потенціалу музейних зібрань. Фахівці Академії розробляли для органів державної влади загальний план мережі музейних установ, відповідні законопроекти, інструкції і т. ін. Науковці Академії від самого початку намагались перешкоджати політичним структурам у роботі по реорганізації музейних закладів, яку від 1919 р. втілювали в музеях Києва, Полтави, Харкова, де створили зразковий Соціальний музей ім. Артема, одночасно замість фахових керівників призначали політичних діячів. У ті роки були звільнені з керівних посад видатні музейники-науковці М.Ф. Біляшівський, М.О. Макаренко, М.Я. Рудинський, ін. Органи Головополітосвіти ставилися до музеїв як до пам'яткоохоронних організацій, що діяли на громадських засадах і були підпорядковані різним управлінським структурам.

Спроби перепрофілювати сумський музей почалися відразу після його відкриття для відвідування. Подаючи у 1925р. матеріали до зб. «Український музей» Н. Онацький писав Ф. Ернсту: «З початку Сумський музей був лише музеєм художнім, потім поволі почав перетворюватись в Соціальний музей. Торік організовано: кімнату Леніна, відділ революційного руху на Сумщині й історії революції ... і виробничий (цукроварство). В майбутньому цей відділ буде поширено до охоплення всього виробництва Сумської округи» (зберігається в архіві Інст. мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України).

Загроза перепрофілювання для сумського музею існувала до 1937 р.

Після перемоги науковців над політиками під час засідання в Академії наук (1926), музеї системи НКО урядовим рішенням були підпорядковані Укрнауці, зусилля якої спрямовувалися на впорядкування музейної мережі та її централізацію. Одночасно на державному рівні було констатовано: «...музейна справа в

УРСР досі не впорядкована за об'єктивними обставинами..., музеї виростили і оформлялися defacto...» [9].

Наступний етап політизації музейної галузі настав разом з початком процесів, які отримали назву «погром науки». У серпні 1928 р. вийшла урядова постанова «Про музейне будівництво», з якої витікало, що музейні експозиції мали віддзеркалювати не історію мистецтва чи культури, а історію «соціально-економічних формацій», акцентувати увагу на класовій боротьбі і завершувати сучасним (на той момент) періодом.

У родинному архіві Онацьких зберігається Резолюція по його доповіді на секції образотворчих мистецтв сумської міськради у січні 1927 р. (у грудні того ж року її було опубліковано під назвою «Сім років існування Сумського музею»). Саме цією секцією у 1920 р. Н. Онацького було призначено керівником майбутнього музею, а слухання у 1927-му організовано на його захист від утисків з боку Сумиполітосвіти. Адресовано документ «Президії Міськради й Інспектурі Наросвіти», пропонується за «надзвичайні досягнення в галузі організації музею...» і «самовіддану» роботу директора висловити йому подяку. Акцентується увага на тому, що «...взятий музеєм курс на вивчення промисловості й сільського господарства Сумщини правильний...». Необхідність цього засідання виникла після всеукраїнського семінару музейних працівників (1925), де було оголошено курс на розвиток краєзнавства, внаслідок чого виникла чергова загроза перепрофілювання музею. Н. Онацький був на цьому форумі і у 1926 р. опублікував у місцевій пресі своє бачення краєзнавчого музею, з якого було зрозуміло, що вже існуючий мистецький музей неможливо перетворити на краєзнавчий. Таким чином керівники сумської Наросвіти своєю Резолюцією інформували вищі органи влади про те, що в музеї, з його мистецькими фондами, вже від 1924 р. існують відділи, які представляють і місцеве виробництво, і «реврух».

Підтримка з боку сумських органів влади вже не могла запобігти подальшим трагічним подіям у житті Н. Онацького, не впливала вона й на долю сумського музейного фонду.

Від 1928 р. в Україні посилюється ідеологічний тиск і адміністрування музейної галузі, фахівці потрапляють під жорсткий контроль політичних сил і, хоча Укрнаука керує музейними за-

кладами, Укрполітосвіта нав'язує їм політичну роботу. Музеї поступово набувають ознак політосвітніх установ, головною стає масова пропаганда, а науково-дослідна робота відходять на другий план. На виконання постанови 1928 р. в країні знову розпочався процес перебудови музеїв, у ході якої значно змінився склад їх наукових кадрів і керівництва.

Музейників, які брали участь у відвертому протистоянні між науковими і політичними силами (Академія наук, 1926) спочатку звільняли з роботи, а у наступні роки ув'язнювали та фабрикували на них карні справи. Так сталося і з Н. Онацьким: у 1929 р. після заборони академічних видань, у яких він брав активну участь, у Сумах його викликали на допит начебто з приводу кількомісячного перебування в партії українських соціалістів-революціонерів (1917). Після допиту він до кінця 1931 р. очолював музей, звільнився з посади 1 січня 1932 р. «за власним бажанням», переїхав до Полтави, працював у Полтавському краєзнавчому музеї, де у 1934 р. був заарештований як учасник «...ликвидированной украинской контрреволюционной фашистской организации, которая охватывала работников музеев...». Друге ув'язнення (1935-1936) пов'язане з експозицією періоду феодалізму, яку Онацький створив у Полтавському музеї і на підставі якої його намагалися звинуватити у націоналістичній пропаганді музейними засобами. Стратили Н. Х. Онацького на підставі сумської справи 1929 р. – «як колишнього ес-ера».

Під час передачі музейних фондів Н. Онацький підписав Акт, наприкінці якого комісія зафіксувала вирок мистецькому музею: «...у зв'язку з реорганізацією музею – лишок музейних речей передати до Всеукраїнського єдиного державного фонду...срібні речі ...здати до фінансових органів. Інші речі не музейного значення реалізувати з метою підсилення коштів, потрібних для реорганізації музею з художньо-історичного на краєзнавчий». Процес знищення мистецьких цінностей тривав до 1936 р.: твори живопису і графіки («лишок») дійсно були передані до Всеукраїнського фонду, деякі з них наразі знаходяться у Харківському художньому музеї. Особа, якій Онацький передав фонди, зафіксована в Акті як «директор краєзнавчого музею», так директором музею і не стала (Оксана Никанорівна у своїх спогадах написала, що батько передав музей «якомусь вантажнику»). Перетворити музей

на краєзнавчий також не вийшло, а від 1937 р. по 1960 р. Сумський художній музей очолювала О. І. Маршала-Чаловська.

У 1938 р. вийшла чергова Постанова Раднаркому «Про музеї України», у якій знову йшлося про «невпорядковану музейну справу», про «переплутані» музейні профілі та невизначену систему підпорядкування закладів. На виконання цього урядового документа у 1939 р. нарешті були вирішені багаторічні проблеми галузі – визначені профілі музеїв та впорядковано систему керування ними. У двох окремих додатках до Постанови Раднаркому № 217 від 7 березня 1939 р. «Про впорядкування відомчої підпорядкованості музеїв України» [10] надано перелік закладів у відповідності до їх профілів і системи керівного органу. Так у системі НКО залишені 79 музейних закладів – це історичні, краєзнавчі, меморіальні, музеї революції, ін. Управлінню в справах мистецтв при Раднаркомі підпорядковано 16 українських закладів мистецтва – це картинні галереї, художні музеї, Софіївський заповідник. Щодо музеїв Сум та Лебедина, то цією Постановою підтверджено їхні художні профілі і підпорядкування Управлінню мистецтв Раднаркому, визначені у 1937 р.

Акцентуємо увагу на тому, що в основу Постанови 1939 р. закладені напрацювання академічної науки початку 1920-х рр.: у роботі В. Дубровського «Музеї на Україні» (1929) надано повний перелік тогочасних музеїв різних систем підпорядкування, загальна кількість їх співпадає з переліком 1939-го р. Щодо до музеїв Сумщини, то станом на 1939 р. також зафіксовані ті самі музеї, на які вказано у 1929 р.: краєзнавчі – Конотопа, Глухова, Ромен, Охтирки та додано музей Путивля, якого за об'єктивними обставинами не було у переліку 1929 р.

У переліку 1939 р., так само як і у 1929-му, по м. Суми. значено один музей – художній, який у порівнянні з 1937 р. здобув статус обласного. Краєзнавчого музею в Сумах не було ні у 1929-му, ні у 1939-му рр.

Сумська область була створена у січні 1939 р., статус обласного музей набув 7 березня 1939 р., крім того у Постанові 1939 р. чітко зазначено, що це «...художній музей Управління в справах мистецтв при Раднаркомі УРСР (далі – РНК УРСР), але на відбитках музейних печаток періоду 1939-1941 рр. бачимо: «Обласний художній музей відділу в справах мистецтв при виконкомі

Сумської облради депутатів трудящих», у 1944-1946 рр. музей знову повертають до керування структурами РНК УРСР, 1947–1972 рр. – заклад підпорядковано Головному управлінню в справах мистецтв Міністерства культури УРСР, тільки від 1973 р. музей знаходиться у віданні обласного керівництва – можливо цим і пояснюється те, що від середини 1970-х рр. в Сумах почали вирішувати проблему приміщення для закладу.

Можна припустити, що у 1939 р. серед сумських можновладців ще залишалися ті, хто переслідував Н. Онацького й тому вони не збиралися виконувати рішень вищих органів влади та протидіяли їм, навіть під час війни.

Так, у зв'язку з поверненням з евакуації музейного зібрання, вийшла спеціальна постанова РНК УРСР №1612 від 28.11.1944 р. «Про поновлення роботи Державного художнього Музею в м. Сумах», якою Управлінню в справах мистецтв при РНК дозволялося: – поновити роботу музею, – відповідно до постанови РНК Союзу РСР № 571 від 22 травня 1943 р. віднести музей до республіканських музеїв III категорії, – укомплектувати музей науковими кадрами, – поновити експозиції; «Наркомфінансів передбачити необхідні асигнування на утримання ...музею за рахунок республіканського бюджету», а місцеву облраду зобов'язали надати музею приміщення.

Обидві Постанови (1939 та 1944 рр.) в Сумах до цього часу приховуються, при чому у 1980-ті роки музей отримав копію Постанови 1944 р., штамп ДАСО вказує на місце її збереження [6], але у 2019 р. працівники архіву відповіли, що цього документа у них немає.

У 1946 р. музейні експозиції були відкриті для відвідування в залах обласної філармонії, фонд закладу налічував біля п'яти тисяч експонатів, фінансування з республіканського бюджету продовжувалось до 1955 р. Інформації щодо стосунків влади з фахівцями музею у ті роки майже немає – тривав період, коли Н. Онацький все ще залишався «ворогом народу». Невідомо, з якої причини музей був закритий для відвідування більше восьми років й чому, коли у середині 1970-х рр. сумські урядовці почали вирішувати проблеми музею, директор звільнився з посади і пішов працювати завгоспом до музичного училища.

Від сер. 1970-х рр. після отримання закладом двох пам'яток архітектури – культової споруди поч. XVIIIст. (Воскресенська

церква) і колишнього Державного банку поч. ХХ ст., почалися роботи по пристосуванню їх під музейні потреби. Сумське керівництво усіх рівнів брало активну участь у вирішенні нескінченних проблем, які виникали як під час реставрації пам'яток архітектури, так і у підготовці до відкриття в окремому приміщенні нового відділу – декоративного мистецтва, у зв'язку з чим науковці музею проводили активну пошуково-збиральницьку роботу. Протягом багатьох років заклад отримував повне фінансове забезпечення як на будівельні роботи, так і на придбання експонатів та виготовлення обладнання для нових експозицій. У ті роки до музейних фондів надійшло більше десяти тисяч експонатів, до 1983 р. були відкриті для відвідування експозиції декоративного мистецтва та творів живопису, графіки і скульптури. У 1989 р. у цокольному приміщенні Троїцького храму було створено ще один новий відділ, який проіснував до 1996 р. – «Скульптурну галерею Івана Кавалерідзе», на той час то був єдиний в Україні музей сучасної скульптури і перший музей уродженця Сумщини, видатного скульптора, кінорежисера і драматурга.

Від поч. 1990-х рр. поступово були згорнуті експозиції нових відділів із-за повернення церковним громадам культових споруд, експонати перенесені до основної будівлі музею, де 15 тисяч предметів зберігаються з порушенням будь-яких норм (протипожежних, санітарних, ін...). Тогочасне керівництво області проігнорувало законодавство України, яким було передбачено виселення музейних закладів тільки за умови надання їм інших приміщень. Сумські можновладці імітували виконання закону – двічі приймали рішення про надання музею інших будівель, але до першої навіть не дозволили увійти, а на другу, де можна було розмістити два відділи, не планували фінансове забезпечення і через деякий час, звинувативши музей у бездіяльності щодо ремонту наданих приміщень, будівлю забрали. Не отримав тоді музей підтримки чи захисту і з боку управління культури. З того часу взагалі в основному фінансуються так звані «захищені статті», вже більше тридцяти років минуло від капітального ремонту основної будівлі, яка у своїй цокольній частині наразі знаходиться в аварійному стані.

На початку 2000-х рр. несподівано виникла загроза реорганізації художнього музею: на черговій сесії облради було оголо-

шено нову «стратегію його розвитку», а саме: об'єднання двох обласних музеїв і створення на їх основі заповідника, який буде під контролем ЮНЕСКО, а у місті таким чином в одному закладі одночасно будуть існувати Ермітаж, Третьяковська галерея, Маріїнський палац і Музеї Кремля... У 2015 р. на замовлення депутатів облради виконано вже інший проект під назвою «Музейний квартал» (з Сумським художнім у тому числі), який було оприлюднено на сайті «Музейного простору України».

Протягом останнього десятиліття підсилюється тиск з боку адміністративної системи, що деформує основний зміст роботи музею як науково-просвітницької установи, перетворюючи заклад у розважально-театральний. Нівелюється науково-дослідний потенціал – йде пряме втручання у наукові розробки, що веде до згортання тематики досліджень. Принижується престиж фахової підготовки музейників: у 2016 р. до Статуту музею внесено запис про те, що директором музею може стати особа, яка протягом трьох років працювала у будь-якій сфері культури...

У наслідку того, що відбувалося у 1920-1930-х рр., коли знавців музейної роботи, фахових дослідників пам'яток історії і культури змусили залишити музеї чи стратили фізично, стало припинення розвитку музейної галузі, була зруйнована система наукових досліджень та теоретичних напрацювань в музейній сфері, штучно перервався зв'язок між поколіннями музейних фахівців.

Таким чином Сумський художній музей у своїй сторічній історії мав біля тридцяти років розвитку, а усі інші роки тримався – й наразі тримається – на плаву.

Джерела та література

1. Ареф'єва Г. Історія Сумського художнього музею в світлі нових архівних досліджень / Г. Ареф'єва // Художній музей: минуле та сучасність: матеріали наук. конф., присвяченої 80-річчю Сумського художнього музею ім. Никанора Онацького. – Суми, 2001. – С. 16–18.
2. Ареф'єва Г. Хронологія становлення Сумського художнього музею ім. Никанора Онацького в документах і фактах (1919 – 1944) / Г. Ареф'єва // Конотопські читання: Зб. наук. праць. Вип XI. – Ніжин, 2020. – С. 12–20.
3. Ареф'єва Г. До питання розбудови музейної галузі в Сумському краї (на тлі загальнодержавних процесів в Україні 1917 –1939 рр.) / Г. Ареф'єва // Конотопські читання: Зб. наук. праць. Вип XI. – Ніжин, 2020. – С. 20 – 35.
4. Ареф'єва Г. До питання профілю Сумського художнього музею, створеного

у 1920 р. Никанором Онацьким / Г. Ареш'єва // Роль музею у збереженні, реставрації та популяризації культурного надбання: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (з нагоди 35-ліття заснування Музею мистецтв Прикарпаття). – Івано-Франківськ: СІМІК, 2015. – С. 7–12.

5. Архів Н. Х. Онацького. – СХМ, КН-10146, МФ-37.

6. ДАСО, Р-3397, оп. 1, спр. 1, 9арк.

7. Маньковська Р. В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.) [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: <http://history.org.ua/LiberUa/978-966-02-6887-6/18.pdf>

8. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею / Н. Онацький. – Суми, 1927. – 15 с.

9. Журнал засідань комісії для з'ясування моментів розходження Голополітосвіти і Головнауки в поглядах на організацію музейної мережі та музейної політики в УРСР // Український музей. Збірник перший. – К., 1927. – С. 180.

10. ЦДАВО України ф. 2, оп. 7, спр. 36, арк. 103–107.

Ареш'єва Г.В.

Витоки і мотивації репресії Н.Х. Онацького (1875–1937)

У статті вперше складено послідовну хронологію репресії Никанора Онацького та виявлено реальну мотивацію його знищення.

Матеріали побудовано на джерелах архівів Служби безпеки України по Полтавській області, Центрального державного вищих органів влади і управління України та документах з родинного архіву Онацьких.

Метою даного дослідження є відтворити хронологію так званих «політичних» подій у житті Никанора Харитоновича Онацького, які стали підґрунтям і головною мотивацією для його фізичного знищення як «...колишнього ес-ера і учасника к-р. націоналістичної організації...» [3]; висвітлити реальний перебіг подій, пов'язаних зі співпрацею Н. Онацького з видатними діячами наукової сфери, які під керівництвом Української Академії наук чинили спротив механізму політизації музейної галузі. Н. Онацький намагався захистити фонди створеного ним Сумського музею від його перепрофілювання.

Наявні архівні матеріали свідчать, що реальною причиною розправи з Н. Онацьким була його активна діяльність по захисту

мистецького зібрання першого Сумського музею, організованого на експонатах відомого до 1917 року приватного київського музею О. Гансена [4].

У реабілітаційній Постанові президії Полтавського обласного суду зафіксовано брутальні порушення щодо винесеного Н. Онацькому вироку: 1/ незаконне третє ув'язнення було вчинене на підставі припиненої справи 1935-1936 рр., 2/ звинувачення не пред'явлено, 3/ не допитано жодного свідка, 4/не ознайомлено з матеріалами справи, визнано винним «на основаниі даних им признательных показаний, ...эти показания неконкретные, даны после более двухмесячного содержания под стражей и не подтверждаются другими материалами дела» [3].

Головною ознакою брутального порушення закону стало те, що стратили Никанора Онацького за статтею, якою розстріл не був передбачений: «...Определенная ему мера наказания не предусмотрена ч. 1 ст. 54-10 УК УССР» [3].

Першою проблемою періоду становлення музейної галузі в Україні (1917-1939) була хаотична система управління нею. Формально організація музеїв відбувалася під егідою Наркомату освіти (далі – НКО), у структурі якого три різних департаменти керували музейними закладами: Головмузей, Головополітосвіта, Головпрофосвіта (після 1925 р. – Укрнаука). Органи політосвіти від самого початку намагалися взяти музейні заклади під свій контроль і від 1918 р. почали реорганізацію музеїв Києва, Полтави, Харкова, ін., одночасно заміняли фахових керівників музеїв на партійних діячів.

За відсутності загальнодержавної програми розвитку галузі, політпрацівники розробили власну програму організації так званих соціальних музеїв, створивши зразковий музей (Соціальний музей ім. Артема в Харкові).

Деякі музеї на місцях потрапили під безпосереднє управління політичних органів влади – саме так було в Сумах. У звіті про роботу Сумського музею протягом 1925-1926 рр. Н. Онацький зазначив, що заклад засновано «місцевою Наросвітою», знаходиться він «у віданні «Сумполітосвіти» (Державний архів Сумської області).

У 1925 р., надсилаючи Ф. Ернсту матеріали для академічного видання «Український музей», Н. Онацький повідомляв: «З поча-

тку Сумський музей був лише музеєм художнім, потім поволі почав перетворюватись в Соціальний музей. Торік організовано: кімнату Леніна, відділ революційного руху на Сумщині й історії революції ...і виробничий (цукроварство). В майбутньому цей відділ буде поширено до охоплення всього виробництва Сумської округи» (місце зберіг. – архів Інст. мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України).

У 1925 р. на всеукраїнському семінарі музейників (Харків) було проголошено програму подальшого розвитку галузі, спрямовану на організацію краснавччих музеїв. Н. Онацький брав участь у цьому музейному форумі і, намагаючись захистити Сумський музей, звертався до різних інстанцій, про що пізніше розповів колезі по Полтавському музею: «...Начали умышленно ломать музей. Сначала было задание все базировать только на местном материале, а потом в этом увидели шовинизм. Я несколько раз ездил в Харьков, в Главнауку и даже в ВУЦИК ... сначала ... отстоял ... несколько раз музей, правда, тогда еще был Скрыпник и с ним еще считались. Дальше я уже увидел, что если не хочу быть на Соловках, то лучше мне убраться поскорее самому...» [2].

Підтримку у захисті мистецького зібрання Н. Онацький отримав серед фахівців Академії наук, співпрацю з якими він зафіксував у звіті 1925-1926 рр.: «Музей виконує різні завдання Академії Наук..., знаходиться у постійних зносинах з Російською й Українською академіями наук...». Науковці задіяли всі можливі для них механізми впливу на владні структури: на пленумі Академії обрали Н. Онацького уповноваженим по охороні пам'яток старовини, мистецтва та природи на Сумщині, надали йому звання кореспондента Українського Комітету Охорони пам'яток культури при Укрнауці, у різних академічних виданнях опублікували ґрунтовні матеріали про Сумську мистецьку колекцію. Найвідоміші з них – перший збірник «Український музей» [12] та аналітична робота тогочасного очільника музейної галузі В. Дубровського «Музеї на Україні» [9]. Посилаючись на брошуру Онацького «Сім років існування Сумського музею» [11] В. Дубровський тричі у різних розділах подав інформацію про унікальну мистецьку цінність фондів закладу, а ім'я Н. Онацького включив до ряду «видатних вчених» як «знавця всесвітнього мистецтва».

Від 1918 р. фахівці Академії наук намагались протистояти політизації музейної галузі, а у 1926 р. суперечка між академіками і політиками вибухнула відвертим протистоянням. В Академії наук відбулося спеціальне засідання, на якому Укрнауку представляв тогочасний керівник музейної галузі України В. Дубровський, він жорстко критикував політосвітніх чиновників за роботу по реорганізації музеїв на початку 1920-х рр., його підтримали відомі науковці та музейники країни. Позицію Укрполітосвіти підтримали представники експериментального Соціального музею ім. Артема, але прибічники підпорядкування галузі політосвітнім органам опинилися в меншості і Колегія НКО ухвалила рішення про підпорядкування всіх музеїв Укрнауці, стосувалося воно також і працівників музейного відділу Головполітосвіти.

Отримавши перемогу, науковці розробили Програму розвитку музейної мережі та оприлюднили її у Резолюції президії Укрнауки (1927), де підкреслили, що музеї повинні бути «...науковими установами...»; у тому ж році встигли видати довоочікуваний збірник «Український музей», але вже від травня 1928 р. в Академії змінили керівництво і за визначенням С. Білоконя почалася «...чистка, а точніше погром Всеукраїнської Академії Наук, які тривали кілька років...» [6, 7, 8]. В. Дубровський ще встиг зробити аналіз роботи галузі за 1928р. та опублікувати його [9]. У 1929р. це видання вилучили з обігу та заборонили разом з «Українським музеєм» і брошурою Н. Онацького «Сім років існування Сумського музею».

Утисків та репресій зазнали всі учасники дискусії 1926 р., їх спочатку звільняли з роботи, а у 1933-1934 почали ув'язнювати. Такий шлях разом з науковцями і музейниками пройшов і Н. Онацький, його заарештували (1934) як члена «...ликвідованої української контрреволюційної фашистської організації, котра охоплювала работников музеев...» [1]. Від того часу Н. Онацький став «участником к-р националистической организации», усі члени якої були видатними науковцями та музейниками. Першу справу на Н. Онацького відкрили в Сумах. На допит його викликали у рік заборони академічних видань (1929), під час дізнання з'ясували участь у формуванні сумського осередку Української партії соціалістів-революціонерів (березень 1917 р.). До кінця 1931 р. він продовжив працювати дирек-

тором музею в Сумах. На підставі цієї справи 1929-го р. Н. Онацький отримав свій смертельний вирок у 1937-му.

Перше ув'язнення: 8 березня – 21 квітня 1934 р.

У ході слідства з'ясовували співпрацю з Таранушенком С.А. у середині 1920-х, коли Н. Онацький за дорученням Академії наук відповідав за пам'яткоохоронну роботу в Сумській окрузі, а С. Таранушенко очолював губернську пам'яткоохоронну структуру. По цій справі Н. Онацький проходив як працівник Сумського музею, хоча від листопада 1933 р. працював у Полтавському музеї. У 1934 р. на жодному допиті не виникало питань щодо його колишнього кількамісячного ес-ерства у 1917 р.

Більшість заарештованих по цій справі були засуджені до різних термінів заслання, колишній керівник музейної галузі В. Дубровський відбував покарання в одному таборі з С. Таранушенком. Щодо Н. Х. Онацького, то його звільнили з досить дивною мотивацією: «...следствием преступная деятельность Онацкого Н. Х. доказана, но, принимая во внимание, что обвиняемый Онацкий имеет преклонный возраст /60 лет/ ... звільнити...» [1]. Таким чином, звільнили Н. Онацького начебто з огляду на його поважний вік, але «злочинну діяльність» і членство у «...контрреволюционной фашистской организации...» не скасували.

Після звільнення з ув'язнення Н. Онацького призначили на посаду заступника директора з наукової роботи, одночасно залишили за ним завідування відділом феодалізму, нову експозицію якого він почав створювати. Комісія Харківського відділу Наросвіти дозволила відкрити експозицію для відвідування (січень 1935), але за наступною перевіркою «бригадою компартії», експозиція отримала негативну оцінку і Н. Онацького 3 березня 1935 р. звільнили з музею, а наприкінці липня 1935 р. відбувся другий арешт.

Друге ув'язнення: 29 липня 1935 р. – 2 червня 1936 р.

На кожному допиті мова йшла про нову експозицію відділу феодалізму, на підставі конкретних експонатів якої намагалися звинуватити Онацького у «націоналістичній пропаганді музейними засобами». З жодною претензією на свою адресу Н. Онацький не погодився, кожного разу надавав логічні пояснення і фахово обґрунтовував свої заперечення. Справу припинили після втручання керівництва Наркомату освіти. У січні 1936 р. до Полтави надійшов лист за підписом заступника наркома освіти Андрія

Хвилі, у якому йшлося про некомпетентність «перевіряючих осіб»: «...ряд висновків свідчать за цілковиту неписьменність в історії авторів цього документу... акт невірно орієнтує музейних робітників, відтягуючи їх увагу від завдань глибокого наукового вивчення краю, конкретного показу його історії... до шкідливої, давно засудженої практики будівництва експозиції краєзнавчих музеїв, до поверховості і бездіяльності... Отже, висновки акту щодо закриття відділу невірні і легковажні, цим самим грають на руку націоналістам, чинили і чинять опір перебудові музеїв...» [2].

Про А. Хвилю і його роль на початковій стадії організації Сумського музею Н. Онацький схвально згадував у першому збірнику «Український музей» (А. Хвиля у 1920-ті рр. очолював Сумський виконком).

Від червня 1936 р. Н. Онацький вже ніде не працював.

Третій арешт: 4 вересня 1937 р.

С.І. Білокінь, перший дослідник теми репресій видатних українських музейників-науковців, у розвідці «Репресії проти музейників у ряду різних типів терору» написав: «Остаточна ліквідаційна хвиля – кінець 1937 – початок 1938 років. У вересні було заарештовано, а 23 листопада розстріляно сумського музейника Никанора Онацького» [5]. Процесам 1937-го року Білокінь надав назву «ліквідаційної хвилі», під час якої, на відміну від попередніх років, було офіційно дозволено катування.

Матеріали Справи 1937-го року і запис у реабілітаційній Постанові свідчать про те, що Н. Онацький внаслідок застосованого до нього фізичного насильства, «визнав себе винним» і «погодився» із звинуваченнями на його адресу, про які йшлося у «припиненій справі 1935-1936 рр.» [3].

Справу Н. Онацького 1937-го року було сфабриковано без проведення попереднього слідства – на матеріалах першого допиту в Сумах «про ес-ерство» (1929) та припиненої справи (1935-1936) щодо участі у «контр-революційній організації» науковців і музейних працівників України.

Хронологія репресії

1921, травень – початок утисків по політичних мотивах: Н. Онацький отримав попереджувального листа від керівництва Сумиполітосвіти про те, що за невиконання ним певних вимог, можуть в черговий раз заборонити відкриття музею. Об'єктивно відкриття

закладу на той час унеможлиблювала відсутність фондів – колекцію О. Гансена Н. Онацький прийняв до фондів у жовтні 1921 р. [4];

1924 – перші спроби з боку влади перепрофілювати музей: на вимогу керівників політосвіти Н. Онацький додав до мистецької експозиції, відкритої для відвідування у жовтні 1922 р., непрофільні відділи: «...кімнату Леніна, відділ революційного руху...археологічний відділ і виробничий (цукроварство)...»;

1925–1929 – Н. Онацький протидіє політичним структурам – намагається захистити мистецьку основу закладу: звертається до вищих органів влади, фахівців Академії наук, ін. [2];

1929, 31 травня – у Сумах заведено першу справу стосовно участі Н. Онацького в національному русі 1905 року та у громадському житті під час Української революції 1917-1921 рр. Після допиту Н. Онацький у місцевій пресі оприлюднив заяву-пояснення щодо свого кількомісячного перебування у партії українських соціалістів-революціонерів у 1917 р. та добровільного з неї виходу: «...політика партії не відповідає інтересам пролетаріату..., тому я вийшов з названої партії, порвав з нею ідеологічні й формальні зв'язки. З того часу я безперестанно працюю в галузі радянської культури і освіти...» [2];

1932, 1 січня – Н.Х. Онацький звільнився з Сумського музею «за власним бажанням»;

1933, 5 листопада – завідувач відділу етнографії Полтавського краєзнавчого музею;

1934, 8 березня – заарештований одночасно з науковцями, музейниками, мистецтвознавцями, з якими співпрацював у середині 1920-х років, як член «...контрреволюционной фашистской организации...» [1];

1934, 21 квітня – звільнений з-під варті з мотивацією «за віком», розпочав роботу над створенням нової експозиції періоду феодалізму у Полтавському краєзнавчому музеї [1];

1935, 3 березня – звільнений з музею на вимогу політосвітніх структур після негативної оцінки ними експозиції періоду феодалізму, яку комісія Харківського відділу Наросвіти дозволила відкрити у січні 1935 р.;

1935, 29 липня – другий арешт;

1936, 2 липня – постанова про звільнення: «І. Уголовное преследование против Онацкого Н. Х. и Чернявского Т. В. в преступ-

лениях, предусмотренных ст. 54-10 ч. I прекратить, отобранные подписки о невыезде аннулировать, дело сдать на хранение в архив... II. Письмо Зам. Наркомпроса УССР т. Хввли за № 22 от 20 января с. г. приобщить к имеющемуся в прокуратуре наблюдательному производству по данному делу...» [2]. Андрія Хвилю розстріляли у 1937 р. разом з іншими працівниками Наркомату освіти;

1937, 4 вересня – незаконно ув'язнений втретє на підставі справи, закритої у 1936 р., розслідування не проводилося;

1937, 17–19 листопада – з вироку «особливої» трійки: «Онацкого Никанора Харитоновича... жителя Полтавы, украинца, бывш. эс-эра, в 1934–35 г.г. арестовывался за к-р деятельность, участник к-р националистической организации, нигде не работал, пенсионер – расстрелять, имущество, принадлежащее лично Онацкому, конфисковать» [3];

1937 – «Справка. Онацкий Никанор Харитонович ... постановлением особой тройки УНКВД по Полтавской области от 17-19 ноября 1937 г. ... осужден к расстрелу ... приговор приведен в исполнение 23 ноября 1937 г...» [3];

1956, 26 вересня – Постанова Президії Полтавського обласного суду: «Определенная ему мера наказания не предусмотрена ч. 1 ст. 54-10 УК УССР... реабилитирован посмертно» [3].

Джерела і література

1. Архів Служби безпеки України по Полтавській обл. – Справа 15820-С, том 1. – 1934.
2. Архів Служби безпеки України по Полтавській обл. – Справа 2859-С, том 1. – 1935.
3. Архів Служби безпеки України по Полтавській обл. – Справа 2859-С, том 2. – 1937.
4. Архів ЦДАВОВ та управління. – Фонд 166. – Оп. 1. – Спр. 707. – 214 арк. // Справа про передачу націоналізованого музею О.Г. Гансена в м. Сумах та Києві Головному управлінню мистецтв та національної культури [1919]: Народний комісаріат освіти Української РСР. Музейна секція ВУКОПМСу.
5. Білокінь С.І. Репресії проти музейників у ряду різних типів терору. / Білокінь С. // Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ століття: наук. зб. за матеріалами наук.-практ. конф. до 135-річчя від дня народження М.Ф. Біляшівського та 135-річчю від дня народження Д.М. Щербаківського. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. – С. 33.
6. Білокінь С.І. Перший том «Українського музею» [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: <http://www.s-bilokin.name/Culture/UkrMuzej.html>. – Заголовок з екрану.
7. Білокінь С.І. Перший том «Українського музею» [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: <http://www.s-bilokin.name/Culture/UkrMuzej.html>. – Заголовок з екрану.

8. Білокін С.І. Книжка про Київ – пам'ятка боротьби довкола правди. [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: <http://www.s-bilokin.name/Personalia/Ernst/KyivGuide.html>. – Заголовок з екрану. – 15.04.2018.
9. Дубровський В. Музеї на Україні / В.В. Дубровський. – Харків: Державне видавництво України, 1929. – 60 с.
10. Маньковська Р.В. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937-1938 рр.) [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6887-6/18.pdf>.
11. Онацький Н. Сім років існування Сумського музею / Н. Онацький. – Суми, 1927. – 15с.
12. Український музей. – Київ, 1927. Збірник 1. – С. 239–240.

Артюх В.О.

До питання про функціонування «Просвіта» на Конотопщині в 1917–1923 рр.

Зв'язки конотопців з товариством «Просвіта» сягають ще дореволюційних часів. Почати мабуть треба з того, що в центрі губернії, місті Чернігові, це товариство було засноване наприкінці 1906 р. й проіснувало до 1911 р. У реєстрі членів Чернігівського товариства «Просвіта» на 1 січня 1908 р. можна спостерігати, що із 323 його членів 3 були із Конотопа (Ємельянов Петро, Свириденко Митрофан, Рубісов Микола) [23, 305–309].

Деяка плутанина виходить і з датою організації товариства «Просвіта» в с. Підлипне Конотопського повіту. Так, на допитах у НКВС 1929 та 1937 рр. колишній член Української Центральної Ради від Конотопу Іван Довгий (1889–1937) показував, що товариство «Просвіта» в с. Підлипному існувало ще з 1910 р. і навіть називає його членів (Ялисей Лисенко (засновник), Гнат Крицький, Микола Ткач, Улян Ворона, Микита Лакиза, Михайло Тхор, Гнат Безпалый, Кіндрат Поляченко) [8, арк. 29]. Але насправді це був гурток свідомих молодих українців, члени якого лише після Лютневої революції на початку квітня 1917 р. утворили в селі осередок «Просвіти». Участь у цій новоствореній організації вони уявляли як пряме продовження своєї попередньої дореволюційної просвітянської діяльності. Тому й на неї свідомо чи несвідомо вони перенесли назву організації «Просвіта». Збиралася тоді, до речі, сільська молодь у хаті Кіндрата Поляченка.

Якраз один із членів цього українського гуртка писав у 1913 р. у єдину на той час українську газету «Рада» про заборону царською владою та церквою українських культурних заходів у с. Підлипне: «Хоча в нашому селі свідомих людей і не багацько, все ж таки скупчилось було біля церковного хору чимало дорослих і молоді. Утворилась маленька культурна організація. Почали думати над тим, як би розумно скористати вільний час. Надумались виставити у церковній школі «Мартина Борулю» з благодійною метою: ввесь прибуток міркували повернути на допомогу бідним дітям, які хотіли б ходити в школу, але не мають навіть в що одягтись. Та не на їхнє вийшло. Благочинний заборонив; мовляв в церковній школі можна влаштовувати тільки церковні вечірки. Після цього почали шукати іншого помешкання. Обібрали сільську зборню. Написали до справника прохання про дозвіл виставити пьєсу «Мартин Боруля». Справник дозволив, та заборонив його помішник» [21, 4].

А в 1914 р., як засвідчує допит у 1938 р. ще одного активіста цього українського просвітянського гуртка Михайла Нероди, ця свідомо своєї українськості сільська молодь організувала на власні кошти нелегальну бібліотеку української літератури, яка, за його словами, «послужила для багатьох із нас початком націоналістичного виховання». Перед революцією бібліотека була виявлена урядником, «від якого прийшлося відкупатися». Далі М. Нерода прямо говорить, що «Просвіта» в с. Підлипному була організована після Лютневої революції Ялисеєм Лисенком, який приїхав у цей час до села з Києва. Ця «Просвіта», зрозуміло ж, «носила форму націоналістичного виховання жителів нашого села» [10, арк. 72–72 зв.].

Після Лютневої революції 1917 р. в Петрограді у Києві 3–4 березня була створена Українська Центральна Рада, своєрідний український революційний парламент. Початки Української революції привели до виникнення сотень «Просвіт» на територіях, населених українським етносом. Як писав тоді відомий мовознавець Олекса Синявський, «Просвіта» – «се найхарактерніша і найулюбленіша на Україні дитина Революції» [22, с. 1]. В уяві теоретиків просвітянського руху завдяки діяльності товариства серед неосвічених селянських мас повинно утворитися «тіло нації, живий національний організм з первісної аморфної хохляць-

кої національної протоплазми» [17, с. 51]. Тому «Просвіти» – «се ніби маленькі лабораторії, в яких темний заляканий український народ переробляється в велику могутню націю» [20, с. 2].

Вже 17 березня в Конотопі українці організували своє Українське товариство на чолі з лікарем залізничної лікарні та колишнім депутатом II Державної думи Миколою Рубісом (Рубісовим) (1866–1917). Заступниками у нього обрали Тихона Осадчого та З. К. Тарловського. При ньому засновувались культурно-просвітні відділи. 18 березня був затверджений статут Українського товариства та закладені співочий і драматичний гуртки. А 19 березня опівдні на площі біля Соборної церкви відбулася панахида за Тарасом Шевченком [24, с. 9–10]. Але це не була організація товариства на ймення «Просвіта», це була організація і діяльність саме Українського товариства.

У с. Підлипному товариство «Просвіта», як уже зазначалося, було створене на самому початку квітня 1917 року і було одним із перших у Конотопському повіті. Як писала київська газета «Нова Рада» про підлипенських просвітян: «людність поділилась на два табори – самостійників та федералістів, або, як вони говорять, на «левоносців» та «михайлоносців» [18, 2]. Саме частиною «самостійників-левоносців» вже 2 квітня була випущена листівка-заклик до українців з гаслом «Най жие незалежна Україна!!!». А Ялисей Лисенко, як організатор осередку, брав також участь у Першому Всеукраїнському з'їзді «Просвіт» 20 вересня 1920 р. Збереглося посвідчення такого змісту: «Рада «Просвіти» у с. Підлипнім уповноважує Ялесея Лисенка на з'їзд «Просвіт» у Києві на 20 вересня біж. р.» [31, арк. 22]. Внизу зліва на посвідчення була прикладена печатка товариства із зображенням лева.

Відомо також, що в Підлипному на місцевих виборах до волосної народної ради 27 серпня «Просвіта» у блоці з партією українських соціалістів-революціонерів та селянською спілкою здобули перемогу [26, с. 4].

Але через деякий час більшість членів Підлипенської «Просвіти» перейшли до складу новопосталої партії українських соціалістів-революціонерів [9, арк. 5-5зв.].

Ще Підлипенська «Просвіта» в 1917 р., як повідомляє та ж газета «Нова Рада», встигла видати, надрукувавши у Конотопській друкарні, п'ять брошур: № 1: «Організуйся або голодай», № 2:

«Український катехизис (з нагоди трьохрічного ювілею Підлипенської Товариської Книгозбірні)», № 3: «На апостольським престолі чернець годований сидить», № 4: «Пісні й вірші народньої волі», № 5: «Програм Української Народньої Партії» [19, с. 4].

Навесні 1917 р. осередок товариства «Просвіта» виник і в с. Малий Самбір. При цій «Просвіті» була створена невеличка бібліотека (120 книг) і товариством були виписані такі газети як «Народна воля», «Нова Рада», «Боротьба», «Літературно-Науковий вісник» та «Українська школа». А 10 вересня «Просвіта» разом з Селянською спілкою надіслали Українській Центральній Раді та її виконавчому органу – Генеральному Секретаріатові привітання, в якому було завірення, що в разі якого-небудь насильства контрреволюційних сил над Українською Центральною Радою все селянство виступить їй на допомогу [27, с. С. 9].

Також 19 травня «Черниговская земская газета» повідомляє, що в с. Попівка «украинская группа открыла в селе «Просвіту» і по вечерам в ней бывають чтения для народа» [25, с. 7].

5 листопада 1917 р. в Чернігові відбувся губернський з'їзд «Просвіт». Організація цього з'їзду була слабенькою і тому на нього від приблизно 80 «Просвіт» губернії прибуло лише 9 делегатів, причому 5 – із Конотопського повіту (Красно-Колядин, Митченки, Соснівка, Гирявка, Кошари). Із доповідей на цьому з'їзді дізнаємося, що Гирявську «Просвіту» на ньому представляв Тихін Осадчий (1866–1945), відомий громадський діяч, теоретик кооперативного руху і голова Чернігівської селянської спілки. Ще до Лютневої революції він був членом Київської «Просвіти». Делегат від Кошарівської «Просвіти» Стрілець на з'їзді повідомив, що хоча в товаристві 300 чоловік і 6 членів Ради, робота організації ще не розпочата. У Соснівці товариство було засноване на Великдень, 2 квітня 1917 р. Членів товариства є до 100 чоловік. Членський внесок – 5 крб. Працює бібліотечна секція, а ось театральна секція і вечірні курси грамоти свою роботу припинили. На цьому з'їзді був прийнятий також статут спілки «Просвіт», а ось створення самої губернської «Спілки Просвіт» було відкладене до другого з'їзду [28, с. С. 5–6].

Про організацію «Просвіти» в самому м. Конотоп можна говорити лише щодо грудня місяця. Тут 4 грудня 1917 р. був створений тимчасовий комітет Конотопського товариства «Просві-

та», який запросив жителів міста й повіту взяти участь у загальному організаційному зібранні, запланованого на 15 грудня. Планувалося, що Конотопська «Просвіта» «після першого ж з'їзду представників селянських «Просвіт», має перетворитись у «Повітову спілку Просвіт» [1, арк. 15]. Такий повітовий з'їзд у грудні справді відбувся. І одним із питань, яке вирішувалося на ньому було завдання вчителям засновувати по селах повіту «Просвіти» й провадити іншу позашкільну роботу [12, с. 8].

У грудні місяці заявила про себе й «Просвіта» с. Дептівка. Тут 3 й 6 грудня аматори-просвітяни поставили п'єсу Івана Тогобочного «Борці за мрії» і на виручені кошти виписали газет і закупили театральне майно. Крім того, частину коштів віддали ще й солдатам-інвалідам. Також Дептівська «Просвіта» збиралася відкрити школу для дорослих, але бажаючих навчатися було мало [30, с. 5–6].

Отже, у 1917 р. ми маємо дані про заснування на території сучасного Конотопського району 8 «Просвіт» (Конотоп, Підлипне, Малий Самбір, Попівка, Кошари, Соснівка, Гирявка, Дептівка).

На початку 1918 р. у с. Великий Самбір селянами було організовано Селянську спілку, Курінь вільного козацтва та «Просвіту». Як писала «Черниговская земская газета»: «До «Просвіти» відношення дуже гарне. Кілька разів були улаштовані під орудою тутешніх вчительок вистави. На здобуті гроши зробили декорацію, виписали газети: «Народну волю», «Раду» і «Чернігівщину». Деякі із селян уже почали балакати і про «народній дім»» [29, с. 10].

За часів Української Держави гетьмана Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) повітовий староста Сергій Кандиба (із давнього малоросійського козацького роду) почав забороняти функціонування «Просвіт» на території повіту. Як засвідчує звіт Бориса Будника, відрядженого Чернігівською губернською «Просвітою» для інспектування повітових осередків цієї організації, під час зустрічі з ним і Сергій Кандиба, і його помічник Михайло Фененко поводитися грубо, погрожували («Вас нужно учить пулями и штыками») і, врешті, вигнали з будинку. Як можна зробити висновок, причиною таких дій був «общерусській» імперський світогляд цих посадовців, звідсіля їх шовінізм, і, як наслідок, несприйняття просвітництва простого народу українською мовою та й українства, в цілому [32, арк. 162–163]. Із того ж звіту дізнаємося, що із українських організацій у цей час у мі-

сті Конотоп функціонувала лише одна українська книгарня на Гоголівській вулиці, де крім книг та шкільних підручників можна було придбати ще й газети «Нова Рада» та «Робітничка газета».

Після антигетьманського повстання, зречення влади Скоропадським і відновлення УНР у другій половині грудня 1918 р. за підписом голови Конотопської повітової народної управи Тихона Осадчого до Міністерства народної освіти (департамент позашкільної освіти) був надісланий звіт про наявні в Конотопському повіті культурно-просвітницькі організації. Із нього випливає, що на грудень місяць відновили свою роботу дванадцять осередків «Просвіти» Конотопського повіту (у Конотопі, Батурині, два осередки у Бахмачі, Гирявці, Попівці, Мітченках, Голінці, Красному, Дмитрівці, Соснівці та Гайвороні) [33, арк. 126 зв.].

А ось після зайняття більшовицькими військами Конотопщини у січні 1919 р. «Просвіти» повіту продовжили свою діяльність. Більшовицький комісаріат з народної освіти при Ревкомі Конотопського повіту видав тоді свій циркуляр, у якому пообіцяв, що за умови, якщо «Просвіти» та інші культурницькі організації «в своїй просветительской работе не преследуют целей, противных задачам самой Революционной власти» [14, с. 2], то їхній роботі вони перешкоджати не будуть, а будуть навіть допомагати і захищати. Лояльні «Просвіти» були приписані до позашкільного підвідділу Конотопського повітового відділу народної освіти.

Тому, вже у січні 1919 р. Конотопська «Просвіта» береться організувати Перший Український хор повіту [13, с. 18–19]. А в березні спробували вирішити проблему, поставлену ще в грудні 1917 р. – організувати нарешті «Спілку Просвіт Конотопського повіту» [15, с. 19–20].

Великого значення надавали «Просвіти» формуванню образу Тараса Шевченка як «батька» української нації. І тут важливу роль відігравали свята, які влаштовувалися членами цієї організації до днів народження (10–11 березня) та перепоховання в Україні (22 травня) великого Кобзаря. У проведенні таких свят брали участь всі «Просвіти» повіту. Так, 16 березня 1919 р. Конотопська «Просвіта» впорядкувала «сімейну» вечірку. Програма вечірки складалася з співів, декламацій та гри на кобзі. Був прочитаний також реферат про життя і творчість Тараса Шевченка. Крім того «Просвіта» випустила ще й брошуру «Тарасу

Григоровичу Шевченку з приводу 105 роковин його смерті», яка продавалася на цьому ж святі [16, с. 11].

Святкування Шевченківських роковин по селах відбувалося переважно в школах. Заняття тут припинялися, і свято проводилося часто 2–3 дні підряд. У 1919 р. більшовицьке керівництво Конотопщини зобов'язувало місцеву владу і культурницькі організації, щоб ними з 9 і до 17 березня «було впоряджено в кожному селі виставу, концерт, літературну вечірку, лекцію, або щось інше по змозі щоб достойно згадати незлим тихим словом Тараса Григоровича і цим сповнити його великі заповіді. Всі товариства Просвіти повинні впорядити в своїм селі свято всіма своїми силами, а коли нема змоги впорядити свято самотужки, то слід закликати до помочі людей сусідньої Просвіти. Краще на декілько днів пізніше впорядити свято, ніж зовсім не впорядити» [14, с. 4–5].

А в червні-липні 1920 р. керівництвом КП(б)У було прийнято ряд рішень, які свідчили про їхнє бажання прямо підпорядкувати собі ці організації, перетворивши їх на «свої» структурні елементи, що вели культурницьку роботу на селі. У липні Народним комісаріатом освіти УСРР був розроблений новий зразковий статут, в якому був чітко зафіксований класовий принцип щодо членства в «Просвітах» та пряма залежність цих організацій від повітових відділів народної освіти. Керівництво місцевих «Просвіт» бралось на повне державне утримання. До того ж Радою народних комісарів УСРР за аналогією з російським для керівництва всією культурно-освітньою сферою республіки 14 грудня 1920 р. був створений Головний комітет політосвіти. Повітове відділення політосвіти діяло при Конотопському відділі народної освіти і фактично вся робота осередків «Просвіт» повіту з 1921 року тепер проводилася під його безпосереднім контролем.

Новопосталі політосвіти пішли на відновлення старих та організацію нових «Просвіт». У звіті Конотопської політосвіти за 1920 р. наголошувалося, що серед недоліків роботи місцевих «Просвіт» – це те, що в основному їх діяльність була спрямована на постановку спектаклів. Та при Мало-Самбірському товаристві все ж малася й хата-читальня, а при ній бібліотека, в якій було всього 480 книг. Ще раз підкреслювалося, що існує гостра нестача україномовної літератури. Тут для відвідувачів бібліотекар влаштовував читання вслух [5, арк. 4]. Свою хату-читальню у 1920 р. мала й Конотопська Загребельська «Просвіта».

На 1921 р. повітовою політосвітою було заплановано подальше розширення мережі «Просвіт»: планувалося, що вони повинні бути у кожному селі [2, арк. 12зв.]. Та розширити кількість сільських «Просвіт» не вдалося, і найбільше їх у повіті існувало саме у 1920 р. – 42 [5, арк. 3]. На вересень 1921 р. їх кількість зменшилася до 38¹ [6, арк. 6–8], а на початок 1923 р. їх залишилося вже 22 [4, арк. 43]. Всі вони навесні 1923 р. припинили свою діяльність.

На початку 20-х рр. «Просвіти» були вже не єдиними організаціями, що проводили свою національно-культурницьку роботу на селі. Там, де не їх було, а інколи де вони й були, більшовицькою владою створювалися хати-читальні, а у волосних центрах також селянські будинки (сельбуди, сільбуди). І ці новопосталі організації об'єктивно ставали суперниками «Просвіт» за здобуття симпатій серед сільського населення і особливо серед молоді. Головним напрямком роботи «Просвіт» у цей час, як вже було сказано, залишається постановка спектаклів та бібліотечна діяльність. Крім того, у 1922 р. деякі «Просвіти» Конотопського повіту брали участь і в кампанії з ліквідації неписьменності серед сільського населення за місцеві кошти [4, арк. 43зв.].

Та з осені 1922 р. намічається чітка тенденція щодо ліквідації «Просвіт». Було вирішено, що вони, як певні організаційні форми, не відповідають потребам більшовицької просвітницької політики на селі. Їх потрібно замінити тими культурницькими установами, за якими б не тягнувся смисловий шлейф петлюрівського самостійництва, стереотипи «інтелігентсько-куркульської гуртовщини» та «гнізда дрібнообивательських низькопробних культурницьких уподобань». Тут, правда, траплялися й виключення. Так, чомусь саме наприкінці 1922 р., 22 грудня, Городищенський драматичний гурток, що плідно діяв кілька років, вирішив врешті-решт реорганізуватися у товариство «Просвіта» [7, арк. 8].

---

¹ Осередки «Просвіт» функціонували в таких населених пунктах повіту: 1. м. Батурин, 2. с. Обмачеве, 3. с. Матієвка, 4. с. Городище, 5. с. Красне, 6. с. Митченки, 7. с. Попівка, 8. Вирівка, 9. с. Хижки, 10. с. Підлипне, 11. с. Соснівка, 12. с. Гайворон, 13. сл. Осіч, 14. м. Бахмач, 15. с. Курень, 16. с. Тиниця, 17. с. Григорівка, 18. с. Білі Вежі (Кочубейщина), 19. с. Великий Самбір, 20. с. Малий Самбір, 21. с. Сем'янівка, 22. с. Дубов'язівка, 23. с. Шпотівка, 24. с. Гиравка, 25. с. Дептівка, 26. м. Красний Колядин, 27. с. Коренець, 28. с. Дмитрівка, 29. с. Рубанка, 30. с. Кропивне, 31. х. Щуча Гребля, 32. м. Конотоп. Загребельська, 33. с. Кошари, 34. с. Фесівка, 35. с. Коханівка, 36. м. Конотоп. Міська «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, 37. с. Курилівка, 38. х. Воскресенський.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

У листопаді місяці 1922 р., у зв'язку з тим, що Конотопська міська «Просвіта» не мала свого приміщення та «хороших керівників» вона була «влита» в конотопський «Дом Просвещения» [4, арк. 9зв.]. Мабуть, востаннє нагадала про себе Конотопська «Просвіта» організацією святкування чергових роковин Тараса Шевченка 10 березня 1923 р. Збереглася така програма концерту:

Українське товариство «Просвіта» міста Конотопу

Програм

святкування роковин Т. Г. Шевченка,

котрий намічає Т-во виконати

1. Реферат що до Шевченка.
2. Хор виконає кілька пісень на слова Шевченка та посвяти йому.
3. Деклямація на слова Шевченка та посвяти йому.
4. Оркестр струнний виконає декілька пісень на слова Шевченка та посвяти йому.
5. Бандура виконає декілька дум та пісень.
6. Драм-гурток виставе п'єсу «Невольник» або яку иншу що до Шевченка.
7. Хор виконає декілька пісень на слова Шевченка та посвяти йому.

Весь програм буде: слова Шевченка – кобзарь та посвяти йому [7, арк. 23].

У 1923 р. рештки «Просвіт» повіту ліквідовуються кількома способами: а) «Просвіти» перетворюються в хати-читальні, б) включаються до складу селянських будинків (сельбудів) або в) так, як наприклад у Малому Самборі, у помешканні «Просвіти» був створений Народний дім, а саме товариство просто було перейменовано 11 січня у «Мало-Самборське культурно-просвіт-не товариство» [7, арк. 21]. Головне тут, щоб слово «Просвіта» у назві товариства було відсутнє. Надалі, після ліквідації просвітянських осередків фактично єдиним центром культурно-просвітницької роботи на селі стає сельбуд. Більшовики вважали, що саме такий тип культурних закладів найбільш відповідає вихованню селян на «советській платформі».

Знову товариство «Просвіта» у Конотопі відновило свою діяльність лише за часів німецької окупації – у квітні 1942 р.

Джерела та література

1. ДАСО. Листівки. № 2672.
2. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 23. 12 арк.
3. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 25. 6 арк.
4. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 30. 44 арк.
5. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 102. 6 арк.
6. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 905. 12 арк.
7. ДАСО. Ф. Р-4565. Оп. 1. Спр. 915. 25 арк.
8. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 70. 68 арк.
9. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 1. Спр. 322. 40 арк.
10. ДАСО. Ф. Р-7641. Оп. 5. Спр. 887. 136 арк.
11. До Шевченківських Роковин. *Кооперація и жизнь*. Конотоп, 1919. № 5. С. 4–5.
12. Конотопська повітова українська вчительська спілка. *Черниговская земская газета*. 1918. № 41–42.
13. *Кооперація и жизнь*. Конотоп, 1919. № 2. 15 явара. С. 18–19.
14. *Кооперація и жизнь*. Конотоп, 1919. № 5ю. 1 марта. С. 2.
15. *Кооперація и жизнь*. Конотоп, 1919. № 7. 1 апреля. С. 19–20.
16. *Кооперація и жизнь*. 1919. № 8. С. 11.
17. [Коряк] Торський В. Українська державність і нова роля «Просвіт». Харків: Рух, 1918. 72 с.
18. *Нова Рада*. 1917. № 24. 27 квітня.
19. *Нова Рада*. 1917. 6 липня.
20. Олійник Т. «Просвіти» на Україні. *Нова громада*. Харків. 1917. 30 листопада.
21. *Рада*. 1913. № 193. 24 августа.
22. Синявський О. *Просвіта. Рідне слово*. 1917. 3 червня.
23. Справоздання Товариства «Просвіта в Чернигові за 1907 рік. Чернигів, 1908. С. 21–22.
24. *Черниговская земская газета*. 1917. № 30. 14 апреля.
25. *Черниговская земская газета*. 1917. № 37.
26. *Черниговская земская газета*. 1917. № 74.
27. *Черниговская земская газета*. 1917. № 82-83. 27 октября.
28. *Черниговская земская газета*. 1917. № 90–91. 24 ноября.
29. *Черниговская земская газета*. 1918. № 5–6.
30. *Черниговская земская газета*. 1918. № 7–8.
31. ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 161. 235 арк.
32. ЦДАВО України. Ф. 2201с. Оп. 2. Спр. 367. 186 арк.
33. ЦДАВО України. Ф. 2201. Оп. 2. Спр. 380. 45 арк.

Батюк А.О.

До історії діяльності Бахмацького вечірнього робітничого факультету

Перші радянські десятиліття завжди викликали підвищену зацікавленість дослідників. Це був час грандіозних експериментів у всіх сферах буття, сміливих і нерідко утопічних проєктів формування нового радянського стилю повсякденності. З утворенням нової держави знищувалося все старе і звичне для життя, втрачалися колишні ідеали, руйнувалася предковична система цінностей. Разом з тим цей етап нашої історії, описаний у тисячах книг, просвічений вздовж і впоперек вченими і поетами, ще залишається значною мірою загадковим.

Досі мало дослідженими залишаються деякі аспекти освітньої політики даного періоду. Більшість істориків, серед яких Лаврут О.О., Рябченко О.Л., Щупак І.Я. та інші, досліджували життя та становище студентів вищої школи 20–30 рр. Однак не забуваймо, що потрапити на студентські лави тоді було зовсім непросто, попередньо треба було отримати базові знання в закладах нижчого рівня, до яких відносились і робітничі факультети (робітфаки). А от існування цих установ фактично не висвітлене в науковій літературі. Отож, дана стаття має на меті заповнити один з пробілів вітчизняної історії на прикладі функціонування Бахмацького вечірнього робітфаку при Ніжинському інституті соціального виховання. Тема є актуальною, оскільки значення освіти помітно зростає у переломні для суспільства періоди, до яких відноситься й наше буремне сьогодення. Від того, якою буде професійна підготовка молодшої генерації, які світоглядні й моральні цінності вона сприйме, значною мірою залежить майбутнє країни.

Історія існування робітничих факультетів розпочалася з Постанови Народного Комісаріату Освіти № 443 «Про організацію робітничих факультетів при університетах», яка набрала чинності 11 вересня 1919 року. В ній говорилося: «З метою надання робітникам і селянам можливості використовувати своє право вступу до вищих навчальних закладів, колегія відділу вищої школи постановляє відкрити при університетах Республіки під-

готовчі курси, що мають на меті підготовку в найкоротший термін робітників і селян у вищу школу, присвоївши їм назву «робітничих факультетів» [9].

Перед робітфаками було поставлено два завдання: швидко, без відриву від виробництва, підготувати робітників та селян до вищої школи, одночасно «пролетаризуючи» їх. Тому на робітничі факультети приймалися робітники, селяни та колгоспники. Помилковою є думка, що робітфаки були одним із заходів політики ліквідації неписьменності, адже декрет про створення лікнепів був виданий аж через чотири роки, 14 серпня 1923 р. [1].

Вже з 1921 року в Україні було відкрито 12 робітничих факультетів, на яких навчалось 2400 студентів, а з 1926 року відкрив двері для студентів і Бахмацький вечірній робітфак. Створений він був при Ніжинському інституті соціального виховання (сучасний Ніжинський державний університет ім. М. Гоголя) [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 78, арк. 25]. Почерпнути інформацію про діяльність цієї установи вдалося в Ніжинському відділі Чернігівського обласного архіву, в якому зберігається 538 справ, що містять цінну інформацію стосовно існування факультету з 1928 по 1936 рік.

Для навчання, до факультету приймалися робітники і селяни переважно за відрядженнями чи рекомендацією партійних, комсомольських і профспілкових організацій. З викладачів закладу створювалася приймальна комісія, яка проводила агітаційну роботу серед працівників різних відділів районної адміністрації, залізничників та в партійних осередках. Від вступників вимагалось лише вміння читати, писати та знати чотири арифметичні дії. Навчання на факультеті забезпечували особам віком від 16 років, які закінчили хоча б декілька класів масової школи, тобто не мали повної загальної середньої освіти [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 13].

Набір студентів тривав із 29 серпня по 15 вересня, тоді як навчання розпочиналося вже з 9 вересня [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 2]. При вступі студенти заповнювали анкету, в якій вказували стать, вік, місце проживання і соціальний статус. Протягом першого року діяльності факультету, до нього зарахували 178 студентів, жінок серед них було лише 38, тобто лише п'ята частина. В наступному році зарахували 199 студен-

тів, жіноцтва серед них – 45 осіб, тобто ситуація не змінилася [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 1, арк. 5]. За етнічною приналежністю переважали українці, хоча навчалися там і росіяни, білоруси, поляки та євреї [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 97, арк. 8].

Соціальний статус при вступі мав дуже велике значення. Оскільки освітня політика була спрямована на поширення знань серед селян і робітників, то заможних в лави робітфаківців не пускали. Щоб оминати це обмеження, вони вказували в анкетах неправдиву інформацію. Наприклад, студента четвертого курсу Антона Чабана, який приховав від комісії свій справжній соціальний стан, було виключено без права вступу в будь-який навчальний заклад. Висновок педагогічної ради відносно цієї ситуації говорив, що Антон «назвався середняком, а в дійсності куркулем був; мав до революції 40 га землі, млин з двигуном і використовував найману працю» [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 8].

Термін навчання тривав чотири роки. Відповідно до робочих планів, які збереглися, мова навчання була українською [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Слухачі робітфаку забезпечувалися стипендіями трьох категорій 25, 35 і 45 крб. в місяць, залежно від матеріального становища і успіхів у навчанні [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 14]. За байдуже ставлення до академічних курсів стипендію урізали або знімали взагалі. За зривання навчального процесу та негідну поведінку у гуртожитку, який надавався іногороднім студентам (з навколишніх сіл та Конотопа), передбачалися догани і виключення, а за заборгованість у навчанні – переведення на курс нижче [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 1, арк. 1]. Успішність протягом першого навчального року була дуже низькою, становила лише 40% від норми [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 2].

Посада директора установи була виборною. Спочатку завідував Бахмацьким робітфаком В. Гончарук. Він часто їздив у відрядження по селах Бахмацького і Борзнянського районів, за його відсутності справи вела заступник Полонська З.В. 3 липня 1933 року вона зайняла посаду директора [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 14]. Навчальним процесом керувало дев'ять вчителів. Викладали вони: українську мову і літературу, російську і німецьку мови, історію, географію, математику, хімію, фізику, біоло-

гію і фізкультуру. Додатково читався ряд політично-спрямованих предметів (політекон, основи марксизму, лєнінізм, держустрій і тд.). Окрім отримання теоретичних знань, студенти проходили практику в колгоспах сіл району [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 1, арк. 5]. Навчання велося без відриву від виробничого процесу, більшість студентів вдень працювали, а ввечері навчалися.

Оскільки робітфак відповідно до постанови № 443 користувався правами повноцінного факультету, то на ньому постійно діяла студентська рада, представників у яку обирали серед найактивніших студентів («ударників»). Вона випускала щомісячну газету «Ударник учоби», в якій висвітлювались різні події з життя факультету, друкувались твори відмінників і критикувалась неналежна поведінка студентів і їх незадовільні оцінки [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 501, арк. 3].

По закінченні робітфаку видавалось посвідчення, в якому вказувалося, що студент набув знань в обсязі програми НКО УСРР для середньої школи (робітфак). Посвідчення студенти заповнювали самостійно, за усталеною формою [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 538, арк. 1-59].

В 1932 році було відкрито філію Бахмацького робітфаку в Батурині. Це було зроблено скоріш за все, щоб зменшити кількість іногородніх, а разом з тим і витрати на гуртожиток. Розміщувався Батуринський вечірній робітфак в приміщенні Покровської церковно-парафіяльної школи. Завідував ним Бондар Ф.Я, а викладацький колектив складався із 5 вчителів: Тарана Н.І., Небощицького М.З, Пащенко М.І., Косенка П.П. та Троїлова І.Д. [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 223, арк. 2]. На жаль, не відомо, яку освіту мали всі викладачі, але, наприклад, Небощицький М.З. мав педагогічну освіту Суразької семінарії Чернігівської губернії та філологічну освіту Ніжинського інституту соціального виховання, дворічний досвід роботи завідувачем Сем'янівської школи на Конотопщині та вісімнадцятирічний досвід вчителювання та завідування у Батуринській школі II ступеня [10, 3].

Навчання велося за тими ж робочими планами, що і в Бахмачі. На 1933-1934 навчальний рік планувалося забезпечити набір до робітфаку – 210 чоловік, 60 в Батурині, решту в Бахмачі, та фактично цифри були меншими [ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

223, арк. 13]. Батуринська філія дала можливість двом випускам студентів навчатися в вищих навчальних закладах. У фондах заповідника «Гетьманська столиця» збереглося фото випуску 1937 р.

Потреба в робітфаках поступово почала зникати, і студентів приходило туди все менше. На Бахмацькому факультеті значно почастишали догани і виключення за заборгованість у навчанні, зривання навчального процесу і недопустиму поведінку в гуртожитку. Як наслідок, у 1936 році робітфак було закрито, а на його базі, в тому ж приміщенні створено вечірню школу. Бату-

Випуск II курсу Батуринського робітфаку. Фото 1937 р.
Фонди НІКЗ «Гетьманська столиця».

ринська філія проіснувала до 1937 р. і також була ліквідована.

Звісно, не можна стверджувати про те, що найбільша кількість вступників до вищої школи потрапили туди завдяки робітфакам. Значна частка абітурієнтів (переважно міське населення) закінчували професійні школи, трудові школи або отримали домашнє виховання, підготовка ж через робітфаки посідала останню позицію [8, 8]. Однак, для селян робітфаки відіграли ключову роль. До того ж, стипендія за сумлінне навчання значно полегшувала життя не лише студента, а й його сім'ї, а в тяжкі голодні 1932-1933 рр. взагалі допомогла вижити.

Джерела та література

1. Всероссийский Центральный Исполнительный комитет. Декрет от 14 августа 1923 года О ликвидации неграмотности [Електронний ресурс]. – 1923. – Режим доступу до ресурсу: http://intellectinvest.org.ua/content/userfiles/files/social_history_pedagogic/official_documents/Dekret_O_likvid_negramotn_1923.pdf.
2. ДАЧО, ф. Р-6123, оп. 1, спр. 1, 8 арк.
3. Там само, спр. 78, 26 арк.
4. Там само, спр. 97, 35 арк.
5. Там само, спр. 223, 19 арк.
6. Там само, спр. 501, 89 арк.
7. Там само, спр. 538, 59 арк.
8. Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті роки ХХ ст. [Текст]: автореф. дис. . . канд. іст. наук: 07.00.01 / Лаврут Ольга Олександрівна; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2004. – 19 с.
9. Постановление Народного Комиссариата Просвещения. Об организации рабочих факультетов при университетах [Електронний ресурс]. – 1919. – Режим доступу до ресурсу: <http://istmat.info/node/38480>.
10. Сердюк Н.Ф. Реабілітований історією / Н.Ф. Сердюк // Слово Гетьманської столиці. – 2015. – №3. – С. 3.

Бахтіна С.А.

Відродження пам'яті про козацькі часи на Слобожанщині. XVII–XVIII століття на мапі Харківської області

Глобальні політичні зміни 90-х років ХХ ст. спричинили за собою переосмислення багатьох етапів нашої вітчизняної історії, в тому числі відродили інтерес до історії XVII–XVIII ст. Період козацтва на Слобожанщині – найбільш невивчена частина історії. Переселення на територію Дикого Поля жителів правобережної України і Наддніпрянщини пов'язано з нестерпними умовами життя на землях підконтрольних польській шляхті, розправами над православними. Це був час безперервних козацько-селянських повстань, війн, поразок, укладення миру, нових військових зіткнень.

Люди великими групами приходили на незаселені, вільні землі. Їх поселення отримали назви слобід, звідси край став Слобідським, а самих переселенців називали черкасами. З середини XVII століття починається заселення краю і російськими

служилими людьми. Про це свідчать збережені назви сіл Черкаські Тишки (1656), Руські Тишки (1663), Черкаська Лозова (1663), Руська Лозова (1647).

Імена більшості керівників переселенців збереглися в древніх актах, а частіше в легендах. Так, на річці Вовчі Води (так тоді називали річку Вовчу) з'явилася група переселенців на чолі з Мартином Старочудним, яка увійшла до складу сторожової служби від Нежегольського городища. Черкашенін Мартин отримав царське «соизволение» «на річці Вовчі Води» будувати слободу, а жити закликати свою братію черкас з задніпрянських міст. Так було покладено початок місту Вовчанську (1674) [4; 17, с. 108–109].

Селище Великий Бурлук засноване у 1672 році. Вважається, що 390 сімей козаків-наддніпрянців з отаманом Скиданом (правою рукою Я. Остряниці), прийшли у пошуках місця, де можна було б набути волі. Зупинились біля річки Бурлук (татарською мовою «великий бруд», «болото»), де і заснували нову слободу. В ознаменування 335-річчя заснування слободи Великий Бурлук (2007) був встановлений пам'ятний знак засновнику слободи отаману Скидану. Одна з вулиць сучасного селища Великий Бурлук отримала ім'я отамана Скидана [2; 13, с. 178; 12, с. 49].

1638 р. під час невдалого бою під містечком Жовниним з поляками гетьман Яків Острянін (Яцько Остряниця) прорвав оточення з найбоєздатнішими козаками і, перепливши річку Сулу, втік з поля битви на Слобожанщину, кинувши інших напризволяще [1, с. 95; 11], поселився на місці сучасного Чугуєва [19, с. 183], а в 1639 р. цар Михайло Федорович жалує гетьмана Запорізького Якова Остряніна Салтівським юртом [19, с. 179, 267; 17, с. 108], де він поселив своїх черкас. Козаки зорганізували у Чугуєві військо на зразок гетьманського, але вони залежали від московських воєвод. Незабаром почалися невдоволення. Сам Остряниця викликав серед козаків обурення своєю «угодівською» політикою супроти Москви, і в 1641 році козаки його забили і зовсім залишили Слобожанщину. На Салтівському городищі у 1659 році вже мешкало 670 чоловік козаків на чолі з отаманом-осадчим Іваном Андрійовичем Семеновим (Семененком), які звернулися до царя з проханням дозволити будувати фортецю. Дозвіл одержали. Острог збудували в той час в Салтові мешкали козаки-черкаси, москалі, а також калмики, цигани, євреї [1, с. 99].

Людська пам'ять зберегла місце, де був похований під Чугуєвом у с. Малинівка гетьман Яків Остряниця. На цьому місці звели курган і встановили православний хрест.

На території Верхнього Салтова є місце поховання козацького отамана Василя Костьовича Гордієнка (1678–1708), прибічника гетьмана Мазепи, учасника Азовської кампанії (1696), переговорів Мазепи з королем Станіславом Ліщинським (1704), походу на Дон проти повстання Кіндрата Булавина (1708), підданого жорстокому катуванню за життя, після виступу Мазепи проти Петра I, і після смерті (†1709) катували його тіло за те, що запорізькі козаки на чолі з його батьком кошовим Костем Гордієнко приєдналися до коаліції (шведсько-українського союзу) супроти Москви [1, с. 101–102].

У другій половині XVII ст. вже існували «черкаські полки», сформовані з українських переселенців: Острогоський (1546 чол.), Сумський (1281 чол), Охтирський I (1424 чол), Харківський (1135 чол.). На чолі Харківського полку стояв Григорій Єрофійович Донець (Донець-Захаржевський) (†1691), добре відомий переможними походами проти кримських татар [19, с. 193, 214, 221]. Він виявився не лише сміливим начальником військових дружин, а й розумним адміністратором і інженером. При ньому зведено місто Ізюм [19, с. 293], яке стало п'ятим полковим містом Слобідської України, Ізюмський слобідський полк був виділений з Харківського, у 1679-1680 рр. була збудована Ізюмська укріплена лінія, яка захистила вже існуючі за Білгородською лінією міста і слободи, створивши новий міцний заслін на шляху татарських вторгнень [3, с. 12]. Ізюмська укріплена лінія довжиною 530 км. знаходилась в межах Харківської і Білгородської областей. Вона складалась з західної і східної частин. Крайнє західне укріплення Ізюмської лінії – «Земляне місто Коломак». На сході – місто Царборисів. Загальна довжина від Коломака до річки Сіверського Дінця – 109 км. Безпосередньо на межі знаходились три міста: Коломак, Високопілля і Новий Перекоп (Перекоп або Малі Валки) і село Сніжків. Переважали два основні типи укріплень: земляні вали і лісові засіки [3, с. 161, 166, 172, 173]. До нашого часу збереглися названі топоніми [3, с. 166], а також назви: Гомольшанські ліси, Гончарів байрак і окремі вали колишньої Ізюмської укріпленої лінії. У центрі Харкова одна з вулиць носить ім'я Донець-Захаржевського, воїна-захисника, засновника багатьох фор-

тець, міст, сіл, слобод, церков [19, с. 246], Курязького монастиря [10, с. 87–93; 18, с. 33–35].

В пам'ять про засновників Слобожанщини, про цих сміливих людей в наш час встановлюють пам'ятники.

Місто Барвінкове заснував козак Іван Барвінок. Про нього співають пісні, його ім'я згадується у Синодику Святогірського монастиря 1908 року, де пишеться про заснування фортеці у 1653 році під час визвольної боротьби гетьмана Богдана Хмельницького. Скульптор М.Ф. Овсянкін виконав пам'ятник Барвінку у 1992 році [15, с. 73–74].

Засновником селища Золочів вважають козака Костянтина Федорова. Пам'ятник роботи Олександра Іллічова відкритий у 2017 році з нагоди 340-річчя сел. Золочів. За переказами, К. Федоров очолив переселенців з Задніпровської України. Частина з них походила з міста Золочів Львівської обл. Так було засноване нове селище зі старою назвою. [15, с. 289].

Легендарний Іван Дмитрович Сірко (1605 (або 1610) – 1680) – кошовий отаман Запорізької Січі, полковник Харківського слобідського козачого полку. Мешкав у м. Мерефа, де і сьогодні зберігаються спогади про його родинну садибу. Керівник численних походів проти кримських татар і турок, він очолив 54 битви, і жодного разу не потерпів поразки. З часом його особистість обросла легендами. У Мерефі пам'ятник – бюст роботи В. Шконди, був встановлений у 1993 році [5, с. 75–78]. Думка про спорудження пам'ятника Івану Сірку у Харкові належить голові Харківської обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців Івану Саратову, який довгі роки вивчав славетне життя народного захисника. Для встановлення художнього об'єкта вибрали місце, де, за спогадами, проходив вал Харківської фортеці. Пам'ятник Сірку виконаний скульпторами О. Рідним і Г. Івановою у 2017 році. [15, с. 197–200]. Треба додати, що пам'ятний знак Сірку у вигляді надгробка (невеличка стела на кургані з каміння) з умовним зображенням кошового був встановлений невідомими у 2015 році у сквері по вул. Сумській. Але проіснував недовго. На звороті стели був напис «Рабів до раю не пускають. І. Сірко».

Ще у кінці минулого століття у Коломаці був встановлений пам'ятний знак на місці обрання Мазепи гетьманом [9]. У 2017 році у Коломаці скульптором Сейфаддіном Гурбановим вста-

новлений пам'ятник гетьману України І.С. Мазепі (1687–1709) [15, с. 149–150].

14 жовтня 2015 році до Дня українського козацтва у місті Дергачі встановлений пам'ятник засновнику міста (1660) козаку Деркачу. Скульптори – молоді випускники Харківської державної академії дизайну і мистецтв К. Черноус і В. Міліков. За однією з версій на землі сучасного міста прийшли козаки – переселенці (26 родин) під орудою отамана Деркача. Вони заснували невелику козацьку слободу, яка була на XVII ст. другим населеним пунктом за кількістю мешканців. Ця слобода була укріпленням Білгородської лінії, яка захищала південні кордони імперії від набігів татар. У 1680 р. кримські татари зруйнували слободу. Нову фортецю побудували у 1730 р. [14].

Козацькі часи на Слобожанщині продовжують хвилювати сучасних дослідників. Місцеві, сімейні легенди, неясності в документах змушують поглиблено вивчати цю тему, шукати потрібні джерела, уточнювати ті чи інші назви, зіставляти топоніми, шукати сліди валів укріплених ліній на місцевості. Ми, завдяки нашим краєзнавцям, взаємо, наприклад, про козачі родові коріння наших відомих попередників, серед них історика, етнографа, нашого земляка Д.І. Яворницького [16, с. 174], про дружні стосунки Сковороди з нащадками козачих родів [7, с. 208-210], про заснування міст, сіл, селищ на Слобожанщині [6, с. 223-224], [8, с. 240-245]. Це трудомістка робота і не одного дня, але вона триває, і з кожною новою статтею на цю тему приносить нові результати.

Джерела та література

1. Бражник Н., Бражник С. Вовчанщина туристична. – Верхній Салтів, 2008. – 191 с. Рукопис.
2. Великий Бурлук // [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D1%83%D1%80%D0%BB%D1%83%D0%BA_\(%D1%81%D0%BC%D1%82\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%91%D1%83%D1%80%D0%BB%D1%83%D0%BA_(%D1%81%D0%BC%D1%82)).
3. Загоровский В.П. Изюмская черта. – Воронеж: издание Воронежского университета, 1980. – 237 с.
4. Гербы Слобожанщины: Волчанск и Волчанский район. Первопроходец Мартын Старочудный // http://belinskogo.kh.ua/volchanskii_rayon.html.
5. Гусон І.А. Діяльність краєзнавця Костянтина Романова по встановленню пам'ятника Івану Сірку в місті Мерефа // Слобожанське культурне надбання: збірка статей молодих учених. – Харків: Курсор, 2008. Вип. 1. – 274 с.
6. Дмитренко І.М. Історія і легенди мого рідного краю // Культурна спадщина Слобожанщини: збірка наук. статей. Ч. 32. Харків: Курсор, 2016. 238 с.

7. Дудко Д.М. Г.С. Сковорода і родина Земборських – Харків: Курсор, 2011. Вип. 25. – 330 с.
8. Кабак О.Є., Туранська М.О. Історія села Велика Бабка в легендах, фактах і топонімічних назвах // Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст.: збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. Вип. VI. Харків: Курсор, 2020. 276 с.
9. Коломак // [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BA_\(%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BA_(%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C)).
10. Кобзева Т.В. З історії слобідсько-української козацької старшини. Григорій Донець // Культурна спадщина Слобожанщини. Вип. 25. – Харків: Курсор, 2011. – 330 с.
11. Мелихов В.Г. Острые времена гетмана Острияницы // Харьковские извести. 12 июня 2008, № 69.
12. Оковита К.О. Великобурлуччина (сторінки історії). – Харків: МСУ, 2000. – 528 с.
13. Оковита К.О. Слава і гордість краю бурлуцького. – Харків: ВПП «Контраст», 2017. – 192 с.
14. Путятін В.Д. Пам'ятник «Козаку Деркачу» у м. Дергачі Харківської області. Рукопис. 2019.
15. Путятін В. Міська скульптура Харкова. Портрети майстрів. – Харків: Курсор, 2021. – 370 с.
16. Раенко Л.В. Дмитрий Иванович Яворницкий. Годы учебы в духовном училище и семинарии. 1867–1877 // Праці пам'яткознавців, вип. 2. Ювілейна збірка наукових статей з пам'яткоохоронної роботи. – Харків: Курсор, 2012. – 330 с.
17. Служение долгу и делу: Волчанщина: страницы истории и день сегодняшний / сост. И.И. Захаров. – Харьков: Золотые страницы, 2015. 160 с.
18. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х т. / Редкол.: А.Ф. Парамонов (пред.) и др. – Х.: ХЧМГУ, Издательство Сага, 2006 г. – Т. 1. – 332 с.
19. Филарет (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии: в 3-х т. / Редкол.: А.Ф. Парамонов (пред.) и др. – Х.: ХЧМГУ, Издательство Сага, 2006 г. – Т. 2. – 432 с.

Гайдай О.О., Нікітін В.Г.

Патентознавець О.К. Нікітіна і перші кроки патентознавства та науково-технічної інформації в місті Конотоп Сумської області

За останні два десятиліття (2000–2020 рр.) ряд енциклопедичних, довідково-біографічних та наукових видань, зокрема щорічне видання з 2010 року збірника наукових праць «Конотопсь-

кі читання» суттєво збагатили скарбницю культурної і духовної спадщини Конотопщини відомостями про життя і діяльність як видатних особистостей, так і про конотопців-представників різних професій, які своєю плідною працею і високоморальними вчинками заслужили авторитет і повагу земляків, стали для них моральним взірцем Людини і Громадянина [1;5].

Історична пам'ять про них не менш важлива, ніж про титулованих, видатних діячів, адже саме професіонали, наділені душевною щедрістю і милосердям, є цементуючою основою нашого суспільного життя.

Наша стаття присвячена окремим фактам з життя та діяльності Ольги Кирилівни Нікітіної (1938–2020 рр.) – «Ветерану праці» з двома вищими освітами і 45-ти річним трудовим стажем, відомому спеціалісту – представнику дуже рідкісної, не публічної, особливо вимогливої і надзвичайно актуальної в наш час професії *патентознавця і науково-технічної інформації*. Пізнавальне значення знайомства з життям цієї непересічної особистості зумовлене рядом обставин.

По-перше: їй судилося бути причетною до зародження, становлення і перших кроків патентознавства і науково-технічної інформації в місті Конотоп, працюючи в якості патентознавця в Конотопському науково-дослідному інституті «Автоматвуглерудпром» (1962–1974 рр.) і завідувача Конотопським підрозділом дорожнього центру науково-технічної інформації Південно-Західної залізниці (ДЦНТІ м. Київ) (1974–2000 рр.).

По-друге: вона належить до покоління «Дітей війни», що особливо ревно намагалось сповідувати «золоте правило життя», яке проголосив відомий всьому світу письменник, лауреат Нобелівської премії Ернест Хемінгуей: «Самое главное – жить и работать на совесть, смотреть, слушать, учиться и понимать». Далеко не всім це вдавалось, адже воно вимагало титанічної праці розуму і душі.

О.К. Нікітіна вважала себе «такою як усі», а була за одноставним твердженням сучасників людиною надзвичайною, яка чудово володіла вмінням «працювати і жити по совісті».

Не претендуючи на всебічний, глибокий аналіз життя цієї особистості, ми надаємо лише окремі факти, що підтверджують та повніше розкривають названі обставини. На наш погляд, саме конк-

ретні приклади зможуть допомогти сучасній молоді відчути, зрозуміти і оцінити думки і вчинки цього особливого, унікально працюючого, терплячого, безмежно відданого і душевно щедрого покоління, за плечима якого майже віковий пласт вітчизняної історії.

Народилась О.К. Нікітіна (Шешеня) 18 березня 1938 року в багатодітній сім'ї коваля-залізничника в звичайному селі Грузьке на Конотопщині. Їхній двір протягом багатьох поколінь односельці називають «Яремину» за ім'ям предка-засновника села Яреми Кмітного – ватажка групи селян-втікачів від польського пана із земель на правому березі Дніпра, який у 1620 році «пригледів вільні землі на березі річки Грузька, поселився тут сам, а потім у 1622–1623 роках «перетягнув» ще 60 сімей, що не хотіли миритися із жорстокістю і намаганням пана змінити православну віру на католицьку» [6, 246–252].

Саме тут, в «родовому гнізді» в неймовірно важких умовах війни, окупації, голоду і суцільної бідності пройшли її дитинство і юність, відбулось формування світогляду та морально-етичних принципів. На початку війни їй виповнилось 3 роки, по закінченню – 7 років. Бойові дії безпосередньо на території Конотопщини велись з 6 по 18 вересня 1941 року і з 8 по 11 вересня 1943 року, а між цими датами пролягла страшна дворічна окупація [4, 27].

Отже, за всіма ознаками О.К. Нікітіна – повноправний представник покоління зі статусом «Діти війни». Жорстока правда життя людей в т.ч. дітей в ці роки виховала особливо відповідальне і терпляче покоління, ладне «витерпіти будь-що, тільки б не було війни...»

Не менш важливою особливістю цього покоління була їхня неймовірна працюючість і бажання допомогти. При цьому треба відмітити, що всі покоління предків «Яреминих» були людьми працюючими і щедрими на добрі вчинки. Так жили самі і так виховували своїх дітей.

Мати, Шешеня (Братуха) Ганна Іллівна (15.02.1909–07.10.1994) завжди, за будь-яких обставин готова була поділитись з ким завгодно останнім, тому що на практиці керувалась принципом: «Сам з'їж хоч і вола – все одна хвала». Коли у брата раптово померла дружина, мати без вагань забрала трьох його маленьких дітей і виховувала разом із п'ятьма своїми фактично до повноліття.

Батько, Шешеня Кирило Степанович (13.05.1908–07.08.1983) – «майстер на всі руки»: окрім основної, виснажливої роботи в кузні будував хати, шив чоботи, ремонтував годинники, плів риболовні снасті і рибачив, сам змайстрував ручний млин і олійницю, робив на замовлення домашній господарський інвентар, міг полагодити будь-що. Завдяки його кмітливості, майстерності і важкій фізичній праці сім'я із десяти чоловік не голодувала.

За свідченням рідних донька «пішла в батька»: мала таке ж міцне здоров'я, чорні брови, карі випромінюючі світло очі, кмітливий розум і золоті руки. Отже, не треба шукати звідки в неї доброта і працьовитість: вона з глибини спадковості, від батьків, з «молоком матері».

Натомість, багато працювати зовсім не означає вміти працювати. Ольга Кирилівна вміла слухати і чути, бачити і розуміти, вчитись і переймати, щоб робити все краще за інших. І це вже її особисте надбання, особиста заслуга. На наш погляд, показовим з цього приводу є факт першого знайомства подружжя, який багато людей оцінювали як «кохання з першого погляду», а вони багато разів розповідають, як «свідомий вибір споріднених душ, що сповідували спільні цінності – вміння працювати і бажати допомогти».

У книзі-спогадах «На берегах життя і долі» автор згадує про знайомство, яке відбулося у вересні 1950 року і стало доленосним. 1950-^й рік. Минуло лише п'ять років після страшної, кровопролитної війни. В моєму селі школа була лише початкова чотирикласна і в п'ятий клас довелось ходити за 5 км в сусіднє село Грузьке, де жила і навчалась Оля. Там на шкільній присадибній ділянці ми і побачили один одного вперше. Нам виповнилось по 12 років. Залучення дітей до роботи на пришкільних земельних ділянках було таким самим обов'язковим, як і ходити до школи. Поміж десяти дівчаток і хлопчиків нас направили привести до ладу ділянки, які за літо добряче заросли. Дівчатка невдоволено кряхтіли, виконуючи зілля, сперечались, хто кому заважає, кидали зілля під ноги, скаржилися на втому. Прополоті грядки виглядали як поле після жорстокого бою. Кожен працював так, як звук працювати вдома, як умів, як навчили його батьки. Вчителька пішла до школи. У хлопчиків були «свої справи».

Мій перший Вчитель життя – дідусь С.А. Нікітін – вчив мене: «Старайся делать все на отлично, прочно, красиво. Работай с

радістю для себе и для других». Я поділяв його кредо, милувався, як красиво і з задоволенням працює він сам, намагався наслідувати, в мене не виходило, але я не переймався – вийде пізніше, як підросту...

І раптом я вперше побачив як віртуозно красиво працює не доросла людина, а дівчинка-одноліток. Маленька, струнка дівчинка працювала так легко, ніби граючись справлялась на своїй грядці, ще й допомагала сусідкам. Її грядка була чистою, ніби «влизана», зілля викладене, як сіно в покосах. І робила вона це спокійно, без видимої напруги, а навпаки, радісно посміхалась. Точно так, як вчив мене мій дідусь!

Я мимоволі замилювався нею і вирішив допомагати виносити зілля саме цій дівчині. Підійшов до неї ближче, наші погляди зустрілися: вона так радісно, так щиро посміхнулась, ніби все життя чекала цієї миті. Карі очі, оповиті красивими чорними бровами, блиснули, випромінюючи світло, як ліхтарики, теплим сяйвом вдячності. Від несподіванки я завмер не в змозі відірвати погляд від такого дива. Пам'ятаєте слова поета І. Губермана: «Есть люди, от которых свет исходит, и люди, поглощающие свет... ». Ця дівчинка випромінювала лагідне світло! Я з радістю став їй допомагати.

Вчителька, підсумовуючи зроблене, відмітила нашу роботу: «Грядка як намальована! Хоч на виставку!». На похвалу заслужувала, без всякого сумніву, дівчина, але вона, здивувавши всіх, весело посміхнулась і заявила: «Це не я. Це – його робота» (ми ще не знали наших імен). Так легко, доброзичливо і щедро подарувала мені лаври успіху, що я розгубився. Було радісно і, водночас, ніяково. Я почав теж відмовлятись, наполягати, що все зробила дівчина...

Мудра вчителька не стала розбиратись хто зробив більше, ніжно пригорнула до себе дівчину і лагідно сказала: «Пишались своєю працею не соромно!». Розповіла для всіх стародавню приречу про трьох каменярів, що рубали скелю, а коли їх запитали чим вони займаються, перший роздратовано буркнув: «Що не бачиш – дроблю прокляте каміння»; другий діловито відповів: «Заробляю гроші собі на життя», а третій, гордо випрямившись, сказав: «Я будую Храм!». Одна і та ж робота – для одного каторга, для другого – щастя! Працювати на радість – то велике Щастя!

Всі хотіли бути щасливими і кинулись поправляти грядки. Катерина Григорівна була класним керівником і стала для Олі справжнім Вчителем життя. Будь-яку роботу Оля виконувала так, ніби «будувала Храм». Не дивно, що все, що виходило з її рук, було приречене на успіх.

Її любили і поважали в школі і дівчата, і хлопці за щирість, за доброту, за те, що все вміла, грала в будь-яку спортивну гру в т. ч. футбол, краще за всіх розбиралась в математиці, була завжди готова як допомогти, так і дати здачі. Вона була «своєю», і в той же час недосяжною. Чи багато серед нас тих, для кого сам успіх важливіше, ніж лавровий вінок за нього? Чи готові ми поділитись останнім?

Перша зустріч, залишивши в нашій Пам'яті глибокий слід, практично не вплинула на наші відносини: ми зустрічались на перервах, на спільних уроках, на загальних зборах. Не було сказано жодного слова про почуття, але за роки навчання ми досить добре «вивчили» один одного і наша «симпатія» продовжувалась прихованою настільки глибоко, що в школі ніхто не те, що не знав, а навіть не здогадувався про це. Реалії життя були такими, що якби це відкрилось, нас би засміяли наші однолітки. Нас би обов'язково викликали з батьками на педраду для втлумачення «істини»: «Вам ще рано про це думати». Слава Богу, ми і не думали – у кожного з нас було і так багато інших важливих і цікавих справ.

Підлітки покоління «Діти війни» рано ставали життєво мудрим: вони сподобались одне одному не за зовнішніми ознаками, не з меркантильних міркувань, а як споріднені душі, що сповідують спільні цінності, вміння чітко визначати, що добре, а що погано, хто твої друзі, а з ким не по дорозі, коли і що можна сказати, вмінням працювати і робити добро, вмінням чекати і берегти честь.

На жаль, сучасному продвинутому поколінню цифра помножила на нуль і романтику, і практику життя, і життєву мудрість.

Серйозний вплив на виховання і формування її особистості в період дитинства і юності окрім батьків мало близьке спілкування із двоюрідними сестрами: К.Г. Горшковою – дружиною начальника штабу Волгоградського військового округу і Н.Г. Братухою, що мешкала в Києві і працювала особистим юрист-консультантом у Голови Президії Верховної Ради УРСР С.А. Ковпака. Рано залишившись без матері і фактично без батька (був

7 років на війні), вони добре розуміли, що найцінніше в житті – саме життя і перш за все треба вчитись жити. Саме вони, як стверджувала Ольга Кирилівна, навчили її слухати і чути, спостерігати і брати найкраще.

Поділяючи їхні настанови в душі народної мудрості: «З ким поведешся – від того і наберешся», вона протягом всього життя буде шукати і сама обирати собі достойних вчителів, готових щедро поділитись своїми знаннями і досвідом. Предметом навчання могло бути будь-що: від шкільних уроків до технічних головоломок, робота на присадибній ділянці, спорт і рибалка, пошив одягу і приготування їжі... Її особистий комп'ютер не просто накопичував знання, він їх аналізував, удосконалював і видавав вміння робити будь-які справи легко, красиво, професійно. Викликаючи захоплення оточуючих, вона могла відремонтувати велосипед, годинник, радіоприймач, одяг, взуття, зварити найсмачніший борщ і спекти унікальний торт, написати твір і розгадати кросворд. Єдине, чого вона не вміла і не терпіла, так це – марнотратства.

В школі вона по праву носила титул «Кращої з математики». Її математичні здібності запримітила і всіляко розвивала мудрий педагог Софія Василівна Педь. Залишившись після війни одинокою, вона переїхала з міста в село і повністю присвятила себе роботі. Вона полюбила Олю як рідну доньку за щирість, працелюбність і до того ж вроджені здібності до розв'язання математичних задач. Саме вона визначила її майбутнє на фізико-математичному поприщі.

Одночасно наставниця з багатим життєвим досвідом давала слушні поради, дарувала книги з власної бібліотеки, які на її думку могли бути «Азбукою життя». При розмовах неодноразово наголошувала: «Попереду на вашому шляху буде багато перешкод. Не спішіть приймати рішення, добре подумайте, але завжди вчиняйте по совісті, інакше вона «гризтиме» вас до кінця днів... ». Слова наставниці достойна учениця не тільки добре запам'ятала, а й сприйняла їх всім серцем і зробила головним правилом свого життя. І це не дивно: «Вчитель для покоління «Дітей війни» був найголовнішим духовним авторитетом!».

Принцип Скарлетт О'Хари – героїні роману М. Мітчел «Віднесені вітром» – «Про це я подумаю завтра...» вона доповнила власним: «А завтра буде новий день!» і такою, оптимісти-

чно налаштованою пішла по життю. А ось пораду «жити по совісті» сприймала примітивно: «Не вбила, не вкрала, значить, живу по совісті...». Розуміння прийшло пізніше.

Перші серйозні випробування морального принципу прийшли вже в 1955 році по закінченню школи. На зміну чудовим шкільним мріям постали жорстокі реалії буднів нового дорослого життя: зрада подруг, кричуща несправедливість нових вчителів і байдужість близьких...

Після коротких роздумів вона разом з подругою подають документи на фізико-математичний факультет педінституту в м. Черкаси, де міським головою працював рідний брат матері, що знімало питання для обох подруг: «Де жити?». На екзамені з математики вони пишуть один і той самий варіант, причому Оля «як знаток» з поясненням, а подруга без нього. В результаті подруга отримує «добре», а Оля – «незадовільно». Отримавши такий удар несправедливості, вона повертається в село, де на пошті на неї чекає телеграма: «Терміново повертайся!». Після перевірки роботи виявилось, що вона оцінена на «відмінно», а в списки вкралась помилка.

Зачеплена гордість і честь, думка про те, що люди, знаючи про телеграму вирішать, що вона вступила до вузу «по блату» переважили всі інші докази і вона не поїхала. Батьки навіть зраділи тому, що вона залишилась вдома: «Буде кому допомагати по господарству...».

Ми розуміємо, що більшість сучасної молоді, не переймаючись проблемою совісті, скористались би допомогою впливового родича на повну. Але ж ми розповідаємо про людину іншого покоління, для якої почуття внутрішньої гордості і совісті ще не були вбиті цифровими технологіями, а думка людей була важливішою за вирішення навіть таких доленосних, але власних питань.

Всі випускники шкіл на той час були комсомольцями, тому тих, хто не продовжував навчання, Райком Комсомолу працевлаштовував. Його рішення було обов'язковим для виконання. Ольгу Кирилівну направили на відновлення роботи бібліотеки в с. Тернівка, за 36 км від райцентру і 12 км від залізничної станції, без доріг і будь-якого зв'язку, без електроосвітлення і радіо, без клубу і медпункту, із зруйнованими війною господарськими і житловими приміщеннями. Відбудова села розпочнеться тільки у 1985 році (прим. авт.) [3, 213].

Роботи в бібліотеці, як такої, фактично не було: жителям села, завантаженим повсякденною працею в колгоспі, було не до читання книжок. Та й книжок в бібліотечній хаті було обмаль. Багато випускників вважали б за щастя мати таку «лежачу» роботу, але вона абсолютно не відповідала активному, творчому характеру нової завідувачки. Розуміючи це, Райком Комсомолу підбирає їй інший варіант.

У 1955–1956 роках хвиля науково-технічного прогресу докотилась до провінційного Конотопа. Флагман Конотопської індустрії завод «Червоний металіст» розпочинає створення спеціальних науково-технічних підрозділів для розробки нового обладнання і вимірювальних приладів для гірничої промисловості. Для цього потрібні були спеціально підготовлені кадри. У 1956 році Райком Комсомолу підбирає кращих випускників шкіл, схильних до фізики і математики і готових пройти навчання в технічному училищі №3 м. Шостка за спеціальністю «електромонтажник точних приладів».

Відпрацювавши добросовісно рік на селі, Ольга Кирилівна залишає посаду в бібліотеці села Тернівка, проходить відбір, успішно складає вступні іспити і з 01.10.1956 р. до 01.09.1958 року навчається в технічному училищі. Отримавши диплом з відзнакою, в числі кращих випускників вона направляється з 05.09.1958 року в «мастерскую научно-исследовательскую лабораторию специального конструкторского бюро Конотопского электромеханического завода «Красный металлист» (Витяг із «Трудової книжки»).

Під керівництвом головного конструктора СКБ О.Ф. Кирія, завідувача лабораторією інженера-конструктора А.І. Чмиря разом з науковцями-розробниками нових приладів формується високопрофесійний колектив, який став базою науково-технічної інформації, раціоналізаторства та винахідництва заводу, що згодом у 1962 році переросла в науково-дослідний інститут «Автоматвуглерудпром».

Працюючи в цьому колективі, Ольга Кирилівна опинилась в своїй стихії. Творча праця поряд з талановитими конструкторами і вченими Харківського Інституту гірничого машинобудування давала можливість в повній мірі розкрити фізико-математичні здібності і вміння працювати. Це було якраз те, що їй завжди подобалось, приносило радість і натхнення. Тут вона була «як риба

у воді»: жвава, невтомна, працювала легко, красиво, професійно, з радістю допомагала іншим, випромінюючи душевну теплоту і сердечність. Тут досить швидко вона стала знаною і своєю.

В 1962 році вона успішно долає чергове моральне випробування принципу «жити по совісті...». Впливові родичі сватають її за «вигідного нареченого» – військового, з квартирою в Києві, з машиною, дачею і всім необхідним для «нормального життя», навіть не працюючи. А навіщо, якщо все вже є?

Вона виходить заміж за однокласника – перше кохання, студента з єдиним «багатим скарбом» – валізою книжок, пояснюючи: «Цей шлюб рівних у всіх відношеннях однодумців, вибір «по совісті», за який не соромно ні перед людьми, ні перед батьками, ні перед майбутніми дітьми. Ми всього досягнемо самі і все це буде – наше! Ніхто не зможе нам дорікнути, що ми «вилізли на чужому горбу!».

29.04.1962 року дружній колектив спеціальної експериментальної лабораторії СКБ відсвяткував скромне студентське весілля, подарувавши «на щастя» дуже важливі атрибути: стіл і два стільці.

Радісні молодята, впевнені в собі, хоч фактично «бомжі» без житла, без «гроша» в кишені, без будь-якої сторонньої допомоги і підтримки, зате розумні і здорові, без шкідливих звичок, з чітко вираженим вмінням вчитись і працювати, розпочали складне сімейне життя довжиною у 58 років, 4 місяці і 10 днів.

З 1. 09. 1962 року Ольга Кирилівна, продовжуючи працювати вдень, стає студенткою вечірнього відділення Харківського інституту гірничого машинобудування, автоматики і обчислювальної техніки.

24. 04. 1963 року народився син Юрій.

Як їй вдавалось так жити: з 8⁰⁰ до 17⁰⁰ на роботі, з 18⁰⁰ до 22⁰⁰ – на навчанні, а в проміжках між цим – догляд за дитиною, при відсутності мінімальних матеріально-побутових умов? І так буде не день, не два, а роки... Натомість, вона всюди і все встигала зробити і жодного разу не поскаржилась, що їй важко.

В котре наголошуємо: вміння організувати свій час, вміння жити і працювати, як наголошував відомий письменник, було започатковане Ольгою Кирилівною з дитинства і саме воно робило її унікальною особистістю, здатною виконувати те, що іншим було не під силу.

О.К. Нікітіна – патентознавець
Конотопського науково-
дослідного інституту
«Автоматвуглрудпром»
(1965–1974 роки)

В 1963 році після закінчення інституту до Конотопа повернувся чоловік і став працювати в міській лікарні спочатку лікарем, а потім першим заступником головного лікаря. В 1964 р. сім'я отримала першу власну двокімнатну квартиру. З цього часу подружжя пліч-о-пліч підуть по життю, разом долаючи кар'єрні сходишки, успіхи і поразки.

За 1962–1965 роки новостворений науково-дослідний інститут «Автоматвуглрудпром» значно розширився, зміцнів, відкривав все нові підрозділи, в яких працювало вже понад 500 інженерно-технічних спеціалістів. Подальший розвиток вимагав створення потужної бази з науково-технічної інформації та патентознавства. Професія патентознавця

була новою, вимагала від посадовця поєднання дуже важливих якостей: 1) глибоких знань в діапазоні не тільки основної, а і в суміжних сферах діяльності; 2) вміння провести аналіз і дати об'єктивну професійну оцінку пропозиції, ідеї, винаходу і т.п. на рівні світових аналогів; 3) бути принциповою і кристально чесною людиною. Якщо першу вимогу можна було надолужити навчанням і досвідом, то дві інші – наявність аналітичного складу розуму і високих морально-етичних принципів – вони або є, або немає.

Головний конструктор інституту О.Ф. Кирей відповідав цим вимогам сам і кадри підбирав «під себе». Відмічаючи успіхи Ольги Кирилівни в науково-експериментальній і раціоналізаторській роботі, схильність до творчого пошуку, керівництво інституту направило її в 1965 році на спеціальні курси з питань патентознавства та винахідництва до «Державного комітету по справах винаходів і відкриттів СРСР» (м. Москва). Це рішення було ознакою глибокої довіри і визнання її професійних якостей.

Після успішного завершення навчання вона переводиться на нововведену посаду патентознавця-техніка в групу конструкторської експертизи, яку очолював відомий конструктор А.І. Чмирь. Так, з 1965 року в науково-дослідному інституті «Автоматвуглерудпром», а значить і в місті Конотоп з'явилась перша посада патентознавця.

В 1967 році Ольга Кирилівна переводиться на заочне відділення Київського політехнічного інституту, який закінчує в 1968 році за спеціальністю «Електрифікація та автоматизація гірничих робіт». Після отримання вищої освіти вона обіймає посаду інженера-патентознавця.

Знаковою подією в житті інституту, заводу і міста Конотоп стало відкриття в 1968 році нового спеціального структурного підрозділу з питань патентознавства, ліцензування та науково-технічної інформації – патентного відділу в складі: інженера-патентознавця, інженера з раціоналізації та винахідництва, юриста-консультанта, двох перекладачів з іноземних мов, технічних працівників.

Юрист відділу В.П. Слепченко і перекладач М.П. Мальченко пригадували, що головний конструктор О.Ф. Кирей, наставляючи, вважав: «Ця подія є історичною для нашого міста: світовий процес розвитку науково-технічної інформації нарешті дістався Конотопа. Вам випала честь бути першими представниками світової науки, стати потужним провідником науково-технічного прогресу. Я покладаю надію, що енергія і знання Ольги Кирилівни, її практичний, майже десятирічний досвід в цій сфері, професійна робота перекладачів і юриста порадують нас позитивними результатами».

Протягом 1968–1974 років сотні раціоналізаторських пропозицій і винаходів разом з авторами ідей і проектів успішно провела Ольга Кирилівна до позитивного результату. Серед них: електробур з гідравлічним приводом (ЕБГП) для вугільних шахт, удостоєний бронзової медалі на міжнародній виставці в м. Лейпциг, газоаналізатори (датчики метану), що знайшли широке практичне застосування на шахтах світу.

Імена науковців: докторів технічних наук – Каминіна Ю.М., Матвієнко М.П., кандидатів технічних наук – Костогриза В.С., Нестерчука Г.П., Тарасова В.В., Головатого М.П., Білоножко В.Г.,

Лепіхова О.І., Чащинова А.В. та інших стали відомими в світі науки і практики.

Ольга Кирилівна принципово відмовлялась від співавторства навіть там, де її особистий внесок був досить вагомим. Натомість, продовжувала вчитися: у 1970 році проходить навчання на спеціальних курсах підвищення кваліфікації для керівних працівників з питань патентознавства і винаходів при «Державному комітеті у справах винаходів і відкриттів СРСР» (м. Москва).

У 1972–1974 роках вона навчається в Московському центральному інституті патентознавства, ліцензування і науково-технічної інформації. Отримує диплом з другою вищою освітою. Високий рівень теоретичної і практичної підготовки передбачав більш масштабний рівень роботи за фахом.

Таким чином, за 16 років науково-дослідної роботи в складі спеціального конструкторського бюро (СКБ) спочатку в структурі електромеханічного заводу «Червоний металіст» (1958–1962 рр.), а потім науково-дослідного інституту «Автоматвуглерудпром»

О.К. Нікітіна – завідувач відділом дорожнього центру науково-технічної інформації Південно-Західної залізниці (1974–2000 роки)

(1962–1974 рр.) Ольга Кирилівна крок за кроком, накопичуючи знання і досвід з патентознавства і науково-технічної інформації, успішно долала службові сходинки патентознавця-техніка (1965 р.), патентознавця-інженера (1967 р.), патентознавця патентного відділу (1968 р.). Шлях її професійного росту в якості патентознавця – це перші кроки історії народження і становлення патентознавства в м. Конотоп.

У 1980-х роках науково-технічна інформація набуває розвитку і на інших підприємствах міста, зокрема на відділках Південно-Західної залізниці. Перед провідними спеціалістами поставлене завдання створити потужну науково-дослідну базу, сприя-

ти розвитку науково-технічної інформації з метою «превращення знань в ключевой ресурс, составляющий главную производительную силу» [10, 190].

Розвиваючи науково-технічну інформацію на транспорті, Дорожній центр науково-технічної інформації Південно-Західної залізниці (ДЦНТІ, м. Київ) разом з керівництвом Конотопського відділку створює на базі «Будинку науки і техніки залізничників» новий структурний підрозділ – кабінет технічної інформації, який разом з науково-технічною бібліотекою під керівництвом головного інженера відділку залізниці став осередком науково-технічної інформації і пропаганди на 20-ти підприємствах Конотопського відділку, де працювало понад 16 тисяч залізничників. На підприємствах вводиться посада інженера з інформації.

Очолити цю масштабну роботу ДЦНТІ запрошує О.К. Нікітину – першого спеціаліста, що має найвищий рівень професійної підготовки за фахом патентознавство, ліцензування та науково-технічна інформація.

З 23.07.1974 року розпочинається зовсім інша за характером, рівнем співпраці і масштабами робота по організації, навчанню, аналізу та контролю за діяльністю інженерно-технічного персоналу залізничних підприємств.

Поряд з перевіркою ідей новаторів, раціоналізаторів, винахідників на «патентну чистоту», проведенням техніко-економічних розрахунків і технології впровадження проводиться активне навчання кадрів: заняття, семінари, конференції, демонстрація документальних фільмів, випуск інформаційних листків, організація виставок, залучення до роботи в науково-технічній бібліотеці та музейних кімнатах «Будинку науки і техніки».

Вона наполегливо вчить інших і вчиться сама, приймає участь у виїзних галузевих конференціях, де виступає з власними пропозиціями та обмінюється досвідом роботи.

У 1981 році проходить спеціальні курси підвищення кваліфікації, організовані Міністерством Транспорту СРСР на базі Ленінградського інституту інженерів залізничного транспорту. Тут вона знайомиться з передовим досвідом з науково-технічної інформації на 26-ти залізницях Радянського Союзу.

Її виступи викликають жвавий інтерес і зацікавленість у фахівців, Конотоп один за одним відвідують представники різних дорожніх центрів з науково-технічної інформації країни.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

У 1984 році Ольга Кирилівна проходить навчання в Московському інституті підвищення кваліфікації керівних працівників залізничного транспорту. Відбувається знайомство фактично з елітою науково-технічної інформації і патентознавства галузі, зав'язуються творчі зв'язки з провідними фахівцями наукових центрів залізничного транспорту, серед яких: П.А. Татарінова (м. Москва), Ю.В. Бірюкова (м. Київ), Е.Е. Калінкіна (м. Мінськ), К.П. Тимофєєва (м. Ленінград), В.Г. Лисовець (м. Харків), А.Г. Трубовенко (м. Дніпро), С.О. Маукін (м. Одеса), О.Н. Токарева (м. Харків) та інші.

Досвід роботи Конотопських новаторів широко висвітлюють кореспонденти газет: «Рабочее слово», «Магістраль», «Гудок», «Конотопський край» (П.Й. Москаленко, В.В. Задворнов, В.О. Танський, А.Н. Бобильов, М.І. Пацак).

Імена колійника-новатора, Героя Соціалістичної Праці Дзюби С.П., машиніста локомотивного депо, почесного залізничника С.М. Зінчука, оглядача вагонів ПТО, орденоносця В.С. Дударєва, орденоносців – монтера колії М.А. Малород, чергового по

Учасники Всесоюзного семінару патентознавців по обміну передовим досвідом роботи, організованого Центральним інститутом патентознавства і науково-технічної інформації (м. Москва). О.К. Нікітіна (четверта ліворуч поряд із професорами А. Кришановим і О. Глузман) виступила з доповіддю: «Науково-технічна інформація і пропаганда на Конотопському відділку Південно-Західної Залізниці» (із досвіду організації роботи). 13–18 липня 1984 року.

відділку А.В. Кушнір, слюсаря М.І. Рубана та багатьох інших раціоналізаторів-винахідників стали відомими далеко за межами Конотопщини.

У 1993 році на підсумковій нараді, присвяченій результатам впровадження нових методів роботи, Генеральний директор Укрзалізниці А.В. Слободян відмітив: «В кожному успіху залізниць вагомий внесок працівників центрів науково-технічної інформації і їх передових підрозділів, очолюваних такими високопрофесійними керівниками як Нікітіна О.К. на Конотопському відділку, Богуцька Т.І. – на Жмеринському та ін.»

Результати більш як 25-річної успішної роботи по організації науково-технічної інформації на Конотопському відділку Південно-Західної залізниці досить широко представлені у спеціальних історико-документальних виданнях: колективу авторів «Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра» (Київ, 1995, 243 ст.), Бобылев А.Н. – «Новые трудовые свершения. Конотопские отделение Юго-Западной железной дороги» (Київ, 1996, 197 ст.), Бобылев А.Н. «Сквозь расстояния и годы» (Ніжин, 2009, 176 ст.), група авторів Ейтутіс Г.Д., Москаленко П.Й., Задворнов В.В., Лапін В.П. «Історія та сьогодення Південно-Західної залізниці» [7, 10].

Дехто з тих, хто мало, або зовсім не знав О.К. Нікітіну вважали, що її успіхи в професійній діяльності пов'язані з її статусом дружини головного лікаря. Проте всі, хто працював і спілкувався з нею всі ці роки стверджують протилежне.

Інженер з науково-технічної інформації «Будинку науки і техніки» залізничників Т. Луценко категорично відкидає будь-які домисли, наголошуючи: «Ольга Кирилівна – професіонал високого рівня, взірць кращих морально-етичних норм поведінки. Вона багато вчилась сама і вчила інших. До неї звертались за порадою і приїздили за досвідом відомі фахівці з інших центрів науково-технічної інформації країни. Їй не потрібен будь-який захист – вона сама була Особистістю!».

В медичному середовищі вона вела себе теж нестандартно, по-особливому. Медики, звиклі до того, що дружина головного лікаря, як правило, головніша за «шефа» і веде себе в лікарні, як вдома (дозволяє заходити в будь-яке приміщення, командує, «вчителює» персонал, дає вказівки і тому подібне), були приємно

вражені незвичною поведінкою дружини нового головного лікаря. Нічого подібного вона не робила, навпаки, шокувала всіх своєю скромністю і людяністю, демонструвала на власному прикладі як повинно бути.

Вона ніколи не просила персонал щось зробити, а якщо вже бралась допомогти хворому, то робила це тактовно, не зачіпаючи професійної гордості медиків, в рамках медичної етики і деонтології. Досить часто хворі, дякуючи персоналу за допомогу, навіть не знали про її участь. Найчастіше на прохання людей вирішити якесь питання в лікарні вона рекомендувала звернутись напямучу до головного лікаря: «Він обов'язково допоможе і зробить це краще за мене». Авторитет головного лікаря для неї був важливіше за власний. Ніхто з медиків не зміг назвати приклад, щоб вона просила чи вимагала від нього зробити щось протиправне.

Секретар головного лікаря В.М. Сачко розповідала, що дружина жодного разу не зайшла до кабінету без її попередження, а якщо були відвідувачі, спокійно сиділа разом з усіма в приймальні, пропускала їх аж поки не закінчувався прийом.

Вона працювала на авторитет лікарні і її керівника. Немає сумніву, що вона знала дуже багато не завжди приємних секретів внутрішнього життя колективу лікарні, але ніхто ніколи не чув і не знає випадку, щоб це стало публічним розголосом і завдало шкоди авторитету лікарні.

З історії залізничної лікарні відомо, що визначальну роль у збереженні закладу від реорганізації, а фактично від ліквідації у 1973–1974 роках, а потім і у вирішенні питання будівництва поліклініки для дорослих у 1990–1991 роках відіграв начальник планово-економічного відділу Міністерства шляхів сполучення СРСР Степанець С. . Натомість і до цього часу залишається практично невідомим той факт, що він не тільки наш земляк, а й близький родич Ольги Кирилівни по материнській лінії. Важливо те, що зроблена добра справа для людей, а все інше другорядне. Ніхто ніколи не чув, щоб вона хизувалася своїми родичами-високопосадовцями, або використовувала їх у своїх власних інтересах. Вона завжди воліла бути сама собою, досягти всього сама, так підказувала їй її совість.

Протягом багатьох десятиліть, починаючи з 1963 року на її долю випала особлива місія: бути дружиною спочатку керівника

в районній лікарні, а з 1972 року – головного лікаря залізничної лікарні ст. Конотоп. Бути дружиною головного лікаря, який «з головою поринув у роботу», зробив її сенсом свого життя – це дуже важке фізичне і психологічне навантаження. Зваливши на свої плечі весь тягар сімейно-побутових проблем, вона не стала дорікати чоловіку, а пішла з ним поруч шляхом вирішення складних проблем цього незвичайного закладу, всіляко сприяла його авторитету і успішній діяльності.

Зовні, на людях ця чудова пара виглядала так, що все у них добре, все вдається просто, легко, красиво, без особливого навантаження. Насправді за цим стояли напружена праця і висока відповідальність за доручену справу. Життєвий досвід стверджує: «За кожним успішним чоловіком стоїть любляча його жінка». Перефразовуючи вислів, ми підтверджуємо: «За кожним справжнім головним лікарем стоїть любляча його мудра дружина».

Та біди не обходять і щасливі сім'ї. Іноді вони перетворюються в надскладні випробування.

Таким став для подружжя Нікітіних 1990 рік – рік трагічної загибелі доньки Вікторії – студентки 5-го курсу медичного інституту. Втрата дітей – то неймовірний біль батьків. Материнське серце страждало без міри, без кінця... Це може зрозуміти тільки той, хто пережив подібну трагедію сам.

Багато людей молилися за щиру, люблячу жінку, готову і ближньому, і зовсім незнайомому прийти на допомогу. Життя подружжя розділилось на роки «до» і «після», обоє потрапили в полон хвороб... Всі труднощі долали разом і це додавало сил.

В авторській книзі-спогадах «На берегах життя і долі», написаній у 2009 році, є такі рядки: «Прожиті роки разом переконали мене в тому, що нам – жителям землі, треба вчитися одне в одного, шукати те, чого в тебе нема і переймати його. Саме від неї, моєї половинки, я навчився черпати увірування про важливість бути і залишатись людиною за будь-яких обставин. Не розкисати перед труднощами. Лікувати душу почуттями. Ні за яких обставин не покидати свій берег любові і надії. І за це я їй безмежно вдячний» [11, 96].

В день смерті Ольги Кирилівни 7 вересня 2020 року багато людей прийшли засвідчити любов, повагу і шану цій світлій і прекрасній людині, чарівній і люблячій дружині, ніжній і тур-

ботливій матері, безмежно добрій бабусі. Жінці, що прожила життя по совісті.

Об'єднуючи загальну думку, відомий лікар і журналіст, «Ветеран праці» В. Ф. Пилипенко завершив свій виступ словами: «Ольга Кирилівна прожила красиве життя, наповнене добрими справами і турботою про людей, про сім'ю, про дітей... Ми пишаємось тим, що жили з нею поруч, що її доброта і турбота, світла посмішка і лагідні слова робили нас кращими, наповнювали Добром і Милосердям. Її життєвий шлях – яскраве підтвердження мудрих слів Провідника Милосердя свт. І. Златоуста: «Человек более всего должен учиться милосердию, потому что оно-то и делает его человеком».

Пам'ять – дорогоцінний дар людини, що залишає нам слід про наших попередників. Це – та сила, якій неможливо сказати: «Забудь!». Без неї настають бездуховність, невігластво, убозство.

Джерела та література

1. Енциклопедичний довідник під ред. В.Б. Звагельського «Сумщина в іменах». Суми, 2003. – 608 с.
2. Козинцев В.В., Шевельова А.І. «Ділова еліта Сумщини». Суми, 2002. – 131 с.
3. Акічев Ш.М., Сахно А.І., Стеценко Г.І. «Конотопщина: час, події, долі». Київ, 2015. – 232 с.
4. Нікітін В.Г. «Пам'яттю повинчани: Книга Пам'яті відділкової лікарні ст. Конотоп Південно-Західної залізниці». Суми: ВВП. «Мрія-1» ЛТД, 2003. – 184с.
5. Верба Н.П. Передмова до Х ювілейного випуску зб. наук. пр. «Конотопські читання». Вип. X: Ніжин, 2019. – 432 с.
6. Нікітін В.Г., Нікітін А.Ю. З історії заселення та адміністративно-територіального поділу сіл Дубинка і Грузьке Конотопського району Сумської області. «Конотопські читання»: зб. наук. пр. (ред. кол. Верба Н.П. (гол. ред.), Акічев Ш.М., Несвідоміна І.М.). Вип. XI, Ніжин, 2020. – 427с, с. 246–252.
7. Юго-Западная железная дорога. Вчера. Сегодня. Завтра. 1870-1995 гг. Коллектив авторов: В. И. Дишлюк, П. Г. Зубец, П. И. Москаленко, Т. А. Мукминова, И. Г., Черната, Н. Н. Павловский, В. В. Шимко, А. И. Яроменок. Под редакцией Б. С. Олейника. Киев, 1995. – 243с.
8. Бобылев А.Н. Новые трудовые свершения. Конотопское отделение Юго-Западной железной дороги. Киев: Транспорт Украины, 1996. – 127с., с. 71–75.
9. Бобылев А.Н. Сквозь расстояния и годы (Исторические очерки). Поліграф. центр «Олімп». – Ніжин, 2009. – 176с., с. 147
10. Ейтутіс Г.Д., Москаленко П.Й., Задворнов В.В., Лапін В.П. Історія та сьогодення Південно-Західної залізниці (Документальне видання), Київ, 2010. – 320 с.
11. Нікітін В.Г. «На берегах життя і долі (спогади, виступи, роздуми, записки)...». Конотоп. – 2009, с. 96.

Гамалія В.М., Руда С.П.

Дослідник Чернігівського краю Опанас Шафонський

Шафонський Опанас Филімонович – лікар, історик, етнограф – народився 24 (13) грудня 1740 року в містечку Сосниця Чернігівської губернії (нині смт Сосниця Сосницького району Чернігівської області) в сім'ї сотника Чернігівського козацького полку Филімона Шатили, який змінив своє прізвище на Шафонський. Домашню освіту Опанас отримав у найманого батьком вчителя німця Фонлосова. За рекомендацією вчителя у 1756 році, в 16-річному віці, Опанас поїхав до Німеччини, де власним коштом навчався на юридичному факультеті Галльського університету, по закінченні якого захистив дисертацію на здобуття ученого ступеня доктора права. Після цього він вступив до Лейденського університету, який закінчив зі ступенем доктора філософії. Однак, маючи схильність до медицини, вступив на медичний факультет Страсбурзького університету, де у 1763 році захистив дисертацію на ступінь доктора медицини по відділу акушерства і гінекології на тему «Про корчі у вагітних, роділь і породіль». Цього ж року, у 23-річному віці, Опанас Шафонський повернувся до Російської імперії, маючи три університетські дипломи та три учених ступеня. Він підтвердив набуті за кордоном звання у Медичній колегії Санкт-Петербурга та отримав право медичної практики, якій присвятив 18 наступних років життя.

У 1764 році, незадовго до російсько-турецької війни 1769–1774 рр., 28-річний доктор медицини Опанас Шафонський був призначений на посаду генерального штаб-доктора Другої російської армії. Він знав, що під час минулого етапу війни (1735–1739 рр.) не меншим злом, ніж ворожа армія, була чума, яка періодично заносилася із Туреччини та підвладних їй територій. Зберегти наступаюче військо від контактів з місцевим населенням було неможливо, і через військових зараза поширювалася на північ, захопивши декілька губерній Російської імперії. У 1769 році за станом здоров'я О. Шафонський був звільнений від польової служби і переведений до Москви, на посаду стар-

шого доктора Московського генерального сухопутного госпіталю і викладача Московської госпітальної медичної школи. І саме в цей час до Москви наблизилася епідемія 1770–1773 років – одна з найбільш грізних епідемій, що спостерігалися на території Російської імперії. Занесена з Молдавії та Валахії, де вона залишила велику кількість жертв у діючій там російській армії, чума проникла у Трансильванію і Польщу. У серпні 1770 року вона з'явилася в Україні і швидко поширилася по Київській, Новоросійській та Білгородській губерніях. Восени вже охопила Брянськ, звідки було недалеко й до Москви [1].

Починаючи з осені 1770 року, О. Шафонський попереджав московських можновладців про небезпеку появи чуми (або, як її називали, «моровиці») в Москві, але йому не йняли віри. 17 грудня він констатував захворювання чумою на Введенських горах у філіалі госпіталю та у житловому будинку медичного персоналу, де впродовж двох тижнів виявилось 32 хворих, 25 з яких померли. Терміново викликаний до госпіталю штадт-фізик (головний лікар) міста Андрій Ріндер не погодився зі встановленням діагнозом і вимагав скасування необхідних протичумних заходів. Однак О. Шафонський разом зі своїм колегою, вихованцем Києво-Могилянської академії, доктором медицини, викладачем Московської госпітальної медичної школи Касіяном Ягельським організували надійну ізоляцію вогнища зарази, оточивши його впродовж 42 днів військовою вартою.

Швидка ліквідація спалаху чуми викликала нові нападки з боку високопоставлених медичних адміністраторів, які твердили, як і раніше, що то була не чума, а звичайна гнильна лихоманка (пропасниця). Проте наприкінці лютого та на початку березня 1771 року містом розповсюдилися чутки про те, що на Великому суконному дворі (фабриці) за Москвою-рікою вмирають люди, яких таємно ховають. Люди боялися заявляти про смерть своїх близьких, вважаючи, що їхні будинки будуть спалені. 9 березня К. Ягельський, якого було направлено на фабрику для медичного обстеження, повідомив, що він виявив там 16 хворих з ознаками чуми. Недооцінка небезпеки призвела до поширення епідемії – смертність від моровиці сягала 80%.

У середині березня при Московській медичній конторі було створено Медичну раду, до якої увійшли О. Шафонський, К. Ягель-

ський та інші авторитетні доктори медицини. За 18 верст від Москви, в Угрешському монастирі організували лікарню, куди вивозили хворих з Великого суконного двору, а здорових розміщували у карантині. Але час, необхідний для проведення ефективних заходів, було втрачено, і частина робітників, яка розбіглася по місту, розносила заразу. Медична рада запропонувала розділити місто на 14 дільниць, за кожною з яких наглядали лікар та спостерігач з поліції, котрі мали виявляти та ізолювати хворих.

13 червня 1771 року до Москви, оточеної карантинними заставами, прибув Данило Самойлович, випускник Києво-Могилянської академії, який брав участь у російсько-турецькій війні в якості лікаря Копорського полку і за наказом Державної медичної колегії був переведений на службу в Оренбург, шлях до якого лежав через Москву. Маючи певний досвід у боротьбі з чумою в Україні, він висловив добровільну згоду працювати в Угрешській чумній лікарні. Смертність від чуми, що доходила до 80%, не обійшла і медичний персонал лікарні. Великою вдачею стало одужання від смертельної хвороби самого Данила Самойловича, іншого випускника Києво-Могилянської академії лікаря Петра Погорецького та підлікаря Василя Трохимовського (брата відомого вітчизняного лікаря XVIII століття Михайла Трохимовського) [2]. Випадки одужання персоналу чумної лікарні спонукали Д. Самойловича до роздумів щодо можливості профілактичних щеплень задля запобігання небезпечній хворобі, але ця його ідея була реалізована іншими дослідниками лише через багато років після його смерті.

Коли 11 жовтня 1771 року при Московському сенаті була створена «Комісія для охорони та лікування від заразної моровиці» під керівництвом О. Шафонського, Д. Самойлович став одним з її активних членів. Комісія засідала щодня від 11 до 14 години, а за потреби і до пізнього вечора. До неї сходилися щоденні рапорти щодо перебігу чуми, відомості про кількість хворих та померлих. Протичумна комісія приділяла особливу увагу ізоляції хворих, захороненню померлих та знезаражуванню залишених після них будинків, речей та товарів. За розпорядженням комісії у 1771 році були надруковані інструкції про розпізнавання та лікування чуми («Повчання про запобіжні заходи від моровиці»), у складанні яких брали участь К. Ягельський та Д. Самойлович [3].

В лютому 1772 року чумна епідемія була визнана припиненою. Опанас Шафонський відіграв значну роль у визначенні жадливої хвороби чумою та у її подоланні. Як справжній дослідник, він узагальнив усі дані про хворобу та епідемію у ґрунтовній науковій праці, що стала першим науковим виданням в Росії про моровицю і була перекладена багатьма мовами [4]. У названій праці О. Шафонський створив цілісну систему наукових уявлень про чуму, шляхи її розповсюдження, перебігу та заходи боротьби з епідемією, чим завоював право вважатися одним з основоположників вітчизняної епідеміології та санітарії. Детально висвітливши історію московської чуми 1770-1772 років, він приклав до наукового трактату відповідну документацію: укази, постанови, розпорядження, протоколи лікарських нарад, правила ізоляції та знезаражування, тощо.

Заслуги О. Шафонського у ліквідації чуми були відзначені присвоєнням йому звання колезького радника та призначенням на посаду головного лікаря Москви і керівника Московської медичної контори. Проте у 1781 році, у 41-річному віці, він залишив медичну кар'єру і повернувся до Чернігова, де виявив блискучий талант в інших галузях знання, набутих на батьківщині і за кордоном.

З 1781 року О. Шафонський обіймав посаду радника, згодом – голови кримінальної палати та генерального судді, використовуючи юридичну освіту, отриману у Галльському університеті. Надалі обставини склалися так, що він знову змінив напрям своїх досліджень. На початку 80-х років XVIII ст. російський уряд ліквідував на Лівобережній Україні рештки автономного устрою Гетьманщини, створивши натомість в 1782 році Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське намісництва, які очолив генерал-губернатор П. Рум'янцев-Задунайський. У 1784 році вийшов імператорський указ про підготовку топографічних описів намісництв Російської імперії. До складання топографічного опису Чернігівського намісництва П. Рум'янцев-Задунайський залучив О. Шафонського, з 1885 року призначеного радником намісницького правління [5].

Ретельно поставившись до виконання дорученої справи, О. Шафонський обстежив низку міст і повітів намісництва, самотужки відвідавши Борзну, Ніжин, Лохвицю, Гадяч, Зіньків, Глинські, Ромни та ін. Особливу увагу приділяв він архітектурним та археологічним старожитностям, пам'ятним місцям і урочищам.

Водночас він розшукував історичні документи у монастирях, архівах місцевих установ, приватних зібраннях, а також розробив анкету, відповіді на яку надсилали йому повітові справники. Опрацювавши зібрані матеріали і використавши статистичні дані, зібрані українським істориком Д. Пашенком, у 1786 році О. Шафонський створив «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частин якої це намісництво складено» [6]. Першу частину опису становить не передбачений офіційною програмою вступ «О Малой России вообще», який містить опис території Лівобережної України та стислий нарис її історії від найдавніших часів до 1781 р. Друга частина – «О Черниговском наместничестве особенно» була присвячена природньо-географічному середовищу, адміністративно-політичному устрою, соціально-економічному розвитку намісництва та його одинадцяти повітам. Опис вміщував важливу інформацію про тогочасну забудову міст та містечок, їхні архітектурно-археологічні пам'ятки, культуру, побут, звичаї і навіть хвороби місцевого населення. Таким чином, ця наукова праця має неабияку інформативну цінність, складаючи першу відому енциклопедію з українознавства, а її автор виступає талановитим істориком, географом та етнографом. На думку істориків медицини цю працю можна також розглядати як одну із перших в галузі вітчизняної гігієни [7].

Праця Шафонського «Чернігівського намісництва топографічний опис...» була опублікована в Києві у 1851 році, вже після його смерті. Проте ще в рукописному варіанті її добре знали, нею користувалися історики та письменники: О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський та ін. Вона і донині має важливе значення як джерело для вивчення соціально-економічної і політичної історії та культури Лівобережної України 2-ї половини XVIII століття [8].

У Чернігові Опанас Шафонський прожив понад 30 років. Він побрався з Ганною Єнько, дочкою колишнього бургомістра і голови Чернігівського магістрату Михайла Єнька. Мешкав він в одному з найкращих дерев'яних будинків, на території мальовничого чернігівського Застриження, у селі Якличі, де помер 27 березня 1811 року. Поховали його у Чернігові на цвинтарі Воскресенської церкви. Чернігівщина зберігає пам'ять про свого сла-

вного земляка: колишня вулиця Паризької Комуни міста Чернігова згідно розпорядження міського голови від 12 лютого 2016 року перейменована у вулицю Опанаса Шафонського.

Джерела та література

1. Васильев К.Г., Лапушенко О.В., Гоженко А.И. Чума и пограничные карантинны. Историко-эпидемиологический очерк. Одесса: ЧП Фотосинтетика, 2004. 196 с.
2. Бородій М.К. Данило Самійлович Самойлович. Київ: Наукова думка, 1987. 151 с.
3. Наставленіе о предохранительныхъ средствахъ от моровой язвы. Москва, 1771.
4. Шафонский А. Описание моровой язвы, бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год, с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. Москва, 1775. 652 с.
5. Гуржій О.І. Шафонський Опанас Филімонович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я. – Київ: Наукова думка, 2013. 688 с.: Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Shafonskyj_O.
6. Шафонский А. Черниговскаго Намѣстничества топографическое описание съ краткимъ географическимъ и историческимъ описаниемъ Малыя Россіи, из частей коей оное намѣстничество составлено, сочиненное Действительнымъ Статскимъ Советникомъ и Кавалеромъ Афанасіемъ Шафонскимъ съ четырьмя географическими картами. В Черниговѣ, 1786 года. Издалъ Мыхайло Судіенко, Предсѣдатель Временной Коммиссіи Высочайше учрежденной при Кіевскомъ Военномъ, Подольскомъ и Вольнскомъ Генерал-Губернаторе. Кіевъ. Въ Университетской Типографіи. 1851. 724 с.
7. Шафонський Опанас Филімонович (1740–1811) // Медицина в Україні. Видатні лікарі. Кінець XVIII – перша половина XIX століть. Бібліографічний словник. Вип. 1. Київ, 1997. С. 140-141.
8. Апанович О.М. Значення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского намѣстничества топографическое описание...» для вивчення історії Лівобережної України другої половини XVIII ст. // УІЖ, 1960, № 5. С. 126–132.

Дробязко Н.В.

Донощик Данило Забіла

В представленій статті ми розглянемо судові процеси, фігурантом яких був бунчуковий товариш Данило Забіла.

На даний час збереглось дуже мало матеріалів про роботу Генерального суду. Значна частина документів була втрачена під час нищення гетьманської столиці в 1708 році. Незначна кількість збережених документів по судових справах розпорошена

по архівах України і за кордоном. Зокрема, доноси, що писалися козацькою старшиною, показують всю складність політичної ситуації, в якій доводилось працювати українським керманічам.

Популярними доноси були перш за все через матеріальну вигоду для того, хто доносив. Донос потрібно було підтвердити навіть при застосуванні тортур, які не кожен з донощиків витримував. Також існувала норма закону Литовського Статуту 1588 року, згідно з якою недоносительство жорстоко каралось. Натомість всіляко заохочувалися доноси, що трактувалися як вияв моральної добродетності та відданості монарху. Крім того, за законом той, хто доносив, у разі його доведення, мав право на частку «изменничьих маетностей». Як писав український історик Дмитро Дорошенко: «почалася справжня оргія доносів: усе, що було найгіршого в українському суспільстві, випило тепер наверх і старалося використати момент, щоб збагатитися або зробити службу кар'єру» [1, 122]. Тому доносили всі, хто мав для цього підстави, бажання й можливості. Доносами займалися навіть священники, використовуючи для цього таємницю сповіді, до чого їх також примушував закон. [2, 92].

Серед донощиків фігурував і бунчуковий товариш Данило Васильович Забіла. М. Костомаров в своїй праці «Мазепа» підтверджує, що в Батурині генеральний військовий суд розглядав судову справу Данила Васильовича Забіли та Андрія Солонини про донос на гетьмана І. Мазепу [3, 110]. Інший український історик О. Оглоблін у своїй праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» також пише: «1699 року бунчуковий товариш Данило Забіла, близько споріднений з вищою українською старшиною, зробив донос на Гетьмана до Москви, обвинувачуючи його в «зраді» [4, 195].

«Бунчуковий товариць Данило Васильевичъ Забѣла, сын генеральнаго хорунжаго Василя, внукъ генеральнаго обознаго Петра Забѣлы, следовательно лицо изъ велико-панской семьи» [5, 399], знаходився на службі у гетьмана І. С. Мазепи. Одружився на доньці чернігівського полковника Івана Яковича Лисенка – Агафії, родина мешкала в с. Реутинці (нині Кролевецького району, Сумської області). Мав сварливий характер, про це писав М. Костомаров у своїй праці: «Забела был человек нрава беспокойного, склонного к каверзам» [3, 111].

Мабуть «склонность к каверзам» та намагання вислужитись перед царем, Петром I і підштовхнули Д. Забілу написати донос на гетьмана. До нього приєднався і Андрій Солонина із власної образи на І. Мазепу. Андрій Солонина родом із Волині, після смерті батьків переїхав спочатку до Козельця, де 12 років служив у київського полковника Солонини. Потім три роки служив у Батурині генеральному судді Михайлу Васильовичу Вуяхевичу (1683 – 1691). Вже від М. Вуяхевича перейшов на службу до гетьмана «челядником» та затримався ненадовго. Андрія Солонину звинуватили у крадіжці грошей, проте він заперечував, тому мав образу на керманича [6, 483]. Разом вони написали донос, в якому Д. Забіла звинувачував І. Мазепу ніби той: «Петрика к бусурманам тайно выслал и о приходъ бусурманском под города был желателен» [4, 195]. В іншому звинуваченні йшлося: «Під Асланкерменом виїжджав його милість, пан гетьман, за обози супроти неприятелів-бусурман і те начебто чинив не для бою, а для побачення із солтаном» [7, 23]. Першим даний документ віднайшов в архіві Москви історик Д. Бантиш-Каменський. Здійснивши переклад, опублікував його в праці «Источники малороссийской истории» за 1859 рік. На жаль, нам не вдалося з'ясувати, де на сьогодні знаходиться даний документ, а також чи в повній мірі його опублікував Д. Бантиш-Каменський. Зі згаданого ж джерела дізнаємося, що справа розпочалася влітку 1699 року.

В червні 1699 р. Данило Васильович Забіла та Андрій Солонина поїхали до Москви з доносом на «кривдника». Знайшовши в столиці боярина Бориса Петровича Шереметьєва, подали йому документ для передачі царю. Із свідчень Д. Забіли, які були опубліковані Д. Бантиш-Каменським, дізнаємось як все сталося: «я вперше побував у нього, боярина, то мовив він, боярин, що писатиме за нього заступницького листа до його милості пана гетьмана. А коли сказав, що я з таким листом до його милості пана гетьмана їхати побоюся, то боярин, мовлячи, що і мені гетьман добра не бажає, таке мені вчинив наставлення: щоб я жив у Москві до повернення на монаршого престолу від Азова великого государя, його царської пресвітлої величності, і нікуди мені ані в Приказ, ані по боярах не велів ходити» [7, 26]. Гетьман, довідавшись про донос, надіслав царю листа, в якому повідомляв: «Эти два человека на гетманскую честь небыльные слова износят и

плевелы сеют» [3, 111]. Петро I не став розбиратися в даній справі і наказав обох донощиків відправити в Батурина. 29 липня цього ж року через «нарочного» посланця Малоросійського Приказу, піддячого Федота Рогова їх привезли до Батурина.

Вже 4 серпня в гетьманській столиці розпочався розгляд справи, генеральним суддею був Сава Прокопович (1687–1701). Донос розглядали за Статутом князівства Литовського 1588 року розділу першого, другого артикулу, за яким: «Кожен, хто б обмовив речами в наругу престола государевого, чи йдучи до сварки, до соромоти, до брехливості, а тому обговореному йшлося про честь, чи про голову, чи про будь-яку кару, тоді той, хто на кого те говорить і доводить, а не доведе, має бути сам стратою страчений» [8, 202].

Проти Д. Забіли почали свідчити Онисим Воронченко, стверджуючи, що власними вухами чув як Д. Забіла «на почтенную родительницу гетмана, честную игуменью, прикладал нанось» [3, 111]. А також дядько підсудного, Яким Самойленко свідчив, що і раніше Данило Забіла, мешкаючи у власній оселі, говорив: «Гетман от царя не воротится, – он с поляками дружит и царю хочет изменить» [3, 111], про матір гетьмана, Марію Магдалину, виголошував «лживые, поклепные и бесчестные слова» [3, 111], називаючи її «чаровницею».

На очній ставці також проти Д. Забіли свідчили Яким Самоленко, Яцько Єфименко та Гришка Ладненко, викриваючи його в тому явними й цілковитими доказами, коли і при яких людях він таке говорив. Д. Забіла від початку всі звинувачення заперечував. Тоді слідчі, відпустивши свідків, стали його залякувати катуванням. Зрозумівши, що потрапив до великої неприємності та намагаючись виправдатися, став свідчити, що всі негаразди говорив будучи напідпитку, до Москви втік сподіваючись, що до гетьманської столиці його не повернуть. Вислухавши підсудного, в суді вирішили: «Невозможно, чтоб Данилка такие великие страшные поклепы и потворы на честь ясневелиможнаго гетмана вымыслил сам собою; надобно под пыткую допросить его, кто ему в сем деле был советником и наставником» [3, 111]. Злякавшись катувань, він став детально розповідати як все сталося, про це пише М. Костомаров у праці «Мазепа»: «. . . через село Реутинцы ехали люди боярина Шереметева. Я им рассказал

о своих нуждах и о своем страхе. Они посоветовали мне ехать в Москву к их боярину и уверили меня, что боярин будет мне заступником. . . Винюсь в том, что злоречил, наводил изменническую потвору на гетьмана и на мать его, говорил, будучи пьяным без разума и памяти. Впрочем, не было у меня наставника и советника ни здесь в малороссийских городах, ни в Москве» [3, 112].

Вислухавши підсудного в Генеральному суді вирішили, що справа є надто серйозною і застосували до нього одну з видів тортур – встряску, про це пише в своїй статті «Ссылные малороссияне в архангельской губернии. 1708-1802 г. » П. Єфіменко. Коли вже вели на сам процес катування, то Д. Забіла промовляв: «Меня погубила надежда на Шереметева» [5, 400]. Під час катувань звинувачений знову повторював ті ж самі свідчення, і суд постановив: «Данилка Забела, от своей злости и безумия, наводя на высокую честь гетманскую и на всечестную его мать тяжкие поклепные потворы, хотел тут же и войсковые, и народные малороссийские порядки развратить, а того ради такой безумный лживец и зломысленный наветник за ту свою вину подлежит смертной казни, имущество же его взять в войсковой скарб, ибо и прежние гетманы так поступали с подобными» [5, 400].

Відносно А. Солонини М. Костомаров пише: «Не знаемъ, былъ ли пытанъ товарищъ Данила Андрей Солонина, но его подвергли допросу ... И этого Андрея Солонину судъ приговорилъ, как соумышленника, къ одинакой каръ съ Даниломъ Забелою» [6, 483]. Проте Іван Степанович Мазепа вирішив зменшити міру покарання. Адже систему судових органів XVII–XVIII ст. очолював гетьман, якому належала вища судова влада. Гетьман затверджував вироки (рішення) Генерального суду у найважливіших справах, особливо присуди смертної кари та міг їх змінити [9, 512]. І гетьман використав своє право для порятунку людського життя. Про своє рішення він повідомив у Москву. Зробивши дві копії винесеного вироку Генеральним військовим судом – одну відправив в московський Преображенський Приказ з особистим листом-проханням про пом'якшення покарання. Іншого – надіслав 5 вересня 1699 року: «Його царської пресвітлої величності думному дяку, вельможному пану Микиті Мойсейовичу Зотову, моєму вельми милостивому приятелю, посылаю щире привітання» [7, 25]. В посланні Іван Степанович пише:

«...однак я, як і раніше, до облудників та ворогів моїх у подібних випадках, виказав милосердя християнської любові, відтак тих Данилка Забілина та Андрушку Солонинина вчинив вільними від тієї смертної кари» [7, 26]. Смертна кара фігурантам даної справи була відмінена. У Данила Васильовича Забіли конфіскували майно та відправили в заслання до Архангельської губернії, про це ми дізнаємось із праці етнографа П. Єфіменко «Ссылные малороссіяне въ Архангельской губернії». Іншого учасника наклепу – Андрія Солонину, вислали за межі Гетьманщини.

На сьогодні достовірно невідомо, скільки років Д. Забіла перебував у засланні. Але в 1710 році він був уже звільнений і, приїхавши до Москви, став клопотати про повернення втрачених маєтків. Про ці справи писав канцлер, Гаврило Головкін до гетьмана І. Скоропадського: «Прошедшего августа 30 дня писалъ я къ вельможности вашей о Даниль Забѣль, что челобитье его о нѣкоторыхъ маетностяхъ. . . ему отказано и велено съ Москвы выслать на Украйну» [5, 400], де він мав жити спокійно, під наглядом гетьмана. Та схильність до каверз не давала Д. Забілі жити спокійно. І вже в 1719 році він знову потрапляє в Архангельськ у заслання. На цей раз причиною став донос із спілником Загоровським на гетьмана І. Скоропадського: «Указ Петра I о ссылкѣ Забѣлы с другимъ лжевымъ доносителемъ, Загоровскимъ» [10, 778]. В даній справі пишеться: «1719 году генваря 3 дня по грамоте Его Императорскаго Величества изъ Петербурга. . . Данило Забела присланъ къ г. Архангельскому на вечное житье. . . и вельно его поставитъ в солдатскую слободу за присмотромъ офицеровъ, чтобы онъ оттуда никуда не съехалъ» [5, 401]. Та пристрасть до написання доносів його не полишала і в засланні.

В 1721 р. Д. Забіла написав листа архангельському віце-губернатору, Ладиженському Петру Єфимовичу, повідомляючи про події, котрі сталися на званому обіді у піддячного Якова Матвійовича: «Лучилось мнѣ бити апрѣля 15 въ дому Якова Матвѣевича, подъячаго на объѣдъ, и презъ цѣльной объѣдъ все мнѣ досаждалъ поганими слови» [5, 401]. На гостину крім Д. Забіли були запрошені; протопоп Рогачевський Іван, Покотило з дружиною та інші поважні люди, вони й сварили Д. Забілу за донос

на гетьмана І. Мазепу. Продовжуючи перебувати в засланні, Данило Васильович говорив: «Знатное дело! Все изменники! Доноси меня Бог до его царского величества, на всех стану доносить. . . » [2, 92].

Тільки в 1724 році Д. Забіла повернувся із заслання і знову повторив спробу повернути відібрані маєтки. Та вони вже були розпорошені, одні віддані священнику, другі його сину – Івану, деякі села стали власністю рідних покійного гетьмана І. Скоропадського. Клопотання він повторював і в 1729 році, також 29 листопада 1730 року та 25 січня 1732 року. Але ніхто із власників колишніх маєтків Д. В. Забіли повертати їх не бажав. Навіть царська грамота від лютого 1729 року не змогла зрушити його справу. І на сьогодні невідомо, чи вдалося завзятому скаржнику щось повернути із втраченого.

Тож аналізуючи сторінки з життя бунчукового товариша, звання якого, до речі, він отримав із розпорядження І. Мазепи, можна цілком впевнено сказати словами О. Оглобліна: «Данило Забіла став немовби професійним донощиком і довгі десятиліття доносив до Москви і на гетьманів, і на вищу старшину, і взагалі на українські порядки та звичаї» [4, 195].

Джерела та література

1. Бовгиря А.М. Мазепа умер, но мазепинцы живы. Реалии Гетьманщины після Полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Збірник наукових праць. – К., 2008. – С. 120–130.
2. Бовгиря А.М. Українці як фігуранти судових справ про образу честі монарха (XVIII ст.) // Український історичний журнал. – К., 2008. – С. 87–100.
3. Костомаров М. І. Мазепа. – М., 1992. – 334 с.
4. Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001. – 461 с.
5. Єфіменко П.С. Ссылные малороссияне въ Архангельской губернии. 1708 – 1802г. // Київська старовина. – 1882. – № 9. – С. 412.
6. Костомаров Н.И. Руина. – СПб., 1905. – Т. 15. – 815 с.
7. Бантиш-Каменський Д. М. Источники малороссийской истории. – М., 1859. – Т. 2. – С. 23-28.
8. Статути Великого князівства Литовського 1588 / Упор. Ківалов С., Музиченко П., Паньков А. – Одеса: Юридична література, 2004. – Т. 3. – 568 с.
9. Музиченко П. Козацька держава і право / Упор. Недяк В. Україна – козацька держава. – К., 2007. – С. 504–515.
10. Указ Петра I о ссылке Забелы и Загоровского // Киевская старина. – 1887. – № 8 – С. 777-778.

Капустіна І.М.

Забуттю не підлягає

Репресії в Україні є однією з найстрашніших сторінок в історії нашого народу, про ці жахливі роки життя українців багато написано і видано книжок. Більшовицька ідеологія і практика комуністичного будівництва принесли нашому народу незліченні страждання. Висвітлення питання репресій в Україні є тому неспростовним підтвердженням, як підтверджує воно і правильність того шляху, який обрала Україна наприкінці ХХ століття – шляху побудови самостійної, незалежної, соборної Української держави [1; 5]

Репресії торкнулися всіх прошарків суспільства. Переслідувався кожний, хто якоюсь мірою не подобався владі, ізолювалися всі, хто проявляв якесь невдоволення. При цьому в судових і позасудових розправах грубо нехтувалися норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні правила судочинства.

Найчастіше застосовувалася стаття 54–10 Кримінального кодексу УСРР 1927 року, яка передбачала покарання за пропаганду або агітацію, що містила заклик до повалення, підризу чи послаблення радянської влади. Поширеним було обвинувачення у наклепі на існуючу владу, ганьбленні її [3; 7].

Конотопщина, як і вся Україна, зазнала втрат. За кожною цифрою стоять конкретні люди, конкретні долі, долі сімей, цілих поколінь. Події 20-30-х років були дуже болісними та трагічними. І сьогодні, завдяки архівним документам та клопіткій праці науковців, відданих справі повернення забутих імен, ми маємо можливість отримати інформацію про своїх земляків. Серед них козак 4-ї Сірожупанної дивізії, Конотопський окружний провідник ОУН(б) Григорій Скиба.

Скиба Григорій Андрійович народився 10 січня 1893 року в селі Дептівка Конотопського повіту Чернігівської губернії. Закінчив Конотопську вищу початкову школу, працював у Дмитрівській поштово-телеграфній конторі. У 1913 році призначений урядовцем до Миронівської поштово-телеграфної контори (Канівський повіт Київської губернії). Наприкінці 1914 року був мобілізо-

ваний до РІА, служив у 4-му окремому телеграфно-кабельному відділенні 34-ї піхотної дивізії. Наприкінці серпня 1917 року захворів та залишив російську армію. Мешкав у рідному селі.

Навесні 1918 року, після утворення УЦР, працював поштово-телеграфним урядовцем у с. Велика Топаль Новозибківського повіту Чернігівської губернії. У серпні того ж року був переведений до рідного села. У липні 1919 року приєднався до повстанського підрозділу отамана Сорочинського, який діяв у Конотопському і Роменському повітах. Наприкінці серпня 1919 року перетнув фронт та дістався до Армії УНР. Зголосився на службу до 4-ї Сірожупанної дивізії. Наприкінці 1919 року дезертував з армії та подався на території, зайняті поляками, переховувався у знайомих. Згодом був схоплений польською жандармерією та відправлений до табору військовополонених. Зі спогадів самого Г. Скиби, знову піти на службу до Армії УНР у 1920 році його змусили нестерпні табірні умови життя. Вступив на посаду телеграфіста до Окремої Запорізької залізничної сотні.

По завершенні збройної боротьби Армії УНР був інтернований у таборі Пикуличі, а згодом у Вадовіце, Польща [2; 256].

Навесні 1921 року виїхав на Познанщину для будівництва залізничної колії. Мешкав на косі Гель біля Гданська. У березні 1922 року був переведений до Віленської колійової дирекції і до кінця року працював на розробці лісу. Жив у с. Ахово біля Пінська. 26 грудня 1922 року подав до радянського посольства покаянного листа та клопотання про повернення на батьківщину. У 1923 році повернувся на Конотопщину. 17 березня 1923 року був узятий Київським ГПУ на облік як «колишній сотник Армії УНР». Заарештований у 1930 році та засуджений за ст. 54-10 КК УРСР на 5 років ГУЛАГу. Покарання відбував у Норильських таборах, де провів три з половиною роки. У 1933 році повернувся до України та оселився у м. Кривий Ріг, працював бухгалтером у «Криворіжбуді». Вдруге заарештований органами НКВД у Кривому Розі 22 червня 1938 року, звинувачений за статтями 54-2 та 54-11 КК УРСР. Відомості про покарання відсутні.

У період Другої світової війни проживав у Кривому Розі. Під час німецької окупації працював у статистичному відділі міської управи. Начальником статистичного відділу був колишній поручик Армії УНР, у минулому репресований, Петро Михай-

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

лович Петій. Саме Петій наприкінці грудня 1941 року переконав Г. Скибу вступити до ОУН(б). Працюючи у міській управі, Скиба став залучати своїх колег до лав націоналістичного підпілля. Потенційних кандидатів у члени організації підбирав серед колишніх ветеранів визвольних змагань та репресованих [2;258]

Активність Скиби помітило гестапо. Німці заарештували його і 15 днів утримували у в'язниці. За браком доказів щодо причетності до націоналістичного підпілля вийшов на волю. У лю-

Меморіальна дошка Григорію Скибі у м. Конотопі.
Фото з архіву «Геройки».

тому 1944 року, після захоплення Кривого Рогу частинами РСЧА, більшовики розпочали арешти українських підпільників. Перейшов на нелегальне становище і виїхав до Конотопа. Невдовзі Скибі вдалося влаштуватися сторожем до конотопської школи №37. У червні 1944 року, під час міліцейської облоги, Григорій Скиба був затриманий як особа без паспорта. На допиті у міліції заявив що паспорт загубив, відтак був направлений до військомату, який розподілив його на роботу до Мельстроя. Григорій Скиба розпочав листування зі своїм рідним братом Яковом, який перебував в окупованому німцями Києві. Через

Якова вдалось встановити зв'язок із керівником київського підпілля ОУН(б) Михайлом Захаржевським (Скиба не знав, що «Київський провід» на чолі із Захаржевським є підставним).

У грудні 1944 року очолив Конотопський окружний провід ОУН(б), до складу якого входило 9 районів Сумської області. Проводив роботу з популяризації націоналістичних ідей на Конотопщині.

Втретє заарештований органами НКВД 22 січня 1946 року у с. Жолдаки Конотопського району Сумської області та звинувачений в організації націоналістичного підпілля на Конотопщині. У 1946 році засуджений до 15 років ГУЛАГу і 5 років поразки у громадянських правах. Помер на засланні [2; 260].

В місті Конотоп 11 лютого 2017 року на будівлі Станції юних туристів за адресою вул. Парківська 8, було урочисто відкрито меморіальну дошку Григорію Скибі – видатному воякові, який майже 30 років боровся за незалежність України.

Сьогодні, ми мусимо ретельно вивчати уроки історії та повернути забуті імена жертв репресій, розповісти цілому світові їхню історію і відродити національну пам'ять.

Джерела та література

1. Книга пам'яті Сумської області. Том 2: Забуттю не підлягає. – Суми, 2015. – 469 с.
2. Подобед П.К. З під Конотопа до Аризони: невігдані історії вояків Армії УНР/Павло Подобед. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. – 340 с.: іл.
3. Реабілітовані історією. Сумська область. Книга 1. – ВВП «Мрія 1»ЛТД, 2005. – 756 с.

Корнющенко І.П.

Зореносні рядки краєзнавця Акічева

Якщо порівняти людину із імляною неосяжністю великої планети, а тим більше – із всесвітом, то кожен із нас є пилинкою, котру може тисячекрило занести в найвіддаленіші місця. Так сталося не лише з відомим у нашому краї, а й деяких інших регіонах Сумщини, татариним Шамілем Мулламовичем Акічевим. Вдумасмося: де те місто Чебаркуль Челябінської області, а з нього, де він народився 28 вересня 1951 року, благодійні вітри

занесли до Конотопщини. Тут, починаючи з 1978 р., працював учителем історії у зеленошатному селі Черноплатове. До речі, слово «працював», якщо вникнути глибше, підходить не зовсім, бо його уроки – це години домашнього відкриття і сонцеликого переливання в людські душі того, чого не було в підручниках. А те, що знав із аудиторій Пермського університету, йому здавалося замало, отож вільний час, де тільки можна, черпав і черпав із давніх архівних глибин досі нечуте, а значить – незнане, щоб потім джерельно передати його зацікавленим. І ті з тодішніх школярів, котрі досі пам'ятають уроки загально шановного вчителя, що всі слухали його з великою увагою.

Ті знання, як легендарний Данко, поніс отой сердечний факел далі, особливо ж, коли 2005 року був зарахований науковим співробітником Конотопського міського краєзнавчого музею, що нині носить ім'я такого ж ентузіаста – історика Олександра Лазаревського.

Відтоді взагалі втратив життєвий спокій, бо одна за одною навально покликали близькі й далекі дороги – то до Ніжина й Сум, до Батурина, Чернігова, Харкова, Києва... а повертався звідти морально задоволеним адже в записнику залишалася нові й нові дані про тепер уже другу батьківщину – присеймівсько-лісову Конотопщину. І після тих краєзнавчих турне з'явилися цікаві, а головне – оригінальні публікації як у місцевих, так і в інших газетах, зокрема, конотопської «Радянський прапор», «Сільські горизонти», «Сіверщина», «Сумщина» тощо. За ними врожайними зернами засіялись окремі праці Акічева у таких науково-популярних виданнях, як «Конотопщина: час, події, долі», «Конотопщина – рідний край». До речі, й так звані «Конотопські читання», що завоювали особливе схвалення, – це теж ініціатива Ш.М. Акічева.

Та найзначимішим, багатоплановим виданням було «Пам'ятні дати з історії Конотопщини», що вийшло в Харкові 2019 року, де представлена величезна кількість подій, іменитих людей краю, котрі були або забуті, або взагалі незнані. І, хоч це була і є на сьогодні найунікальніша великоформатна краєзнавча книга, яку я в двох рецензіях з повним правом назвав «Енциклопедія історії Конотопщини», на великий жаль, недостатньо оцінена в місті, адже обмежилась тільки небагатолюдною презентацією, тоді, як деякі поверхові книжечки інших авторів вихвалялися з усіх сторін.

Та все ж, завдяки людям з чистою совістю Шаміль Мулламович став «Почесним членом Всеукраїнської спілки краєзнавців України», лауреатом міської премії імені О. М. Лазаревського та почесної відзнаки «Берегиня» і почесної відзнаки міста Конотоп «Осіннє золото» II ступеня.

Що мені подобається в цій високоморальній людині – так це скромність, культура небагатослів'я і прагнення більше зробити доброго для інших. А ще він іноді й непередбачене раптом може подати важливу ідею, підтримати цінною порадою. Так, з його ініціативи 2014 року вийшов друком «Альбом народних картин І.П. Корнющенка», про якого я, як самодіяльний художник, і не мріяв. А бувало й так, що неждано-негадано з'являлася іскра його доброти, тоді, як від «друзів» протягом цілого року навіть не почув телефонного дзвінка. Нині Ш. М. Акічев завершує роботу над картотекою видатних людей Конотопщини та історією пам'ятних дат краю 1941–1991 рр. «Річка «Хронос» Конотопщини 1941–1991 рр.», у чому я щиро бажаю нових успіхів.

Джерела та література

1. Акічев Ш.М., Сахно А.І., Стеценко Г.І. Конотопщина. час події, долі. – К., 2005.
2. Акічев Ш.М. Пам'ятні дати в історії Конотопщини. Харків, 2019.
3. Болгова І.М. Нагороди та почесні відзнаки Конотопської міської ради. – 2015. – вип. 6.
4. Конотоп на перехресті шляхів. – К., 2010.
5. Корнющенко І.П. Енциклопедія історії Конотопщини // Телегурман. – № 31 (734). – 1 серпня 2010. – С. 12.
6. Корнющенко І.П. Альбом народних картин І.П. Корнющенка. Суми, 2014.
7. Шалівська З.В., Акічев Ш.М., Мороз Л.П. Конотопщина – рідний край. – Суми, 2016.

Корнющенко І.П.

«Конотопська відьма»: від задуму до написання

У 1831–1832 рр. вийшов друком цикл повістей геніального прозаїка Миколи Гоголя «Вечори на хустрі біля Диканьки», що мав не лише великий резонанс серед читачів і в літературних колах, а також вплив на творчість деяких інших письменників.

Особливо позначився він на творчості повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма», що вперше надрукована 1836-го в московському збірнику «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком», а майже через три роки в авторському перекладі на російську мову з'явився і в популярному журналі «Современник».

Як писали тодішні літературознавці, у свій час великий Іван Франко, а ближче до наших днів один з дослідників життя і творчості Г.Ф. Квітки-Основ'яненка Олексій Іванович Гончар підкреслив, що це була гостра, влучна й дотепна сатира на панівну верхівку українського суспільства, де висміяно адміністративні порядки козацької старшини XVIII ст., в усій ширині показано її неуцтво, корисливість і крайню бездуховність.

Для тих, хто давно читав цей твір, а, можливо, з певних причин досі не ознайомився, коротко переповім його сюжетну канву.

Зав'язкою є комічна подія, що привертає увагу: обмежений п'яниця-писар «прехваброї Конотопської сотні» Прокіп Ригорович Пістряк ніяк не може долічитися одного козака, а такий же туполобий «велеліпний пан сотник» Микита Уласович Забрьоха висміяв його за це при козаках. Розгніваний писар вирішив помститися своєму начальнику і, коли незабаром із Чернігова надійшов черговий «лепорт», як називав сотник будь-яку бумагу, вирушати в похід, підступний Пістряк настійно вмовляв не виконувати той наказ, а порадив краще зайнятися виловлюванням відьом, щоб їх «іскоренить до третього роду», бо, мовляв, вони «кralи з неба хмари», а значить і «вкralи «дощ».

Аби позбутися паніки, що наростала перед голодом, недалекоглядний сотник погодився на це і, коли за вказівкою привели до ставка сім підозрюваних «нечестивих баб», зв'язали їх вірьовками, почали погрузати у «бездну» й «з півдесятка їх на смерть утопили». Тільки справжня відьма Явдоха Зубиха не тонула, хоч на неї нав'язали пудів з двадцять каміння», що, звичайно, є авторською гіперболою.

Ну а потім уже йдеться про помсту всюдисущої і неперевершеної Зубихи за те, що сотник і писар привселюдно висміяли її. А закінчується повість повним крахом начальства, особливо ж Забрьохи «щоб не порушував розпоряджень», «щоб не топив народу» та й сам «не удавався в чаклування».

Коли ж відбувалися змальовані в повісті події ?

Григорій Квітка-Основ'яненко, як переважно й прийнято в літературно-художніх творах, хронологічно їх не визначає. Але вони мали статися до повсюдної ліквідації козачих полків, тобто до 1765-го. Отже, період, що відділяє від того року до написання твору, сягає близько сімдесяти літ.

Тепер, природно виникає запитання: що спонукало письменника повернутися до того не так уже й близького часу і чому автор назвав повість «Конотопською відьмою», а не, скажімо, Глухівською, Путивльською, Роменською чи якоюсь іншою? Адже ці міста значно старіші й тоді відоміші за Конотоп, та і випадки виявлення різними способами відьом були знані не лише тут.

Настільки мені відомо з простудійованої літератури, а також із опублікованої епістолярної спадщини, ні сам прозаїк, ні дослідники його творчості не дали чіткої відповіді. Залишився б хоч єдиний конкретний запис у листі до видавців або друзів, а чи в щоденнику, де б значилося, що Квітка-Основ'яненко тоді-то побував у Конотопі, як далеке відлуння, почув про ті незвичайні події, дещо уточнив би у старожилів і, як мовиться, дуже просто було б розставити крапки над «і».

Не виключено, що такі дорогоцінні рядки й були написані Григорієм Федоровичем, але давайте згадаємо нашу досить непросту історію, коли у всепоглинаючих війнах і природних катаклізмах загинуло величезне культурно-мистецьке надбання, що зберігалось в наукових і публічних бібліотеках, архівах і меморіальних музеях. Отож, могло так статися, що в тих пожарищах згоріли й такі літературні документи.

Та все ж спробуємо відповісти на ці давно хвилюючі запитання хоч із допомогою тих джерел, що вдалося виявити і які логічно підказують шлях до, нехай не зовсім всебічного пізнання істини.

По-перше, коли йшлося про якийсь конкретний випадок чи людину, що Квітка-Основ'яненко обирав для майбутнього твору, він, аби підкреслити приналежність до того чи іншого населеного пункту, інколи вказував його вже в самій назві. Окрім «Конотопської відьми», згадаємо в цьому плані й повість «Харьковская Ганнуся» чи комедію «Сватання на Гончарівці». Той же особливий резонанс про потоплення відьом, що довго не стихав не лише в Конотопі, а й взагалі на Сіверщині та Слобо-

жанщині, через роки й відстані, безперечно, долинув й до самого письменника, ймовірно зі старих місцевих газет. Не виключена можливість, що йому потрапили до рук якісь папери по тій скандальній справі. Адже відомо, що Квітку-Оснoв'яненко 1832 року було обрано повітовим совісним суддею, а потім – головою Харківської палати кримінального суду, і, природно, він мав доступ до різних, у тому числі й давніх архівних документів.

Якщо дійсно побачив там чи й просто почув сам факт, то завжди допитливий і скрупульозний письменник не міг не зацікавитись деталями. До речі, він і сам, згадуючи той період, не обминув цього: «я ще служив тоді у колегії і вчивсь склади писати».

Знаю також по собі і з досвіду окремих колеги-прозаїків, що самого факту дуже мало для написання значного твору, хай би яке уявлення і фантазію не мав. У такому випадку потрібна хоч не всебічна, все ж певна деталізація і кожної дії, і типів, і побу-ту, й навіть місцевості.

Перш, ніж припустимо, що Григорій Квітка-Оснoв'яненко саме з цією метою приїздив до Конотопа, зазначу, що автор «Конотопської відьми» стверджував: «А сюю повість ... та розказував мені покійний Панас Месюра». В іншому ж місці йдеться про те, що факти повідав йому «Йохим Хвайда, що позаторік вмер». Важко однозначно відповісти, чому саме письменник називає двох оповідачів. Могло бути й так, що перший розповідав у Харкові, а другий – уже в Конотопі. До речі, – цікава і можлива для підтвердження деталь: у Конотопі й донині є мешканці з прізвиськом Місюра, в якому колись випадково змінена одна літера.

Тут варто згадати про саме кредо письменника – і з його спогадів, і зі слів близького оточення та вимогливо точних дослідників літературного процесу. 8 лютого 1839 року, надсилаючи рукопис російського варіанту повісті відомому критику, письменнику, а згодом професору й академіку Петру Олександровичу Плетньову, який тоді редагував і видавав журнал «Современник», Квітка-Оснoв'яненко у супроводжуючому листі писав: «...додаю «Конотопську відьму», безглузду за своїм змістом, але все це засновано на розповідях старожилів». А вже до редакції «Русского вестника» автор твору ще пряміше висловлюється щодо своєї незмінної позиції: «...пишу, що зустрінеться мені». В цьому плані звертає на себе увагу й лист дружини письменника, взагалі най-

ближчої йому людини Ганни Григорівни Квітки до російського та українського вченого-філолога академіка Петербурзької Академії наук Ізмаїла Івановича Срезневського, де, зокрема, зазначено, що в творах її чоловіка «більша частина характерів та історій – з натури». Інший, уже молодший сучасник Квітки-Основ'яненка, лексикограф, прозаїк і фольклорист, автор широко відомого чотиритомного «Тлумачного словника живої великоруської мови» Володимир Іванович Даль у 52-у номері «Літературного прибавлення к «Русскому инвалиду» за 1837 рік паралельно з відзначенням точності опису побуту Явдохи Зубихи також наголошував, що в повісті «всі подробиці захоплююче вірні».

Нарешті, для ще одного підтвердження наведу короткий уривок із книжки сучасного літературознавця Сергія Дмитровича Зубкова «Григорій Квітка-Основ'яненко», виданої 1978 року: «Казкова, на перший погляд основа її (повісті – І.К.) насправді ґрунтується на дійсних, майже документально стверджених і тільки своєрідно осмислених подіях з реальним, етнографічно точним відтворенням старовинного українського побуту».

Незмінне правило брати події і образи з безпосереднього життя письменник на схилі віку не лише ще раз підтвердив у статті про свою творчість, а також звернувся до кожного початківця з такою настановою: «Пиши про людей, бачених тобою, а не вигадуй характерів небувалих, неприродних, дивних, диких, жажливих».

Про те, що письменник для глибшого вивчення матеріалу побував у Конотопі, говорять і його штрихові малюнки тодішнього міста, і навіть назва окремих місцевостей, інші деталі, на яких зупинюсь нижче. Так, великий ставок, у якому топили жінок, – це вірогідно те ж Кандибине озеро. До речі, як ми знаємо, воно має продовговату форму, і тому Квітка-Основ'яненко одного разу назвав його річкою.

У центрі міста, неподалік Будинку торгівлі донині побутує своєрідна назва «Палестина». Виявляється, вона існувала ще за часів автора повісті «Конотопська відьма», в якій письменник, зокрема, повідомляє: «біля палестини Кузьмихи, кривої шинкарки».

Згадується у тексті й «роменська кабака» – так тоді називали тютюн. Справа в тому, що у 18-19 ст. у сусідньому місті було аж дві спеціалізовані фабрики по його переробці, й тоді тютюн палили в люльках і козаки «прехваброї Конотопської сотні».

Привертає увагу й ідентичність тодішніх конотопських прізвищ персонажів, використаних у повісті, з нинішніми. Ось лише деякі з них, що подаю спочатку так, як у творі, а через тире – як значаться зараз: Чирячка – Чиренко – Чиркова, Рябокобилюха – Рябоконь, Зубиха – Зубарева і Зубко, Зозулиха – Зозуля, Кузьмиха – Кузьменко чи Кузьмина і т. д. А заміна деяких літер пояснюється тим, що раніше, говорячи про жінок, люди рідко називали точне прізвище, а переважно за давнім звичаєм, як оце видно з наведених прикладів. Та й сам письменникміг зробити навмисно, щоб і цим надати творові народного характеру.

В цілому ж усі вище перелічені деталі самі по собі будь-якому митцеві не приходять. Щоб згадати, а тим більше описово змалювати, скажімо, певне довкілля, його треба побачити, як кажуть, власними очима. Що ж до топонімічних назв чи прізвищ, то вони теж побутують переважно в одній, окремо взятій місцевості. Оскільки про Григорія Квітку-Основ'яненка написано багато статей і монографій, де високо оцінено його нев'янучий у віках творчий доробок, у тому числі й «Конотопську відьму», не переповідастиму прочитане чи знане. Скажу лише, що до цієї класичної повісті часто зверталися як минулі, так і нинішні покоління. Досить підкреслити, що на початку 2003 року сумські актори здійснили нову постановку цього твору на сцені обласного театру імені М. С. Щепкіна, а за ініціативою Конотопського міського голови І. М. Огрохіна образ основної героїні використовувався в масових святах, проведено конкурс на кращий декоративно-прикладний і літературно-художній твори, сувенір, емблему тощо.

Взагалі, коли підсумувати значимість Григорія Квітки-Основ'яненка для української писемності, то, на мій погляд, краще за вже згаданого Ізмаїла Срезневського і не скажеш. Ось ці справді полум'яні слова, виголошені у день похорону видатного прозаїка: «Пам'ятай, Україно, цю могилу, тут похований той, хто, оживлений любов'ю до тебе, твого благоденствія і слави, захищав твій звичай та мову і вчив тебе твоєю мовою».

Ці слова завжди є злободенними й високозначимими, а особливо – сьогодні.

Завершуючи цю статтю-дослідження, хочу виділити таку деталь: у Конотопі за останні двадцять- тридцять років, як, до речі,

майже в усіх містах України, багато змінено різних пам'ятників – і не тільки політичним діячам. З'явилися й нові – з літературних та фольклорних творів, що теж викликають загальний інтерес. Думається, що в нашому місті було б добре відкрити пам'ятник творцеві Слова, котрий увічнив і наш край. В крайньому разі – основним героям його кластичноготвору. Для цього є і прекрасне, в самому центрі місце – на нинішньому пустирі, справа, біля корпусу готелю, де нині розміщені й інші установи. Тут не можна обійти свій внесок талановитого художника Григорія Олексійовича Мішина, котрий тривалий час жив у Конотопі. Ставши його патріотом, він намалював багато портретів і картин, пов'язаних із життям і творчістю широко відомих людей. Серед них – і чудову кольорову ілюстрацію «Конотопська відьма», що доповнила мою статтю в міській газеті за 19 квітня 2003 року».

Джерела та література

1. Квітка-Основ'яненка Г.Ф. Конотопська відьма // Квітка-Основ'яненка Г.Ф. Зібрання творів тт. 1–7. Київ, «Наукова думка», 1978–1981.
2. Там же. Т. 3. С. 131–191.
3. Там же. Т. 7, С. 163–360.
4. Гончар О.І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. Київ, 1969.
5. Корнющенко І.П. Відьма. Чому Конотопська (Квітка-Основ'яненко і його класична повість «Конотопська відьма»: від задуму до написання) // Конотопський край, 2003, 19 квітня.
6. Ця стаття передрукована у виданні матеріалів науково-методичної конференції викладачів, співробітників і студентів КІСумДУ. Конотоп, 2008. С. 156–162.
7. Айзенштат Г.І. Давайте вспомним. Конотоп. Офіс-Центр, 2011. С. 48, 50.

Корнющенко І.П.

Призабутий народнопоетичний жанр (із фольклорних джерел)

За більш, ніж шістдесят років збирання фольклору нашого краю мені вдалося записати майже чотири тисячі різножанрових перлин усної народної творчості. І це не лише традиційні та папспортизовані легенди, перекази, думи, пісні, приказки й при-

слів'я, усмішки і частівки, а також ті рідкісні, а останнім часом призабуті порівняння, повір'я, примовки до імен і прокльони, що також увійшли в поки невидану збірку «Джерела мудрості мого краю» і до яких дуже рідко, а то й зовсім не доходили колеги-фольклористи.

Але серед людей, особливо в сільській місцевості, ще раніше й у минулому столітті побутували так звані приспівки. Хоч вони мають дещо спільне з частівками, перш за все, відрізняються тим, що в них не по чотири, а по два рядки, але теж зустрічаються й повторення тих чи інших фразеологізмів, навіть віршованих стрічок. Також, як і в частівках, у приспівках ніби зупиняється певна мить, до дівчат або парубків звучать розмовні звернення, в яких передаються почуття любові, ревнощів, заздрощів, посмішки тощо. До речі, в останньому ці словесні мініатюри звучать жартівливо-веселими. Наприкінці другого рядка деякі виконавці вигокували «Ох!», «Ах!», «Ой!», або й «Тьху!», що поглиблювало емоційність думок.

Завдяки своєрідності та лаконізму конструкція словесного мистецтва нерідко досягає високого розвитку і конкурує з такими ж подібними літературними зразками.

Приспівки бувають, так би мовити, жіночими й чоловічими, що легко розпізнаються вже самими іменами чи зверненнями до особи тієї або іншої статті і що добре видно також у записаних мною зразках, які подаються нижче.

Якщо ж говорити про регіональну самотність цього приспівувального жанру, то вона в побудові й тематиці мало чим різниться між собою і, на перший погляд, ніби є з однієї і тієї ж місцевості. А ось факторна «картинка», як, скажімо, й художньо-зображувальні засоби, звичайно, в кожній приспівці свої.

Здавна ці жартівливо-веселідворядкові куплети виконувалися на різних народних гуляннях, вечорницях, часто, коли молодь після роботи збиралася на вулиці, і тоді під загальний сміх звучали переважно гумористичні, то й саркастичні рядки, особливо про любов. Але перепадало й лежням, ловеласам, лукавим та їм подібним.

Якщо бодай коротко торкнутися художньо-аналітичних особливостей, то слід підкреслити, що й у приспівках переважають постійні епітети, сталі порівняння, гіперболізація, що тісно переплітаються як з народним, так і літературним гумором і сатирою.

Врешті, поряд із другими жанрами народно-поетичної творчості, приспівки мають велике значення в розвитку художньої самодіяльності, є благодатним джерелом, з якого класики української літератури черпали багатогранність, лаконізм і високу значимість народного слова. З іншого боку, як дослідили в фундаментальній статті «Народна творчість» вчені-філологи В.Г. Хоменко, Б.С. Бутник-Сіверський, І.С. Корнієнко та П.Г. Юрченко, література також впливає на розвиток народної поетичної творчості, збагачує її.

Що ж до великого значення, як інших жанрових зразків пісенно-виконавської творчості, приспівки теж увійшли в золотий фонд нашої національної культури.

Отже, далі – кілька десятків зразків цього жанру, записаних мною в різні часи, як у рідному Сумському районі, так і на Липоводолинщині, Кролевеччині та Конотопщині.

* * * * *

Залицявся до Насті,
Вона каже: «Не удасться».

* * * * *

Гарна дівчина Вілена,
Але заміж не зелена.

* * * * *

Полюбила Василя,
А він губи підставля.

Хоч й багата Галина,
Та у неї крива спина.

Без роботи в нас Євдоха,
Але завжди аха й оха.

Колись була мені милає,
А тепер гидка Людмила.

* * * * *

Калинка, малинка моя,
Де не сяду, там і жінка моя.

Ой, Маріє, ти Маріє,
Як побачу серце мліє. Ох!

Цілувала Прохора,
Потім три дні охала.

Любив Іру і Оксану,
А тепер – лише Світлану.

Біга, вертиться Андрій,
Як осінній вітровій.

Полюбила я Степана,
Вийшла заміж за Івана. Ах!

Багатьох любив Архип.
Тепер до мене прилип.

Розгойдався наш Борис,
Та зірвався і завис.

Ішов п'яний Валентин
Й зачепивсь за чужий тин.

Керував селом у нас
Бюрократ і хам Улас.

Галушки любив Вавило,
Поки його не вдавило.

Всюди суне своє рило
Рознахабний наш Гаврило.

Тихий, добрий завжди Гліб,
Хоч намаж його на хліб.

Знають всі цього Мишка,
Що кусає спідтишка.

А у нашого Дем'яна
Завжди морда красно-п'яна.

Хитро-лагідний Ігнат
Всій громаді кум і брат

Хоч і красень наш Дмитро
Але зле в нього нутро.

Як хитається Ілля,
Винен він, а чи земля?

Коли стрінеться Кіндрат,
Знайте: той, що бісу брат.

І у вас, і у нас
Наш Макар свиней пас.

Без гармонії ніколи
Не побачите Миколи.

Жінка вдома, а Назар, –
Із базару на базар.

Розжирів Никодим,
Коли став керівним.

Легка в нашого Сашка
На чуже добро рука.

Де ходив колись Павло,
Тепер снігом замело.

Полюбила я Іллю ще й Мар'яна,
А від Гриця молодого, наче п'яна. Ой!

Там, де вигода, Хома
Не дрімав і не дріма.

Погубили В'ячеслава
І зазнайство й тая слава.

Найбільш любить наш Роман
Про любов свою роман.

У нашого бригадира та велика голова,
Яку шапку не надіне – то велика, то мала.

Став до мене стариган залицятись –
До пояса борода, лізе цілуватись. Тху!

Як видно з цих приспівок, хоч у них переважає любовна тема, але зустрічаються і побутові, портретно-описові й ті, що характеризують поведінку чи звички людей. Та хочу ще раз особливо підкреслити: у кожній із них лаконічно, з детальною точністю поданий той чи інший життєвий епізод, з тонкою, непідробною мудрістю помітно виділяється дотепний народний гумор.

Джерела та література

1. Українська Радянська енциклопедія. Народна поетична творчість. – К., 1962, т. 9. С. 516–517
2. Корнющенко І.П. Фольклорні записи // Народна творчість та етнографія, 1962. №4. С. 117.
3. Народні перлини (фольклорні записи) // Ленінська правда, 1965, 21 листопада.
4. Корнющенко І.П. Фольклорні джерела. Чисті й замулені. (Аналітична стаття) // Сумщина», 1998, 11 квітня.
5. Корнющенко І.П. Джерела мудрості мого краю (неопубліковане зібрання різних жанрів місцевого фольклору (1967–2021).

Кудінов Д.В.

Спалах епідемії «іспанського грипу» в Сумському повіті у 1918 році: причини поширення та спроби боротьби з інфекцією

Протидія нинішній пандемії коронавірусної інфекції природно зумовлює потребу ретроспективного погляду на приклади боротьби з масовими захворюваннями. Найближчий аналог Covid-19 за масштабами та вірулентністю – вірус іспанського

грипу (ВІГ), пандемія якого вирувала протягом 1918–1920 рр. І хоча типові способи протистояння медицини на інфлюенци досліджені доволі достеменно, натомість залишається відкритим простір осягнення регіональних особливостей санації хворих на ВІГ. Мета даної публікації – розкрити причини поширення «іспанки», а також схарактеризувати особливості протидії інфекції в Сумському повіті. Хронологічно наратив обмежений 1918 роком, оскільки даних за період 1919–1920 рр. не зберіглося.

Грип («лихоманка») відомий із давніх часів. Учені припускають, що правильний клінічний опис цьому захворюванню дав ще Гіппократ у 412 р. до н. е. Від XII ст. людство пережило понад 130 епідемій грипу. Одна з найперших пандемій цієї хвороби сталася вже у 1580 р., охопивши Азію, Європу та Африку. Потужні спалахи грипу, смертність від якого перевищувала втрати від холери, також відбулися в 1729–1733, 1781–1782, 1830–1833 і 1889–1890 рр. [2, 68–69].

Вірус іспанського грипу, попри свою назву, вочевидь, з'явився не на Піренейському півострові, а в Китаї, де ще в 1916 р., вірогідно, відбулася його передача від птахів до людини. Якщо ця гіпотеза є вірною, то в такому випадку поширенню інфлюенци сприяла трудова міграція китайців у Північну Америку. Уже звідти вірус разом із канадськими та американськими солдатами, відправленими на Західний фронт, потрапив до Європи. Загалом, у 1918 р. «іспанкою» захворіло близько 550 млн осіб (29, 5% населення планети), з яких, за різними оцінками, померло від 17 до 100 млн осіб (летальність – 3–20%) [2, 69; 31, 326, 333].

Особливістю пандемічного штаму 1918 р. (A/Brevig Mission/1/18 H1N1) було те, що найбільш загрозливим він був саме для людей віком від 20 до 40 років. У представників цієї вікової страхи ВІГ нерідко викликав цитокіновий шторм (надмірна потенційно летальна реакція імунної системи), найнебезпечніший для організму, що володіє потужними захисними функціями. За умов бурхливого розвитку хвороби смерть, як правило, наступала в результаті пневмонії, оскільки ВІГ провокував легеневу консолідацію (ущільнення легеневої тканини за рахунок заповнення альвеол рідиною), а цитокінова буря лише сприяла перемозі хвороби.

У характеристиці «іспанського грипу» тодішня медицина допускала наступні невірні уявлення про його природу: 1) збуд-

ник інфлюенци – «бацила Пфейфера» (від прізвища німецького мікробіолога Ріхарда Пфейфера, що в 1892 р. у мокроті хворого віднайшов гемофільну паличку, яка помилково ним була сприйнята в якості збудника грипу), зараження якою відбувається повітряно-крапельним шляхом; 2) «бацила» виділяє токсин, який зумовлює важке протікання захворювання; 3) поріг смертності не перевищує 1% від кількості хворих. Утім клінічна картина описувалася правильно: сильний головний біль, біль в очах і «в усіх членах, найчастіше в хрестці», висока температура, почуття ознобу, слабкість, втрата апетиту, нудота, блювання (в дітлахів), наступ несвідомого стану, «катаральне запалення слизистої оболонки носа, гортані і дихального горла, наслідком чого є хрипота, судомний кашель, що супроводжується, за словами хворих, лоскотливим і буравлящим відчуттям»; ускладнення – запалення легень, «послаблене серце» і, нарешті, «повторний» характер симптомів (повторна бактеріальна пневмонія) [27]. Невірні установки науки визначали нездатність медицини своєчасно виявити реальну небезпеку, використання нею малоефективних засобів протидії інфекції, а також певну фатальність медиків у сприйнятті хвороби, що лише сприяло ствердженню громадської думки про грип, як про сезонну й не особливо небезпечну хворобу.

Окрім відомих причин, пов'язаних із тодішнім станом ще доволі слабкої медицини, існувала низка об'єктивних чинників, що сприяла циркуляції вірусу. По-перше, в умовах Першої світової війни значно занепаз матеріальний рівень життя громадян. Недоїдання, почасти недоступність якісних медичних послуг, посилення експлуатації праці, залучення жінок у «чоловічі» сфери професій природно впливали на масове послаблення імунітету. По-друге, Суми в 1918 р. були містом з високою щільністю населення, що спрощувало передачу різноманітних інфекцій. Від 1915 р. його населення стрімко зросло за рахунок біженців із Царства Польського – з трохи понад 36 тис. у довоєнний час до понад 70 тис. в 1917/18 р. У результаті, в місті виникло гостре «квартирне питання», яке навіть не вирішилося й після часткового повернення мігрантів із західних губерній колишньої Російської імперії до рідних місць – на їхнє місце прибували нові біженці, відтепер із радянської Росії. Пізніше в Сумах з'явилася стійка думка про те, що грип був занесений саме ними

в села північної частини Сумського повіту, після чого він уже «перекочував» до повітового центру. По-третє, поширенню вірусу сприяли військові дії на завершальному етапі війни. Австро-німецька окупація, перекидання контингентів від однієї ділянки зайнятої території до іншої призводили до зростання контактів між солдатами Центральних держав і місцевими мешканцями, а разом із цим – до передачі інфекції. По-четверте, певну роль в поширенні хвороби відігравали місцеві особливості розвитку комунальної сфери: у Сумах – відсутність централізованої каналізації й недостатня водогінна мережа, що охоплювала лише райони вулиць Петропавлівської, Соборної, Троїцької. Вночі нормою стали регулярні порушення санітарного характеру містянами – наслідок низької соціальної культури (виливання в непотрібних місцях нечистот, викидання гною, забруднення дворів тощо). Нарешті, важливим був психологічний фактор. Війна та мінлива політична ситуація в Україні «привчили» людей індиферентно сприймати смерть. На тлі новин війни, політики та економічних негараздів повідомлення про грип слугували лише ще одним доповненням загальної картини незручностей тодішнього життя. Звідси – здебільшого пасивна реакція громадськості на протиепідемічні заходи місцевих органів влади, халатне ставлення до особистої гігієни й безпеки оточуючих.

«Іспанці» в Сумах передували спалаху холери влітку 1918 р. Згодом Сумський повіт накрила хвиля тифу, коклюшу й віспи, що до кінця року набули масштабів окремих епідемій, поряд із ВІГ. Питання про боротьбу з епідемією холери, що насувалася, було розглянуте в Сумах на засіданні міської санітарної комісії 20 липня, після чого були розгорнуті протихолерні заходи – оповіщення населення про невикористання сирової води, проведення в колодязях і річках її бактеріологічних аналізів, посилення поліцейського контролю за санітарним станом громадських місць і дворів, організація «холерного бараку», нарешті, протихолерне щеплення. Підтвердженням тому, що холера сприймалася більш серйозно, аніж грип, є те, що просвітницька робота лікарів була первинно спрямована на ознайомлення громадян із причинами зараження та клінікою саме холери. Наприклад, 3 серпня в приміщенні земської управи членами профспілки лікарів було прочитано три доповіді на цю тему [3, 10; 6, 22Б; 10, 4; 12, 4; 33, 79].

Начебто протиепідемічні заходи, які виявилися досить ефективними (на відміну від Київської губернії, у Сумському повіті холера мала обмежене поширення), повинні були опинитися результативними й проти грипу. Натомість відбулося протилежне. Головна увага медиків була спрямована на «старі» хвороби, тоді як ситуація з «іспанкою» була позбавлена реального контролю. Більше того, наступ другої хвилі ВІГ спочатку навіть опинився непоміченим, оскільки симптоматика нового штаму відрізнялася від уже відомої «легкої» форми інфекції. Тож, деякі прояви грипу, як-то кровотеча з носу, шлунку чи прямої кишки, зумовлювали невірне діагностування (прояви ВІГ могли сприйматися в якості захворювання на холеру або тиф).

Коли нетиповий для літа грип усе ж таки був помічений, з'ясувалося, що вже пізно застосовувати проти нього профілактичні заходи. Зокрема, якщо за період з 16 по 31 липня було офіційно зареєстровано 4 випадки грипу, то вже протягом серпня лише у міській амбулаторії лікували грип 59 осіб. Нарешті, на початку вересня був визнаний «епідемічний характер захворювання на грип». За приблизними даними, «іспанка» до жовтня проявилася в 75% родин містян, хоча офіційно зареєстрованих випадків було небагато (146 амбулаторних хворих у жовтні, з них 31 – в першу половину місяця), що можна пояснити тим, що за допомогою сумчани, як правило, зверталися в самих важких випадках грипу, який, до того ж, міг діагностуватися в якості іншої інфекційної хвороби [8, 4; 13; 14; 19; 26]. До середини осені ВІГ став лідирувати в повіті серед інших інфекцій. «Не перебільшуючи, аптеки $\frac{1}{3}$ усіх ліків готують проти цієї хвороби», – зазначав сумський «Луч» [15].

У листопаді кількість хворих на «іспанку» в Сумах різко знизилась (зареєстровано лише 4 випадки за першу половину листопада), що в цілому відповідало світовій тенденції перебігу другої хвилі інфекції [20, 4; 23]. Проте крива захворюваності стрімко піднялася вгору в сільській окрузі повіту. Наприклад, за останній тиждень жовтня тільки в с. Річки було виявлено 172 інфікованих ВІГ, а в перший тиждень листопада – ще 64, з яких семеро померли. Багато хворих також фіксувалося в Білопідлі. Проте особливо грип лютував у Миропідлі, що входило до зони німецької окупації й тимчасово було підпорядковане сумським

власлям. Тут небіжчиків виявилось настільки багато, що їх навіть почали хоронити в братських могилах [21; 22; 24].

Висока смертність у сільській місцевості пояснювалася не лише елементарним порушенням санітарно-гігієнічних правил, що було типовим для мешканців села, але й неможливістю хворих своєчасно звернутися до лікаря. Станом на 1904 р., 35, 9 тис. жителів Сумського повіту (кожен п'ятий) проживали в 66 поселеннях, розташованих на відстані 15 і навіть більше верст від лікарень і амбулаторій [32, 102]. Поштових коней по повіту вже не надавалося, а власні хури мав далеко не кожний селянський двір. Також часто хворі залишалися без якої-небудь допомоги через те, що працездатне сільське населення було зайняте на традиційному для нашої місцевості занятті – копці й перевезенні на цукрові заводи «бураков» [1].

Перший випадок смерті в Сумах від ВІГ, гіпотетично, стався 8 серпня, коли померла жінка з деякими ознаками холери, яка, утім, за результатами аналізу її фекалій не підтвердилася. У подальшому сумська преса замайоріла свідченнями про «раптові смерті» ще недавно цілком здорових людей. Наприклад, наприкінці літа медики були приголомшені наглою смертю їхнього колеги, земського лікаря з Верхньої Сироватки 35-річного Петра Соколова [9, 4; 10, 4; 11].

У той час як у багатьох країнах застосовувалися суворі процедури до стримування поширення інфекції – встановлення правил соціальної дистанції, масковий режим, ізоляція хворих, тимчасове призупинення навчального процесу й інші ефективні заходи для згладжування кривої захворюваності, – то в Сумах подібні дії були визнані зайвими. У самий розпал пандемії були відкриті лазні, їдальні, ресторани, театри й кінотеатри, відбувалися громадські лекції, зібрання, масові богослужіння тощо. Жодних обмежень не вводилось щодо установ освіти. До кінця літа в повітовому центрі діяли шість дитячих майданчиків. У нормальному режимі розпочали навчальний рік початкові і середні навчальні заклади, а також вечірні гімназії для дорослих і Сумський народний університет, що надавав неформальну освіту.

Лише наприкінці вересня сумські лікарі оголосили тривогу довкола ситуації із ВІГ, зібравшись для обговорення епідемічного становища на нараду членів Сумського медичного товариства і

профспілки лікарів. Тут вони дійшли досить сумнівних висновків, що «це захворювання не є нічим новим або невідомим у медицині, ані з клінічної, ані з епідеміологічної точки зору». «Новою» її визнали лише для молодого покоління, яке з'явилося вже після попередньої хвилі грипу в 1889–1890 рр. Введення карантину в школах ними визнавалося безглуздом з медичної точки зору, оскільки найближче оточення учнів і так вже здебільшого інфіковано, а тому «можливість зараження в родині залишається така сама, що і в школі». Загалом, констатували лікарі, «значення профілактичних заходів при інфлюенці мінімальне», як у випадку з холерою чи чумою, оскільки «серед значної кількості хворих чимало таких, котрі не переривають своїх звичних занять» [27; 28]. Хворим містянам рекомендувалося знаходитися під спостереженням лікаря, не зловживати жарознижуючими, дотримуватися постільного режиму та «лихоманкової» дієти, а, головне, «не втрачати терпіння». При гострому перебігу хвороби було вирішено боротися з нею хінною (*Cinchona officinalis*) і «загалом гіркими ліками», що застосовуються при лихоманках, – аспірином і саліпірином. Населення в заспокійливому тоні інформувалося про властивості хвороби в пресі, а книжковий магазин Ільченко на вул. Соборна у середмісті Сум розгорнув торгівлю брошурою «Испанская болезнь, ее причины, общая картина и лечение» [15; 29].

Оскільки правильні заходи запобігання зараження не пропагувалися, значення такої просвіти виявилось незначним. Більш дієвою пропозицією стало запровадження нічного чергування лікарів у приміщенні міської управи, до якого було залучено 32 медики, переважно з тих, хто практикував у приватний спосіб (за штатами 1913 р. на утриманні міста перебувало чотири спеціалісти, така ж кількість спеціалістів – у земській лікарні; ще один лікар, прикріплений до 1-ї медичної ділянки, приймав хворих в амбулаторії при земській лікарні; також у дитячій лікарні працювало три лікарі і ще один доктор – у лікарні Павловського рафінадного заводу) [7, 1, 17, 230–233; 19]. Однак, чимало з них – стоматологи, гінекологи, окулісти й венерологи, – здебільшого, виявлялися безпорадними у протистоянні інфекції. Умови роботи тодішніх медиків сучасники оцінювалися як «нестерпні» – за оплатою і за умовами праці (ненормований робочий день, брак медикаментів, палива, харчу, некомплект сіделок і молодших

медичних співробітників). Щоправда, їм на допомогу приходили волонтерки із Союзу сестер милосердя в Сумах, але й вони ледь справлялися с масою госпіталізованих [6, 23Б].

Наслідком відсутності профілактичних дій стала велика смертність хворих. Так, до 10 жовтня від «іспанки» в Сумах померло близько 60 осіб [17, 3]. Лише за метричними даними по приходу міської Покровської церкви у жовтні було зареєстровано сім смертельних випадків від ВІГ чи запалення легень, яке, вочевидь, провокувалося грипом. До сумної статистики нерідко потрапляли діти – зокрема, тримісячна донька селянина с. Баси Параскева Кошеленко і чотирьохмісячний син сумського міщанина Петро Макаренський. За той самий період у приході Троїцького собору м. Суми було зафіксовано п'ять смертей від грипу чи запалення легень. Ще дві смерті від запалення легень та «іспанки» за вересень подибаємо у метричній книзі Петропавлівської церкви [4, 272–276, 382–384; 5, 269–270]. У газетах почастишали повідомлення про передчасні кончини, «що наступила після нетривалої хвороби», «дорогої жінки та матері», «дорогої господарки», «любимого чоловіка», «товариша» тощо. Серед них – викладач Сумського реального училища Нейман [16].

У розпал епідемії 16 жовтня в приміщенні повітового земства за ініціативою Харківською губернською протиепідемічної ради відбулося санітарне засідання, присвячене питанням боротьби з «іспанкою» и холерою в регіоні. Була створена повітова протиепідемічна рада, до складу якої увійшли представники земської та міської управ, повітового старости й начальника міської державної варті, усі земські лікарі та санітарний лікар міста. Проте, і надалі її основні рішення стосувалися переважно протидії саме холері, новий спалах якої виявився в с. Миколаївка, де до середини жовтня з'явилось 27 холерних хворих [18; 19; 25].

Коли через місяць цілком з'ясувалися загальні руйнівні наслідки грипу, пріоритети, нарешті, змінилися на користь протидії саме інфлюенці. Повітова рада звернулася до харківського губернського земства по допомогу – медичні заклади повіту потребували кошти, інвентар військових лазаретів, що закривалися, і персоналу [1]. Утім, ця ініціатива виявилася спізнілою. В Україні спалахнуло антигетьманське повстання, а на східному її кордоні вже зосередилися більшовицькі частини. Тож, політичні події тамували питання боротьби з епідеміями.

Гострий перебіг «іспанки» в нашому регіоні був зумовлений не лише об'єктивними обставинами, що створювали майже ідеальні умови для поширення інфекції (пересування військ і цивільних осіб, ущільнення жителів міста, падіння якості життя, слабка матеріальна підтримка системи охорони здоров'я й брак медичних кадрів), але й недооцінкою небезпеки хвороби як з боку медиків, так і громадськості. Помилки адміністративного і медичного характеру зумовили загибель сотень, а можливо, і тисяч жителів Сумського повіту. Проте, нині неможливо установити реальну кількість померлих від ВІГ через втрату документів медстатистики і помилок діагностики хвороби.

Джерела та література

1. Борьба с эпидемиями в Сумском уезде. *Луч.* 1918. № 125. С. 4.
2. Брико Н.И. 100 лет пандемии: уроки истории. Новый этап вакцинопрофилактики. *Эволюция вируса гриппа и развитие гриппозных вакцин. Эпидемиология и Вакцинопрофилактика.* 2018. № 17 (4). С. 68–97.
3. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 56. 48 арк.
4. ДАСО. Ф. 744. Оп. 1. Спр. 513. 807 арк.
5. ДАСО. Ф. 744. Оп. 3. Спр. 29. 575 арк.
6. Кудинов Д. Испанский стыд за «испанский грипп»: как в Сумах эпидемию нового заболевания приняли за уже привычную холеру и пустили на самотек. *Ваш шанс.* 2021. № 23. С. 22Б–23Б.
7. Медицинский отчет Сумской уездной земской управы за 1913 год. Сумы: Типо-лит. П.К. Пашкова, 1914. разд. паг.: 259, 116 с.
8. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 44. С. 3–4.
9. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 45. С. 3–4.
10. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 47. С. 3–4.
11. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 48. С. 3.
12. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 54. С. 3–4.
13. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 70. С. 4.
14. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 73. С. 4.
15. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 82. С. 4.
16. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 95. С. 4.
17. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 96. С. 3–4.
18. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 101. С. 4.
19. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 102. С. 4.
20. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 113. С. 3–4.
21. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 120. С. 4.
22. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 122. С. 4.
23. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 130. С. 3.
24. Местная жизнь. *Луч.* 1918. № 133. С. 4.
25. Местная жизнь. *Сумской вестник.* 1918. № 138. С. 4.

26. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918. № 162. С. 4.
27. Мищенко П. Об испанском гриппе. *Луч*. 1918. № 101. С. 2–3.
28. Объявления. *Луч*. 1918. № 161. С. 1.
29. Объявления. *Сумской вестник*. 1918. № 88. С. 1.
30. П.П. Соколов. *Луч*. 1918. № 73. С. 3–4.
31. Харченко Е.П. Вирус испанского гриппа: штрихи к портрету спустя 100 лет. *Инфекция и иммунитет*. 2018. Т. 8. № 3. С. 325–334.
32. Чернобров И.В. Роль земских врачей Сумщины в развитии медицины. *Сумська старовина*. 2011. № XXXIII–XXXIV. С. 100–122.
33. Чернобров И.В. Люди милосердя. Суми: Корпункт, 2001. 308 с.

Кузьмін Д.В.

Вирізьблені написи на сволоках як джерело із історії звичаєвого права України

Проблема дослідження звичаєвого права України є однією із непростих задач для сучасного дослідника. Серйозні наукові дослідження звичаєвого права розпочинаються тільки у XIX ст. Саме у цей період починає розвиватися етнографія, що дає сучасному досліднику вивчати писемні джерела, які стосуються історії звичаєвого права України. Проте писемних етнографічних джерел, які стосуються звичаєвого права, доволі мало, а у багатьох випадках вони записані епізодично. Часто записи містять у собі не сформовану та діючу норму звичаєвого права, а єдине одноразово прийняте рішення. Особливо важливим це питання постає при дослідженні процедур, пов'язаних із спадкуванням майна у селянських родинах на основі звичаєвого права. Враховуючи незначну кількість письмових джерел, які стосуються звичаєвої практики спадкування, помітну роль для дослідника починають грати допоміжні історичні джерела, за допомогою яких відкривається можливість більш детального аналізу розвитку правової традиції українських селян.

Допоміжні історичні джерела складають величезний пласт для дослідника етнографічної науки. Відмітимо особливо цікаву групу серед них, які являють собою практику прикрашання, декоративного розпису та різьблення окремих складових частин селянських хат. Серед них особливе місце посідає одна із центральних частин хати – сволок.

Будучи конструктивно розміщеною у центрі приміщення, знаходячись над головами людей, які увійшли до хати, на нього автоматично люди звертали увагу, що й зумовлювало практику прикрашання сволока декоративним розписом та різьбленням по дереву. Саме ця практика й привела українських селян до активного розміщення важливих написів на сволоці. Найпоширенішою практикою для українських селян був розпис фарбами (східна та південна частина України) та різьблення (північна та північно-східна частина України). Найважливіші події у родині та висловлення волі нащадкам ставали складовими написів. Дата будівлі хати, рідше дати народження дітей, записи родинних подій та успіхів ставали елементами розпису сволока.

Проте із точки зору дослідника звичаєвого права, цікавим без сумніву є експонат із села Алтинівка, який зберігається у Конотопському міському краєзнавчому музеї імені О.М. Лазаревського. Вирізьблені на дерев'яному сволоці написи передають наступний текст: «Отець діючий дух святий освятить тройческой благодаттю; дом сей просвятить: створений сей дом Петром Панкєвічем Абшитованим залишає увесь спадок його онуку Андрію Федоровичу 1763 року липня 26 дня».

Враховуючи сучасну практику передачі майна у спадок, у вирізьбленому написі нічого цікавого немає. Проте потрібно розібратися із діючою у той період практикою отримання майна у спадок за звичаєвим правом для розуміння цінності зазначеного джерела.

Складність та затратність обробки землі вимагали від українського селянина наявності у його домогосподарстві великої кількості робітників. Тому багатодітність була основною моделлю для української селянської сім'ї. Чим більше було дітей у селянина, тим він більше міг отримати допомоги по домогосподарству та під час польових робіт, що сформувало особливі селянських поглядів на право власності на майно. На їх підставі українська сім'я до останнього намагалася не розділяти майно після смерті домогосподаря, вести домашнє господарство спільно. Маючи зазначені погляди за основу, українські селяни розглядали майно як колективну форму сім'ї та родини. Звичаєве право селян віддавало перевагу колективній власності сім'ї над індивідуальними інтересами окремої людини. Право власності на майно за звичаєвим правом, як відмічав К. Д. Кавелін, належало

сім'ї, складаючи загальну її власність; особливо земля не поділялася між членами роду, не була початком особистої власності, але знаходилася чи в загальному володінні або не більш, ніж як у тимчасовому користуванні членів роду [1, с. 12].

Від імені сім'ї майном користувався переважно чоловік, батько всієї родини в офіційному юридичному діловодстві Російської імперії, отримавши найменування домогосподаря. Як влучно відмічає Гримич М. В., якщо сімейна власність – це власність спільна, то, природно, права господаря на сімейне майно дещо обмежені [2, с. 152].

Батько родини за записами В. В. Тарновського, розпоряджався власністю сім'ї: землею, скотиною, хлібом; проте речі, які придбала жінка, зоставалися в її розпорядженні [3, с. 34]. Звичай передбачав, що право на поділ майна можливий на підставі приналежності до сім'ї. Як зазначав С. В. Пахман, тільки родичі, тобто особи, пов'язані між собою узами крові або належні до складу сім'ї на правах родичів, мають право на залишене після смерті небіжчика майно [4, с. 542].

У нашому регіоні смерть чоловіка-господаря не вела до обов'язкового розподілу майна, яке належало родині. Сім'я продовжувала користуватися спільно майном. Такий порядок користування майном дозволив дослідникам звичаєвого права України вказувати на існування у селянських родинах двох режимів розподілу майна після смерті господаря. На думку А. А. Леонтьєва, члени селянської родини могли як отримували майно у спадок після смерті господаря, так і розподіляти майно між собою (спільно користуючись ним усією сім'єю), при якому право на спадкування вже не наставало [5, с. 323–324]. У такому випадку вдова розпоряджалася внутрішнім домашнім господарством. Після смерті чоловіка мати за необхідністю (тому що не залишилося дорослих чоловіків в сім'ї) робилася єдиним опікуном дітей і розпорядником сімейних справ [3, с. 38]. Поступово право на розпорядження сімейним майном вдова втрачала з моменту, коли підростав та одружувався один з синів, чи зять ставав членом сім'ї. Як відмітила Ігнатенко І. В., одруження було щаблем до підвищення соціального статусу: традиційно особа набувала самостійності, авторитетності, економічної та майнової незалежності [5, с. 6]. При наявності жонатого старшого сина обов'язок

розпоряджатися зовнішнім майном (переважно землею) покладався на нього. Одружені сини отримували право будувати у дворі родини для себе окрему хату. При цьому передбачалося, що одружені сини мають право володіти окремим рухомим майном, окрім робочих тварин і землі, до настання повноліття (одруження) всіх братів. При умові появи дітей, переважно старший з синів отримував право на будівництво окремої хати поза межами двору родини. При цьому батьківська хата не ділилася на частини, залишаючись у володінні одного з синів [6, с. 32–33].

Унікальність вирізьблених написів із села Алтинівка полягає у непригаманній для місцевих територій практиці передачі майна всупереч існуючому звичаю. Майно у вигляді нерухомості після смерті домогосподаря переходило у власність онука всупереч традиції. Спостерігається відступ від загальноприйнятої практики збереження майна, як загальної власності сім'ї; всупереч існуючим традиціям практика поділу майна між членами родини не вступала у силу; ламається традиційний механізм спадкування майната дії автора вирізьблених написів ідуть у супереч із суспільною мораллю. Виникають питання – чому автор вирізьбленого тексту пішов проти місцевих традицій, нехтуючи моральними принципами та вибрав сволок як інструмент імпровізованого заповіту.

Сам метод різьблення на сволоці не був новиною для українських селян. Українські хати часто прикрашалися художнім різьбленням. Часто зустрічаються написи із зазначенням дат (переважно дата будівництва хати, народження дитини чи інші визначні події для родини). Потрібно зазначити і велике значення, яке приділяли українські селяни стелі та елементам, які були її складовою. Українці асоціювали підлогу із підземним світом. У той час, як стеля сприймалася уособленням небесного божественного світу. Саме різьблення на сволоці – це спроба заповідача заповісти свою волю, яка йде всупереч із місцевою традицією, звертаючись не до авторитету державних установ чи місцевої традиції, а небесних сил. Волю померлого без сумніву бачила вся родина, бачили і сторонні члени громади. За таких умов порушити волю – це піти проти не тільки людської моралі, але і проти традиційних уявлень. Виступити фактично проти небесних сил, до яких автор різьблення намагався апелювати. Нехтування такого народного заповіту від померлого його родичами без сум-

ніву привело до непорозуміння із боку інших мешканців громади, спільний авторитет якої для селянина був дуже вагомим.

Сама практика відходу від звичаєвого права була більше штучна та поодинокa, проте вона зустрічалася у селянських родинах. Майно інколи у родині розподілялося не за традицією звичаєвого права, а на підставі певних соціальних орієнтирів зрозумілих членам сім'ї та селянської общини. Під ними розумілася переважно користь для всієї сім'ї, а не для конкретно визначеної особи. С. В. Пахман до них відносив моральні складові людей, працелюбність та господарське розуміння [7, с. 544]. У більшості випадків, причиною відмови у отриманні чи розподілі спадку було пияцтво, марнотрацтво та особи, відомості про яких були відсутні. Сволос із села Алтинівка виступає цінним історичним джерелом відходу від загальноприйнятих звичаєвих норм, демонструючи механізм реалізації означених дій. Скоріш за все, автор різьблення мав істотні мотиви відступу від загальноприйнятої норми. На правах розпорядника сімейного майна, він відійшов від загальноприйнятої традиції, враховуючи необхідність даних дій для сім'ї її інтересами.

Висновки. Отже, селянські родини України на протязі XIX – поч. XX ст. застосовували унікальну систему спадкування майна на основі звичаю. Інтереси сім'ї при розподілі спадку значили для українських родин набагато більше, ніж інтереси окремо взятого її члена, що вело до пріоритету колективної власності селянської сім'ї над індивідуальною власністю окремого селянина. Проте, не дивлячись на загально прийняту практику, відхід від традиції інколи зустрічався. Експонат Конотопського міського краєзнавчого музею імені О.М. Лазаревського із села Алтинівка є яскравим прикладом реалізації механізму відходу від загальноприйнятих правил поведінки, регламентованих звичаєвим правом.

Джерела та література

1. Кавелин К.Д. Взглядъ на историческое развитие русскаго порядка законного наслѣдованія и сравненіе теперешняго русскаго законодательства объѣтомъ предметъ съ римскимъ, французскимъ и прусскимъ. С.-Петербургъ: Въ типографіи Карла Вугъфа, 1860. 88 с.
2. Гримич М.В. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. Київ: Арістей, 2006. 560 с.

3. Тарновскій В.В. Юридическій бытъ Малороссіи. Юридическія записки, издаваемыя Петромъ Рѣдкинымъ. 1842. Том II. С. 30–48.
4. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. Москва: Зерцало, 2003. 736 с.
5. Леонтьев А.А. Крестьянское право. Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянахъ. С.-Петербургъ: Законовѣдніе, 1914. 401 с.
6. Барыковъ О. Обычаи наслѣдованія у государственныхъ крестьянъ. (По свѣдѣніямъ министерствомъ государственныхъ имуществъ въ 1848 и 1849 годахъ. С.-Петербургъ: Въ типографіи Стелловскаго, 1862. 41 с.
7. Пахман С.В. Обычное гражданское право в России. Москва: Зерцало, 2003. 736 с.

Лейберов О.О.

Конотопське рекрутське депо у 1811–1812 рр.

Останніми роками у вітчизняній історичній науці поживався інтерес до вивчення регіональної історії. Все частіше об'єктами дослідження українських дослідників стають події «місцевої» історії, безпосередньо пов'язаними з окремими областями, містами та селищами. Тематика наукових пошуків охоплює питання політичної, соціальної, економічної, церковно-релігійної, родинно-побутової історії окремих регіонів. Окремим напрямком досліджень залишаються питання військової історії.

Напередодні 210-ї річниці російсько-французької війни, активізувались пошуки безпосередньо пов'язані із подіями 1812 р. Саме тому об'єктом нашого дослідження є історія існування та діяльності запасного рекрутського депо у місті Конотопі. Необхідно зауважити, що існування цієї військової установи ніколи не було об'єктом окремого дослідження і тому не має власної історіографії. Взагалі, період наполеонівських війн у регіональній історії Чернігівщини (на початок XIX ст. Конотопський повіт входив до складу Чернігівської губернії) представлений у історіографії всього кількома науковими публікаціями. Окремі узагальнені свідчення по організації, озброєнню, управлінню, комплектуванню російської армії початку XIX ст. наведені у роботах Л.Г. Бескровного, Л.П. Богданова, О. Подмазо та А.А. Строкова [1–4]. Питання рекрутських наборів на Чернігівщині у даний період висвітлені у ряді публікацій місцевих краєзнавців [5–6]. Організація та озброєння земського війська (міліції) у 1806–

1807 рр. також знайшла своє відображення у наукових розвідках [7]. Історія організації, існування та діяльності Глухівського рекрутського депо висвітлена у науковій статті Б.О. Галя [8]. Однак не дивлячись на всі ці публікації у військовій історії Чернігівської губернії означеного періоду залишається багато «білих плям», які потребують свого подальшого вивчення.

Невдалі військові компанії, що проводили російські армії проти наполеонівської Франції у 1805–1807 рр. у Австрії та Пруссії виявили багато слабких місць у підготовці, озброєнні, комплектуванні, постачанні, а особливо у організації російської армії. У вищих ешелонах влади гарно розуміли необхідність швидких та дієвих реформ, адже методи, що застосовувались до цього не дали позитивних результатів. Спроба вирішити проблему некомплекту особового складу регулярної армії шляхом масового набору ополченців у міліцію (земське ополчення) виявилась цілковито невдалою. Передбачалось набрати 612 тис. осіб, що за своєю кількістю перевищувало склад діючої регулярної армії. Але реалії довели, що ополченці не стали дієвою заміною рекрутів, а «у політичному відношенні» уряд розглядав ополченців, як «озброєний натовп, завжди готовий піднятися заради помсти». Крім того були підраховані економічні збитки від мобілізації 600 тисяч ополченців, вони становили 30 млн. карбованців щорічно [9, с. 29]. Саме тому у ході реформ у російській армії, що проводилися «на французький манер» напередодні війни 1812 р. одним з головних завдань було вирішення проблеми формування масового та навченого резерву для регулярної армії.

Єдиним засобом поповнення російської армії протягом більше ніж сторіччя залишались рекрутські набори. Встановлена у 1705 р. Петром I рекрутська повинність на початок XIX ст. майже вичерпала себе. На кінець XVIII ст. кількість рекрутів, що збиралась для доукомплектування армії у різні роки нараховувала 90–100 тис. осіб. А так як у армію набирали лише представників, що знаходились у подушному окладі (селяни та міщани), то це в першу чергу позначалось на економічному рівні поміщицьких господарств, які втрачали робочі руки. Так у 1805 р. з 16603 поміщицьких селян Конотопського повіту була рекрутована 251 особа [10, арк. 142 зв.], а у 1811 р. з 16925 кріпаків було «поставлено під рушницю» 472 рекрути [1, арк. 6].

Порядок рекрутських наборів був розписаний у «Генеральном учрежденіи о сборе в государство рекрут и о порядках, какие при наборах исполнять должно» від 1766 року. Затверджені правила прийому та порядок проіснував із незначними змінами до початку XIX століття. Таким чином в умовах феодально-кріпосницьких відносин, що існували у країні, питання комплектування армії, що були пов'язані із поповненням штатного складу полків та збільшенням їх чисельності, ставали доволі серйозною проблемою. Інша проблема, яка потребувала від військово-сухопутного міністра О. Аракчеєва свого нагального вирішення, забезпечення регулярних частин підготовленим для служби та навченим резервом. Згідно з «Генеральним учрежденіем...» зібрані по губерніям рекрути у складі спеціальних команд направлялися у полки регулярної армії, їх навчання до вступу у регулярну армію, заборонялось [9, с. 135]. Але 10 жовтня 1808 р. було затверджено «Положення про прийом рекрутів, супроводження та утримання їх у запасних рекрутських депо» [4, с. 312]. Нові установи, на думку авторів «Положення...» повинні були підготувати фізично та психологічно рекрутів до нових умов життя, надати їм основні навички армійської служби. У «Положенні...» розкривалися основні причини, що зумовили їх появу: «Досвід попередніх часів довів незручність розподілу рекрутів у полки після їхнього прийому. Доречно, що людина, яка до того часу займалася виключно землеробством, а зі зміною клімату, образу життя, занять та відірвана від власної родини починає хворіти або впадає у розпач, які часто-густо призводять до негативних наслідків» [9, с. 137]. Таким чином на думку чиновників Військового міністерства, запасні рекрутські депо повинні були відігравати посередницьку функцію між населенням та армією. У їх функцію входило зробити максимально непомітним перехід рекрутів «від сохи до рушниці» та підготувати для армії навчене поповнення.

У 1808 р. були організовані 29 запасних депо, які з часом отримали назву «депо першої лінії». На території Чернігівської губернії такі депо були створені у Новгороді-Сіверському та Глухові [4, с. 315]. Ці запасні депо, як і решта організованих, повинні були готувати рекрутів для поповнення піхотних та кавалерійських полків. Однак з часом постала гостра потреба підготовки кадрів для артилерійських рот, тому 31 січня 1811 р. побачив світ імператор-

ський наказ про організацію 4-х додаткових запасних депо для підготовки артилеристів. Вони повинні були розміщуватися у Пскові, Смоленську, Стародубі та Конотопі (до цього місто було центром збору губернських рекрутів, що потім відправлялися у Новомиргородське запасне рекрутське депо). Вибір повітового Конотопу для організації у ньому запасного рекрутського депо був обумовлений рядом факторів. По-перше, він знаходився далеко від ймовірного театру військових дій на випадок війни із Францією і разом з тим міг відносно безпечно приймати рекрутські партії набрані не лише на території Чернігівської губернії, а й сусідніх великоруських губерній (Курської, Воронізької, Орловської) та навіть білоруських (Мінська, Гродненська, Вітебська). По-друге, на території Конотопського повіту розміщувались запасні хлібні магазини (як поміщицькі так і державні), що на перший час могло забезпечити рекрутів харчами навіть у неврожайні роки. Ще однією причиною була наявність у місті вільних приміщень, які відводилися для розквартирування рекрутів (квартири міських мешканців, дім богадільні, лазаретний дім, лазня, стайні біля міста).

Спочатку у Конотоп планувалося перевести 800 рекрутів з Нижегородського запасного депо, а останнє після цього ліквідувати. Але вже 7 лютого 1811 р. надійшов новий наказ, згідно якого артилерійське депо з Конотопа та Стародуба переводилися у Брянськ та Глухів, а натомість весь особовий склад брянського та глухівського депо переводився відповідно до цих двох місць Чернігівської губернії. Після цього запасне депо у Конотопі було переорієнтовано на підготовку рекрутів для поповнення піхотних та кавалерійських полків. 12 березня ще один наказ перейменовував всі запасні депо у просто рекрутські. Вже на початку квітня до міста прибули рекрути набрані по 80-му набору (1810 р.) з Гродненської, Мінської, Тульської та Чернігівської губерній (пізніше командування депо отримало наказ військового міністра від 21 березня 1811 р., яким заборонялось приймати рекрут з Чернігівської губернії, а відправляти їх у інші губернії).

Конотопське рекрутське депо мало таку ж саму структуру, організацію та виконувала такі ж самі функції, як і решта рекрутських депо, що були утворені у 1808 р.

У депо проводилась початкова військова підготовка рекрутів розрахована на 8-9 місяців. Згідно з розробленою у 1811 р. для

командирів депо «Настанови для навчання рекрутів» передбачалося, що перші два місяці рекрути будуть займатися виправкою, наступні два місяці будуть вивчати прийоми зі зброєю та тренуватися у стрільбі, і ще один місяць у них піде на навчання стрийовій підготовці. Наступні чотири місяці рекрути повинні були повторювати та вдосконалювати набуті знання [9, с. 142]. Здійснювати підготовку рекрути повинні були під наглядом офіцерів та за допомогою солдатів, що вже прослужили певний строк. Командиром депо був штаб-офіцер, у якого у підпорядкуванні було шість обер-офіцерів (у чині від капітана до підпоручика), 24 унтер-офіцери та 240 рядових. Крім того до складу команди входили 2 барабанщики, 3 циркульники та 3 лазаретних службовців. Депо складалося з 6-ти рот, кожна з яких поділялася на 4 капральства. Місцем перебування бригадного командира (він очолював Охтирське, Конотопське та Роменське депо) було визначено місто Ромни.

У грудні 1811 р. до Конотопу прибула група обер-офіцерів Тамбовського піхотного полку на чолі з штабс-капітаном О.І. Варженевським (майбутнім генерал-майором, героєм Бородіна, Лейпцигу та взяття Парижу) та розпочала прийом та підготовку рекрутів. У січні 1812 р. до міста прибули новобранці набору 1811 р. з Рязанської, Чернігівської та Нижегородської губерній – 3060 осіб для піхотних полків, 900 – для поповнення кавалерії та 300 для артилерії (після загальної підготовки їх перевели у Брянське депо, хоча ближче й дешевше було б перевести їх до Глухова). На основі Конотопського депо формувалось поповнення 18-ї піхотної дивізії та 12-ї та 13-ї бригад 4-ї кавалерійської дивізії. Нажаль архівні документи не дають загальної картини внутрішнього життя депо, але відомо, що перед командуванням дуже гостро стояли дві проблеми – забезпечення кавалеристів кінським складом та піхотинців – вогнепальною зброєю та боеприпасами. Першу проблему на середину 1812 р. вдалося частково вирішити закупівлею коней у поміщиків та селян (іноді навіть застосовувалися реквізиції), але все одно нестача кінського складу відчувалася до кінця існування депо. Питання забезпечення рекрутів вогнепальною зброєю залишалось гострим по всій імперії. Збройні заводи у Сестрорецьку та Тулі щорічно виготовляли 150-170 тис. рушниць, але цього було замало [4, с. 311]. Сподіватися на допомогу Великобританії після Тільзитель-

кого миру 1807 р. також не приходилось (Російська імперія була змушена погодитись на підтримку континентальної блокади та опинилась у стані війни з Англією). Це питання намагалися вирішити шляхом передачі зброї зібраної для озброєння ополчення 1806-1807 рр. «...Оружие сие представлено было военному департаменту для обращения по полкам, ко как при разборе его принята в ведомство только часть, а прочее... остается в губерниях в знатном количестве, без всякого употребления». Але після огляду Конотопського повітового арсеналу було виявлено всього 5 рушниць, 29 пістолетів козацьких, 272 козацькі шаблі, 1140 пік, 315 бердишів, 11 кіс та один тесак [12, арк. 56]. Пізніше у депо були передані 62 рушниці з Городні, 26 – з Ніжина та 103 з Сосниці та більше 300 старих козацьких рушниць, які не стояли на озброєнні регулярної армії [12, арк. 58].

На середину 1812 р. у депо було сформовано та пройшли початкову підготовку 6 піхотних батальйонів та 4 ескадрони [3, с. 69].

З початком військових дій на західному кордоні командуванню депо надійшов наказ військового міністра М.Б. Барклая де Толлі прискорити навчання та розпочати переведення рекрутів до військових частин. 20 червня командир 2-го резервного корпусу генерал-лейтенант Ф.Ф. Ертель відбув з Мозиря з метою огляду депо 1-ї лінії та «підготовки людей на похідну ногу». А вже 3 липня Олександр I наказав Ертелю відправити кавалерію з Новгород-Сіверського, Конотопського, Роменського та Сумського депо до Калуги, де йшло формування резервного корпусу під командуванням генерала М.А. Мілорадовича. 13 серпня кавалерійські загони прибули з Конотопу до пункту збору. Спочатку планувалося, що Калузький резервний корпус буде відігравати роль «основи для утворення загального великого військового ополчення». Але відступ російської армії до самої Москви змусив командування швидко змінити плани. Рекрути, що надійшли для формування корпусних частин, були розподілені та влиті до складу полків та ескадронів діючої армії. «Прибули вони до мене полками вже одягнутими та озброєними, але склалися всі із рекрутів та з великою нестачею штаб-, обер- та унтер-офіцерів. Було це військо дуже не надійне. І для цього вирішив я відправити штаб -, обер – та унтер-офіцерів, барабанщиків та інших назад до Калуги до нового формування, а з всіх

рядових укомплектувати старі полки, що зазнали втрат у попередніх боях» – таку оцінку солдатам корпусу Мілорадовича дав М.І. Кутузов у рапорті на ім'я Олександра І від 23 серпня 1812 р. [4, с. 317]. Саме тому частина «конотопських рекрутів» потрапили до лав діючої армії та прийняли участь у Бородинській битві. Рекрути-кавалеристи були розподілені між драгунськими полками 2-ї Західної армії генерал від інфантерії П.І. Багратіона – Харківським (шеф – полковник Д.М. Юзефович), Чернігівським (шеф – генерал-майор І.Д. Панчулідзев 1-й), Київським (командир полковник С.Я. Семека), та Новоросійським (командир – полковник О.О. Штакельберг) [3, с. 69]. Рекрути з Конотопського депо, що були записані за піхотними полками, відправилися на поповнення бойових частин 3-ї Резервної обсерваційної армії генерала О.П. Тормасова. Вони поповнили Володимирський (командир – майор П.Є. Бенардос) та Тамбовський (командир – підполковник О.Г. Соколов) піхотні полки [3, с. 69]. Ці полки відзначились лише у кінці компанії 1812 р. в битві на річці Березині. Після завершення війни 1812 р. Військове міністерство відмовилось від практики існування рекрутських депо і їх діяльність вже не поновлювалась.

Підсумовуючи, необхідно наголосити на тому, що рекрутські депо довели ефективність свого існування лише в умовах наближення війни, а тримати такі установи в мирний час у держави просто не було засобів (кошти, офіцерські кадри, озброєння, провіант, кінський склад, однострій для рекрутів, приміщення для їх проживання тощо). Рекрутські депо не перетворились у школи підготовки молодих солдат, а швидко трансформувались у військові частини діючої армії. Крім того вони не змогли виконати свою основну задачу – поступово адаптувати новобранця у справжнього солдата, полегшити рекруту психологічний перехід у новий стан. Але в історії Конотопського краю існування, хай і недовготривале, рекрутського депо у повітовому місті було і є славною сторінкою регіональної, «місцевої» історії, яка вимагає свого подальшого дослідження та вивчення.

Джерела та література

1. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л.Г. Бескровный. – М.: Наука, 1973. – 616 с.

2. Богданов Л.П. Русская армия в 1812 году: Организация, управление, вооружение / Л.П. Богданов. – М.: Воениздат, 1979. – 192 с.
3. Подмазо А. Российская армия в июне 1812 года / А. Подмазо // Родина. – 2002. – № 8. – С. 60 – 70.
4. Строков А.А. История военного искусства / А.А. Строков. Т. 4. – М.: Полигон, 1994. – 680 с.
5. Лейберов О.О. «К величайшему моему прискорбию...» – рекрутські набори на Ніжинщині на початку XIX століття / О.О. Лейберов // Ніжинська старовина. – 2016. – № 21 (24). – С. 53–65.
6. Нестеренко Л. Діяльність волосних правлінь Чернігівщини в першій половині XIX ст. . по організації рекрутської повинності / Л. Нестеренко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 89 – 98.
7. Лейберов О.О. «Два ружья да шпага карабинерная старого манеру...» – як і чим озброювалося земське ополчення Ніжинського повіту в 1806–1807 роках / О.О. Лейберов // Сіверщина в історії України. – 2017. – Випуск № 10. – С. 229–232.
8. Галь Б.О. Глухівське рекрутське депо напередодні Вітчизняної війни 1812 р. / Б.О. Галь // Сіверщина в історії України. – 2012. – Випуск № 5. – С. 243–247.
9. Столетие военного министерства. 1802–1902. Главный штаб. Исторический очерк. Комплектование войск в царствование императора Александра I. – Т. IV. – СПб., 1902. – 211 с.
10. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 343, оп. 1, спр 192.
11. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр 185.
12. ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 175.

Луговик Т.В.

Композиційно-стилістичні особливості жіночої сорочки Лівобережжя (за матеріалами дослідження Є. Ю. Спаської «Узоры женских крестьянских рубаш Центральной Украины»)

Одним з центральних, і водночас – найдавніших елементів українського традиційного костюма була сорочка – одяг з легкої тканини, який покривав верхню частину тіла і використовувався як натільний або верхній одяг. В основі найбільш загальної класифікації сорочок лежить їх розподіл залежно від статі людини на чоловічий та жіночий. Кожна з цих груп у свою чергу поділяється залежно від віку людини (жіноча розподіляється на дівочу, для молодниць та літніх жінок (чоловіча – аналогічно). Разом з

тим, особливості крою, специфіки форм сорочок залежали від природно-географічних та кліматичних умов, специфіки господарської діяльності певної території, етнічних контактів, світоглядних уявлень та вірувань, естетичних смаків і уподобань, соціальної структури суспільства.

Традиційною окрасою сорочки була вишивка – орнаментальне або сюжетне зображення, що виконувалося ручними або машинними швами. Вишивка виникла з появою шитва на примітивному одязі людини кам'яного віку. З того часу вона стала незамінним атрибутом оздоблення майже всіх побутових речей, в тому числі одягу. «Через століття тягнуться зв'язки орнаментальних схем, які постійно видозмінювалися, збагачувалися, залежно від конкретно-історичних умов» – підкреслювала наступність мистецьких традицій шиття мистецтвознавиця Р.В. Захарчук-Чугай [1, с. 22].

Особливу пишність, варіативність художньої системи і композиційно-колеристичного вирішення вирізнялися жіночі сорочки. За княжих часів на Україні-Русі в теплий період року довга сорочка, підперезана поясом, була єдиним одягом жінок і дівчат. За козацьких часів в Україні жіночі сорочки стали оздоблювати кольоровими нитками, і вони набули приблизно такого вигляду, як і сучасні жіночі сорочки Лівобережжя. На особливу роль та місце вишитої сорочки в традиційному жіночому костюмі вказувала дослідниця народного мистецтва, етнограф Є.Ю. Спаська: «вышитая рубаха в украинской крестьянки гармонично входила в состав ее костюма» [2, арк. 1 зв.]. Однак, вже з кінця ХІХ – в першій третині ХХ ст., «при резком изменении культурно-бытовых условий жизни, грандиозности индустриализации и механизации всех промыслов ручная медленная вышивка как массовое, повсеместное явление несомненно отмирает, как и сам национальный костюм», тому вивчення регіональних особливостей народного одягу, являється одним із важливих завдань сучасних історико-красознавчих, етнографічних і етнологічних досліджень, і водночас – неоціненним джерелом до відродження власної духовності та культури.

Досліджуючи історію жіночих вишитих сорочок Лівобережжя, Є.Ю. Спаська зазначала, що «все разнообразие старых женских рубах можно свести к двум основным типам с несколь-

кими варіантами, різнящимися по крою, но сохраниющими размещение орнамента на тех же носящих частях – рукавах и пододе < . . . > Все оны скроены в 3 полки с самодельного полотна, с узеньким воротом, к которому мелким сборочками пришивается станок с небольшим разрезом для пазухи спереди и с широкими рукавами» [2, арк. 1зв., 2]. Всі жіночі сорочки дослідниця розподілила на дві великі групи, залежно від закрою сорочки і способу оздоблення рукава. До першої групи віднесла сорочки «с широким рукавом, пришитим к отрезным плечикам», до другої – «с отдельным рукавом, скроенным вместе с плечиками («установками», «поліхами»)» [2, арк. 3].

Серед найпоширеніших матеріалів для виготовлення сорочок Є.Ю. Спаська вказувала «тонкое самопрядное» лляне та конопляне полотно. На Поділлі до основного полотна часто додавали «бумажную нитку», що надавало полотну вигляду «крепу». Рукава в сорочці виконувалися з тонкої, білої тканини, натомість нижня частина сорочки – поділ, як правило, виготовляли з темнішого та більш грубого полотна. Жіночі сорочки вишивались «по счету ниток полотна» саморобними лляними нитками, пофарбованими рослинними барвниками. Серед найпоширеніших кольорів дослідниця зазначала червоний і синій. Є.Ю. Спаська констатувала, що в зв'язку з поширенням «не линяющих фабричных ниток», з 1860–1870-х рр. сорочки почали вишивати з використанням чорних і червоних ниток.

Найважливішою вимогою при виготовленні сорочки була її білизна. Оскільки льон має природну жовтуватість, майстрині намагались якомога краще вибілити сировину. Пошив і оздоблення сорочки проводилось лише вручну. Залежно від техніки виконання узору, Є.Ю. Спаська розподілила сорочки на три групи. До першої віднесла вишивку, яка виконувалася на поверхні тканини довільно або по раніше нанесеному малюнку. Друга група включала ажурні узори; третя група була представлена вишивкою, якими оздоблювали краї тканини.

Першу групу дослідниця розподілила на дві підгрупи: вишивки двосторонні і узори, розташовані лише на лицевій стороні. Двосторонні вишивки – «и с лица, и с изнанки сделаны равномерно тщательно, почти неразличимо», за спостереженнями Є.Ю. Спаської, зустрічались рідко, переважно на Поділлі та пів-

ночі Чернігівщини. Техніками їх виконання були «занизування», «низ», «двухсторонний крест». Друга підгрупа представлена узорами, що прикрашали сорочку лише з ліцевої сторони («лиштв») – це «преимущественно белая гладь», інколи виконувались в техніці «поліхромного «набірування», «белых човников», «штапівки», «петлювання», «вистібки», вишивки хрестом чорними, білими і червоними нитками, а також вишивки гладдю «по нарисованному узору» [2, арк. 3 зв.].

Друга група представлена ажурними узорами, виконаними «почти исключительно белыми нитками» в техніці «мережки», «вирізування», «виколювання» та «верхового виводу». Оздоблення в техніці «мережки» проводилося шляхом «выдергивания части полотна или всех продольных ниток узора». «Вирізування» та «виколювання» являло собою «выкалывание или вырезание из материи небольших квадратиков». Ажурність оздоблення в техніці «верховий вивід» досягалася «прокалыванием или стягиванием ниток ткани» [2, арк. 3 зв.].

Найпоширенішими техніками шиття в третій групі Є.Ю. Спаська вказала «розшивки», «змережування», «зубкування», «обкідка». На жаль, детальний опис вищезгаданих технік в роботі дослідниці відсутній.

«Самая скромная, будничная сорочка», за спостереженнями дослідниці, також прикрашалась вишивкою, яка, як правило, розміщувалася на опліччі рукава – «уставка». В жіночих сорочках, найбільш поширених на Лівобережжі – «с открытым воротом, к которому мелкими сборками пришивались и станок, и верх рукава», – узор розміщувався на смужці шириною 1–1,5 см. З огляду на невеликий розмір узору, його композиція була простою – ромб чи зигзаг. Варто зазначити, що навіть найдрібніші елементи оздоблення виконувалися у повній стилістично-композиційній відповідності з основним узором на сорочці.

Поділ сорочки, як правило, оздоблювався вузькою (5–6 см) стрічкою, виконаною в техніці «мережки» чи «вирізування», внизу обов'язково «зубкувався». Однак, як відмічала Є.Ю. Спаська, інколи їй доводилося зустрічати пишно оздоблені сорочки, в яких узор на подолі був шириною 20–21 см. Натомість «небольшой разрез на пазухах Левобережных рубах чаще всего бывает совсем не вышит» [2, арк. 4].

Рукав жіночої сорочки, за спостереженнями Є.Ю. Спаської, – «наиболее видная, богатейшая часть рубашки»: «Именно здесь, на рукавах (или, если не на всем рукаве, то уже непременно на верхней части его, на «установках») < . . . > размещались узоры. Вышивая его, мастерица могла показать свой художественный вкус и умение» [2, арк. 1зв, 4]. Як правило, рукав і «установка» прикрашалися різними узорами, проте в композиційному плані вони становили єдину, «цельную вышивку». Найпоширенішими узорами були «звездочки, цветочки, ромбики; иногда они размещены на простую или узкую сетку, разграфляющую все поле рукава на ряд ромбов; то это горизонтально размещены ряды зигзагообразных негустых узоров; то сплошные зигзагообразные цветные узоры «хмель» несколько раз пересекают рукав сверху до низу по вертикали, а между ними вложены отдельные мотивы» [2, арк. 4 зв.]. Є.Ю. Спаська зазначала, що варіювання «масивных и ажурных» технік шиття надавало особливого «разнообразия и краски некоторым особо пышным рукавам» («пухляк»).

Щодо оздоблення сорочок, Є.Ю. Спаська підкреслювала, що один і той самий узор вишивки в різних місцевостях нерідко мав різні назви, що створювало труднощі у встановленні його походження та семантики. Найпоширенішими орнаментами були геометричні, рослинно-геометризовані та зооморфні. Серед них дослідниця згадує «рожи», «ключі», «зірки», «хмелик», «виноград», «дубове листя», «лілії», «ромашки», запозичені з «городских узоров» і виконані в різних техніках. Разом з тим, поряд з сучасними яскравими, пишно оздобленими сорочками, найдавніші українські жіночі сорочки, «рукав которых покрытый только белым узором, никогда не теряют своей скромной прелести» [2, арк. 5 зв.].

В 1920–1930-х рр., в ході польових етнографічних експедицій Є.Ю. Спаська спостерігала занепад вишивальної справи, і як наслідок – витіснення автентичних народних взірців фабричними узорами: «вульгарные, появившиеся в последние десятилетия узоры, заимствованы с городских альбомов, а ручная медленная вышивка как массовое повсеместное явление отмирает и задерживается лишь в промышленных объединениях мастеров ручной вышивки и в ограниченном кругу лиц, любящих рукоделие» [2, арк. 5 зв.]. Саме ці «псевдоукраїнські» узорі, як зазначала дослідниця, «наиболее известны иностранцам, посещаю-

щим Украинскую ССР и принимающим их за подлинно украинские вышивки – заблуждение, простительное им, но непонятное при распространении этих узоров по всей территории СССР» [2, арк. 6]. Тому головне своє завдання вбачала в чіткому розмежуванні між «городскими печатными узорами» и «достоверными подлинниками старо-украинской вышивки», котрі вважала «достойними внимания и подражания как образцы подлинного народного искусства» [2, арк. 6]. Одним із шляхів збереження «подлинно» народних узорів Є. Ю. Спаська вважала їх збір, адаптацію та введення до фабрично-заводського асортименту. Таким чином, завдяки плідній науково-дослідній та експедиційно-пошуковій роботі Є. Ю. Спаської було упорядковано ряд тематичних альбомів з історії народної вишивки: «Зразки вишивок прозорого шиття на чоловічих та жіночих сорочках, скатерках, рушниках», «Зображення вишивок непрозорого шиття на чоловічих та жіночих сорочках, скатерках, рушниках», «Гаптування, вишивки», «Вироби текстильно-художнього експорту», «Виставка художніх вишивок таткацтва», «Узори вишивок, поширених на Україні в 1900–1934 рр. », «Фрагменти вишивки. Київська та Вінницька області. 1930-ті рр. », «Рушниковые швы». Київщина», «Старовинні скатертини, вишиті червоними нитками» і т.д. Зібрані зразки вишивки сприяли розширенню та збагаченню фабрично-заводського асортименту, і разом з тим – відродженню і популяризації народних орнаментів в промисловому виробництві. На сьогоднішній день вони зберігаються окремими альбомами в особовому фонді дослідниці в Інституті мистецтвознавства, фольклористики і етнології імені М.Т. Рильського (Ф. 43).

Сучасна вишивка майже повністю перейшла до сфери фабрично-заводського виробництва. У зв'язку з цим зазнали трансформацій кольорова гамма, художньо-композиційні і стилістичні особливості узорів. Не зважаючи на це, вишита сорочка не втратила своєї актуальності до сьогодні, а українські народні орнаменти надихають провідних модельєрів та фешн-експертів всього світу. І це не випадково, адже, як зазначала мистецтвознавиця Т.В. Кара-Васильєва, «сучасна вишивка зберігає свій духовний світ, поглиблює образну змістовність і доводить, що народне мистецтво, як і народна пісня, – це велике надбання нашої культури» [3, с. 194].

Джерела та література

1. Захарчук-Чугай Р.В. Українська народна вишивка. К.: «Наукова думка», 1988. 194 с.
2. НАФР ІМФЕ НАН України. Ф. 48-3 Спаської. Оп. 3. Од. зб. 19. 9 арк.
3. Кара-Васильєва Т. Українська вишивка. К.: «Мистецтво», 1993. 263 с.

Мищик Ю.А., Тарасенко І.Ю.

Нові джерела до історії Конотопу і Конотопщини XVIII ст.

Дана стаття є продовженням нашого попереднього дослідження [1] і стосується пізніших часів (кінець XVII ст. – перша пол. XVIII ст.). Так, нам вдалось виявити в зібраннях Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) два документи XVII ст., що пов'язані з Конотопщиною. Перший документ – це купча 1673 р. укладена в Конотопі і стосується Скибенського хутору, другий – царська грамота 1689 р. надана Ф. Кандибі [2].

Скибенський хутір, що знаходився біля с. В'язового, подружжя Скиб продавало Федору Кандибі (колишньому корсунському полковнику) і купча укладалася в присутності всього тодішнього конотопського уряду, а написана вона була рукою писаря Яреми Вилянця. Він дійсно обіймав дану посаду у 1680-1681 рр. [3], але про його каденцію у лютому 1673 р. довідуємося вперше. Царі Петро I та Іван V підтверджували надання гетьманом Мазепою Федору Кандибі Курилівки й слободи Кандибівської в Прилуцькому полку за заслуги (участь у Чигиринських та у Першому й Другому Кримських походах).

XVIII ст. відкриває купча 1700 р., укладена в Конотопі. Окрім представників конотопського уряду і учасників куплі-продажу, тут згадуються, зокрема як свідок о. Димитрій, священник юрїївський конотопський [4]. Наступний документ сина Федора Кандибі – Андрія, конотопського сотника у 1698–1707 рр. та корсунського полковника у 1707-1708 рр., який пізніше (у 1729 р.) став генеральним суддю Війська Запорозького. Цей документ було складено в часи гетьманату Івана Скоропадсько-

го, але не раніше 1715 р. Це скарга Кандиби гетьману на російського полковника Василя Салтикова, який захопив село Кандибівку, що «отцем моім літ тому из пятьдесят ест осаженное» [5]. Ця справа тяглася й далі. У 1730 р. Юхим, Василь і Данило Кандиби скаржилися гетьману Данилу Апостолу на Салтикова, який навіть заснував слободу у 1730 р. на цих землях. У скарзі говорилося про історію цього конфлікту, зокрема про вищезгадану купчу Гарасима Скаби [6]. У 1731 р. отаман Трохим Януш, вїйт Дмитро Сірик і селяни с. Семенівки скажилися гетьману на утиски, вчинені їм Яковом Салмановим, прикажчиком села В'язового, що належало Василю Салтикову. Тут згадувались і злочини, які чинив їм осадчий Нової слободи «Иван Глухий з села Гиравки ... з вором Яковом Бистрановщенком, утеклим с-подаресту з Глухова» [7]. У 1737 р. бунчуковий товариш Василь Дорошенко скаржився на Василя Кандибу і звинувачував у розбійному нападі на косарів села Базилівката пограбуванні їх [8].

1719 роком датована повторна скарга бахмацького сотника Семена Боровського до гетьмана Івана Скоропадського на гетьманських підданих жителів с. Малий Самбір, котрі ще з часів Чигиринських походів претендували на бахмацьку сіножать. Конфлікти малосамбір'ян стосувалися не тільки цієї сіножати. У 1727 році Тетяна Лизогуб, дружина колишнього конотопського сотника (у 1716-1719 рр.) Андрія Лизогуба, подала на ім'я імператриці Катерини I чолобитну. У ній мова йшла про землі Лизогубів коло Малого Самбора, що прилягали «до села Сосновки, маетности нашей». На них претендували й малосамбірці й подавали скарги гетьманам Мазепі й Скоропадському, але конфлікт був вирішений на користь Лизогубів. Однак малосамбірці не заспокоїлись і захопили спірні землі, що спонукало Лизогуба у 1724 р. подати скаргу президенту Малоросійської колегії Степану Вельяминову, і той підтвердив право власності колишньому сотнику. Тим не менш, у малосамбірців з'явився покровитель – Андрій Гудович, який у 1727 р. звелів їм забрати сіно з цих земель. Тетяна Лизогуб просила повернути сіно соснівцям [9].

У лютому 1723 р. конотопський уряд розглядав конфліктну справу удови Бабиченкової і Левка Гавренка, козака Конотопської сотні, «жителя семяновского» [10]. Мова йшла про самовільну вирубку гаю удови Гавренком, у цьому злочині брали

участь і жителі с. Гути. Оскільки Гавренко подав зустрічну скаргу, де виправдовувався тим, що він рубав дрова у своєму гаю, було проведено слідство. Видно його результатами удова була незадоволена, оскільки того ж року скаржилася вже наказному гетьману Павлу Полуботку [11]. До речі, у першому з цих двох документів згадується конотопський вїйт Мартин Брачій.

У 1732 р. конотопський житель Семен Єзучевський скаржився гетьману Данилу Апостолу на кривди заподіяні йому обмочевським священиком Іваном Фіялковським (в бутність останнього конотопським сотенним писарем) й Федором Лапкою. Можливо, його родичем був козак Конотопської сотні Нечипір Єзучевський, котрому ніжинський полковник Іван Хрушов у 1733 р. видав універсал. Цей Нечипір перейшов на жительство в Прилуцький полк, а Хрушов наказував конотопськом сотнику не чинит йому перешкод [12]. Має продовження й історія з о. Іваном Фіялковським. У 1756 р. він написав листа у відповідь Стефану Прасолу і конотопським жителям. У ній йшлося про хутір Заборовський, лежачий «в грунтах конотопських». о. Іван свідчив, що цей хутір він купив у Семена Забари, «жителя конотопського», і перейшов на жительство в Обмочев [13].

У 1734 р. з Конотопу стародубський полковою комісар Іван Лашкевич відправив листа Залкевичу, у котрому він доповідав про виконання указу князя Олексія Шаховського щодо забезпечення провіантом тощо Мекленбузького корпусу російської армії [14]. Два наступних документи відповідно 1734 і 1735 рр. стосуються роду Кандиб. У першому з них Фросина Кандиба (уроджена Горленко) скаржилася князю Олексію Шаховському. Вона писала, що у 1717 р. одружилася з «Федором, Андрієвим сном, Кандибою», який займався винокурінням і передав 7 «куф» горілки батькові – Андрію Кандибі. Останній продав горілку війську, котре здійснювало Гілянський похід 1725 р. Оскільки Федір Кандиба помер, його удова з дітьми виробила горілки 9 «куф» і з наказу свекра передала їх шафару на продаж. Ця горілка була продана, але свекор помер у 1730-му році у Москві, а виторговані гроші забрала свекруха Домнікія і не віддавала. Фросина просила про справедливість. Сама Домнікія близько 1736 р. клопоталася перед генерал-губернатором Іваном Борятинським про повернення посагу свої покійної дочки Юліани, котра була дружиною глухівського отамана Демяна Турянского [15].

Взагалі про Кандиб збереглося досить багато документів. Так, у «доношенні» 1735 р. князю Шаховському йшлося про скаргу 14-річного Андрія Кандиби на свою матір Фросину (у другому шлюбі Милорадович). За її результатами Андрія, а також малолітнього брата Олександра, сестер Ганну й Настю було взято в опіку родичем Василем Кандибою. У 1760 р. був виданий указ гетьмана Кирила Розумовського до Генеральної військової канцелярії, де йшлося і про конфлікт 1734 р. між Фросиною і Домнікією Кандибами, про тяжбу між дітьми Фросини та їхнім опікуном Василем Кандибою. [16].

Див. також «доношение» 1760 р. чоловіків Ганни і Насті Кандиб Петра Лашинського и Андрія Мазаракі гетьману Кирилу Розумовському з цього приводу, указ і лист ГВК, а також список речей, які потрібно було відібрати у Данила Кандиби [17].

Три справи 1735 р. стосуються конотопського сотника Йосипа Костенецького та його батька Григорія, колишнього конотопського сотника, які не являлися на суд за позовом Івана Терещенка, «козака и жителя конотопського». Врешті ніжинський полковий суд ухвалив: Терещенко має подати позов у генеральний військовий суд [18]. 1745 і 1756 рр. датовані виписки з відповідних ревізій про підданих селян у маєтностях Крупицького монастиря в Батурині. Серед них у переліку сіл Ніжинського полку у Конотопській сотні знаходимо село Озаричі, де було 5 хат і 5 сімей монастирських підданих (у 1756 р. їх число зросло до 13) [19].

Ще у 1728 р. гетьман Апостол видав документ, котрим підтвердив універсал 1719 р. Скоропадського на оборону дому ніжинського жителя Костянтина Івановича Костенецького від постоїв та повинностей. У 1735 р. князь О. Шаховський із старшиною – членами ГВК видали указ до ніжинського полковника Івана Хрущова. Ним знову наказувалось взяти під оборону Костенецького. Врешті 1767 р. датоване «доношение» самого Костенецького графу П. О. Румянцеву. Він був греком і замолоду у 1706 р. прибув з Греції у Ніжин, де вивчив після навчання став агентом, пересилав секретні донесення з Османської імперії, потім діяв проти шведів і в 1710 р. потрапив у полон з котрого якимось чином вивільнився і повернувся до Ніжина, де був під протекцією гетьманів Скоропадського, Апостола й

Розумовського. Питання в тому: чому цей грек-агент фігурує під прізвищем Костенецький і чи був він пов'язаний з шляхетсько-міщанським конотопським родом Костенецьких? [20]. У 1773 р. конотопська сотенна канцелярія надіслала у Київ два рапорти про пошук церковних речей, вкрадених з церкви св. Варвари села Крапивної. Серед підписантів одного з них бачимо зокрема бунчукового товариша Кандибу і значкового товариша Василя Єзучевського. У другому згадано конотопських городничого Якіма Сердюкова та курінних отаманів Олексія Олчилника та Василя Шуляка [21]. У відомості 1777 р. про черниць Свято-Успенського жіночого Новомлинського монастиря заходимо і Антонію, уродженку «містечка Конотопа, дочь священническая, коей нині от роду літ 59» [22].

Закінчуємо огляд документів XVIII ст. квитом (розпискою) 1788 р. козака Петра Дем'яненка, виявленим у фондах Конотопського краєзнавчого музею. [23] Цей Петро був сином померлого козака Сидора з с. Підлипне, а квит він дав полковому хоружому Степану Семенову, який жив у Конотопі, за гроші, отримані від продажу землі.

Таким чином, архівосховища Києва містять досить значну кількість джерел щодо Конотопу гетьманських часів, особливо XVIII ст. Їх актуалізація дозволить значно повніше висвітлити історичне минуле міста. Зважаючи на кількість і різноманіття матеріалів, думаємо настав час видати том документів про Конотоп і Конотопщину козацьких часів.

Джерела та література

1. Мищик Ю.А., Тарасенко І.Ю. Нові джерела до історії Конотопу і Конотопщини середини XVII – першої третини XVIII ст.
2. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57826; спр. 57826.
3. Кривошея В. В. Українська козацька старшина. – К., 2005. – С. 91.
4. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57809.
5. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57824.
6. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57825.
7. ІР НБУВ, ф. І, спр. 57832.
8. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55006.
9. ІР НБУВ, ф. І, спр. 54247; 52041. С. 158-159.
10. ІР НБУВ, ф. І, спр. 54988.
11. ІР НБУВ, ф. І, спр. 54989.

12. ІР НБУВ, ф. Іспр. 55005.
13. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55001; 55005; ЦДІАК, ф. 64, оп. 1, спр. 522, арк. 16.
14. ІР НБУВ, ф. І, спр. 54479, арк. 32-33.
15. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55006.
16. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55065, 57859, 57851, 57852.
17. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55064, 55059, 55006.
18. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55248, 56249.
19. ІР НБУВ, ф. І, спр. 16199.
20. ІР НБУВ, ф. І, спр. 55546, 55569; 55539.
21. ІР НБУВ, ф. І, спр. 65060, 65059.
22. ІР НБУВ, ф. І, спр. 61697, арк. 289-298.
23. Фонди Конотопського краєзнавчого музею.

додатки

№ 1. – 1730 р. – Конотоп (?). – Скарга Юхима, Василя й Данила Кандиби до гетьмана Данила Апостола

Ясневелможний мсці пне гетмане, всемлстивійший наш патроне
и великий добродію.

Чиниться тому літ з сорок, корда блженния и вічно достойния памяти великие гсдрицири и великие кнзи Иван и Петр Алексіевичи за вірние покойного діда нашего Федора Кандибу в многих походах ронячиїся служби, пожаловали его при других угодах слободою Конотопского уезду, названою Кандибовка. Которую слободу в року от сотворения мира 7198 и премошнейшою своею монаршою грамотою не токмо ему, Федору Кандибі, но и дітям и внукам и правнукам егово віки не подважно изволили млствно утвердити. Якая грамота их црского величества тут же з універсалами антецессоров вашой пнской ясне велможности на оную ж слободу з принадлежащимим угодиями к ней виданими прилагается. По которой грамоті и універсалах літ з тридцят владілі, не узнаючи ні от кого жадних утисков и препятія. Також по покойному дідові нашому позосталис отцеві нашому поссессііве грунта купление, то ест став з млином да лісок нижей греблі и гай з сіножатми и полем пахатним. На которий и купчий запис в году 1677 покойному дідові нашому Конотопского уезду села Семяновки от обивателя Гарасима Скаби на уряді конотопском видан, которий тут же прилагается. И по оному купчому запису чрез всі года аж до 1723 году всякие пожитки з млина, ставка, полов пахатних, сіножатей так дід наш, яко и покійний отц наш отбирали, а в прошлом 1720 году превосходителнійший гсдн полковник Василий Феодорович Салтиков первезаграмотную вишепоказанную слободку Кандибовку завладіл бил. О чом бил

челом покойни йотц наш киевскому губернатору, его сиятельству князю покойному Петру Алексіевичу Голицину, а князь Голицин писал до ннішнего генералафертгтмаршала его сиятельства князя Ивана Юревича Трубецкого и хотя по его совіту превосходительнійший гсдн полковник Салтиков реченую слободку отцеві нашому во владіние подлуг грамоти монаршо й привернул. Однак в 1723 году его превосходительство гсдн Салтиков, купление покойним дідом нашим прежде помянутие грунта семяновские, поле пахатние з сіножатми собі паки во владіние отехал и до нні оними пожиткует и гай вирубал и спустошил. Когда же по указу монаршому отц наш в 1725 году посол в Сулацкий поход на службу, в котором чрез пятолітное время zostавал, в ту пору, начавшиего ж превосходительство гсдн Салтиков в заграмотние грунта наши, до слободки принадлежашие, втручатися в сіножати поля пахатние забрал на оних жатого людьми нашими розного хліба в снопах немало чрез минувшие года, а в сем 1730 году там же и слободу свою осадил. Чрезякие утиски и долегливости до крайнебо приходит разорения и того ради вашой пнскої ясневелможности млстивійшого нашего добродія покорнійше просим всеповажнужу свою инстанцію до его превосходительства гсдна Василия Федоровича Салтикова благоволи ваша пнская велможност за нами внести и аби више специфікованние заграмотние и купление наши грунта паки били нам по прежнему во владіние привернени.

Вашой пнскої ясневелможности млстиві йшого нашего патрона и великого добродія нижайшие раби Кандиби Ефим, Василий, Данило.

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57825.

Оригінал підписаний Кандибами.

№ 2 – 1731, червень. – Конотоп (?). – Скарга отамана Трохима Януша, війта Дмитра Сірика і селян с. Семенівки до гетьмана Данила Апостола

Ясневелможний мсці пне гетман и кавалер, премлстивійший нам пне и великонадежнійший добродію.

В нестерпимих и презілотяжетних нам от приказного члвка села Вязового гсдна Василия Федоровича Салтикова, Якова Салманова, воотнятії власних отчизних и дідизних ґрунтов наших и о разних заборах и протчи обидах починених многа жди пред сим, яко инастоящего юня місця сего 1732 году, ми всі обще, козаки и посполитие села Семяновки сотні Конотопскої жители, ясневелможностившей, також и его сиятельству гсдну генералу сенатору и кавалеру князю Алексію Ива-

новичу Шаховському заносилисмо свої челобитя. А нні прибувшим нам от ясневелможностившей з Глухова по тому челобитю, оний же прикажчик да Новий слободи (которую на наших полях помененний прикажчик посадил) осадчий Иван Глухий з села Гирявки, туда перешедший, з вором Яковом Бистрановщенком, утеклим с-подаресту з Глухова, волов села нашого четирих на нашом же полю заняли били и хоча с тих трех воловим и возвратили, однак четвертого вола зарізали. Потом же еще у Василя Сердюченка, козака семяновского, едно вола да у Романа Листовенка дві корови и одного вола забрали, якие и нні в Новойслободі помененний осадчий удержует. А поля наши всі не токмо подсамое село Семяновку, но окруживши и проминаючи уже оное, орут, а нам на свое власное добра пахать вийти, ані бидла на пашу вигнат не допускают. Вящче же в том тяжестей и незносние утиски чинятся нам от переходжих на означенню Новую слободу з села Гирявки, також и из Семяновки, вишедших жителей, которые туда на слободу перешедши, ні консистентов не кормлять, ані иних податей не отбувають, а грунтами своїми, якими жиючи на прежних своїх місцах в селі Семяновці и Гирявці, владіли и нні ними ж влад [іют]. К тому же еще и от наших власних дідизних и отческих кгрунтов с позволения прикажчика вязовского Салтикова нас отдаляют и нам грабытельства и нестерпимие утиски и разорения боями чинят. Которих болше не могучи стерпити, всепокорственно и слезне ясневелможностившой просим млстиваговшей пнской в такой нашей обиді призьрніия и отческого защищениия, что получивши, должны за щасливое и многолітнее ясневелможностившой пнование Гспда Бга и Матер Бжию млти по жизнь нашу.

Ясневелможностившой премлстивійшаго нам пна и великонадежнійшаго добродія пренижайшие слуги

Трофим Януш, атаман семяновский со всем товариством
Дмитро Сірик, войт, з посполством».

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57832.

Оригінал.

№ 3. – 1760, січня 28 (17). – «Доношение» Ганни і Насті Кандиб гетьману Кирилу Розумовському

Ясневелможному високоповелителному гспдну гспдну Маляя Россіі обоіх сторон Дніпра и Войск Запозских гетману ея императорскаго величества дійствителному камергеру императорской Санкт-Пітербургской Академіі наук президенту, лейб-гвардіі Измаіловского полку подполковнику и обоіх російских императорских ординов

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

святых апостола Андрея и Александра Невского, також полского Белого Орла и голстинского свтяя Анны кавалеру Российской имперіи графу Кирилу Григориевичу, его сиятельству Разумовскому в енералную войсковую канцелярію покорное доношение.

Извѣстилися мы, нижайшие, яко родный дядко нш, бунчуковый товариш Данило Кандиба, чувствуя довольно по рѣшенному в войсковой генеральной канцеляріи о движимых наших отческих кандибовских имѣніях, також и о нероздѣльных всѣх наследственных нших кандибовских же добрах ділу, во всем свою винность, умислил неправостными своѣми ухищреніи, не дожидаяс вшей ясневелможности в Малую Россию прибития, просить от генеральной вшей ясневелможности войсковой канцеляріи выдачи ему в Санктпѣтербургі пашепорта и будучи в Санкт Пѣтербургі для одного нашего изобижения, намеревает поднести в правительствующий сенат доношение с прошеним взятія в правительствующий сенат всего по ншей претенсіи за наследствие добра діла. Сего ради вшей ясневелможности генеральной войсковой канцеляріи нижайше просим: буди он, дядко нш Кандиба, о выдачи в Санкт Пѣтербург пашепорта проситиме, показивая другіе к поѣздки своей нужди, то по оним, не увіраясь, выдават ему, Кандибі, пашепорта не веліт и аби чрез неправедные его умисли не поносить нам напрасного изобижения и волокит, о чем млстивое опредѣление учинит нижайше просим.

К сему доношению Анна Кандибовна Мазаракиева, Анастасия Кандибова Лащинская, а вмѣсто их по письменному их повѣренію за жену свою Анастасію и за сестру еї Анну родную руку приложил бунчуковый товариш Петр Лащинский.

1760 году генваря 17 дня».

*IP НБУВ, ф. 1, спр. 57857.
Тогочасна копія.*

№ 4. – 1760, жовтня 25 (14). – Указ гетьмана Кирила Розумовського до ГВК

Граф Кирил Разумовский, гетман и кавалер.
Нашей генеральной войсковой канцеляріи

Иміли мы в разсмотреніи нашем діло, состоящее в иску, начатому с прошедшого 1734 года ноябра 20 д. умершого Федора Кандибі женою Ефросинією Кандибіною, на свекров ея Домникию Кандибину о забратіи ея денег за двадцят двѣ кухви горілки и удержаніи скота фант и протчего (о чем обстоятельно по тому ділу

виражено). По которому велено указом з нашей генеральной войсковой канцелярії тогда бывшому третейскому суду учинит рассмотрение и рішение по указам и малороссийским правам и не чиня по тому рішению исполнения, сочинен с діла екстракт с приложением мніния прислать в генеральную войсковую канцелярию, почему в том третейском суді по произ-вожденіи судним процессом діла учинено рішение: истици отказать для того, что она той горілки и пожитков ищет не своїх, но дітем ея с первым мужем спложением надлежащих, а должен искать опекун оных дітей, определенний по прежнему третейского суда рішению – бунчуковий товариш Василь Кандиба. А по челобитью ныншних истиц, жен бунчукового товарища Петра Лашинского и войскового товарища Андрея Мазараки Анни и Анастасіи Кандибовен, которим оны показивали, что по рішению третейского суда хотя дядя их, Василь Кандиба, их, истиц, з добрами и содержал в опеці, однако де не дождав виходу их в замужество, умре. А по смерти де его так Василеви добра, яко и их отца собственние з женою его нажитие, достались в досмотр дяді их, Данилу Кандибі и хотя де требовали тіх добр отдачи в него, Кандибі, и хотя де требовали тіх добр отдачи в него, Кандибі, однак де не дал и давать не хочет. И просим вышепрописанное рішение в третейском суді діло проискать и приказать з Данила Кандибі, завладівшого опекуновими и на их, истиц, отеческими принадлежащими добрами, доправив, отдать им. В суді генеральном учинено рішение тако: хотя де слідувало разбор учинить по правам между истицею и ответчицею совістьми, но понеже оны померли, в судных же річах сама отвітчица признала, что в ней осталось куф три простой горілки да за дві виправи в низовой корпус за первую двісті один рубль пятдесят копіек, а за другую сто сімдесят один рубль шістдесят копіек и тое содержит для внуков, то есть ныншних истиц, для того приговорено так: оние три куфи простой горілки как и за дві виправи горілки ж триста сімдесят три рублі десять копіек по самому ответчиц признанию отобрав, отдать истицам. Також и взятие от бунчукового товарища Антона Милорадовича отвітчицею пожитки, именно: показание в том рішеніи зыскать с нея для того, что она в письмі своїм писанном к хоружой генеральной Горленковой в приємі оных засвидітелствовала и то все зысканием исполнить за измертием отвітчицы на сыну еї Данилу Кандибі яко всім імінем владіющом. Тое суда генерального рішение за подачею на оноє апелляціи от бунчукового товарища Данила Кандибі в нашей генеральной войсковой канцелярії разсмотривано и по разсмотреніи утверждено. Хотя он, Кандиба, и на рішение генеральной канцелярії показивал свое неудовольство и к нам, в чем он и по каким причинам тім

рішенням недоволен, подавал доношение апелляционное, однак и по рассмотрению нашему оказалось, что он, Кандиба, ту свою апелляцію на оное рішення показует напрасно, ибо что требует по сему ділу судного производения, то тоє требование его только для одного продолжения діла. Что ж принадлежит до того, чтоб оние добра, истицам принадлежащие, не в его остались, того он ничим как прежде, так и нні не доказал. Слідователно и апеллюет на ті рішення безрезонно. Для того нашей генеральной войсковой канцелярії приказиваем: по выше изображенным как генерального войскового суда, так и генеральной войсковой канцелярії рішенням учинить исполнение и о взисканіи с него приговореного учинить от генеральной войсковой канцелярії куда надлежит предложение.

1760 года октября 14 д.

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 57859.

Оригінал.

Запис на початку документа:

«Отписано 1760 году октября 14 д.»

№ 5. – 1764, не раніше березня 16 (5). – Конотоп. – Свідчення в конфліктній справі за землю

1764 года февраля 5 д. в слідственной Конотопской комиссії присутствующими слушанно отвита козака конотопского Прокопа Матиохи и доказателства посполитого конотопского ж Лукаша Силченка. И яко отвїтчик Матиоха показал, что лежакою на урочищи Гирмановки подля криниці землею он, Матиоха, владіет по куплі отцем его Матвієм зарубием (?) в козака конотопского Данила Григи, чему де будет боліе тридцати год и что тая земля из искони козачая, а не свободная посполитская. В том он, Матиоха, посилается на свидителство козаков конотопских Василя Окїпного, Матвія Куца, Грицка Лободу. А в дополнение и по совїстном забирается лух (?) як же Силченко доказует, что Матиоха по куплі иміет от Григи грунт, на горі лежачий, а в березі подля криниці пригородил к тому грунту и (. . .)*вле свободную землю и в том он, Силченко, посилается на свидителей козаков конотопских Федора П [. . .]ху, Ивана и Пилипа Зимовцов, Грицка Лободу и на того, кого оние козаки покажут. А по праву [...].

ІР НБУВ, ф. 1, спр. 54975.

Тогочасна копія.

Мірошніченко Н.О.

Петро Прокопович в дослідженнях краєзнавця Василя Різниченка

Знаний український вчений, основоположник раціонального бджільництва, педагог Петро Іванович Прокопович прославив свій рідний Батуринський край на всю Російську імперію, зробивши його центром бджільництва. Він залишив колосальну наукову спадщину, яка безперечно варта дослідження та популяризації.

Вивченню життєдіяльності П. Прокоповича в різний час присвячували свої праці дослідники А. Бага, В. Власенко, М. Горніч, Н. Демиденко, С. Жданов, І. Зінченко, Л. Зєвахін, В. Зуй, С. Ільченко, В. Корж, Л. Корж-Усенко, І. Москальов, Л. Нестеренко, Г. Писаренко, С. Половнікова, В. Різниченко, В. Скуратівський, І. Швець, М. Яременко та ін.

Василь Федорович Різниченко – історик, краєзнавець, він був чи не першим дослідником життєдіяльності П. І. Прокоповича на початку ХХ ст., активно виступав за збереження пам'яті видатного вченого та пропаганду його наукового доробку.

Народився майбутній історик в м. Конотоп в 1892 р. в родині дворянина Федора Різнікова. Василь Федорович займався дослідженням Гетьманщини та рідного міста Батурина [1, с. 657]. Значну частину своїх праць він присвятив своєму земляку Петру Івановичу Прокоповичу, говорячи про нього: «Він – слава і гордощі України». Необхідно відзначити самотужню українську мову, якою були написані публікації В. Ф. Різниченка.

Василь Федорович писав про свого земляка: «Виноходець рямкового вулика, фундатор першої української і єдиної в ті часи в Європі пасішницької школи, основоположник пасішницької літератури, видатний дослідувач, практик і не аби-який педагог» [5, с. 3]. Народився Петро Іванович Прокопович у Конотопському повіті, в с. Митченки, поблизу Батурина, 10 липня 1775 р. Батько, Іван Прокопович, був сільським священиком, освіченою людиною. Свого сина Петра він віддав на навчання до єдиної на той час вищої загальноосвітньої школи – Києво-Могилянської академії. По закінченню навчального закладу Петро Прокопо-

вич, знову-таки за напуттям батька, пішов на військову службу, де пробув недовгий час і повернувся на свою малу Батьківщину. В Митченках П. Прокопович влаштував власне господарство, придбав землі, збудував хату. Одного разу майбутній вчений відвідав пасіку свого брата, і цей візит став доленосним. Петро Іванович захопився бджолами і купив декілька десятків бджолиних сімей. Однак початок пасічницької діяльності не мав успіху через брак досвіду, необхідної літератури в цій галузі господарства. З 33-х бджолиних сімей залишилося тільки 9. Але такі втрати не вплинули на його бажання тримати пасіку і досліджувати життя бджіл. Поступово він набував досвіду і за дев'ять років у 1809 р. його пасіка складала вже 500 бджолиних сімей [5, с. 5–6]. Детальніше вивчаючи життя бджіл, доглядаючи за ними, П. Прокопович все більше відчував недосконалість тодішнього вулика, який мав багато незручностей при спостереженні за комахами та відборі меду. Багато років Петро Іванович працював над покращенням конструкції вулика, спробував у себе на пасіці всі існуючі тоді моделі, але жоден його не влаштував. Врешті на початку 1814 р. П. Прокопович самостійно зробив перший рамковий вулик, здійснивши революцію в галузі бджільництва [5, с. 7].

Василь Різниченко називав п'ять основних заслуг П. Прокоповича в розвитку раціонального бджільництва. Першою він визначив саме винахід розбірного рамкового вулика. Але перевагу цього відкриття віддавали німецькому пастору Держжону, що є несправедливою помилковою, адже рамковий вулик Прокопович сконструював в 1814 р., коли Держжону було лише три роки [4, с. 2]. В. Різниченко у своїй публікації «Петро Іванович Прокопович (До століття винаходу рамкового вулика) зазначав: «В той час як вулик Держжона, зроблений багато років після вулика Прокоповича, відразу ж отримав швидке застосування на заході, той же вулик, зроблений у нас на Україні на стільки ж років раніше, як це і завжди буває у нас в таких випадках, не зустрів належної оцінки з боку наших бджолярів, – і тільки на сором наш знадобилася санкція Держжона, щоб настільки корисний і цінний винахід знайшов загальне застосування. Втім це анітрохи не применшує значення винаходу Прокоповича» [4, с. 2].

Батурин і Батуринський район, де головним чином проводив свої дослідження Петро Іванович, незабаром став центром бджі-

льництва в Росії, куди приїздили для знайомства з цією справою представники різних частин Російської імперії. В. Різниченко зауважує, що в деяких підручниках з географії Росії Батурин і Конотопський повіт називають центром бджільництва в Росії [4, с. 3]. Господарство Петра Івановича забезпечувало також сировиною Батуринський гетьманський завод воскових свічок, який був заснований Кирилом Розумовським. Свічки розповсюджувалися по всій Україні, замовляли їх до Києво-Печерської лаври і, за словами самого гетьмана, не поступалися «в їх біліні та чистоті французьким» [3, с. 13].

Батурин став широким відомим після відкриття П. Прокоповичем школи бджільництва у 1828 р., що, за визначенням В. Різниченка, було другою заслугою вченого. Метою навчального закладу фундатор визначив піднесення бджільництва до статусу наукової галузі. П. Прокопович вважав своїм обов'язком навчити простих людей теоретичним знанням і діловому та практичному мистецтву пасічництва. Курс навчання був дворічним: протягом першого року учні засвоювали необхідні знання, а наступного року повторювали матеріал, закріплюючи його практичними навичками. Спочатку викладання здійснював сам організатор, а пізніше – його вихованці. Деякі учні, яким не вдалося опанувати необхідний обсяг знань, умінь і навичок, залишалися у школі ще на півроку. Прикметно, що додаткове навчання П. Прокопович проводив безкоштовно, усвідомлюючи власну відповідальність за якість підготовки фахівців, щоб не «випустити зі своєї школи невмілого і недосконалого учня» [2, с. 389–412]. В. Різниченко зазначав: «Навчання в школі було поставлено остільки високо, що в деяких відношеннях вона і до сього часу може бути за зразок для наших шкіл... Читані Прокоповичем лекції учні записували в зошитки, котрі потім в численних списках ширились по всій Україні і Росії» [5, с. 12]. Розроблена П. Прокоповичем система освіти базувалася на засвоєнні учнями авторського науково-термінологічного апарату та практичному закріпленні матеріалу.

Третьою, не менш великою, заслугою Прокоповича, на думку В. Різниченка, було створення ним пасічницької наукової літератури: «Література ця дісталася до нас на російській мові. Але не треба забувати, що вона писалась вкраїнською мовою і потім в перекладі на російську мову, друкувалась в тодішніх часописах,

що виходили» [5, с. 13]. Ось деякі з робіт П. Прокоповича: «Грамота пасічника», «Про синяк», «Лекції в школі пасічництва», «Про бджоляних маток», «Про гнилець», «Про медодайні рослини», «Про годування бджіл», «Опис природнього ходу пасічництва», «Про занепад пасічництва в Україні», «Погляди на пасічництво і вигоди од нього», «Справоздання пасічницької школи», «Історичний погляд пасічництва», «Про діяльність пасічницької школи», «Про пожиток і час пожитку», «Якість бджолиного рою», «Про бджолині родини», «Про види гнізд» та ін. – всього близько 80 праць, що друкувалися в тогочасних виданнях, головним чином у «Землеробському журналі» та «Землеробській газеті».

Четвертим здобутком Петра Прокоповича В. Різниченко називає створення науки бджільництва, якої до тих пір в Україні не було. Визначення наукової термінології бджолярства, за твердженням В. Різниченка, є п'ятою заслугою вченого [5, с. 15].

Помер П. І. Прокопович в квітні 1850 року. Василь Різниченко у одній зі своїх праць наводить цитату з часопису «Москвитянин»: «...помер відомий у всій Росії пасішник, що перший, можна сказати, поклав у нас підвалини пасішництва як науки» [6, с. 8].

Після смерті П. Прокоповича «вся його кольосальна пасіка wraz з школою пасішництва, перейшла до рук його любимого ученика і гарячого сторонника його методу» Степана Великдана [3, с. 10]. За життя Петро Іванович потурбувався про своїх спадкоємців – склав тестамент, де зазначив: «Будучи в крайній болізни і почуваючи себе ближче до смерти, ніж до живота, сим моїм духовним записом об'являю, що все майно записую губ. секр. Костянтинові Мельникову і жінці його Онисці Мельниковій за зроблені мені ними послуги, – з тим щоб вони малолітнього мого вихованця Степана Великдана як слід виховали і на посаду державну влаштували» [7, с. 8–9]. П. Прокопович розділив своє майно порівну між родиною Мельникових, членом якої була його донька, та сином Степаном.

Степан Великдан гідно продовжив наукову, господарчу та педагогічну діяльність свого батька. Він придбав для пасіки колишню резиденцію гетьмана Івана Мазепи «Городок». До території пасіки також увійшли липовий парк Кирила Розумовського, гай генерального писаря Пилипа Орлика та сад генерального судді Василя Кочубея. Вся площа пасіки, за розповідями місце-

вих жителів, складала близько 200 десятин. В. Різниченко відзначає: «Тут були цілі плянтації – і синяку, сього як казав Прокопович, царя медодайних рослин, і акації, і липи, і будяку, і верби, і клену і інших медодайних фруктових дерев та трави, причому деревля були посаджені алеями» [8, с. 5].

Помер С. Великдан, як пише В. Різничко, «нагло, несподівано, в кінці серпня 1879 року, не встигши розпорядитись пасікою і майном» [8, с. 6]. Законних спадкоємців він не мав. На пасіку та взагалі на все майно було накладено заборону, опікуном призначено позашлюбного сина С. Великдана – Федора, який не був зацікавлений у продовженні родинної справи. Окрім того, С. Великдан не встиг виплатити кредит, який надав йому «присяжний повірений Мезенцев», через що майно П. Прокоповича було розпродане задля виплатити боргів [6; 8]. Тож на школу та пасіку чекала сумна доля: навчальний заклад закрили відразу після смерті Степана Великдана, а все, що залишалося від господарства Прокоповича та його сина, поступово розкрадали місцеві жителі. В. Різниченко згадує: «Крали й брали всі – хто міг і хто хотів – свої й чужі; мед, бджоли, вулики, пасішницький реманент, – все розтаскувалося, розкрадалося, продавалось». І що найбільше дивує своїм цинізмом, це те, що керував цими діями так званий «опікун» бджолярської ферми – син С. Великдана.

З часом будівля школи, дім П. Прокоповича були знесені, частково лишилися тільки алеї. В. Різниченко наголошував, що державні установи, які щорічно за життя фундатора фінансували його дітище, публікували твори П. Прокоповича та С. Великдана, не захистили від занепаду та повного знищення унікальну, важливу для країни «пасіку-школу», проявивши цілковиту байдужість [8, с. 11–12].

Після смерті П. Прокоповича на його могилі в якості пам'ятника був встановлений винайдений ним у 1814 р. вулик. Через 65 років по смерті видатного бджоляра В. Різниченко обурено зазначав, що «від того пам'ятника не залишилося і пам'яті», могила заросла бур'яном та кущами і, навіть, хтось заради наживи «потривожив мирний сон покійного трудівника», проломивши склеп. На могилі не було навіть хреста, який би вказував на святість даного місця. Василь Федорович тур-

бувався, що поховання П. Прокоповича спіткає доля могили його сина Степана Великдана, від якої не залишилося і сліду, тому намагався пробудити всіх свідомих громадян до шанування пам'яті патріота України, видатного вченого: «Звертаємося до всіх, кому дорога пам'ять покійного, кому не байдужі інтереси вітчизняного бджільництва, у кому тліє хоч іскра почуття поваги до великих трударів землі рідної та їхніх справ, невже людина, яка зробила такий винятковий за своїм значенням внесок у справу вітчизняного бджільництва, не заслуговує більш гідного ставлення до місця свого вічного спочинку, ніж те, яким користується» [4, с. 7].

Тож, В. Різниченко підняв із забуття ім'я свого видатного земляка, популяризував його наукову діяльність, домагався гідного вшанування пам'яті П. Прокоповича. Василь Федорович ще на початку ХХ ст. ініціював видати друком вибрані праці П. Прокоповича, але ця ідея була втілена лише в ХХІ ст., коли під керівництвом В. Коржа вийшли «Вибрані твори П. І. Прокоповича» в трьох томах: «Сімейства бджолині» (Т. 1), «Управління бджільництвом» (Т. 2.), «Про школу бджільництва П. І. Прокоповича» (Т. 3). Наразі створений фонд ім. П. І. Прокоповича, головною метою якого є пропаганда та популяризація напрацьованих видатного вченого і педагога, як і наша стаття, що є спробою узагальнення його заслуг у працях В. Різниченка.

Джерела та література

1. Білокінь С. Різниченко (Різников) Василь Федорович. Довідник з історії України. 2-е видання. Київ, 2001. С. 657.
2. Об открытиишкольничеловодстваблиз Батурина в с. Митченках. [П.И. Прокопович]. *Земледельческий журнал*. 1828. № 24. С. 389–412.
3. Різниченко В. Батуринське пасішництво (з історії українського пасічництва). Київ: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки. 1916. 16 с.
4. Різниченко В. Петр Иванович Прокопович (К столетиюсовремениизобретениям рамочного улья. *Голос пчеловода*. 1923. С. 1–7.
5. Різниченко В. Петро Прокопович (з нагоди 150-річчя з часу народження). Київ: Друкарня південно-західної залізниці, 1926. 16 с.
6. Різниченко В. Степан Великдан. Київ: Київська школа, 1925. 15 с.
7. Різниченко В. Тестамент Прокоповича (1826–1926). Київ, 1926. 27 с.
8. Різниченко В. Як погинула пасіка Прокоповича. Київ: Київ. Друк, 1920. 12 с.

Мірошніченко О.М.

Сімейні тасмниці дворян Аммосових

Національно визвольні змагання 1917–1921 рр. стали важким випробуванням на шляху будівництва української держави. Крах старих імперій та поява нових, наслідки Першої світової війни, політичні та військові баталії, боротьба з релігією та багатокласовими порядками – все це призвело до кривавого заміщення елітарних прошарків населення та появи нової державної номенклатури. В жорні цих подій згоратиме місто Глухів разом з багатокласовою історією та її творцями. Дану статтю ми присвячуємо мало відомій дворянській родині глухівчан Аммосових – державних діячів, політиків, великих землевласників, жертв більшовицького терору. Їх прізвище неодноразово з'являлося у наукових та публіцистичних статтях, згадувалося у книгах з історії Глухова та повіту, але наукова думка не стоїть на місці, поява нових документальних джерел вимагає постійного руху історичної думки.

Вперше прізвище Аммосова Кіндрата Аксентьєвича, сина Аммосова, зустрічаємо в списку за 1679 в числі дітей боярських. Пізніше, представники цього роду служитимуть російському престолу в різних чинах і будуть володіти селами. Все це знаходимо в довідці Курського повітового суду і копії з визначенням Курського Дворянського Депутатського Зібрання, про внесення роду Аммосова у дворянську родову книгу в 6-у частину, стародавнього дворянства. Герб Аммосових представлений щитом, що має блакитне поле, з правого боку виходить із хмари рука в срібних латах, що тримає золотий спис. Щит увінчаний дворянськими шоломом і короною зі страусовим пір'ям. Намет на щиті блакитний, підкладений золотом [1; 128–129]. На початку XIX ст. родина Аммосових з'явиться на теренах Глухівщини і житиме у родовому гнізді в селі Кучерівка. До кінця XVIII ст. село Кучерівка належала графу Петру Олексійовичу Рум'янцеву-Задунайському. У 1798 р. в селі знаходилася дерев'яна церква, графський триповерховий кам'яний будинок з шістнадцятьма кімнатами та кам'яним льохом, дерев'яний флігель з чотирма кімнатами. Біля головного будинку розміщувалася оранжерея, англійський парк та фруктовий сад [2; 479–480]. Мاستок Рум'янцева-

Задунайського пізніше буде придбаний Аммосовими і стане їх домівкою майже на століття. Першим відомим представником роду Аммосових, який з'явиться на Глухівщині, стане штабс-ротмістер Дмитро Петрович Аммосов, кадет 2-го Кадетського корпусу, у 1815 р. отримає звання прапорщика 23-ї артилерійської бригади, пізніше служитиме у Малоархангельському кірасирському полку, у 1823 році звільнений в званні штабс-ротмістра [3, 10]. Скільки дітей було у Дмитра Петровича, важко сказати, але з різних джерел нам відомі Михайло Дмитрович, що народився у 1834 р. [3; 10], Петро Дмитрович та колежський регістратор Микола Дмитрович [4; 1], поручик лейб-гвардії Семенівського полку Іван Дмитрович (1832–1858 рр.) та поручик Петро Дмитрович Аммосов (1828–1902 рр.) [5; 14]. Поступово Аммосови породичаються з сім'ями найвідоміших глухівчан. Михайло Дмитрович жениться на онуці Артемія Яковича Терещенка – Катерині Семенівні Куксіній, доньці Маріани Артемівни Куксінї (Терещенко) [6; 3]. В результаті цього шлюбу на світ з'являться два сини Михайл та Володимир Михайловичі Аммосови [3; 10]. Смерть Михайла Дмитровича відіграє важливу роль у подальшій долі його дружини, дітей та маєтностей. Відомий цукрозаводчик та фабрикант Микола Артемович Терещенко, як рідний дядько Катерини Семенівни Аммосової, візьме на себе роль опікуна малолітніх Михайла та Володимира Аммосових [7; 1]. Катерина Семенівна Аммосова не довго була вдовою, поєднавши своє життя із заможним та впливовим вдівцем Петром Вільгельмовичем Беком [8; 379]. Цей шлюб стане результатом дружніх, довготривалих бізнесових стосунків Петра Вільгельмовича та родини Терещенків [9; 3]. У 1875 р. Глухівська дворянська опіка передасть в опікунство титулярному раднику П.В. Беку майно та малолітніх дітей Катерини Семенівни Аммосової. Петро Вільгельмович отримує в орендне управління маєток та землі покійного поручика Михайла Дмитровича Аммосова в селі Кучерівка [7; 1]. Всього 1300 десятин землі, господарські споруди, винокурню, сад з городом, млини, шинковий двір. Незважаючи на те, що Петро та Катерина вже одружилися, дворянська опіка накладала на Бека певні зобов'язання. Гроші з орендаторів землі отримував Петро Вільгельмович, а рибу із кучерівського ставу можна використовувати тільки для власного

харчування, вирубка дерев дозволялася лише в зазначених опікунською радою місцях, всі споруди Бек має утримувати, лагодити та страхувати за власний рахунок. По закінченню терміну опіки 1-го січня 1881 р., Петро Бек має віддати все майно по опису в розпорядження опікунів. Також були передбачені умови подальшої оренди маєтку Аммосових. Річний дохід Кучерівського маєтку складав 3500 руб. [7; 2–7]. Незважаючи на другий шлюб Катерини Семенівни Бек, її діти залишають прізвище Аммосов. Старший син, Михайло Михайлович Аммосов зробив свою кар'єру у Кролевецькому повіті: гласний Кролевецької міської думи (1896 р.) [10; 144], опікун Чапліївського початкового училища (1899 р.) [11; 196], Клишковський земський начальник (1900 р.) [12; 135], гласний Кролевецького повітового зібрання, губернський секретар (1901 р.) [13; 208], опікун Клишковського училища (1904 р.) [14; 159]. Хоча кар'єра Михайла Аммосова була пов'язана з Кролевеччиною, дружина була родом з Глухівського повіту – Радченко Анна Миколаївна. Представниця відомого глухівського дворянського роду. Батько Анни, Микола Григорович Радченко тридцять років працював Мировим Суддею у Глухівському повіті, обирався Предводителем Дворянства по Глухівському повіту, очолював Глухівську повітову Земську Управу і був Глухівським міським головою [15; 289]. Цей шлюб подарує двох синів. В селі Клишки Кролевецького повіту народяться у 1897 р. Микола Михайлович [16; 101], у 1898 р. – Борис Михайлович [16; 222].

Без перебільшень, вагому роль в історії Глухова та повіту кінця XIX поч. XX ст. відіграла постать Аммосова Володимира Михайловича. Найбільш детальним дослідженням біографії цього політичного та громадського діяча є робота науковця Анни Григорівни Нітченко [17]. На основі архівних джерел та періодичних видань, дослідниця розкриває життєвий шлях В.М. Аммосова. Також заслуговує на увагу стаття В.М. Крижанівського, де подана коротка біографія Володимира Аммосова, спогади про його будинок в Глухові та історія трагічної смерті [18]. Аммосов Володимир Михайлович (10. 07. 1870–1. 01. 1918) народився в с. Кучерівка Глухівського повіту Чернігівської губернії. Навчався в Київській другій гімназії. 1891 р. закінчив Колегію Павла Галагана (17 випуск). Після цього вивчав юриспруденцію в університеті св. Володимира. Так, у 1900–1901 рр. – депутат дворян-

ського депутатського зібрання від Глухівського повіту; 1900 р. – член Глухівської повітової земської управи; 1901–1908 рр. – голова Глухівської повітової земської управи; голова (1903–1908) та член розпорядчого комітету Глухівської публічної бібліотеки (1908 р., 1910 р.); голова Глухівського товариства споживачів (1906 р., 1908 р.); попечитель Глухівської Петровської школи робітників садівників (1907 р., 1908 р., 1910–1911); член попечительної ради Глухівських гімназій (1903–1908, 1911, 1912, 1914, 1915); Глухівської повітової училищної ради (1903–1908); член Глухівського повітового відділення Єпархіальної училищної ради (1910 р., 1911 р.), голова (1908) та член Чернігівської ради Товариства взаємного кредиту (1910). Також в. о. губернського тюремного інспектора (1908–1910); тюремний інспектор Ярославської губернії (1910–1912); заступник голови Товариства земле-ремісничої виправної колонії неповнолітніх злочинців (Ярославська губернія). Після 1914 р. займав посаду Глухівського міського голови. Влітку 1917 р. був обраний головою Глухівської повітової управи. 1 січня 1918 р. був убитий більшовиками в своєму ж дворі [18; 291].

Сухий перелік посад та повноважень не може розкрити відношення Володимира Михайловича до своєї роботи. У 1903 р., будучи головою Глухівської повітової земської управи, В.М. Аммосов організує в Глухові сільськогосподарську виставку. Одним з її учасників стане майбутній графік Григорій Нарбут [19; 440]. У 1904 р. Володимир Аммосов, розуміючи скрутне матеріальне становище випускника глухівської гімназії, купує у Григорія Нарбута перший рукописний примірник книги «Війна грибів» [20; 22]. У тому ж 1903 р., формуючи збірку першого глухівського музею, Аммосов В.М. дарує колекцію рідкісних монет та старовинну залізну кольчугу, знайдену в мастку його дяді П.Д. Аммосова [21; 97]. Як справжнього господаря, Володимира Аммосова турбували проблеми економічної стабільності Глухівщини. В клопотанні про направлення ширококолінійної залізниці на станцію Глухів за 1908 р., будучи колишнім головою Глухівської земської управи, Володимир Михайлович Аммосов заявив, що торгівля у м. Глухові постраждала після того, як була проведена ширококолійна дорога Конотоп – Кролевець – Хутір-Михайлівський – Навля. Кролевець притягнув до себе частину

торгівлі, яка тяжіла раніше до Глухова. Перевантаження з вузької на широку колію тягне за собою не тільки втрату часу, а й втрату зерна та псування мішків [22; 89].

Володимир Михайлович був зразковим сім'янином. Його дружина – дворянка Курської губернії Олена Миколаївна Шечкова, після смерті залишить чоловікові трьох дітей: Олексія (17.02.1898 р.), Наталію (03.08.1896 р.) та Єлизавету (10.01.1900 р.) [17, с. 116].

Вбивство Володимира Михайловича було символічним та показовим. В усіх спогадах про Глухів у період національно-визвольних змагань, можна знайти згадку про вбивство представників глухівської еліти та Володимира Аммосова. «Часть депутатов контрреволюционного Совета разбежались, а его руководители Амосов, Трофименко и др. были расстреляны» [23, с. 455]. «После этого контрреволюционеры восторжествовали и с первых дней назначили царского губернатора помещика Аммосова. Но недолго пришлось царствовать царским и помещичьим слугам. Большевики вошли в гор. Глухов в январе 1918 г. » [24; 3]. «В ночь с 2-го на 3-е ими были арестованы 11 человек видных общественных деятелей города. Через два дня – все они были убиты за городом. Престарелый мировой член окружного суда М. был зверски замучен Власовым за то, что десять лет тому назад приговорил брата Власова – к пожизненной каторге за изнасилование девятилетней девочки и убийство ее, а также еще за целый ряд убийств и преступлений. Был убит предводитель дворянства Аммосов, которому также за что-то мстил Цыганок. Был также убит и племянник известного генерала Брусилова. Убит он был потому, что был зятем Аммосова» [25; 258]. «В Глухові дня 14. 1. 1918 р., на сам Новий Рік розстріляли Володимира Аммосова, кучерівського поміщика і разом з ним 9 других поміщиків, котрі в нього поховалися, і його зятя штабс-капітана артилерії» [26; 125]. «В ночь на 1 января 1918 г. город был взят партизанским отрядом во главе с известным комиссаром-матросом В. Цыганком и первым московским красногвардейским отрядом А. Знаменского. Однако, вместе с ними в Глухов ворвалась и банда анархистствующих элементов, которые учинили в городе еврейский погром, а также вырезали часть семей местных помещиков, разграбив их дома» [27; 5]. «Червоногвардійці вступили до міста з боку залізничного вокзалу, по Ки-

єво-Московській вулиці. Під час свого руху, на розі Києво-Московської та Вознесенської вулиць, у дворі кам'яного будинку П.М. Снежка, вони вбили обраного влітку 1917 року міського голову Аммосова. Він разом із сім'єю і зятем, молодим офіцером Брусиловим, зустрічав тут Новий рік» [28; 4]. «Первого января 1918-го года Глухов, проснувшись, страшно заволновался: на рассвете к нам вошли «большевики» или красноармейцы, убили летом избранного председателя земской управы [В.М.] Аммосова, гимназиста Трофименка (внука Бисмарка), тяжело ранили старшего его брата и многих арестовали» [18; 290].

В радянську добу прізвище Аммосових, як жертв більшовицького терору, було забуте. Звісно, незалежна Україна дала плідний ґрунт для дослідників, звільнивши їх від цензури слова та тиску тоталітарного режиму. Згадки про родину Аммосових починають з'являтися у виданнях з історії Глухова. В роботі В.І. Белашова за 1992 р. знаходимо: «Однако городская дума и земская управа не подчинились Военно-революционному комитету. 17 декабря 1917 г. по приказу городского головы Аммосова и гражданского комиссара Трофименко ревком был разгромлен, а часть его членов арестована и отправлена в Киев» [29, с. 77]. Бажання увіковічити пам'ять про останнього голову Глухівської думи В.М. Аммосова, призвело до того, що одну з пам'яток архітектури Глухова назвали в честь цієї людини. Насправді, пам'ятка архітектури місцевого значення «Садибний будинок міського голови Аммосова», що розташований за адресою вул. Вознесенська 46 (охоронний номер № 352), ніколи не належала родині Аммосових. Існує низка джерел, які заперечують належність цієї пам'ятки Аммосовим. Так, у «Звіті пам'яток історії та культури України. Сумська область», архітектор Віктор Вечерський називає пам'ятку, що розташована в Глухові за адресою Вознесенська 46 – «Садибний будинок поч. ХХ ст. » без вказівок на приналежність до будь-якої глухівської родини [30; 405]. Викладач Глухівської чоловічої гімназії Василь Андрійович Мальченко згадує будинок В.М. Аммосова: «Разрушен до основания в самом центре города старинный дом, последнее время перед революцией, принадлежавший [В.М.] Аммосову. И место это теперь представляет маленький скверик, пока еще почти пустой. Со временем, может быть, в летнее время глуховская пуб-

лика будет здесь наслаждаться прохладой под акацией и другими деревьями, но теперь я смотрю на это место с большим сожалением. Разрушенный здесь старинный дом по внешнему виду, правда, как будто не представлял собою ничего особенного, но фундамент этого дома меня заинтересовал. Я не раз спускался в яму, где выбирали старинный, большими кусками кирпич, и рассматривал там на значительной глубине, оставшиеся нетронутыми кирпичные своды. Этот дом был каменный двухэтажный: верх представлял жилое помещение, низ – от главной улицы лавки, а дальше тоже жилье; а под лавками – погреба с кирпичными сводами и, что для меня самое интересное, под этими погребами оказались опять своды, но их уже не разбирали (кирпич от давности и сырости оказался совсем плохим), а засыпали землей и место сравнили. Жаль, что в Глухове нет археолога, который бы мог произвести археологическое исследование данного места» [18; 296]. У фондах Глухівського міського краєзнавчого музею зберігаються щоденники випускника Веленської гімназії А.Ф. Гончарова. Автор описує життя м. Глухова та містян в період з 1915-го до НЕПівських часів. На увагу заслуговує рукописний план Глухова з експлікацією [31; 682–683]. В описі до плану будинок № 3, що відповідає місцю розташування пам'ятки архітектури місцевого значення «Садібний будинок міського голови Амосова», має таку анотацію: «Дом помещика Пармена Николаевича Снежко. В 1917 и до 14 января 1918 года этот дом-особняк занимал городской голова Амосов. В ночь на 14 января 1918 года вступившие в город красногвардейцы Амосова и его зять молодой офицер Брусилев были убиты. В период военного коммунизма в этом доме помещался упродком, а в тридцатые годы – водолечебница» [31; 684]. Можливо, це джерело спонукало краєзнавців до переіменування маєтку родини Снежко, в будинок Аммосових.

Науковці неодноразово звертатимуться до спадщини родини Аммосових, вивчатимуть їх сімейні стосунки, життєвий шлях, вклад в розбудову Глухова та повіту. Залишається загадкою подальша доля розстріляної сім'ї Володимира Михайловича Аммосова. Чи були вони поховані і де саме знайшли останній прихисток. Також, наукова спільнота не має жодної світліни родового маєтку Аммосових в с. Кучерівка та м. Глухові, а також їх сімейних фото.

Джерела та література

1. Російський державний історичний архів, Ф. 1343, оп. 16, спр. 1549, ст. 128.
2. Лазаревська К.О. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 р.р. – Київ, ВУАН., 1931 р. – С. 435-436
3. Миларадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. 1, часть 1 и 2 – С. Петербург, Губернская типография., 1901 г. – ст. 782.
4. Черниговские губернские ведомости. – Чернигов. – № 55. – 1871.
5. Река времени. Русский Провинциальный Некрополь. Картотека Н. П. Чулкова из собрания Государственного Литературного Музея. – М.: «Эллис Лак», 1996. – 461 с.
6. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Кукусыны. Соборный майдан. 2014. 1 (61). С. 2-3.
7. ДАСО, ф. 696, оп. 1, спр. 14, 8 арк. «Копия указа глуховской дворянки Е.С. Бек Н.А. Терещенку»
8. Ковалинский В.В. Семья Терещенок. – К.: Преса України, 2003. – 388 с.
9. Назарова В.В. Тропинками глуховских кладбищ. Беки. Соборный майдан. 2014. 4 (64). С. 2-3.
10. Журналы Крелевецкого уездного земского собрания 1899 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1900 г. – 196 с.
11. Журналы Крелевецкого уездного земского собрания 1896 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1897 г. – 144 с.
12. Журналы Крелевецкого уездного земского собрания 1900 года. – Конотоп: Типография Левина, 1901 г. – 135 с.
13. Журналы Крелевецкого уездного земского собрания 1901 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902 г. – 208 с.
14. Журналы Крелевецкого уездного земского собрания 1904 года. – Конотоп: Типография Ш.А. Левина, 1905 г. – 159 с.
15. Назарова В.В. Историческое, ландшафтное и экономическое описание имений Заруцкого, Белокопытово, Наумовка и усадебного комплекса «Заруцкое» Глуховского уезда Черниговской губернии // Сіверщина в історії України. Наукове видання. Випуск 10. – Глухів-Київ: ПП Лисенко М.М., 2017. – С. 285-292.
16. ДАСО, ф. 1187, оп. 2, спр. 18, 276 арк. «Покровская церковь с. Клишкя Крелевецкого уезда Черниговской губернии. Книга регистрации родившихся, бракосочетавшихся и умерших 1896–1898 гг. »
17. Нітченко А.Г. Життя і смерть В.М. Аммосова: штрихи до трагічної долі // Сумська старовина. Всеукраїнський науково-історичний журнал. № XL. – 2013. – С. 115–120.
18. Крижанівський В.М. Василь Андрійович Мальченко та його спогади про Глухів та глухівчан за 1870 – 1930 рр. Історичні студії суспільного прогресу. – 2017 р. – Вип. 5. – С. 256–310.
19. Назарова В.В. Сельскохозяйственная и кустарно-промышленная выставка, проходившая в г. Глухове с 10 по 17 сентября 1904 года. // Сіверщина в історії України. Глухів – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2016. Вип. 9. С. 437–445.
20. Георгій Нарбут. Посмертна виставка творів. – Київ: Державне видавництво України, 1926 р. – 194 с.

21. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1903 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1904 г. – 119 с.
22. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 435, 89 арк. «Ходатайства о направлении широкой железной дороги на станцию Глухов».
23. Мірошніченко О.М., Каравайко С.С. Глухівщина у період 1917–1919 років за спогадами Василя Романовича Ковальчука. Сіверщина в історії України: 36. наук. пр. – К.: Глухів, 2016. – Вип. 9. – С. 453-458.
24. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 59, оп. 1, спр. 130, 9 арк. «Бочарников Алексей Николаевич».
25. Мірошніченко О.М. Глухів в роки української революції 1917-1918 рр. із споминів Бурятинського В. Сіверщина в історії України. Збірник наук. пр. Випуск 8. – Глухів-Київ, 2015. – 257 с.
26. Коваль Р.М., Моренець В.І., Юзич Ю.П. Сумщина в боротьбі: біографії, історії, спогади. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Орієтир», 2017. – 484 с.
27. Назарова В.В., Мірошніченко О.М. Феофан Пашкевич в воспоминаниях дочери Евы // Соборний майдан. – 2014. – 4 (64). – 4–5 с.
28. Белашев В.І. Глухів у роки першої світової війни, української революції і громадянської війни (1914–1921 рр.) // Соборний майдан. – 2005. – 2 (8). – 4 с.
29. Белашов В.І. Глухов – забытая столица гетманской Украины. – К., 1992. – 133 с.
30. Звіт пам'яток історії та культури України. Сумська область / головний редактор Валерій Смолій. – Київ, 2017. – С. 856.
31. Глухівський краєзнавчий музей. н/в-263 (4).

Несвідоміна Н.В.

Свята Плащаниця із фондів Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського

Сучасне національно-культурне відродження в Україні, у процесі якого відбувається переосмислення суспільної ролі релігії і церкви, змушує до перегляду і переоцінки пов'язаних з ними культурних надбань. У наш раціональний час, коли ми спрощували багато речей, провідні мистецтвознавці різних країн світу почали приділяти особливу увагу культовим предметам.

Пробудження інтересу до сакрального мистецтва в усьому світі є позитивним явищем. Понад 70 років тоталітарного режиму мистецтво церкви вважалось чимось ворожим. Нищення ікон, предметів культури – загальновідомий культурний геноцид. Державні органи, поставивши все християнське мистецтво фактично поза законом, активно сприяли руйнуванню храмової архітектури

та знищенню церковних старожитностей. Чудом збереглись лише одиниці з тих предметів, серед яких і плащаниці. [6, 247]

Плащаниця (воздух, епітафон) – це полотно з шовку або оксамиту з живописним або вишитим зображенням Христа після зняття його з Хреста. Вона символізує подвиг Сина Божого в ім'я спасіння людей, це перш за все ікона. Вона поєднує у собі смуток і радість. Плащаниця пройнята відчуттям трагічної суперечливості людини та світу, захопленням і великою печаллю, німий свідок Воскресіння Сина Божого. У православному храмі їм завжди надавалось великого значення.

У давнину «воздухом» називались тонкі прозорі тканини, і лише пізніше цю назву дали покрову, який найбільше виданий в літургійному обряді. У церковних книгах цей покров зветься «платом», «чистою плащаницею», якою Йосип огорнув тіло Ісуса на поховання. Назви «воздухи» і плащаниці з'являються на межі XII–XIII століття. Починаючи з XVI століття, всі наступні зразки відображають процес відокремлення власне плащаниць від воздухів, які пов'язані з пасхальними службами.

З XVII століття у службу входить звичай виносу плащаниці. В кінці вечірньої служби Великої п'ятниці перед Великоднем Свята Плащаниця виноситься на середину храму і там залишається до загального поклоніння. Це єдиний день в році, коли не правиться Служба Божа, Є лише вечірня з винесенням плащаниці. Її виносять у другій половині дня. Повернувшись з церкви в Страсну п'ятницю, родина сідає за стіл вечеряти. Вечеря у Страсну п'ятницю – пісна, навіть риби їсти в цей день не годиться. У цей страсний день не можна ні шити, ні рубати дрова, ні співати. Господиням дозволялось тільки пекти паски та садити капусту. "Як тільки посадять паски в піч і загнітять їх свяченою вербою, йдуть на город садити розсаду капусти – щоб здорова як паска була. Але якщо паска не вдається, верх западе, або пустою буде, то вважалось, що це знак на поганий врожай та негаразди в усій родині". [1, 259]

Сам обхід з Плащаницею відбувається під час Великого Славослов'я на утрєні Великої Суботи. Подекуди Свята плащаниця виставляється в церкві аж до Воскресної утрєні.

Символічна роль цього предмету зумовлена не лише іконографією, але й несе особисту емоційно-піднесену спрямованість, уважне

ставлення до розробки сюжетної лінії, а також ретельне художньо-технічне виконання, що завжди було характерним для творів живопису і шитва. Мабуть, у жодному із сюжетів живопису образ Спасителя, що страждає, жертвує, спокутує гріхи людства, не розкрився так глибоко і проникливо, з такою майстерністю, як у плащаницях.

«Твори літургійного шитва мали подвійну структурну функцію – декоративну та образотворчу, і саме предметно-просторове середовище...» [2]

У кінці XIX століття появляються однотипні плащаниці, виконані ремісниками. У контексті повернення до візантійсько-української традиції в церковному мистецтві, що типова для України, з'являються багатофігурні композиції зі сценами «Оплакування» або «Покладання до гробу» [5, 528]

До названого типу можемо віднести плащаницю із фондової колекції Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського. Колекція плащаниць музею незначна, вона налічує лише одну одиницю. Це плащаниця XIX поч. XX століття з Успенської церкви с. Соснівка Конотопського р-ну. Невідомий автор. Оксамит, полотно, шовк, шиття, гаптування, L-163 см, H-87 см, KB-14919, ПП-3320, зі старих надходжень.

«Можно думать, что Сосновка основана одновременно с Конотопом и вероятно тем самым Конотопским старостой Сосновским, который был утоплен козаками в 1652 г. По описи 1654г. в Сосновке значится уже и церковь (Св. Покрова), что между прочим указывает – как быстро позникали во втор. четверти XVII века села по юго-восточной границе тогдашней Малороссии: не болем как в 25-ть лет село успевало и само устроиться и устроить у себя церковь... [4, 233]

За твердженням Філарета Гумілевського «Сосновка в 12 верст от Конотопа на юг, в соседстве с Шаповаловкою, Семяновкою и Куриловкою. Ясно, что Сосновка – поселение старинное и по названию дотатарское. В ведомости 1763г. читаем: «в селе Сосновка старая деревянная церковь Успения Пресв. Богородици стоит на месте, дарованном на церковь от господина эсаула генерального Жоравки, того села владельца. Но известен более древний владелец Сосновки – «староста Сосновский» и по доброму характеру его не сомневаемся, что при нем также был православный храм в Сосновке. Церковная земля – также дар давних времен.» [7, 332]

«Число прихожан: в 1750г. 652м. и 638 ж.; в 1770г. 820 м. и 867ж.; в 1830 г. 993 м. 1018 ж.;

В 1850 г. 898 м. 955 ж.; в 1860г. 1088 м. 1113 ж. [7, 333]

Дату руйнування храму точно не встановлено – напевно це сталося в 20-30-х роках ХХ століття. [3, 85].

На даній плащаниці спостерігаємо сцену оплакування. На темному від часу тлі зображено святих, що схилили голови в оплакуванні Спасителя, тіло якого майстром змальоване на білому тлі. Одяг Святих вигаптуваний металізованими нитками золотистого та срібного кольорів. За допомогою лінії художник-малювальник окреслив мертве тіло Христа, відділяючи його від рівномірного білого тла, позбавленого тональної градації. В манері письма ликів, драперій та тіла Спасителя відчутні риси академізму в поєднанні з народним малюванням.

По кутах зображення чотирьох євангелістів.

Плащаниця окантована вигаптуваною витою гілкою винограду, що є найбільш уживаним елементом візерунку. Це є символом пожертви, принесеної Ісусом Христом. Всі постаті зображені у невимовній скорботі. Все сповнене величі і невимовної трагічності.

Обрамлює сцену «Оплакування» напис з тропаря Великої суботи, що також властивий для плащаниць. Повний текст фрагмента тропаря звучить так «БЛАГООБРАЗНИЙ ЙОСИП СО ДРЕВА СНЕМ ПРЕЧИСТОЕ ТІЛО ТВОЄ ПЛАЩАНИЦЕЮ ЧИСТОЮ ОБВИВ І БЛАГОУХАНЬМИ ВО ГРОБІ НОВІ ЗАКРИВ ПОЛОЖИВ НА ТРИДНЕВЕН ВОСКРЕС ГОСПОДЬ ПОДАЯ МІРОВІ ВЕЛІЮ МИЛОСТЬ».

Саме ця частина тропаря Великої Суботи характерна для плащаниць з різних місць України, в тому числі і нашого краю. [5, 528].

Підкладка даної плащаниці з бавовняної тканини сірого кольору, пошкоджена, на якій частково зберігся напис від руки чорнилами: «куплена в Москве у фабриканта Сытова за...руб. серебряных, пожертвованных Боголюбовыми прихожанами с. Сосновки, из коих были главными жертвователями казак Филипп Демидко, ...Александра Богданова ... и др. »

Колекція культових предметів сакрального мистецтва краєзнавчого музею є цікавим об'єктом для етнографічних досліджень.

Упереджене ставлення до релігії у радянські часи не давало можливості по-справжньому оцінити культові мистецькі здобу-

тки, в результаті чого вони були надовго штучно вилучені із загальнонаціональної культурної скарбниці. Нині в Україні створюються необхідні передумови для об'єктивного з'ясування та висвітлення питань щодо справжнього внеску церкви у розвиток національної культури українців.

Джерела та література

1. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. – Українське видавництво. – Мюнхен, 1958. – С. – 259;
2. Киктенко Е. Вынос плащаницы. Богослужение Великой Пятницы <https://foma.in.ua/articles/faith/vynos-i-pogrebenie-plashchanitsy>.
3. Книга пам'яті Сумської області. Том II. Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. -Видавництво «Ярославна». – Суми, 2007. – С. 85;
4. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Том второй. Полк Нежинский. – Киев: типография К.Н. Милевского, 1893.. – С. 233;
5. Українська ікона XI–XVIII століть: Альбом / автор-упорядник Л. Міляєва за участю М. Гелитович. – К. – 2007. – С. 528;
6. Степовик Д. Історія української ікони X–XX століть. – Київ: вид-во «Либідь», 1996. – С. 247;
7. Филарет (Гумилевский) – Историко- статистическое описание Черниговской Епархии, книга шестая. – Чернигов: Земская Типография, 1874. – С. 332.

Нестеренко П.А.

«Живу, поки працюю і борюсь»

Перу сучасного українського письменника Івана Корнющенка, який мешкає в Конотопі, належать тридцять чотири різножанрових книжок, що різняться за тематикою та звучанням. Твори цього автора вражають не лише багатющим життєвим досвідом і майстерністю, а й поєднанням фольклору з афоризмами, історії з реальністю сьогоденного дня, лірики з буремними роками Другої світової війни і війни на сході України. Книжки нагадують, що всі ми родом з дитинства, викликають у численних читачів всплеск емоцій, оскільки письменник і журналіст (а ще й літературознавець, фольклорист, природолюб, художник, фотограф, музикант, поет) уміє художньо і правдиво змалювати світ і, як писав Олександр Довженко, «бачити зорі навіть у буденних калюжах».

Знаю Івана Пилиповича не один десяток років. І завжди захоплююсь його обізнаністю (особливо в питаннях літератури), працьовитістю, досягненням визначеної мети. Йому з ранніх літ судилася важка доля. Батько, Пилип Федосійович, загинув при форсуванні Дніпра в роки німецько-радянської війни. До речі, з дев'яти Корнющенківів з тієї ненависної війни додому повернулися лише двоє. Матері, Серафимі Никанорівні, довелося самій ставити на ноги дітей. А роки ж були тяжкими, нестерпними. Іван Пилипович у книзі: «Хай святяться добрих імена» (Конотоп, Харків, 2015) пише: «Багато чого споминаю з того чорно-світлого дитинства, і все таке, де біда біду поганяла ще й третя зверху сідала. Та найбільшою і невиліковною раною була похоронка, після якої мати криком кричала три дні й три ночі. А тоді враз посивіла і пожовкла, зціпила зуби й замовкла. І так, що й слова з неї не видавиш, що ніяких умовлянь та заспокоювань не сприймала. Думаю, скільки вона мала сили – і моральної, і фізичної, щоб пережити дві голодовки, загибель чоловіка, знущання німецьких окупантів, а потім – матюки бузувірів місцевої влади, котрі, незважаючи ні на що, вдосвіта гнали в поле то з сапкою то з лопатою чи бурякопачем, то з косою. І за це безоплатний трудодень, який називали паличкою в книзі обліку».

Аби хоч якось допомогти матері, пішов хлопець столярувати, а після нещасного випадку продовжив навчання у Степанівській середній школі, яку закінчив зі срібною медаллю. Був активістом, обирався головою учкому, секретарем загальношкільної комсомольської організації. Невимовною радістю було для І. Корнющенка, коли 1957 він надрукував першого вірша «Про діла клубні...» у сумській районній газеті «Вперед». А вже від 1958-го він стає літпрацівником краснопільської газети «Перемога» Далі – завідуючий відділом листів і масової роботи липоводолинської районної газети «Колгоспна правда», редактор місцевого радіомовлення (Липова Долина), а після укрупнення районів – завідуючий відділом інформації та масової роботи кролевецької районної газети «Маяк комунізму». 1968 року закінчив відділення працівників преси Заочної вищої партійної школи при ЦК КПРС. Довелося потрудитися і заступником Кролевецької районки, а потім десять літ був редактором Липоводолинської газети та ще понад вісім років – Конотопської міськрайонної. За станом здо-

ров'яредакторство довелося залишити, а от із журналістикою не поривав – певний період ще працював на радіо й телебаченні.

І весь час Іван Пилипович займався живописом, фотографією. Все більше й більше прилучався і до красного письменства. Першою «ластівкою» була книга у співавторстві з Д. Гриньком про людину, сильною духом, письменника Панаса Кочуру. Це він, Кочура, в історичному романі «Із іскри – полум'я» писав: «Жива людина тим і багата, що в неї завжди щось є: слід, залишений на дорозі, якою ходив; тепло, що його віддав людям; дерево, посаджене власними руками й вирощене з любов'ю до природи. Бо в цьому наше безсмертя». Іван Корнющенко (всі ми знаємо, що писав цю книжку саме він, хоч і вийшла за двома підписами), яскраво розповів про цю дивовижну людину. Адже життя Панаса Федоровича Кочури, який мешкав у Кролевіці, а потім – у Києві, по праву вважається подвигом. Більше чотирьох десятиліть, прикутий тяжкою хворобою до ліжка, він залишався в літературному строю. Створював змістовні романи, повісті й оповідання, котрі виховували й виховують у читачів почуття до прекрасного, любов до землі-матінки, вчать нас бути мужніми, чесним, відданими Батьківщині.

Іван Корнющенко, мешкаючи в Кролевіці, мав з ним дружні стосунки, часто навідувався до старшого товариша. І то не випадково, бо в обох долі – надто складні, навіть трагічні.

Та важливо й те, що обидва літописці нашого краю зуміли піднятися над труднощами, що виникли на їхньому життєвому шляху. Запам'яталися мені слова з книжки «Панас Кочура» (Київ, «Молодь», 1975): «Коли минули перші напади розпачу, крізь туман забуття, що обволікав свідомість, прорвалася думка: жити й творити. Нелегка то була путь до ясної мудрості, адже недуга псувала настрої, навівала тугу, тривожні відчуття».

Читаючи ці рядки, я подумав: певною мірою вони є автобіографічними. Адже Іван Пилипович, як нерідко буває, не впау у розпач, а, як і Панас Кочура, «переплавляв тягар хвороби і тривоги у художні образи». А ще – інтенсивно взявся писати про творчих людей, особливо про письменників, доля яких пов'язана з нашими краями. Мужність, героїзм, талант стали важливими темами у творчості письменника і журналіста Івана Корнющенка. Невдовзі після «Панаса Кочури» побачила світ його книжка «Співець грозової юності» про поета-підпільника

Федора Швіндіна, дитинство і юність якого пройшли в селі Андріївка Роменського району. Після закінчення семирічки він працював у редакціях газет на Сумщині і в Києві, а в роки війни проводив антинацистську агітацію в Андріївці, за що був заарештований і кинутий до концтабору в м. Хелм (Польща), де і загинув. Посмертно прийнятий до Спілки письменників України за збірку поезій «Грозова юність».

З часом Іван Пилипович видасть ще кілька книг, в яких розповідь про письменників та журналістів, що проявили себе в роки Другої світової. Це, зокрема, «Назавжди лишилися молодими», «Відлуння», «Слово і зброя, мужність і безсмертя» тощо. В останній із них, автор створив чудові літературні портрети про письменників Володимира Аврущенко, Віру Артамонову, Платона Воронька, Петра Гришка, Павла Ключину, Михайла Ларіна, Пилипа Рудя та інших.

У авторській передмові до цієї книжки І. Корнющенко зазначає: «Якось так сталося, що, видавши на Сумщині багато книжок про Велику Вітчизняну війну, яку нині іменують Другою світовою, автори обійшли таку важливу тему, як участь у ній письменників, вихідців із нашого краю. А їх роль теж була важливою, адже майстри художньої літератури і публіцистики фронтових та прифронтових газет нерідко зі зброєю в руках вибігали на лінію вогню і поруч з іншими солдатами відбивали німецько-фашистські атаки».

Безумовно, не лише про фронтовиків – майстрів пера – пише Іван Корнющенко. І в оповіданнях, новелах, у нарисах, і в афоризмах завжди в центрі уваги – людина зі своїми болями й радощами. З новим баченням він підійшов, зокрема, до створення повісті-спогадів «Хай святяться добрих імена» (Конотоп, Харків, 2015), теплим словом згадуючи своїх родичів і земляків. Автор вважає, що «досить зупинятись лише на тих болях, аби викликати в читача важкі спогади, а значить і сльози... Без будь-якої ретуші чи згущення фарб змалював односельців, що особливо виділялись серед найтиповіших і тих окремих індивідів, короті зустрілися в подальшому житті...».

У книжечці «По той бік щастя» (Суми, «Мрія», 2020) наш ювіляр зауважує: «Не тільки хочеться, а також усім єством прагну, аби німотно зупинилось у вчорашньому те, що принижує

землян, а залишилось тільки щасливо – сяюче духовне натхнення, що творить бездоганну і всеосяжну велич Людини». У новелі «Її коса і ...крихти хліба» автор майстерно описує, як Серафима з малолітнім сином переживає голод 33-го, а в повісті «На порозі тихої пристані» йдеться про тяжкий епізод російсько-української війни, що, на жаль, ще й сьогодні триває на Донбасі. А мова в цій повісті йде про дівчину Мирославу, яка успішно закінчила школу і медичне училище, почала працювати в хірургічному відділенні районної лікарні. Вона покохала вчорашнього однокласника Богдана, який працював механізатором. Та ось у її життя увірвалося лихо: чомусь не помирили між собою найрідніші люди. Батько, так і не сказавши куди, поїхав світ за очі, незабаром від тяжкої хвороби померла мати, і лишилась Мирослава як у полі одиноке і байдуже для інших похиле деревце. А тут ще й грянула донбаська війна».

Перед дівчиною виникло питання: що робити далі? А коли по телевізору побачила, як гинуть згорьовані здорові й малі, вирішила, що її місце там – на Донбасі, захищати українську землю від «братських» сусідів. Пішла до військкомату, де пообіцяли задовольнити її прохання, тим більше, що вона – медсестра, а такі люди на війні завжди потрібні. Коли її коханий Богдан дізнався про намір Мирослави, вирішив теж записатися добровольцем. І ось вони вже на фронті, захищають землю України від нападників. «Сталося так, – пише І. Корнющенко, – що в першій день військово-медичної служби Мирослави з різних точок переважно крупнокаліберною зброєю довго тривала російська стрілянина, а захисники українських рубежів відповідали тим же. І в тій громобійній колотнечі новенька, не думаючи про безпеку, прямо-таки вихопила з тріскотливого полум'я пораненого бійця. Коли ж усе стихло, тільки диміли руїни, бородатий командир підійшов до новенької і якимось не по-фронтовому, а побратерському задушевно похвалив.

А ось тижнів через три почула, що має прибути поповнення. Як і душа матері, взагалі кожної жінки, Мирослава одразу відчула: там її радість і втіха... Богдан, хоч і був механізатором, поки що служив не танкістом чи на бронетранспортері, а в піхоті й разом з іншими, переважно обстріляними, нерідко знаходився на передовій. Та особливо далися взнаки кожному бої за Донецький

аеропорт, що тривали не один день і на захоплення якого військові й найманці пускали в хід найсучаснішу потужну техніку, подвоєну живу силу. І, поки тривали безперервні вибухи, Мирослава від хвилювання не знаходила місця. Лише тоді, як все стихало і напівзгнуті бійці поверталися з передової, а Мирослава бачила серед них і Богдана, на серці відлягало те напруження».

Не менш хвилюючим є і ці рядки письменника: «Одного недільного ранку завойовники посилили наступ і відкрили такий шалений вогонь, що довкола за густим димом нічого не було видно. Тільки громоподібні постріли, зловісний повист шрапнелі й тріск зруйнованих дахів та стін сповнювали, здавалося, весь світ. І так – майже дві достопам'ятні години.

Тоді ж, коли хоч відносно втихомирилось, медсанбатівці, котрі були поруч, поповзли вперед. Ось Мирослава, перев'язавши ногу бійця, потягла його в безпечніше місце, а як поклали в машину, так же поспіхом повернулася на рубіж передової. Раптом за двадцять – тридцять метрів побачила, як однополчани несли в накритих, просочених кров'ю ношах чи пораненого, чи вже вбитого товариша. Ривком зробила кілька кроків, а як майже зрівнялася, вигукнула: «Хто?»

Один з них стеновав плечима, а другий відповів:

– Не знаємо. Казали, якийсь новенький.

– Богданчик! – намагалася вигукнути, але тупий клубок так здавив горло, що не могла. Лише широко відкритим ротом хапала закопчене повітря, а воно душило ще дужче і їй здавалося: ось-ось звалиться з ніг. Все ж, як на якусь мить оволоділа собою, підскочила, аби відкинути покривало, їй заступив супроводжуючий:

– Не можна! – затим після короткої паузи співчутливо додав: – Потім, дорогенька. Потім...»

Поховали з почестями Богдана, а Мирослава опісля того вже не могла дивитися на вбитих і поранених. Втрата дорогої для неї людини не давала їй спокою. Прикро їй за те, що мати Богдана звинувачувала дівчину, дорікала найуїдливішими словами. Чого, мовляв, поперлася на той Донбас? Якби сиділа вдома, то й Богдана б не приваблювала. А самій що – слави захотілося чи похизуватися патріотизмом?

Влаштуватися знову в районній лікарні Мирославі не дуже й хотілося, та, як їй сказала однокурсниця Ольга, це не так і просто –

кожна медсестра тримається свого місця. За кордон виїхати – вона просто не могла покинути рідний край із материною і Богдановою могилками. Отоді якось безсонної ночі їй згадала згорьована дівчина, що в сусідньому райцентрі здавна існував жіночий монастир. Пристарій владі його закрили, а коли повіяло свободою, знайшлася колишня монахиня, яка, домовившись із місцевою владою, вирішила все відремонтувати і відкрити наново. Добре все обдумавши, Мирослава вирішила: «Поїду в монастир!»

Автор зазначає, що прибувши до нього, «вона залякла на минулих бідах і на загадково-привабливій святості. А що було в її душі, ніхто не скаже, адже нікому зі смертних не дано докопатись до кожної частинки життєдайного серця, з якого все єство силоміць кликало ЖИТИ!»

В цьому ж творі «На порозі тихої пристані» Іван Корнющенко пише: «Цілком зрозуміло, що після того, як головна героїня цієї повісті вперше переступила поріг монастиря, відбулися зміни в її житті. Будучи від природи добродушною і працьовитою, вона швидко завоювала повагу як посестер, так і настоятельки, котра розуміючи, що роки беруть своє, наперед заповіла управління місце Мирославі. Та поки дівчина жила в рівних умовах з іншими монахинями, встигла багато чого зробити благодійного і в самому монастирі, і в увічненні пам'яті двох найрідніших їй людей. На материній могилі встановила хай і не так дорогий, але хороший пам'ятник, хату подарувала осиротілій і бездомній сім'ї донбаських біженців; хоч і досі не визнавала вини в геройській загибелі Богдана, все ж за біблійним настановами попросила прощення в його матері».

Я з великим задоволенням прочитав книжку «По той бік щастя», особливо ж мене заінтригувала ця повість «На порозі тихої пристані». Тоді ще раз переконався, що про долі людські Іван Пилипович завжди розповідає майстерно, хвилююче. А ще ми знаємо його як невтомного збирача фольклору, літературного краєзнавця, майстра афоризмів, коротких парадоксів. Так у книзі «Чаша мудрості» (Суми, «Мрія», 2018) читаємо крилаті й лаконічні вислови, що виражають глибоку, часом філософічну думку. Їх у книжці багато. Наведу лише один із афоризмів: «Той із початківців, що пише тільки рукою, нічого мудрого чи високохудожнього не створить, а хто пише серцем, розумом і своїми

натхненно-інтелектуальними поглядами, переважно створює прекрасне». Сказано вірно. Іван Корнющенко, ще будучи початківцем, і коли вже став визнаним письменником, створював і створює такі твори, які завжди схвально сприймають читачі і, як він наголосив у передмові до вже згаданої тут «Чаші мудрості»: «хочеться вселити в душу кожного із шанувальників літератури несхитну віру в те, що недалеко той час, коли на полицях книжкових магазинів і загальних та спеціалізованих бібліотек у широкому виборі з'являться багатотиражні, добре оформлені видання не лише зарубіжних, а й саме українських авторів, і цих же повчально-мудрих афоризмів, життєво правдивої прози та хвилюючої, з громадянським звучанням поезії, що сприятимуть не нав'язливому, а всебічно усвідомленому й самозахоплюючому збереженню колоритної рідної мови, високої духовності, примноженню кращих традицій нашого трудолюбивого й талановитого народу». Приємно читати оптимістичні думки, тим більше людини, яка багато чого побачила, пережила в житті та перемогла душевний біль і, як не було важко, вистояла. Отож йому, як нікому, зрозумілі людські долі, те, що твориться в сьогоденні світі. Він переживає за Україну, яка тривалий час знаходиться в економічній і політичній кризі, йому болить те, що й досі триває війна на Сході нашої держави, де люди віддають життя заради того, щоб врешті-решт Україна розбудувалася, а наші діти та онуки дістали змогу жити мирно, щасливо, заможне. Все це добре розуміє досвідчений письменник і журналіст із Конотопа Іван Корнющенко. Розуміє і душею та серцем вболіває за те, аби життя якнайшвидше стало значно кращим. Тоді в нього й народжуються рядки, які не можна читати без хвилювання. Візьмемо хоч би вірш «Гіркі долі» з книжки « По той бік щастя»:

– У дружин тривога щемно тліє
– За ще молодих своїх мужів,
Як повістка – поклик враз розвіє
Їхнє щастя між громів-фронтів.

І в дітей страх завжди на сторожі
За життя надломлених батьків,
Бо снаряд чи куля стоворожі
Можуть вцілить в них і в даль віків.

Наречені тужно заніміють.
Серцем побиваючись за тих,
Про яких і мріяли, і мріють,
Ніби й зараз горнутья до них.

Тож не дай загинуть комусь, Боже,
Впавши на ріллі чи на скалі.
І ніхто в тім горі не допоможе,
Хоч лишаться в сиротах малі.

Сумський літературознавець Григорій Хвостенко у книзі «Письменники Сумщини – 2005» (Суми, «Мрія») писав: «Помітними віхами в доробку письменника стали книги «Поет пушкінської плеяди» – нарис про життя і творчість Василя Гуманського. «Було, було...» – цікаві бувальщини з життя письменників Сумщини і їх колег, пов'язаних з нашим краєм тощо. На робочому столі І. Корнющенка «дозрівають» нові твори, готуються різноманітні статті для енциклопедій, журналів, збірників. У серці письменника здіймається Слово, щоб і далі славити рідну землю, бути зі своїм народом у наш час».

Він нагороджений трьома медалями, є лауреатом часопису «Журналіст України», премій імені О. Лазаревського та Ф. Швіндіна, йому також присвоєно звання Почесний громадянин Конотопщини, селища Липова Долина.

В одному із буклетів, присвяченого життю, творчості та громадської діяльності Іван Корнющенко взяв за епіграф слова:

І хоч куди б збирався у дорогу,
Візьму порядність, чесне ім'я
І підніму від отчого порога
Своє правдиве й незрадливе «Я».

Таким він залишається і сьогодні – порядним, чесним, правдивим, принциповим, працелюбним. Маючи солідний вік і надто слабке здоров'я, і нині у вирі творчого життя – щороку видає книжки, друкує статті в різних виданнях. І цілком доречно наприкінці навести його крилатий вислів з книги «За віком – вік» (Суми, «Мрія», 2019): «Живу, поки працюю і борюсь». Так є і насправді. Тож і побажаємо нашому ювілярові міцного здоров'я, довголіття, гострого пера, нових книг, творчого натхнення і всіляких гараздів!

Нікітін В.Г.

**Медицина Конотопщини в період
активного реформування: особливості медичних
реформ в двох головних лікарнях міста Конотоп
у 1963–1977 роках**

*Каждый должен возделывать свой сад
и делать это как можно лучше.
Если это удается, то никакие мировые пертурбации
не будут оказывать серьезного влияния*

Вольтер

Історія медицини Конотопщини, починаючи з 1867 року – це історія становлення і розвитку, злетів і падінь, співпраці і конкуренції двох головних лікарень – міської (центральної районної) і залізничної (відомчої).

1963-1977 роки в цьому процесі визнані фахівцями як період особливо активного реформування, успішного розвитку і найвищого визнання. У 1963 році стартувала загальнодержавна медична реформа, головною метою якої було наближення медичної допомоги сільському населенню до рівня міського.

У 1972 році розпочалась медична реформа в залізничній лікарні ст. Конотоп. Реформа переросла в галузеву реформу медицини залізничного транспорту країни. Головною метою цієї реформи було збереження подальшого пріоритетного розвитку лікарні, фактично її порятунок від реорганізації в медико-санітарну частину.

Дві медичні реформи абсолютно різні за мотивами, способами і учасниками виконання, характером підтримки і фінансовим забезпеченням були успішно проведені, стали зразком для інших медичних закладів, завершилися створенням передових лікарень нового типу.

Замість міської лікарні з'явився потужний комплекс «Центральна районна лікарня» – обласна школа передового досвіду, база практичної підготовки лікарів за Програмою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) з питань надання медичної допомоги сільському населенню [1, 162–168].

Відділкова лікарня ст. Конотоп першою в системі медичних закладів залізничного транспорту країни постала як заклад нового типу – центр лікувально-профілактичної і організаційно-методичної допомоги залізничникам, членам їх сімей і прикріпленому населенню. Як ініціатор реформи, лікарня визнана «Школою передового досвіду по впровадженню медичної реформи на залізничному транспорті» [2, 37–38]. Заклад уникнув реорганізації і отримав вагомні перспективи для подальшого розвитку.

Особливістю даного повідомлення є те, що воно базується як на матеріалах наукового дослідження, проведеного автором під керівництвом провідних вчених – організаторів охорони здоров'я, докторів медичних наук, професорів В.Ч. Бржеського і Л.Г. Лекарева в 1965–1975 роках, так і на офіційних документах, протоколах, особистих записках в щоденниках, що відтворюють невідомі раніше факти і події, в тому числі ставлення окремих учасників (влади, медиків) до процесу реформування двох головних лікарень міста.

Велінням долі, автору судилось за прямими посадовими обов'язками взяти на себе весь тягар проведення медичних реформ у міській і залізничній лікарнях: з 1963 по 1972 рік автор, як перший заступник головного лікаря по медичному обслуговуванню сільського населення району, очолював основний об'єкт реформування, з 1972 року – як головний лікар залізничної лікарні ст. Конотоп, для якої медична реформа стала єдиним порятунком від скорочення, а фактично від закриття.

Отже, про суть, мотиви в тому числі таємні, подробиці виконання і результати двох медичних реформ медицини Конотопщини, що відбулися понад 50 років тому, але не втратили актуальності і сьогодні, сучасники мають можливість дізнатися з перших вуст. Акцентуючи увагу на невідомих раніше обставинах проведення різних по формі, змісту і умовах медичних реформах міської і залізничної лікарень, автор одночасно надає відповіді на найбільш поширене запитання: «А навіщо нам знати про це сьогодні?».

У 1963 році відповідно до Постанови ЦК КПРС і Кабінету Міністрів СРСР від 14 січня 1960 року №58 «О мерах по дальнейшему улучшению медицинского обслуживания и охраны здоровья населения» розпочалась загальнодержавна медична реформа. Загального плану і програми вирішення завдання не було. Кожен регіон мав виконувати рішення, виходячи з місцевих умов.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

Медицина Конотопщини на старті реформи мала особливі умови у зв'язку з наявністю відомчої залізничної лікарні і 12-ти самостійних медичних закладів в місті, зареєстрованих як окремі юридичні особи.

Станом на 1963 рік в місті Конотоп на 60 тисяч жителів під керівництвом міського відділу охорони здоров'я (зав. Неоніла Данилівна Терещенко) працювали 12 самостійних медичних закладів:

1. Міська лікарні (гол. лікар Антоніна Миколаївна Лижина);
2. Дитяча лікарня (гол. лікар Поліна Леонтіївна Павлова);
3. Тубдиспансер (гол. лікар Іда Григорівна Лапа);
4. Шкірвендиспансер (гол. лікар Григорій Васильович Фролов);
5. Онкодиспансер (гол. лікар Анатолій Олександрович Шипрук);
6. Станція швидкої допомоги (гол. лікар Марія Іванівна Новак);
7. Міська СЕС (гол. лікар Терентій Йосипович Волков);
8. Дитячий тубсанаторій (гол. лікар Тамара Тимофіївна Ярошенко);
9. Стомат. поліклініка (гол. лікар Тамара Опанасівна Мусієнко);
10. Медико-санітарна частина КЕМЗ (гол. лікар Олена Миколаївна Коворотна);
11. Друга міська (інфекційна) лікарня (гол. лікар Надія Опанасівна Барзилович);
12. Зубопротезна лабораторія (зав. Марія Федорівна Островська).

Загальне число ліжок – 380, забезпеченість – 63, 3 на 10 тис. жителів. Загальне число лікарів – 76, забезпеченість – 12, 6 на 10 тис. жителів.

У Конотопському районі на 86 тисяч жителів під керівництвом районного відділу охорони здоров'я (зав. Микола Григорович Ярошенко) працювали: 8 дільничних лікарень і 8 амбулаторій, 29 фельдшерсько-акушерських пунктів, 9 колгоспних пологових будинків, кістково-туберкульозний санаторій, районна СЕС, селищна лікарня в смт. Дубов'язівка. Загальне число ліжок – 275, забезпеченість 31, 9 на 10 тис. жителів; число лікарів – 20, забезпеченість 2, 3 на 10 тис. жителів.

На Конотопському відділку Південно-Західної залізниці на 14 тисяч працюючих працювали 5 самостійних медичних закладів: лікарні на станціях Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський, Бахмач і Щорс. Загальне число ліжок – 210, забезпеченість – 150 на 10 тис. жителів; лікарів – 67, забезпеченість – 47, 8 на 10 тис. жителів.

Диспропорції були настільки явними і разючими, що не помічати їх далі було неможливо.

Що могла з цим зробити держава? Побудувати в селах нові лікарні і забезпечити їх лікарями? Для цього треба було спочатку збудувати нові села... До того ж і в містах-райцентрах ситуація з матеріальною базою була не набагато кращою.

Тому і була «придумана» медична реформа, яка офіційно задекларувала «наближення медичної допомоги жителям села до рівня міської», а фактично означала переведення міських лікарень в ранг районних (сільських) і об'єднання їх із сільськими закладами охорони здоров'я в один єдиний комплекс. Таким чином, сільська медицина офіційно (статистично) відразу ставала більш потужною, вирівнювалась по показникам забезпеченості ліжками і лікарями з міською.

Практично всі райони Сумської області, в т.ч. і міста Суми і Шостка, виконали цю медичну реформу одним розчерком пера – перейменували міські лікарні в центральні районні, ліквідували посаду завідувача районним відділом охорони здоров'я, назвавши її «першим заступником головного лікаря ЦРЛ по медичному обслуговуванню населення району», залишивши все на попередніх місцях.

Те ж саме зробила і головний лікар Конотопської міської лікарні Лижина А.М. В наказі №94 від 15. 04. 1963 року значилось: «Конотопскую межрайонную переименовать в Конотопскую центральную районную больницу. Заменить круглую печать, штамп и другое ... » [3, 80].

Можна було рапортувати «нагору» про виконання мед. реформи, хоч насправді в житті все залишилось, як і було. До того ж все всіх влаштувало: показники забезпеченості ліжками і лікарями жителів села суттєво покращились, всі залишились на своїх посадах, населення про медичну реформу взагалі нічого не чуло.

Хто ж чи що змусило провести на Конотопщині справжню медичну реформу?

Початок зробив завідувач Сумським відділом охорони здоров'я (ВОЗ) С.Х. Абраменко (22.09.1902–21.09.1968). Як досвідчений керівник-ветеран (зав. ВОЗ 1954–1968 рр.) він чудово розумів цю «паперову реформу» і хотів щось змінити по справжньому. Для цього потрібен був приклад, на якому можна було б вчити і «підтягувати» інших. Він обрав Конотопщину.

За його ініціативою відбуваються кадрові зміни: головним лікарем Конотопської ЦРЛ призначається Ярошенко М.Г., який тривалий час працював завідувачем Конотопським райздороввідділом, а на його місце стає фактично випускник Харківського інституту – Нікітін В.Г. Розрахунок був на те, що саме такий сплав досвіду і молодості зможе дати позитивний результат – два амбітних керівника захочуть проявити себе.

Перші враження від знайомства з сільськими лікарнями були вкрай негативними. Я не міг уявити собі, що так може бути: у приміщеннях, збудованих ще за часів земства, без води і каналізації, з пічним опаленням, без будь-якого обладнання надавалась медична допомога хворим роздачею таблеток, перев'язками і харчуванням. Лікар і хворі були вкрай здивовані, коли я пішов на огляд. Раніше, коли приїздив Ярошенко М.Г., він ішов до голови колгоспу, просив допомогти завести паливо, відремонтувати приміщення, «підкинути» продукти харчування тощо. Ніхто з району ніколи не оглядав хворих.

Враження від матеріальної бази і від лікувального процесу були настільки гнітючими, що я вирішив відмовитись від посади і подзвонив С.Х. Абраменко. Він не став переконувати мене, а запропонував поїхати в лікарню с. Бочки: там лікар хворіє, якщо це мене влаштує, «замініте його».

Лікарню в с. Бочки досить давно очолював заслужений лікар УРСР П.І. Заболотний (1895–10.XII.1964). Познайомившись, він запропонував: «Ви любите збирати гриби?». Я ніколи цього не робив, і він пообіцяв навчити.

Поїхали в ліс під хутір Вовчик. Порфирій Іванович дійсно дуже професійно знався на зборі грибів. Відбулася дуже відверта розмова, я розповів йому і про свої побоювання, і про неприємні враження від побаченого... Несподівано він сказав: «Якщо ми вже тут, оглянемо багатодітну (більше 10 дітей) сім'ю, що залишилась жити тут одна. Колись тут був цукровий завод поміщика Черепова, я тут починав працювати фельдшером».

Зайшовши в звичайну сільську хату, де крім печі, стола і двох стільців та соломи на полу нічого не було. Доволі молода жінка в армійській шинелі майже на голе тіло штопала дитячу одягу. Я здивувався: «А де ж діти?». Вона, посміхнувшись, відповіла: «Да тут вони... Ану вилазьте!». Із соломи почали з'являтися голенькі,

розовенькі, міцненькі дітки... «Скільки їх? Чи всі здорові?» – запитав Порфирій Іванович. – «А що з ними станеться? Вони на природі – загартовані...» – відповіла мати, обминувши перше питання – називати число дітей вона вважала «поганою прикметою».

Вийшли з хати і довго йшли мовчки... Порфирій Іванович, згадуючи своє дитинство, сказав: «А нас було тринадцять... Залишився я один...». Потім, взявши мене під руку, підвів ризику: «Ви все бачили, самі народились на селі, там живуть Ваші батьки... Хто допоможе цим людям? Що робити відомо – нема кому робити. Ви молодий і розумний... Спробуйте подати приклад, у Вас все вийде... Сергій Харитонович покладає на Вас велику надію, не розчаруйте його, він дуже хороша людина. Я теж буду за Вас вболівати...». Не вимагаючи відповіді, попрошався як з рідним сином. Невдовзі Порфирія Івановича не стало...

Так досвідчені ветерани охорони здоров'я без адміністративного тиску, м'яко діючи на почуттях відповідальності, патріотизму і амбіціях молодого лікаря, не залишили йому вибору – погоджуватись чи ні. Уміли-таки ветерани працювати з кадрами!

Пообіцявши підтримку, вони спонукали молодого керівника кинути виклик «Системі», довести на власному прикладі, що покращити медичну допомогу жителям села можна і в цих умовах. За моїм проханням С.Х. Абраменко надав можливість ознайомитись з багатьма передовими медичними закладами країни. Запозичений досвід став солідним підґрунтям для складання плану і програми реформування медицини Конотопщини. За допомогою мого наукового керівника професора В.Ч. Бржеського відбулися зустрічі з провідними вченими-організаторами охорони здоров'я країни: академіком В.Д. Беляцьким (м. Мінськ), професором Л.Г. Лекаревим (м. Вінниця), професорами В.Л. Дерябіною і І.М. Случанко із Всесоюзного науково-дослідного інституту соціальної гігієни і організації охорони здоров'я ім. М.О. Семашко (м. Москва), які відкоригували документи, надали свої рекомендації, запропонували спеціально розроблену методичку для вивчення захворюваності населення. Програма і план, складені за підтримки поважних вчених під егідою ВНДІ ім. М.О. Семашко, затверджені Сумським відділом охорони здоров'я, були схвально прийняті і підтримані владою Конотопського району і колективом лікарні. Залучення до їх виконання стало престижним для кожного лікаря-спеціаліста, і це було особливо важливим.

Вирішальну роль у цьому, як не дивно, відіграла наявність конкурента – залізничної лікарні. Існування поряд лікарні на 100 % укомплектованої кадрами, із 100 % фінансуванням, а головне – з навантаженням на персонал у 3-4 рази менше, що дозволяло займатись науковими розробками, завжди викликало відверту заздрість і невдоволення у лікарів міської лікарні. В інших районах області такої ситуації не було. До того ж головний лікар залізничної лікарні, будучи Головою постійної комісії з охорони здоров'я при Міській Раді, викликав головного лікаря міської лікарні на засідання комісії, вимагав звіти, ставив запитання, критикував на сесіях Ради. Морально це пригнічувало, викликало бажання звільнитись від такої «опіки», стати повноправним головним лікарем міста і району.

Цього можна було досягти двома способами: 1) знищити конкурента або зменшити його до таких розмірів, за яких він не мав би суттєвого впливу і не міг розвиватись; 2) покращити матеріальну базу і якість роботи центральної районної лікарні до такого рівня, який був би вище за конкурента.

Не маючи прямого впливу на залізничну лікарню, ставка була зроблена на другий варіант – її треба «переплюнути», перегнати. Звідси випливає парадоксальний висновок: якби не було залізничної лікарні з її пріоритетним розвитком, Конотопська ЦРЛ була б такою як центральні районні лікарні в м. Шостка чи м. Суми. У головного лікаря Ярошенко М.Г. і лікарів міської лікарні не було б мотиву залучатися до плану і програми реформування, якими б прекрасними вони не були. І що б я зміг зробити сам? Отже, конкурент потрібен. Це добре стимулює розвиток. Незалежно від того, як він буде називатись, його потрібно не знищувати, а розвивати. Проблема стосується і сьогодення (прим. автора).

Ви б бачили, як змінились лікарі районної лікарні вже після першого етапу реформування, коли шість відділень і служб лікарні стали обласними школами передового досвіду! Пригнічені ще вчора почуттями меншовартості і безнадії, вони розправили плечі, гордо і впевнено виступали перед учасниками семінарів як наставники і вчителі, причетні до великої справи. Ще вчора вони відмовлялись їхати на село, готові були не тільки повернути 10 крб. «районних», а ще й доплатити, щоб не робити цього. А вже сьогодні вони демонстрували результати виїздів: профог-

ляди, відбір хворих на диспансерний нагляд і на планову госпіталізацію у відділення ЦРЛ, практичне навчання і передача досвіду сільським медикам, великий пласт співпраці з населенням, санітарно-освітня діяльність і таке інше.

Якщо раніше на науково-практичних конференціях у ролі вчителів виступали лікарі залізничної лікарні, то, починаючи з 1965 року, ситуація кардинально змінилась. Моральні стимули виявились значно сильнішими за непродуману і мізерну матеріальну винагороду.

Подробиці процесу реформування міської лікарні, його результати, роль і значення викладені в монографії «Захворюваність міського і сільського населення і перспективи розвитку охорони здоров'я в сільському районі» [3, 245 с.] та окремих наукових працях, зокрема в статті «Медична реформа 1963 року в Конотопському районі Сумської області» [4, 80–88].

В даному повідомленні звернемо увагу лише на деякі узагальнюючі висновки:

1) За роки реформування (1963-1977 рр.) був досягнутий найвищий за всю історію медицини Конотопщини рівень медичного обслуговування сільського населення. В 1974 році комплекс Конотопської ЦРЛ перейшов тисячний рубіж за числом ліжок і двохтисячний – за кількістю працюючих, став недосяжним за потужністю для інших лікарень області. Число відвідувань лікарів зросло з 5,6 до 7,8 на 1 життя в рік у місті і з 1–2 до 5,1 на 1 сільського жителя. Відсоток сільського населення в стаціонарних відділеннях ЦРЛ зріс з 8,1% до 39,3%. Фактична забезпеченість ліжками (з урахуванням жителів села в закладах міста) склала 116, на 10 тис. міських жителів і 108,6 на 10 тис. сільських, тобто практично вирівнялась. Завдання медичної реформи було втілено в життя [3, 85].

2) В 1966 році на базі Конотопської ЦРЛ, сільських дільничних лікарень с. Дептівка і с. Кошари, фельдшерсько-акушерських пунктів сіл Крупське і Карабутово за участю провідних вчених інституту ім. Семашко М.О. (м. Москва) проходить виїзний семінар слухачів міжнародних курсів за Програмою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) по організації медичної допомоги сільському населенню [1, 162-168].

3) Виступаючи на підсумковому семінарі організаторів охорони здоров'я Сумської області 6-7 грудня 1967 року, заві-

дувач обласним відділом охорони здоров'я, Заслужений лікар УРСР С.Х. Абраменко, зокрема, сказав: «Завдання медичної реформи не тільки виконані, а і перевиконані. Завдяки творчим ініціативам молодого керівника В. Нікітіна створений сучасний «мозковий центр» лікарні. Відбулося не механічне перейменування закладу, а народження зовсім іншої, нової структури з новими формами і методами роботи, з новим науковим стилем управління. Створена лікарня нового типу – приклад для інших мед. закладів не тільки області і країни. Медицина Сумщини ще ніколи не знала такого високого, на рівні Всесвітньої організації охорони здоров'я, визнання. Міністерство охорони здоров'я СРСР, високо оцінюючи внесок в медичну реформу В. Нікітіна, присвоїло йому почесне звання «Відмінник охорони здоров'я СРСР» [5, 1–2]. Головний лікар сільської дільничної лікарні с. Кошари Вахніна Олександра Хрисантівна, як керівник обласної школи передового досвіду по обслуговуванню сільського населення, була нагороджена Орденом Трудового Червоного Прапора. Головний лікар Конотопської ЦРЛ Ярошенко Микола Григорович був нагороджений орденом «Знак Пошани».

Краще спрацювали для адміністрації районної лікарні матеріальні стимули. Заробітна плата головного лікаря і, відповідно, адміністративно-управлінського персоналу напряму залежала від числа лікарських посад (за кожні 10 посад оклад підвищувався на 10 крб.). Це і стало поряд з амбіціями головним мотивом до ліквідації самостійності спеціально перерахованих нами дванадцяти окремих медичних закладів з послідуючим переведенням їх в ранг відділень центральної районної лікарні. Провернути цей масштабний масив ліквідації міг лише Ярошенко М.Г. – досвідчений, амбітний адміністратор з безмежною довірою і підтримкою як районної, так і міської влади. Заручившись підтримкою завідувача міським відділом охорони здоров'я Терещенко Н.Д., під гаслом медичної реформи він розпочав паралельний процес ліквідації медичних установ міста, як юридичних осіб. Остаточо він завершився у 1977 році передачею тубдиспансеру і тубсанаторію до складу ЦРЛ і ліквідацією міського відділу охорони здоров'я та виключенням навіть строчки в місцевому бюджеті на фінансування медицини. Досить дивно, але міська та обласна Ради народних депутатів, як і жоден орган державної влади, абсолютно

відсторонено спостерігали і ніяк не відреагували на цю унікальну ситуацію. Ні м. Шостка, ні м. Суми, і взагалі ніхто так не робив. Зате народився новий, найпотужніший в області медичний заклад – «Конотопська центральна районна лікарня», який на багато років вперед забезпечив собі пріоритетне положення як в області, так і в м. Конотоп, обігнавши за потужністю залізничну лікарню ст. Конотоп більш як удвічі.

Залізнична лікарня, цей останній, тринадцятий самостійний медичний заклад, який протягом більше 100 років тримав першість і знаходився на недосяжній висоті за рахунок переваг і пільг відомства, продовжував працювати. Ніхто б навіть не наважився на його ліквідацію, якби колектив закладу несподівано сам не загальмував його розвиток і не поставив себе на межу виживання, чим і зробив безцінний подарунок конкуренту.

1965–1972 роки залишились в історії медицини міста, як період занепаду залізничної лікарні, яка, не зважаючи на 100% фінансування за потребою, загальмувала і зупинилась в своєму розвитку, постала перед проблемою: «Бути чи не бути?»

Обставини, деталі і версії трагічних подій, що відбувались у ці роки в колективі лікарні і за його межами, ще й досі залишаються нерозкритими. Іноді вони подавались як звичайна конкурентна боротьба між поліклінікою і стаціонаром за лідерство, адже до 1951 року це були окремі самостійні медичні заклади зі своїми керівниками.

Найпоширенішою версією була та, що новопризначений молодий начальник Конотопського відділку залізниці Олійник Б.С., зблизившись із завідувачем поліклінікою Овчаренко А.М., вирішив призначити його на посаду головного лікаря замість Певзнера Н.М., якому у 1965 році виповнилось 60 років. Проти такого рішення виступала міська влада і Лікарська Служба Південно-Західної залізниці. В колективі розгорнулась спочатку закулісна, а потім і відкрита міжгрупова боротьба представників ворогуючих підрозділів: стаціонару і поліклініки. Мова йшла не про те, хто запропонував кращу концепцію розвитку закладу, а про те, хто буде ким керувати.

Захопившись боротьбою, колектив втратив керованість, пропустив медичну реформу 1963-1967 років і опинився на межі закриття. Зверніть увагу: все почалось не з того, що колектив став

погано працювати, а тоді, коли він перестав бути монолітним, справжнім. Це вже потім до чисто суб'єктивних факторів додалися досить вагомі, на мій погляд, об'єктивні причини: розвиток лікарні вже давно стримувала вкрай обмежена матеріальна база, відсутність необхідних приміщень, особливо в первинній амбулаторно-поліклінічній ланці, яка повинна була брати на себе до 80% всього об'єму медичної допомоги. Натомість, малопотужна поліклініка розміщувалась в дев'яти кабінетах старого міського вокзалу.

В архівах лікарні збереглися офіційні звернення головного лікаря Певзнера Н.М. і колективу лікарні до керівництва Конотопського відділку залізниці (Олійник Б.С., Мешков М.О.) про необхідність поліпшення умов поліклініки. Звернення залишились без відповіді.

У 1969 році відбулися серйозні зміни в законодавстві про охорону здоров'я, які обмежували право відомства встановлювати власні нормативи числа ліжок, лікарів та іншого медперсоналу [6, 10].

Лікарня зіткнулась з надзвичайно складною проблемою: новостворена у 1963–1967 роках Центральна районна лікарня заявила про своє право на обслуговування всього населення міста, залишивши для залізничної лікарні лише 11 тисяч працюючих залізничників. Штат лікарні був розрахований на 33 тисячі жителів, це означало – дві третини працюючих підлягали скороченню. Головний лікар Певзнер Н.М. замість того, щоб вирішувати питання, розпочав господарським способом будувати приміщення для терапевтичного відділення, яким завідувала його дружина, і приміщення для неврологічного відділення, де працював він сам. Це ще більше ускладнило ситуацію. Наскільки гострою була атмосфера в колективі, можна судити хоча б по тому, що за ці роки лікарню перевіряли вісімнадцять комісій з різних інстанцій, а чисельні збори колективу продовжувались до другої години ночі.

Завідувач поліклінікою Овчаренко А.М., маючи підтримку начальника відділку залізниці Б.С. Олійника, своєю поведінкою і різкими необдуманими висловлюваннями типу: «Я заставляю это бидло пахать на меня» об'єднав проти себе весь колектив.

Міська влада, як компроміс, погодилась на заміну головного лікаря, але не на Овчаренко А.М.: посаду зайняв представник стаціонару, секретар партійної організації лікарні Неровня М.І.

Не маючи відповідного досвіду і підготовки, не отримуючи підтримки керівництва залізниці, він не зумів вгамувати пристрасті і запропонувати колективу фаховий вихід із кризової ситуації, що продовжувала загострюватися.

Як оптимальний варіант, керівництво залізниці (Олійник Б.С.) погодив з міською владою реорганізацію закладу в медико-санітарну частину виключно для 11 тис. працюючих залізничників (на зразок МСЧ заводу КЕМЗ для 12 тис. працюючих). Це влаштовувало владу і відомство (менше видатків) і заодно вирішувало проблему поліклініки, яка переходила в приміщення скорочених стаціонарних підрозділів. Завідувач поліклініки механічно ставав головним лікарем новоствореної МСЧ. Колектив запізно зрозумів, що лікарню може захистити і зберегти лише він сам. Так рухнув міф про те, що «лікарня – це невід’ємна ланка залізничного конвеєру і залізниця завжди про неї подбає». Так було протягом 100 років до 1965 року.

З цього часу в історії лікарні розпочався новий етап розвитку – перехід від відомчого статусу до напівдержавного, невизначеного (матеріальна база на балансі відомства, а фінансування з державного бюджету з поступовим зменшенням 50% до 30% від потреби). Розпочалась гостра конкурентна боротьба між районною і залізничною лікарнею за сфери впливу і, перш за все, за число закріпленого населення.

Був взятий курс на оптимізацію (читай скорочення) залізничної лікарні і початком цього процесу мала стати її реорганізація в МСЧ. Залізнична лікарня ст. Конотоп, в якій на той час було 185 ліжок і 367 чоловік персоналу, в т.ч. 56 лікарів, мала скоротитись до 10 лікарів і 84 чоловік персоналу. Розуміючи, що таке завдання провести головному лікарю Неровні М.І. не під силу, міська влада (МККПУ і міська Рада) вольовим рішенням, в порядку партійного доручення, направляє на посаду головного лікаря залізничної лікарні Нікітіна В.Г., який протягом дев’яти років працював першим заступником головного лікаря Конотопської ЦРЛ і мав успішний досвід реформування міської лікарні у 1963–1970 роках.

Не будучи в захваті від такого рішення, колектив залізничної лікарні був змушений погодитись, враховуючи високий рівень теоретичної і практичної роботи нового керівника. Так у 1972 році вперше в історії медицини Конотопщини на посаду головного ліка-

ря був призначений фахівець з найвищим рівнем теоретичної (аспірантура) і практичної (вища категорія) підготовки за спеціальністю «Організація і управління охороною здоров'я» [7, 277].

1972 року розпочався новий період діяльності закладу, що ввійшов в історію медицини Конотопщини як період особливо активного реформування, успішного розвитку і найвищого визнання. Відомості про те, як вирішувалась доля подальшого існування залізничної лікарні з 1972 року сьогодні, коли її історія зробила черговий виток, можуть бути особливо корисними. Ми вперше розкриваємо таємниці, деталі і мотивацію подій, в основі яких був порятунок лікарні від фактичної ліквідації.

Порада мого наставника – головного лікаря Конотопської ЦРЛ М.Г. Ярошенка була досить конкретною: «Ти повинен зруйнувати це вороже, «зміне кубло». Ми їм покажемо, хто тут головний!». Після призначення, моїм новим керівником став начальник Лікарсько-Санітарної служби Південно-Західної залізниці Георгій Якович Протасов. Його порада була дещо іншою: «Не спішіть... Зараз головне – зупинити потік скарг, а далі видно буде...».

Знайомство з колективом залізничної лікарні, розмови з ветеранами (Логвин Л.Г., Бондарець А.В., Шевченко Г.Д., Вороною І.А., Пепловським Й.Й., Феллер М.П., Сатановським А.П., Кобелевою З.В., Торопцевою Л.І та ін.), восьмирічний успішний досвід реформування районної лікарні підігріли амбіції: «Я знаю, я вмію, я зможу не розвалити цей заклад, а, навпаки, зробити його передовим, зразковим».

На реорганізацію лікарні в медико-санітарну частину (МСЧ) мені міська влада дала максимум 2–3 роки. Отже, саме в ці часові рамки мала завершитись задумана власна медична реформа. Проводити її треба було непомітно під гаслом реорганізації, інакше ті, хто чекав МСЧ, почали б писати скарги і всі плани будуть зірвані. Для втілення плану в життя необхідно було отримати підтримку на найвищому рівні – в Головному санітарному управлінні Міністерства шляхів сполучення СРСР.

В грудні 1972 року разом з начальником Лікарської служби Г.Я. Протасовим ми виїхали в Москву на зустріч до начальника ГоловСанУпру Мельника С.Ф. Вислухавши мої пропозиції, він повів нас до заступника Міністра МШС, який задав мені два питання: «Тобі що, мало влади в одній лікарні? Скільки це буде

коштувати?». Стало, вочевидь, зрозумілим, що медицина для нього – це щось таке далеке і не дуже потрібне. Звертаючись до Мельника С.Ф., він підвів ризику: «Місцева влада просить допомогти – ми допомагаємо, вважає, що лікарня непотрібна – закриваємо, навіщо нам зайвий тягар на бюджеті? Зайдіть до начальника планово-фінансового відділу, він вам розкаже скільки ми витрачаємо на нашу медицину».

Крах наших планів і надій настільки приголомшив нас, що ми вже не хотіли ні до кого йти. Протасов Г.Я. ні до кого не звертаючи, зауважив: «А всі вважають, що залізнична медицина купасться в грошах...».

Начальник планово-фінансового відділу МШС Степан Митрофанович Степанець виявився нашим земляком і, навіть, моїм далеким родичом. Може саме тому він терпляче і уважно вислухав нас, але нічого не пообіцяв, так як це питання треба вирішувати особисто з Міністром, тим більше, що йому була команда зверху: «не розвивати, а упорядковувати (читай скорочувати) занадто розширену мережу медичних закладів». Ось таким провальним було моє перше знайомство з керівництвом відомчої системи медичних закладів. Системою управляли залізничники, а не медики, вони не хотіли нас слухати, а якщо і слухали, то не розуміли чого ми хочемо.

Своїми гнітючими враженнями від поїздки я поділився із науковим керівником по дисертаційній роботі, доктором медичних наук, професором Вітольдом Чеславовичем Бржеським, який порадив підготувати наукову статтю з пропозиціями по проблемі реформування залізничної медицини для головного Всесоюзного журналу «Советское здравоохранение», який був виразником лінії ЦК КПРС в медичній галузі.

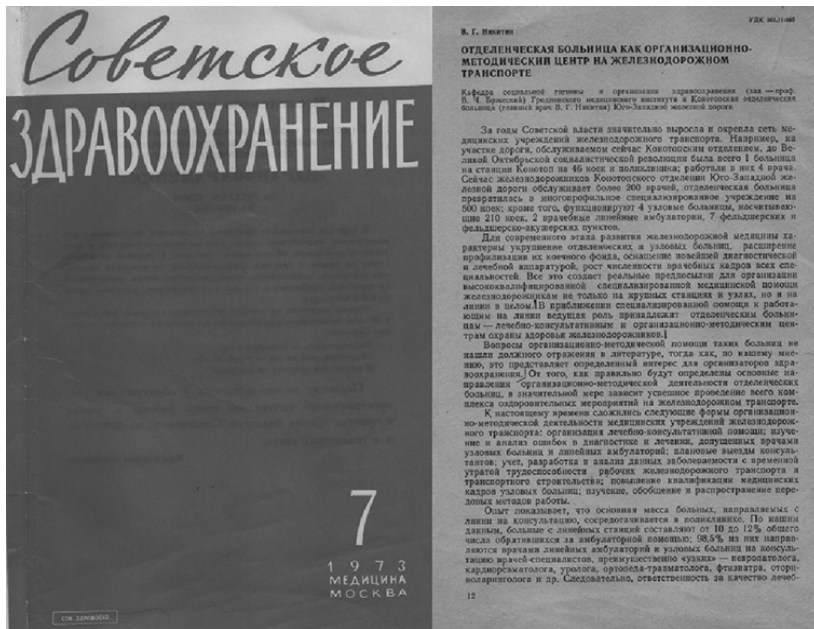
Така стаття «Отделенческая больница как организационно-методический центр на железнодорожном транспорте» з викладенням суті медичної реформи на залізничному транспорті і перспективах подальшого розвитку медичної галузі 19 лютого 1973 року була направлена в редакцію журналу, а потім опублікована в №7 (рис. 1) [8, 12-14].

Стаття викликала переполох у Міністерстві шляхів сполучення. Пролунав дзвінок від начальника Лікарської служби Протасова Г.Я.: «Ну і кому ви завадили! Нас викликають в Мос-

кву на засідання колегії МШС, де будуть слухати питання про медицину. Буде сам Міністр! Мені начальник залізниці Кривonos П. Ф. вже сказав писати заяву, а мені ще рік до пенсії...».

На розширену комісію МШС 5-6 вересня 1973 року були викликані начальники Медичних служб всіх залізниць країни, головні лікарі ведучих лікарень, директор ВНДІЗМ (Всесоюзний науково-дослідний інститут залізничної медицини), запрошені: представник Міністерства охорони здоров'я СРСР, журналісти видань «Медицинская газета» і «Гудок», журналу «Советское здравоохранение», мій науковий керівник професор В.Ч. Бржеський.

Нічого доброго від колегії ми не чекали, а тому їхали з Протасовим Г.Я. як в останній раз перед стратою. Вів Колегію знайомий нам заступник міністра, хоч Борис Павлович Бещев (Міністр МШС СРСР з 1948 по 1977 роки) сидів поруч. Доповідав начальник лікувально-профілактичного відділу Главку Герман Вікторович Соколов. Зокрема, він сказав «Головний лікар із Конотопа пропонує шлях порятунку своєї лікарні шляхом реформування всієї галузі. Таких лікарень по країні багато. Чи потріб-

Стаття В.Г. Нікітіна в журналі «Советское здравоохранение», 1973р. [8].

но йти нам цим шляхом? Главк вивчає...». Тобто поки що ні «за», ні «проти». І тут заступник міністра задає питання вже мені: «А скільки часу ви працюєте на залізничному транспорті?». Питання явно дискредитаційне: я працював лише один рік, виходило, що «курчата вчать курицю» [9].

І тут піднімається проф. В.Ч. Бржеський, в руках тримає листа і зауважує: «В руках у мене рецензія заступника міністра охорони здоров'я СРСР Сафронова А.Г. на кандидатську дисертацію В.Г. Нікітіна «Заболеваемость населения и перспективы развития здравоохранения в сельском районе». Вона складається із одного запитання: «Яке відношення має головний лікар залізничної лікарні до сільської охорони здоров'я?». Я вже переслав цю рецензію секретарю ЦК КПРС Суслову М.І. з приміткою, що навіть на погану дисертацію треба написати професійну рецензію. Так що ми будемо обговорювати: персональну справу В. Нікітіна чи проблеми медицини залізничної галузі?». В залі повисла «гробова тиша».

Цим скористалась представник МОЗ СРСР, професор Дерябіна Валентина Лукінічна і спокійно додала: «Я була в Конотопі на чолі з групою слухачів міжнародних курсів за Програмою ВООЗ. В.Г. Нікітін представив нам унікальний досвід реформування сільської охорони здоров'я району. Зараз це школа передового досвіду. Ми впевнені, що, підтримавши програму реформування, яку пропонує В.Г. Нікітін, залізничники тільки виграють. Ви нічого не втрачаєте, зробивши на базі лікарні школу по впровадженню нової системи медичного забезпечення залізничників і членів їх сімей. Вас підтримає МОЗ СРСР, партійні і радянські органи на місцях. Я впевнена до залізничної ст. Конотоп ми ще не раз будемо звертатись за передовим досвідом». Напруга в залі спала. Пропозицію В.Л. Дерябіної про школу на базі лікарні підтримав директор ВНІЗГ проф. Прохоров А.А.

Несподівано втрутився міністр Б.П. Бещев. Звертаючись до Протасова Г.Я., він запитав: «А що думає з цього приводу Петро Федорович (П.Ф. Кривоніс – начальник Південно-Західної залізниці з 1950 по 1980 рр)?». Протасов Г.Я. відповів: «Петро Федорович був у лікарні, він підтримує головного лікаря». Міністр, кивнувши головою, несподівано для всіх заявив: «Тоді і ми підтримаємо. Я пам'ятаю, як у 1952 році конотопці просили збудувати дитячу лікарню... Дійшли до Й.В. Сталіна... Ми збудува-

ли». Звертаючись до мене: «Працює?». Я відповів: «Дитяча лікарня і пологовий будинок – кращі в місті». «І що ти там зараз хочеш будувати? Поліклініку?». І вже до начальника планово-фінансового відділу Степанець С.М. – «Нехай буде, для твоїх земляків пам'ять буде... Подаруй цьому «будівельнику» годинника від міністра. Зараз мало таких, хто хоче будувати...».

На цьому засідання колегії закінчилось. Всі вітали мене як «героя-переможця дня» так, начебто і не ігнорували годину тому. Залізнична лікарня ст. Конотоп як організатор галузевої медичної реформи системи організації медичної допомоги на залізничному транспорті, була затверджена практичною базою (школою) по втіленню нової концепції розвитку і таким чином була врятована від фактичного закриття. Це була, безумовно, перемога! Натомість Протасов Г.Я., як досвідчений керівник був налаштований скептично: «Не радійте! Це тільки слова і «галочка» на папері. Відпишіться до журналу «Советское здравоохранение» (читай до МОЗ і ЦК КПРС) і все на цьому може закінчитись. Ви впевнились, що доля вашої лікарні в принципі нікого не хвилює... Не розповідайте про успіх в лікарні – у Овчаренко А.М. гарні стосунки в Головному санітарному управлінні. Ще невідомо як до цього поставиться начальник відділку залізниці Олійник Б.С. – зайві клопоти йому ні до чого. Продовжуйте працювати так, ніби нічого не сталося...».

Я не знав усіх нюансів ситуації зсередини і тому не розумів чому, здавалось би, такі прості і зрозумілі пропозиції щодо покращення організації медичної допомоги залізничникам і членам їх сімей, проживаючим на лінійних станціях (а їх була більшість), зустріли такий шалений опір «Системи».

Проблемою номер один, як завжди, були гроші. Залізнична медицина створювалась для працюючих на залізниці, потім до них добавились пенсіонери-залізничники, згодом члени їх сімей і, нарешті, за рішенням місцевих органів влади – прикріплене населення.

Склалась парадоксальна ситуація, коли за кошти залізничників утримувались і розвивались медичні заклади, що надавали медичну допомогу населенню, на яке держава виділяла кошти територіальним медичним закладам. Наприклад, 13,5 тисяч жителів смт. Ворожба отримували медичну допомогу в залізничній лікарні; залізничників серед них було лише 1,4 тисячі чоловік.

Медичні заклади Південно-Західної залізниці, на якій працювало 90-100 тисяч чоловік, надавали допомогу 367 тисячам різних категорій населення, що суттєво обтяжувало бюджет відомства. Не маючи підтримки і порозуміння з МОЗ (Міністерством охорони здоров'я), Міністерство шляхів сполучення вирішило зупинити подальший розвиток відомчої медицини, розібратись що треба утримувати, а що можна скоротити чи передати МОЗ. Ось звідки питання заступника міністра: «Скільки це коштуватиме?» і подальше уточнення: «Просьте допомогти – допомагаємо, вважають, що треба скоротити – скорочуємо!». Така була загальна негласна установка Міністерства шляхів сполучення СРСР.

У керівництва Головного санітарного управління (Главсанупр) спрацьовував інстинкт самозбереження: будь-яке об'єднання медичних закладів означало скорочення їх числа, а значить скорочення апарату управління, яке могло дійти і до самого верху. Для них важливо було заявити: «Під нашим управлінням 10 тисяч медичних закладів!» Яких – великих чи малих, це вже нікого не цікавило. Для залізничників і членів їх сімей медична реформа була суттєвим покращенням, а для апарату управління – загрозою для існування. Ось чому «Система» так противилась будь-яким новаціям... Міністр Б.П. Бещев заявив: «Будемо підтримувати...». Що він мав на увазі, кого підтримувати: головного лікаря чи його реформу? Все повисло в повітрі. Треба було шукати компроміс, запевнити вищий орган управління в тому, що медична реформа нічого поганого їй не принесе.

28.02.1974 р. на зборах колективу залізничної лікарні за підсумками 1973 року начальник лікувально-профілактичного відділу Лікарської Служби залізниці Борис Данилович Мойсеєв озвучив рішення колегії МШС і, відповідно, Головсанупру:

1) Залізнична лікарня ст. Конотоп як ініціатор визначена практичною базою по впровадженню галузевої медичної реформи на залізничному транспорті;

2) Рішенням МШС (міністр Б.П. Бещев) поліклініка на ст. Конотоп включена в план капітального будівництва на 1974 рік;

3) Наказом міністра Б.П. Бещева головний лікар залізничної лікарні ст. Конотоп Никітін В.Г. нагороджений іменним годинником.

Фактично ці рішення означали: 1) залізнична лікарня врятована від закриття; 2) зроблений перший крок до народження лі-

карні нового типу – експериментальний зразок якої ми повинні були продемонструвати.

Озвучивши рішення, Б.Д. Мойсеев виступив із промовою, яка досить чітко віддзеркалювала ситуацію і стала, на жаль, останнім його публічним виступом (невдовзі Б.Д. Мойсеева не стало, прим. автора):

«Вперше за 7 останніх років я їхав до вас зі змішаним почуттям радості від того, що лікарня врятована і сорому за те, що це зробили не ми. Як ми могли, корифеї залізничної медицини, Лікарська Служба і Голованупр так легко піти на поводу бажання однієї людини і погодитися на реструктуризацію лікарні в медико-санітарну частину, розуміючи, що це фактично ліквідація закладу? Як сталось, що молодий керівник з чужої лікарні, направлений зруйнувати, знищити зарозумілого конкурента виявився і більш мудрим, і більш патріотичним?

Не виконуючи партійне доручення, узгоджене на всіх рівнях керівниками залізничного відомства, він кинув виклик «Системі» і дуже ризикував. На кону стояли і партквиток, і кар'єра, і дисертація, і подальше життя. Соромно зізнатись, але ми були впевнені, що він програє. Виклик на колегію МШС – це як на суд, там переможців не буває. Сталось Диво – молодий керівник сподобався міністру. Мені дуже тривожно за вас... Чи зрозуміли ви, що кожен із вас винен в тому, що своєю поведінкою ви поставили свою лікарню на край прірви? Чи зрозуміли ви, що ця лікарня окрім вас нікому не потрібна? Чи зрозуміли ви, як просто зруйнувати заклад без будь-яких об'єктивних причин, з пристойною матеріальною базою, на 100% укомплектований кадрами і 100% фінансуванням?

Достатньо зруйнувати колектив, розбити його на ворожі табори. Вам просто дуже пощастило – небеса подарували вам справжнього рятівника. Проїшов лише рік, а скільки чудових справ зроблено! Своїми діями молодий керівник вчить нас як треба любити свою лікарню. Як мудро вчинив він, повернувши в колектив керівника-ветерана, організувавши цей дуже важливий захід примирення і прощення. Чи міг він це не робити? Інші ж не роблять... Він виправив вашу помилку. Не повторюйте помилок. Претендент виїхав, але виросте інший. Не думайте, що все так просто – попереду ще багато боротьби за лікарню, але поки ви будете як одна сім'я – лікарня житиме.

Вами заявлена реформа медицини на залізничному транспорті, будівництво закладу нового типу. Ви знаєте, що ви будете? Ні, і ми не знаємо, і Главк теж не знає. План і Програма тільки в голові вашого нового керівника. Ми знаємо, що він успішно провів реформу районної лікарні, але то була загальнодержавна, спущена і підтримана владою, а тут влада в стороні спостерігає і буде радіти кожній вашій помилці. Він посмів нас вчити!

Підтримав міністр... А що він підтримав: молодого керівника чи його медичну реформу? – Невідомо, всі побоялись уточнити. Тепер чекають, що робитиме далі ваш головний лікар. Перетворень за рік маленьких і великих багато: від каштанової алеї, що сподобалась П.Ф. Кривоносу, від упорядкування відповідей персоналу по телефону (ніби дрібниця, а приємно) до створення «Системи планування, «Комплексної системи роботи з кадрами», впровадження демократичного стилю управління, зустрічі з ветеранами і народження нової традиції «Посвята в медики». Хочеться вірити, що у вас попереду ще багато унікальних нововведень. Я бажаю вам успіхів на цьому шляху. Ви повинні успішно завершити цей унікальний експеримент галузевої медичної реформи на залізничному транспорті і стати прикладом для інших» [10].

Цей виступ Б.Д. Мойсеева розставив всі крапки над «і», остаточно схилив колектив лікарні на бік нового керівника. Швидкими темпами створюється заклад нового типу – центр лікувально-діагностичної і організаційно-методичної допомоги залізничникам, членам їх сімей і прикріпленому населенню, підтриманий всіма лікарнями Конотопського відділку Південно-Західної залізниці. П'ять лікарень на станціях Конотоп, Ворожба, Щорс, Бахмач і Хутір-Михайлівський стали працювати як єдиний лікувально-профілактичний комплекс, обслуговуючи 58 тисяч жителів. Нагадаємо, що безпосередньо в м. Конотоп проживало біля шести тисяч залізничників, штати залізничної лікарні були розраховані на 33 тисячі жителів. Отже, замість скорочення з'явилась перспектива збільшення потужності майже вдвічі.

Фактично, заново почала створюватись амбулаторно-поліклінічна ланка на лінійних станціях: відкриваються фельдшерсько-акушерські пункти на ст. Воронізка, Кролевець, Заруцькому вапняному заводі, Макошино; лікарські амбулаторії і здоров'я пункти на ст. Глухів, при технікумі транспортного будів-

ництва, локомотивному і вагонному депо; відкривається шкільно-дошкільне відділення, а з ним фельдшерські пункти при СПТУ-4 і СПТУ-8; будуються і розширюються поліклініки на станціях Бахмач, Ворожба, Хутір-Михайлівський.

Проводиться широкий комплекс робіт по зниженню захворюваності працюючих з тимчасовою втратою працездатності. В результаті лікарня стає переможцем Всесоюзного огляду-конкурсу з цього питання. В лікарні починають працювати «Школа професійної підготовки кадрів» для адміністративно-управлінського персоналу, для лікарів, для медсестр і молодшого медичного персоналу. Заклад виступає ініціатором і активним пропагандистом почину «Працівникам залізничного транспорту – відмінне медичне обслуговування!». Створюється «Система по впровадженню наукової організації праці і раціоналізаторства», Групи НОТ в підрозділах лікарні об'єднує «Рада НОТ», відкривається «Інформаційно-аналітичний відділ лікарні». Лікарня стає місцем розробки і впровадження наукової організації праці, нових форм і методів роботи чисельних починів трудового колективу і впевнено виходить на передові позиції в рейтингу медичних закладів системи Міністерства транспорту.

У 1976 році «Відділкова лікарня ст. Конотоп» за рішенням Головного санітарного управління Міністерства транспорту СРСР визначена Всесоюзною галузевою школою передового досвіду з питання «Організація і управління охороною здоров'я». Наказом Міністра транспорту СРСР № 763 В.Г. Нікітіна нагороджено знаком «Почесному залізничнику» [11, 38].

Виступаючи на підсумковій Медичній Раді у 1976 році Начальник Лікарської Служби Південно-Західної залізниці Г.Я. Протасов відмітив: «Звання «Почесний залізничник присвоюється за особливі заслуги в розвитку залізничного транспорту. Особливою заслугою колективу залізничної лікарні ст. Конотоп на чолі з молодим головним лікарем є те, що він в короткий термін провів складну медичну реформу системи організації медичної допомоги залізничникам і членам їх сімей, започаткував нову концепцію пріоритетного розвитку медицини залізничників. Тисячі медичних закладів, взявши за приклад досвід «Школи професійної майстерності В.Г. Нікітіна», отримали друге дихання. Підсумки роботи закладу за 1972–1976 роки – яскрава демонстрація

медичній галузі всієї країни справедливості тези про те, що: «Лікарня працює так, як працює головний лікар» [13].

Таким чином, дві досить популярні в свій час медичні реформи, проведені в медичних закладах різної форми власності, в складних умовах протистояння, але на високому професійному рівні, завершилися однаково успішно з утворенням лікарень нового типу, знаних в медичному світі, вивели медицину Конотопщини на найвищий рівень професійного визнання, забезпечили її пріоритетний розвиток на майбутнє.

Джерела та література

1. Нікітін В.Г., Нікітін С.Ю. Медицина Конотопщини – база практичної підготовки лікарів за Програмою всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). *Конотопські читання. Збірник публікацій за результатами Конотопських читань*. – Конотоп. – Х., 2015. – Вип. VI. – С. 162–168.
2. Бугаєнко В.В., Луняк С.М., Терех М.І., Нікітін С.Ю. Медицина і здоров'я населення в наукових працях В. Г. Нікітіна – лікаря, науковця, історика і краєзнавця (до 50-ти річчя наукової і краєзнавчої діяльності). *Конотопські читання: зб. наук. праць (гол. ред. Верба Н.П.)*. – Ніжин: ПП Лисенко ММ. 2017. – Вип. VIII.
3. Нікітін В.Г. *Захворюваність населення і перспективи розвитку охорони здоров'я в сільському урайоні*: дис. канд. мед. наук – Вінниця, 1975. – 245 с.
4. Нікітін В.Г. Медична реформа 1963 року в Конотопському районі Сумської області. *Конотопські читання: зб. наук. праць за розмовами читань*. – Донецьк: Ноулідж, 2013. – Вип. IV. – С. 80–88.
5. Абраменко С.Х. З виступу на семінарі організаторів охорони здоров'я Сумської області. – Конотоп. – 6–7 грудня 1967р. – С. 1–2.
6. Закон СССР от 19.12.1969 N 4589-VII «Об утверждении Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о здравоохранении». Ст. 10 (Развитие сети здравоохранения и их размещение должно осуществляться исходя из установленных нормативов МОЗ).
7. Нікітін В.Г., Терех М.І., Нікітін С.Ю. Лікарі-уродженці міста Конотоп і Конотопського району (повіту), яким присвоєно почесне звання «Заслужений лікар України». *Конотопські читання: зб. наук. праць (гол. ред. Верба Н. П.)*. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2019. – Вип. X. – С. 259–281.
8. Никитин В.Г. Отделенческая больница как организационно-методический центр на железнодорожном транспорте. *Советское здравоохранение* – М., 1973. – С. 12–14.
9. Соколов Г.В. З виступу на колегії Міністерства Шляхів Сполучення СРСР. Протокол колегії. – М., 5–6 вересня 1973 р.
10. Мойсеев Б.Д. З виступу на зборах колективу залізничників лікарні ст. Конотоп. Матеріали зборів. 28.02.1974 р.
11. Наказ Міністра транспорту СРСР №763 від 30.07.1976 р. «Про нагородження Головного лікаря ВЛ ст. Конотоп В.Г. Нікітіна знаком «Почесному залізничнику».

12. Бугаєнко В.В., Луняк Є.М., Терех М.І., Нікітін С.Ю. Школа професійної майстерності В.Г. Нікітіна (досвід успішного функціонування унікальної «Комплексної системи управління багатопрофільним медичним закладом»). *Конотопські читання: зб. наук. праць (зол. ред. Верба Н. П.)*. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2019. – Вип. ІХ. – С. 38.

13. Протасов Г.Я. З виступу на підсумковій Медичній раді. *Протоколи Медичної Ради Лікарської Служби Південно-Західної залізниці*. – К, вересень 1976 р.

Нікітін В.Г., Терех М.І., Нікітін Ю.В.

Медицина Конотопщини 100 років тому: трагічні втрати 1917–1922 років

*Тот, кого уже нет, продолжает жить
между нами в своих идеях,
в своих делах, своим примером.*

К.А. Тімірязєв

Дана праця – це перша спроба надати максимально об'єктивний аналіз роботи медичних закладів Конотопщини в особливо важкі, перші 5 років після земської медицини у 1917–1922 роки, посилаючись як на архівні документи, так і на свідчення ветеранів -медиків-свідків і активних учасників тих подій.

Наукове дослідження історії медицини Лівобережної України, зокрема її потужного регіону Конотопщини від зародження до сьогодення засвідчило, що період 1917–1922 років був особливо важким: в умовах громадянської війни і обвальної руйнації економіки різко зросла епідемічна захворюваність, розпочалась епідемія тифу, що призвела до чисельних трагічних жертв серед населення і медичних працівників.

Уявлення про масштаби тифозної епідемії в Чернігівській губернії, в складі якої перебував і Конотопський повіт, ми можемо вибірково судити з офіційних даних губернського народного відділу охорони здоров'я лише за один 1920 рік – на плямистий (висипний) тиф захворіло 61 650 осіб, на черевний – 10 920, на поворотний – 11 703 особи. До 10% із числа захворілих померли (1, арк. 5). У 1919 році захворюваність була ще більшою (2, арк. 20).

Тривалість і перебіг тифозної епідемії, загальне число захворілих і померлих жителів міста Конотоп і Конотопського

повіту в тому числі медичних працівників наразі і сьогодні залишаються невідомими.

Справа в тому, що існуючі відомості про діяльність медиків в ці роки вкрай обмежені, а ті, що є, насичені заполітизованими цитатами і міфами. Джерела радянських часів представляють ситуацію, як правило, таким чином що:

1. Облік і звіти про роботу медичними працівниками не велись, так як «було не до того».

2. Земські лікарі у 1917–1922 роках саботували і дезорганізували роботу медичних закладів.

3. Земська медицина залишила у спадок дуже слабку, недобудовану систему охорони здоров'я, і становлення радянської медицини розпочалось фактично з нуля.

4. Приборкати епідемію тифу вдалося лише завдяки новоствореній радянській системі охорони здоров'я.

Достовірність вказаних тверджень з висити 100-річчя виглядає дещо сумнівною, вимагає уточнень і роз'яснень.

В умовах громадянської війни, розрухи, голоду і холоду медичним працівникам дійсно важко було вести облік і звіти про роботу, але як виявилось, вони його все таки вели. Незважаючи на те, що за свідченнями завідувача Конотопським повітовим відділом охорони здоров'я (Уздравом) Зіновія Григоровича Лисенко «все дела Уздрава у 1919 году были эвакуированы в Москву и оттуда архив не был возвращен. « (3, с. 7). Нам вдалось відшукати деякі унікальні документи, які проливають світло на стан охорони здоров'я Конотопщини в ті часи (31, 32; 3, с. 113–177).

Безцінні відомості надали ветерани-медики, що працювали на той час в різних медичних установах Конотопщини: земський лікар Яків Федорович Горбач (1890–1969) – працював у тифозному бараці, заразився і сам захворів; Марія Григорівна Слюсаренко (1889–1970) лікар медичної дільниці, лікувала хворих на тиф дітей і сама захворіла; Ревека Яківна Перелюбська (1900–1978) – фельдшер тифозного бараку міської лікарні; Йосип Йосипович Пепловський (1895–1964) фельдшер залізничної лікарні у 1919 році; Олександр Олександрович Росновський залізничний лікар у 1919–1923 роках, працював з хворими на тиф, заразився і захворів сам; Порфирій Іванович Заболотний (1895–1964) – фельдшер Батуринової лікарні у 1920 році; Микола

Степанович Шарпило (1894–1968) бухгалтер залізничної лікарні у 1919–1923 роках та інші.

Привертало увагу те що, навіть через 50 років, незважаючи на похилий вік і нові умови життя, вони всі з великою обережністю називали факти і імена побоюючись «сказати лишнее». Дотримуючись обіцянки, автор посилається на їхні свідчення лише частково, віддаючи перевагу офіційним документам.

Результати наукового дослідження історії медицини в Конотопському повіті до 1917 року, на противагу міфам, засвідчили, що земська медицина Конотопщини залишила у спадок досить потужну, набагато кращу за інші регіони, матеріальну базу, укомплектовану практично повністю професійними кадрами (4, с. 117).

В місті Конотоп, на 30 тисяч населення, працювало 5 (п'ять) лікарень і ряд амбулаторних закладів:

1. Земська повітова на 60 ліжок – 2 лікаря, 3 фельдшера, 19 сестер милосердя, всього 47 чоловік персоналу.

2. Залізнична лікарня на 46 ліжок з трьома відділеннями – хірургічним на 20 ліжок, акушерським на 18 ліжок і терапевтичним на 8 ліжок. Працювало 5 лікарів, 3 фельдшера, 20 сестер милосердя, всього 64 чоловіки персоналу.

3. Лікарня при в'язниці на 8 ліжок.

4. Приватна лікарня Ф.Д. Сухомлина на 6 ліжок.

5. Лікарня при єврейській общині на 6 ліжок.

6. Міська медична дільниця з амбулаторією.

7. 26-та медична дільниця з амбулаторією на станції Конотоп.

8. 5 фельдшерських пунктів, в т. ч. цілодобовий при Головних залізничних майстернях і при снарядному заводі.

Крім того, в місці працювала сітка приватних, вільнопрактикуючих лікарів, військових лікарів при лазареті та військових у відставці, лікарів при учбових закладах, акушерок (повитух) і зубних лікарів, 4 приватних аптеки, де працювали 9 фармацевтів.

Конотопський повіт з населенням біля 120 тисяч чоловік був розбитий на 10 лікарських дільниць. Під контролем лікарів працювали 71 фельдшер, у тому числі 28 фельдшерів, що завідували самостійними фельдшерськими пунктами у великих селах.

В повіті працювали 6 лікарень: Батурицька та Рубанська на 15 ліжок, Красно-Колядинська, Курилівська, Голінська та при Дубов'язівському цукровому заводі – кожна на 6 ліжок. При них

працювали 4 акушерки і 20 повитух, чотири приватних аптеки (Батурин, Дмитровка, містечко та село Бахмач).

Разом вся мережа медичних закладів міста Конотоп і Конотопського повіту у 1917 році залишила у спадок радянській медицині: 11 лікарень на 180 ліжок і 310 чоловік медичного персоналу в тому числі – 38 лікарів, 86 фельдшерів, 52 сестри милосердя, 24 акушерки і бабок-повитух, 11 фармацевтів, 47 чоловік обслуговуючого медичного персоналу і понад 50 чоловік господарчо-технічного персоналу.

За мірками того часу це була потужна, чітко організована, доступна і кваліфікована медична допомога населенню, яка дала об'єктивні підстави видатному земляку-історичу О.М. Лазаревському ще раніше зробити такий висновок: «В настоящее время всякий обыватель имеет полную возможность обращаться за пособием к врачу или фельдшеру и не лечится только тот, кто не хочет» (5, с. 78).

За свідченнями лікарів-ветеранів і завідувача Конотопським повітовим відділом народної охорони здоров'я (Уздравом), бувшого земського лікаря Кошарської медичної дільниці З. Г. Лисенко: «У 1917–1918–1919 годах народное здравоохранение было продолжением земской медицины и первые три года все усилия были направлены для сохранения существующих больниц и дисциплинирования персонала, который был деморализован частыми сменами правления (Украинская Центральная Рада, Гетьманат, Директория и УНР), а Конотоп – как узловой железнодорожный центр перенес все перевороты гражданской войны. У звіті Уздрава вказано: «Лишь в середине 1919 года лихорадочно начали организовывать новые учреждения, создавать новые должности, имея в виду принцип всесторонней медицинской помощи» (3, с. 3).

Сучасники словосполучення «нове учреждение, новые должности» розуміють так, що це створювались (будувались) нові заклади, яких раніше не було. Насправді ж в процесі націоналізації і переводу медичних закладів у державну власність, існуючі раніше установи просто переіменувались: земська повітова лікарня стала називатись «I-ша Народна лікарня (районна)», інфекційний барак – «II Народна лікарня», дитяча лікувальниця – «III Народна лікарня». Приватна аптека Якова Вундерліха після націоналізації стала називатись – «Советская аптека № 24»; приватна аптека Степана Постолова – «Советская аптека №25»;

залізнична аптека ст. Конотоп – «Советская аптека №26; Сиротский дом – «Дом ребенка» і т.д.

Після захоплення міста в серпні 1919 року денікінцями, було повернуто назви на попередні. Лише в кінці листопаду 1919 року відбулось перше засідання повітового військово-революційного комітету, де завідувачем відділу був призначений Смоліч. Наразі вже 6 грудня 1919 був створений повноцінний відділ охорони здоров'я в складі: Мовчаренко (не медик) – зав. відділом, лікарі В.О. Хімуля, Л.Б. Єпштейн, А.Л. Мартов, М.В. Елфімов, О.М. Карловський, О.С. Будзилевич, Є.З. Зімелева, Медуницька. Лікар Хімуля В.О. очолив I Народну лікарню, лікар Будзилевич О.С. – II Народну лікарню, лікар Мартов А.Л. – III Народну лікарню. При лікарнях працювали фельдшери: Соловійов І.В., Касик В.Б., Макаренко М.Р. Перелюбська Р.Я., Бурмак Й.М., Березовский, Міцевич, Левінська Є.І., Коновалов Є.М., Лютий Д.А.

На медичних дільницях в Конотопському повіті працювали лікарі Зімелева Є.З., Гафт Я.М., Окерблом Л.М., Лашкевич Л.М., Бржеський Ч.Л., Бржеська (Костенецька) Л.А., Мелещенко С.В., Гаврилова О.В., Любославова Н.С., Гафт Н.В.

Відбувається знову перейменування лікарень і аптек.

Медицина Конотопщини на протязі 1917–1918–1919 років являючись продовженням земської медицини, фактично залишилась некерованою і повністю залежною від місцевих умов і обставин. На долю саме земських медиків і випали тяжкі випробування 1917–1922 років.

Медики-ветерани прояснили ситуацію: всі земські медичні установи продовжували працювати і в 1917-1922 роках. Не хотіли націоналізуватись і переходити в загальнодержавну власність приватні і вільнопрактикуючі лікарі, тому саме з ними і йшла боротьба, як із «саботажниками».

Вирішальне значення для роботи лікувальних установ мав загальний стан життя. Пожовклі архівні документи та очевидці тих днів повідомляють приголомшливі відомості із життя і побуту населення. Розруха голод і холод стали найнебезпечнішими ворогами. За офіційними даними місто Конотоп забезпечувалось продовольством на 30%, а повіт на 5%, паливом місто забезпечувалось на 60%, повіт – на 40%. В установах підтримувалась температура в взимку не вище 8-10 градусів (6, с. 35).

Досить часті зміни влади привели до того, що лікарні були розграбовані: медикаменти, білизна, інструментарій, продукти харчування, а частково і медичний персонал кожен раз «реквізовувались» відступаючими військовими формуваннями.

Летальність серед хворих перевищувала 40%. Найчастішим ускладненням був «голодний набряк», що спостерігався у 60% всіх захорювань (7, с. 65).

У 1918 році повіт охопила епідемія «испанской болезни». За свідченнями очевидців, «хворих було дуже багато – хворів кожен третій і дуже багато померли». Про те, що ситуація була складною свідчить звернення місцевої влади до керівництва Чернігівської губернії про направлення «санітарного загону для допомоги в боротьбі з епідемією» (8, с. 4). Нагадаємо, що пандемія «іспанки» забрала життя понад 50 млн. чоловік планети, в тому числі були і тисячі конотопців.

У цьому ж 1918 році в сусідніх з Конотопом селах Веселому та Матюхіне були зареєстровані перші випадки холери на Україні, які швидко поширились на Шосткінському пороховому заводі, а потім і в Глухівському та Конотопському повітах. З 08 липня по 15 грудня 1918 року офіційно було зареєстровано 3090 холерних хворих, з яких 1905 чоловік померли (9, с. 124).

Аналізуючи тифозну епідемію 1919-1922 років, ряд авторів (С.Н. Игумнов, Е.А. Вагнер, О.О. Росновський) відмічають: «Первые случаи заболевания сыпным тифом появились уже в конце 1918 года. Эта первая волна грозной эпидемии в феврале-марте 1919 года достигла весьма высокого уровня, чтобы после летнего спада, к осени, а затем и на весь 1920 год разбушеваться с ужасающей силой» (10, с. 134).

Результати нашого дослідження свідчать, що випадки захворювань на тиф реєструвались на Україні в т.ч. і на Конотопщині і в попередні роки, зокрема, навіть, у «благополучному» 1913 році у Конотопському повіті було: висипного тифу 61 випадок, поворотного тифу 5 випадків, черевного тифу 873 випадки, що становило відповідно 4, 2, 0, 3, 60, 2 на 10 тисяч населення. (по Україні – 11, 2, 3, 3, 38, 2).

Для земських медиків хвороба на тиф, на відміну від невідомої «іспанки» була добре знайомою: достатньо приборкати переносчика хвороби – вошу, дотримуватись чистоти, кип'ятити білизну і «ворог» відступав.

На жаль, саме ці, здавалось би такі прості заходи, виявились недоступними в умовах громадянської війни і розрухи.

Санітарно-епідемічний стан повіту погіршувався з кожним днем. Подвір'я, вулиці, будинки і квартири буквально потопали у смітті та бруді. Асенізаційний обоз, що складався із трьох бочок не встигав вивозити нечистоти навіть з установ.

Потік переселенців і біженців із голодуючих губерній завдяки залізниці щодня приносив до Конотопа тисячі людей. Завідувач Конотопським Уздравом доповідав: «В Конотопе ежедневно на железной дороге снимается несколько десятков больных с голодающих губерний. Городские лечучреждения не в состоянии вместить все возрастающую волну больных, необходимы срочные меры к увеличению коек.» (11, с. 117).

Досить швидко приміщення залізничного вокзалу, перон і навколишня територія заповнились так званими «мішочниками» – людьми характерною ознакою яких був мішок із власними речами і суцільна завшивленість.

Для сучасників, які на щастя, бачили вошей хіба, що на малянку, важко уявити собі реальний стан завшивленості в роки тифозної епідемії 1919–1922 років.

Ось як про це розповідав, а потім опублікував залізничний лікар О.О. Росновський у спогадах «Тяжолые годы»: «Завшивленость населения была невероятной. Проходя в период громадного скопления мешочников по перону вокзала я неоднократно буквально чувствовал под ногами треск раздавливаемых вшей.

В один из служебных приездов в Киев мне пришлось ехать трамваем. Одновременно со мной в переполненный вагон влез какой-то старик в грязно-сером пальто. Когда я пригляделся, то увидел, что пальто было черного цвета, а «серость» зависела от безчисленных вшей, ползавших по нему. Поразительней всего, что никто из окружающих не обращал на это, никакого внимания...

Все мы, медроботники, возвращаясь с работы в обязательном порядке искали вшей на своем платье и, как правило, их обнаруживали.

Что мы могли предоставить такому нашествию вшей? За отсутствием топлива бани не работали, мыла не было, даже в больнице, мы вынуждены были ограничиваться вывариванием и проглаживанием горячим утюгом личных вещей больных» (10, с. 140).

Залізничний вокзал, переповнений «мішочниками» став першим масштабним вогнищем тифозних захворювань. Залізнична лікарня незважаючи на всі складнощі «прикрита» відомим і впливовим лікарем і громадським діячем Рубісовим М.К., протягом 1917–1918 років продовжувала працювати, як центр хірургічної допомоги в регіоні, виконуючи до тисячі складних операцій на рік. В хірургічному відділенні на 20 ліжок працювали лікарі-хірурги Рубісов М.К. і Широков М.С., в акушерському відділенні на 18 ліжок працювали лікарі-акушери Семенов Н.А. і Олех М.В., в терапії на 10 ліжок працював лікар Широкович М.М. – бувший земський лікар Конотопського повіту.

Всі приміщення хірургічного комплексу, збудованого у 1907 році по проекту архтектора Нікітіна А.М. за кращими європейськими зразками, і відповідали вимогам хірургії того часу, і зовсім не були пристосовані для лікування інфекційних хворих.

Рубісову М.К., як депутату II Державної Думи Російської імперії (1907–1912 рр.), члену Центральної Ради України деякий час вдавалось переконувати часто змінюючу владу в неможливості госпіталізації в лікарню хворих на тиф.

В лютому 1919 році сталась подія, яка залишила серйозний, негативний вплив на розвиток медицини Конотопщини. За свідченням земського лікаря Горбач Я.Ф. і бухгалтера залізничної лікарні ст. Конотоп Шарпило М.С. «Серед білого дня, на очах персоналу і хворих, прямо в операційну ввірвались люди зі зброєю, вимагаючи від лікаря Рубісова М. К. забрати «мішочників» із вокзалу, а коли він відмовив, обізвали його «саботажником», жорстоко побили і непритомного витягли за ноги на подвір'я, на мороз і покинули помирати. Персонал і хворі дивились із вікон на нерухоме тіло лікаря, якому ще вчора цілували руки за спасіння, на якого молились як на божество, але від страху ніхто не кинувся допомогти. У кожного була своя правда, але правда у людей зі зброєю виявилась сильнішою. Ніхто більше не бачив лікаря ні мервим ні живим. « Як стало відомо через багато років, його забрав і виходив священик, але і там його знайшли і 09 червня 1919 року Рубісов М.К. був розстріляний Бахмацьким НКВС. Лікарю було лише 53 роки.

Через деякий час, після трагічної події, в лікарню стали звозити «мішочників» з залізничного вокзалу і знятих з потягів.

Лікар-хірург залізничної лікарні Пепловський Й.Й. згадував: «Після закінчення фельдшерської школи в Києві, я був направлений на стажировку по хірургії в залізничну лікарню ст. Конотоп, яка славилась саме хірургічною діяльністю. Те, що я побачив мене вразило: в хірургічній будівлі, де тільки можна, в коридорах, підвалі, на горищі і навіть, в операційній всюди лежали у власному одязі, на мішках, на підстильці із соломи, в перемижку чоловіки, жінки і діти – хворі на тиф, з високою температурою, без свідомості. Місцем «люкс» вважався підвал – там була котельня ... Яка вже тут хірургія? І я записався до армії».

Ось так, в одну мить, перлина хірургічної допомоги, Конотопський «Храм Милосердя» був зруйнований і перетворений в склад голодних, холодних, безпомічних хворих. Переляканий медичний персонал не підготовлений до роботи в таких умовах, не маючи необхідних матеріалів і навичок, заражався і хворів сам, не в змозі допомогти іншим. Кожен вечір обоз вивозив трупи померлих «мішочників».

Трагічно завершилась доля першого в місті акушерського відділення, розташованого на II поверсі залізничної лікарні в ізольованому блоці з окремим персоналом, що мало б забезпечити зараження від інфекційних хвороб. На жаль, попри всі обмеження у відділенні відбувся спалах тифозної інфекції, захворіла акушерка і шість породіль. Одна жінка померла. Це була Олександра Микитівна Нікітіна, 30 років, дружина майстра-мідника Головних залізничних майстерень, мати неповнолітніх 5 дітей. Лікар-акушер Семенов Микола Олександрович наполіг на закритті відділення і пішов працювати в амбулаторію. Звільнились лікарі Олех М.В., Широков М.С., Леонов О.Д.

Смерть медичних працівників на робочому місці стала звичайним явищем. Губернська надзвичайна санітарно-епідемічна комісія відмічала: «Медичний персонал з повною свідомістю свого високого покликання твердо стоїть на своєму посту і часто гинуть лікарі, фельдшери, медсестри, санітарки» (30, с. 14).

1919 рік приніс перші трагічні втрати серед медичного персоналу міста Конотоп: працюючи в залізничній лікарні з тифозними хворими – так званими «мішочниками» знятими з потягів на станції Конотоп, заразились і померли 18 медичних працівників лікарні. На жаль, відомості про них розчинились у мороці

часу. Відомо, що в їх числі був і старший лікар Широконовеич Михайло Миколайович – 1879 року народження, закінчив Польський університет у 1902 році. Після проходження військової служби з 1905 року працював земським лікарем, спочатку Курилівської, а потім Голінської медичної дільниці Конотопського повіту. З 1917 року – лікар, а з 1919 року після розправи з Рубісовим М.К. зайняв посаду старшого лікаря (завідувача) залізничної лікарні ст. Конотоп. Лікуючи тифозних хворих, заразився і помер на робочому місці. Лікарю виповнилось лише 40 років.

Після його смерті, залізнична лікарня залишилась без лікарів. Персонал, що залишився, займався пранням і кип'ятінням білизни, харчуванням та загальним доглядом за хворими. Валютариські непрофесійні дії нової влади призвели до розвалу потужного медичного комплексу, важкої втрати медичного персоналу і подальшого погіршення епідеміологічної ситуації в місті.

Тифозна епідемія швидко розповсюджувалась по місту, захоплювала все нові і нові волості Конотопського повіту і досягла піку восени і взимку. В Конотопському повіті за неповними даними у 1919 році захворіло: 7032 плямистим (висипним) тифом, 4209 – черевним і 1934 – поворотним. В Чернігівській губернії, куди входив і Конотопський повіт за 1919 рік захворіло: 42 411 чоловік плямистим тифом, 10453 – черевним і 3269 – поворотним (1, арк. 156).

Показники захворюваності по м. Конотоп і повіту були значно вищими за рахунок хворих, що лікувались в залізничній лікарні і, як правило були жителями інших губерній.

У 1920 році вже всі лікарні міста і повіту були переповнені інфекційними хворими, стали фактично «тифозними бараками». Завідувач Батуриною лікарнею, відомий земський лікар Конотопщини Окерблом Л.М. неодноразово звертався до влади з проханням знайти приміщення для тифозного бараку, але влада не вважала потрібним це вирішувати на протязі більше року. Лише 4 травня 1921 року це питання було розглянуте на засіданні Батуринського райкому КП(б)У в зв'язку з конкретною пропозицією «переводу тифозного барака в дом Кочубея». Після обговорення було прийнято рішення: «ввиду того, что сад Кочубея имеет историческое значение и служит местом гулянья для публики, воспретить перевод в дом Кочубея тифозного барака. « (12, с. 69). Ось так «гуляньє публики» виявилось значно важливішим ніж лікування хворих.

Наполягання земського лікаря-професіонала теж не залишились без відповіді – лікар передчасно у 54 роки помер при загадкових обставинах, як відмічав лікар Заболотний П.І. «спілкуючись з надзвичайно уповноваженими особами», як класовий ворог, «по-воспитанию, по-образованию и происхождению».

Леонід Митрофанович Окерблом – потомственный дворянин, народився в 1866 році. в сім'ї поручика артилерії, почесного мирового судді Конотопського повіту, члена Конотопської повітової земської управи, гласного від жителів Батурина. Леонід пішов стопами діда, обрав професію лікаря. У 1891 році закінчив курс медичних наук в Київському університеті Св. Володимира і отримав звання «лекаря». Роботу розпочав земським лікарем Конотопського повіту. У 1891 – 1894 роках завідував Гирявською земською медичною дільницею. У 1894 році був переведений земським лікарем Батуринської дільниці та очолив Батуринську лікарню і дільницю, де і працював беззмінно до 1922 року. Дуже багато зробив для збереження статусу і кращих традицій «Гетьманської лікарні»: у 1896 році збудував нове приміщення лікарні, у 1901 році обладнав операційну, закупив інструментарій і вперше провів операцію по видаленню катаракти на оці. Учасник багатьох повітових з'їздів лікарів, автор «Проекту по реорганізації земської медицини в Конотопському повіті» (1897 р.), делегат VI з'їзду лікарів і представників земств Чернігівської губернії (1897), де виступив з доповіддю «Про стан медицини в Конотопському повіті». Високопрофесійний лікар-організатор, який більше ніж за 30 років успішно подолав не одну епідемію особливо небезпечних інфекційних хвороб (віспи, холери, чуми, дифтерії), абсолютно точно знав, як приборкати епідемію тифу, але не зміг переконати у цьому нових господарів життя. У 1921 році лікарю виповнилось 55 років.

Прикладом політичного, а не професійно-медичного підходу до боротьби з тифозною епідемією стало рішення влади про лікування дітей, хворих на тиф, в таборі, де проходили лікування діти і підлітки хворі на туберкульоз.

Важкі соціально-економічні умови на Чернігівщині в т.ч. і в Конотопському повіті створили ґрунт і привели до колосального росту захворюваності на туберкульоз, причому майже 50% захворювань припадали на дітей шкільного віку. Кожна четверта смерть у дітей від 10 до 14 років була саме від туберкульозу. (13, арк. 1).

За свідченням лікаря (районного фтізіатра) М.І. Слюсаренко завідувач міжповітовою Мутинською медичною дільницею В.М. Сланевський за власною ініціативою і власним коштом організував і утримував табір, де в чудовій природній зоні (ліс, річка) лікувались біля 200 дітей і підлітків хворих на туберкульоз з різних повітів губернії.

Нова влада, незважаючи на протест лікаря-професіонала про можливе перехресне зараження, підселила в табір дітей хворих на тиф. Життя лікаря, як «саботажника» назавжди закрилося за дверима НКВС.

Слюсаренко М.І., що замінила його на цій дільниці згадувала, що в результаті майже всі діти і вона сама заразились і захворіли на тиф. На щастя ніхто з дітей не помер.

Особливо різко зросла епідеміологічна захворюваність весною 1920 року. З'явилися випадки особливо небезпечних хвороб, зокрема холери. Міська лікарня і частина шкіл були переповнені тифозними хворими. Завідувач Конотопським здоров'ям відділом З.Г. Лисенко у своєму звіті вказує: «Здоров'ям відділ постав до організації лікувальної мережі, колишня земська лікарня була розширена до 190 ліжок з інфекційним баракком на 40 ліжок . . . , були відкриті друга народна лікарня на 180 ліжок (по вул. Соснівській) і третя інфекційна лікарня на 40 ліжок (по вул. Соборна, 30)» (1, с. 3). Терміни «розширення» і «відкриття», як ми уже відмічали, не означають введення нових чи добудову, або пристосування старих приміщень, виділення, додатково медичного персоналу чи забезпечення. Просто в бувшу лікарню розраховану на 30 хворих звозили 190 хворих і на цьому закінчувалось «розширення», більше не вмещалось. Описуючи стан «розширення» Конотопської лікарні, медикосанітарний відділ писав: «Палати и коридоры больницы забиты больными и трупами. Все лежат на полу, часто в перемежку – сыпной и брюшной тиф. Белья и продуктов нет, не хватает соломы для подстилки, везде сплошная грязь и холод. Всюду кишат паразиты. Персонал почти весь переболел, значительная часть – вымерла» (6, с. 35). За неповними даними тільки в цей рік заразилось і померли 14 медичних працівників міської лікарні.

Влада, зрозумівши, що медики не в змозі самотійно приборкати епідемію, почала активно залучати до цієї боротьби насе-

лення. Лозунг вождя: «Или вши победят социализм или социализм победит вшей!» заповнив вулиці міст і сіл.

5 березня 1920 року Конотопський повітовий відділ охорони здоров'я звернувся до населення: «Громадяни! Допоможіть нам зупинити і знешкодити вашого нового ворога – епідемію. Несіть ковдри, білизну, простирадла, навіть, старі, все вимите нами і очищене, принесе користь у боротьбі з епідемією. Ми знаємо, що запасів тепер ніде немає, та й ви знаєте, що рятуючи інших, рятуєш себе» (14, с. 29).

При кожній лікарській медичній дільниці створюються «участковые сансоветы», до яких входили окрім лікаря, представники рад і виборні від дільниць (до 6 людей).

В місті організовуються «рабочие комиссии по борьбе за чистоту», які стали активними організаторами «медицинских субботников», «недель чистоты», «недель водоснабжения», «недель труда», «банных дней», «недель борьбы с венерическими заболеваниями» та інших форм участі широких мас населення в боротьбі з інфекційними хворобами (18, арк. 65).

В «недели водоснабжения» в Конотопі вдалось відремонтувати, вичистити і впорядкувати майже 2/3 усіх колодезів. На станції Конотоп був організований цілодобовий банно-пропускний пункт.

У місті і повіті була розгорнута широка санітарно-просвітницька робота. На лекції збирались, як на мітинг «о вшах говорилось не меньше чем о буржуазии и продовольственной разверстке».

Самовіддано працювали медики тифозних бараків. Лікар Р.Я. Перелюбська, що працювала разом з лікарем Ч.Л. Бржеським в тифозному бараці м. Конотоп згадувала: «Ми практично жили в бараці, відпочивали декілька годин і приступали до роботи. Харчувались тут же – кип'яток і щось до нього, добре якщо хліб чи картопля. На вулиці виварювали в чанах білизну хворих і «прокалювали» її на вогні. Ліків практично не було, займались заготовкою ромашки, кори дуба. Замість вати використовували мішочки з опилками. Замість мила прали білизну в «щолочи», яку використовували і для обробки рук при перев'язках. Зовсім не було паперу – всю документацію (історію хвороби, звіти, рецепти) писали на зворотній стороні різних накладних торгових рахунків тощо».

Слід зазначити, що навіть, в найтяжчі стосовно тифозні епідемії роки земські медичні установи і дільничні лікарі активно

співпрацювали з новою владою. Немає сумніву в тому, що саме ця співпраця і надзвичайні заходи призвели до того, що кількість епідемічних хворих стала помітно зменшуватись.

При повітовому відділі охорони здоров'я були організовані відділи: лікувальний і епідемічний, який очолювали спочатку В.І. Хімуля (зав. І-ю Народною лікарнею), а потім А.Л. Мартов (зав. III-ю Народною лікарнею); шкільно-санітарний, яким завідувала Е.С. Будзилевич (зав. II-ю Народною лікарнею; військово-санітарний – завідував головний лікар військового військового госпіталю М.П. Шварцман.

У 1920 році І-ю Народною лікарнею завідував М.В. Єльфимов. Працювали лікарі – Е.З. Зимелева, Ромаскевич, О.М. Карловский (судово-медичний лікар), Фейгін-Самойлович (роз'їдний лікар). Фельдшери: Соловійов, Касін, Макаренко, Перелюбська, Березовський, Микевич, Юдович, Кисіль. Сестри брата милосердя: Василенко, Токарева, Коновалов, Люта, Квалищук, Мезь, Гітлер, Томашевич, Левантовська, Корменер, Панченко, Соловійова. (16, арк. 3–51).

Мережа медичних установ і кадри, що працювали в них, мінялись часто по кілька разів на місяць.

Разом з тим приватні і вільнопрактикуючі лікарі продовжували працювати, не виконуючи розпорядження міської влади, в т. ч. про обов'язкову трудову повинність. Із 40 лікарів, що перебували на обліку працювали тільки 23, із 24 зубних лікарів – тільки 3, із 79 фельдшерів – 41, із 32 сестер милосердя – 12 (16, арк. 3–51). Як бачимо, що це не були одиниці: 96 із 175 – це більше половини, 54, 9%. Не дивно що влада активно боролась із «саботажниками». Серед них були відомі і дуже авторитетні лікарі: лікар-хірург Федір Дормидонтовия Сухомлин – бувший завідувач земською повітовою лікарнею у 1899–1907 роках. Лікар-хірург Лейба Бейнусович Епштейн – автор наукового відкриття світового значення. Лікар-хірург Всеволод Васильович Інглес – завідувач лікарнею при Дубов'язівському цукровому заводі.

В їх числі неочікувано опинився і лікар-хірург, завідувач Конотопською міською лікарнею Володмир Осипович Хімуля, який з перших днів активно співпрацював з новою владою, був призначений завідувачем лікувально-епідемічним підвідділом Уздраву. Назвати його «саботажником» було складно, тому його звинуватили у зв'язках з білогвардійцями.

Народився В.О. Хімуля 2 лютого 1872 року в м. Конотоп, православний, «малорос», закінчив Київський Імператорський університет Святого Володимира у 1890 році, отримав диплом «лекаря» за №2449. у 1890–1893 роках перебував на військовій службі, у 1894–1896 роках – на державній службі, а з 1897 року безвіздно працював земським лікарем в місті Конотоп, спочатку завідував медичною дільницею, а з 1908 року – земською повітовою (міською) лікарнею. Як лікар-хірург активно займався зміною лікарні від загального профілю, де лікувались переважно (до 40%) хворі на сифіліс, віспу, туберкульоз, лихоманки на лікарню хірургічного профілю.

Чи були в нього зв'язки з білогвардійцями? Очевидно що були. По-перше, він служив офіцером імператорської армії у 1890–1893 роках, був на державній службі у 1894–1896 роках; по-друге, за 1917–1919 роки в місті влада змінювалась багато разів, тут були і петлюрівці, і денікінці, і Центральна Рада, і батько Ангел, і «білі», і «червоні». Всі вони не могли обійти лікарню, яку він очолював. Натомість, він не втік з відступаючими формуваннями, а залишився в місті, як і лікар М.К. Рубісов, не вбачаючи за собою якоїсь провини. Більше того, до нього не було жодних претензій про зв'язки з білогвардійцями до того часу поки не постали питання госпіталізації хворих на тиф. Він так, як і М.К. Рубісов вважав, що лікарню не можна перетворювати в тифозний барак і пристосував для цього приміщення бувшого «літнього бараку» по вул. Пролетарська 18, збудованого спеціально для постраждалих воїнів під час російсько-турецької війни 1877–1878 років.

В принципі це виглядало як «самоуправство». До цього додалися напружені стосунки із завідувачем Уздрава З.Г. Лисенко, який став особисто перевіряти роботу лікарні, видаючи накази про «дезорганізацію». У наказі №18 зокрема значиться: «Несмотря на неоднократные замечания об отсутствии служебной дисциплины среди служащих I-ой Народной больницы, положение не изменяется. Наблюдается полная дезорганизация и непонимание своих обязанностей. При обходе больницы 23/XI в 10 часов утра не весь персонал был на месте, уборка больницы только починалась, больная принятая накануне, лежала на голых досках, возле крыльев всех помещений выливаются помои, клозеты как надворные, так и внутренние содержатся грязно, в боль-

ниче шум и крики . . . «(21, арк. 3). Лікарю В.О. Хімулі був навішений ярлик ворога, із підвалів НКВС він вже не вийшов. Йому було 47 років, залишилась дружина і син.

Населення повіту 160899 чоловік, внаслідок неврожаю 1921 року голодувало, лікувальні установи зазнавали великих труднощів: наряд на продукти був у 7-10 разів менше потреби, з палива вдалось заготовити тільки 6, 5 складометрів дров і 4 тони соломи, фінансування не відповідало потребам, медперсонал протягом 6-8 місяців не отримував платні, заборгованість складала 10 000 пудів жита (20, арк. 7)

3 березня 1921 року відповідно до рішення X з'їзду РКП (б) почався перехід до нової економічної політики. У лікувальних установах повіту була встановлена плата «за койки с нетрудового елемента в больницах, не отводя для них специальных коек, из пачета 0, 5 пуда ржи в день». Також була встановлена плата за експертизу продуктів «при участии одного врача от 5 до 25 млн. руб., при участии больше одного врача от 10 до 50 млн. руб», була встановлена плата і за проведення аналізів «крови – 400 тыс. руб., мочи – 320 тыс. руб. и другие» (21, арк. 17–22).

Уся сільська лікувальна мережа була переведена на місцеві бюджети: продукти харчування, паливо і все інше необхідне для роботи лікарень повинні були виділяти (заготовляти) волосні і сільські сходи та виконкоми.

У цих умовах почалося вимушене скорочення лікувальної мережі у місті та на селі. Була закрита дитяча і II народна лікарня, зубамбулаторія, амбулаторія I народної лікарні і консультація для вагітних та тих, що годують. Замість них відкрита міська поліклініка, де приймали 6 лікарів, у т. ч. 2 зубних і акушер-геніколог. Були ліквідовані Соснівська, Краснянська, Сахнівська, Григорівська лікарські дільниці, фельдшерські пункти в селах Коханівка, Гути, Жолдаки, Понори, Фесівка, Рябуха, Білі Вежі (22, арк. 29).

У збереженні сільської лікарняної мережі велику роль відіграли комнезами та волсанкомісії, що організували самооподаткування населення для забезпечення лікувальних установ продовольством, паливом і транспортом. Багато ініціативності і справжньої мужності виявили сільські дільничні лікарі.

В умовах голоду і холоду продовжувала зростати інфекційна захворюваність. У Конотопському повіті у травні-серпні 1922 року спалахнула холера. Було зареєстровано 163 випадки: 112 у місті і 51 у повіті (23, с. арк. 172). За 10 місяців 1922 року було зареєстровано 999 випадків черевного тифу, 5734 – висипного, 6259 – поворотного, 684 – дизентерії, 749 – кору, 26 – віспи, 108 – дифтерії, 109 – скарлатини, 15 – цинги, 9 – сибірської виразки, 6363 – туберкульозу, 7896 – сифілісу, 1017 – хвороб «на ґрунті холоду» (20, арк. 3–7).

Усе це змусило Уздрав розширити мережу інфекційних ліжок. Були відкриті холерні бараки у Конотопі на 100 ліжок, Бахмачі – на 25 ліжок, в Батурині – на 20 ліжок, у холерну була перетворена Рубанська лікарня. Загальна кількість інфекційних ліжок у повіті була доведена до 400. Госпіталізація холерних хворих перевищувала 85%. Були організовані щеплювальні і дезинфекційні загони, які зробили понад 25 тисяч протихолерних щеплень. Завдяки енергичним заходам, епідемія холери великого поширення не набула, хоча летальність перевищувала 50%.

Боротьба з епідемічними хворобами продовжувала залишатись головним завданням для медичних працівників повіту.

Серед тих, хто незважаючи ні на які труднощі, працював на Конотопщині у ці роки, слід зазначити насамперед колишніх земських дільничних лікарів: Ч.Л. Бржеського, С.В. Мелешенко, О.В. Гаврилову, Я.М. Гафта, М.В. Ельфимова.

Плідно та віддано працювали лікарі: Е.П. Морозов, З.І. Персов, Е.З. Зімельова, А.І. Лернер, Е.С. Будзилевич, І.І. Заболотний, Л.А. Бржеська, А.І. Гафт та санітарні лікарі Л.Б. Беседовський, Спектор, Глазер та ін. (22, арк. 29).

Життєвий шлях майже кожного з них, може слугувати яскравим прикладом самовідданості і вірності з погляду «общественного и медицинского». Лікарі спокійно йшли на роботу, знаючи, що щодня вони можуть заразитися і загинути у цій непосильній боротьбі. Працюючи цілодобово, часто голодуючи, вони, не шкодуючи зусиль використовували будь-яку можливість, аби лишень полегшити долю хворих.

Завідувач Чернігівським губздравом на з'їзді представників управ казав, що «медицинському персоналу приходилось работать в неимоверно трудных условиях – за неимением лекарств.,

за неимением достаточного количества коек и помещений, не имея возможности содержать самих себя в чистоте, голодающе-му медперсоналу оставалось только одно: умирать на своем посту» (30, арк. 14).

За висловом П. Малікова, що працював санітарним лікарем у заразному бараці південних залізниць «это была не работа, а геройство, то был бой не на жизнь, а на смерть».

І дійсно, це було так. Досить згадати, що треба було десь розмістити, нагодувати, одягти і надати допомогу більш, ніж 13 тисячам тифозних хворих, не кажучи вже про інших. Смертність серед медичних працівників сягала 22%.

У Конотопі у 1922 році заразилися висипним тифом і померли: старший лікар І-ої Конотопської Народної лікарні Ч.Л. Бржеський і 7 чоловік молодшого медперсоналу. (22, арк. 18).

Похорони 22 лютого 1922 року сколихнули все місто, всі хто мав хоч якусь можливість, прийшли віддати останню шану своєму невтомному захиснику, «народному доктору», старшому лікарю І-ої Народної лікарні Бржескому Чеславу Люціановичу. Поляк за національністю, католик за вірою, лікар за покликанням, днюючи і ночуючи в тифозних бараках, рятуючи інших, він сам заразився тифом і не зміг здолати хворобу. Лікаря було лише 53 роки. (25, с. 3).

Його хоронило все місто, люди всіх національностей, всіх віросповідань, представники всіх верств населення. Як свідчать архівні документи, у сотень людей блищали «замерзлі» сльози разом з сніжинками на обличчях.

По головній Сосновській вулиці зупинився рух, за гробом йшла нескінченна лавина людей. Відспівували його представники всіх релігійних конфесій і всіх церков.

Чеслав Люціанович Бржеський народився у 1869 році, диплом лікаря одержав у 1893 році в Київському університеті Св. Володимира і з цього ж року почав працювати земським лікарем в с. Рубанка Конотопського повіту, займатись медичною практикою «взагалі», тобто всіма спеціальностями. У 1900 році він земський лікар Підлипенської лікарської дільниці (3, с. 72). З 1917 року він старший лікар І-ої Народної лікарні в м. Конотоп. Жителям міста Конотоп і Конотопського повіту в ті роки не треба було пояснювати, хто такий Бржеський. Цю людину знав кожний, про нього говорили з великою повагою, а частіше зву-

чали слова – «наш доктор», «народний доктор». Лікар Бржеський відзначився рідкою добротою і співчуттям.

Р.Я. Перелюбська, з якою мені судилось разом працювати і у 1968 році, брати інтерв'ю для газети «Радянський прапор» з нагоди нагородження її орденом Трудового Червоного Прапора, згадувала: «Нам доводилось практично жити в бараці. Чеслав Люціанович жив в бараці постійно. Спочатку він перехворів на сипний тиф, потім на поворотний, а до цього приєдналась пневмонія, адже було дуже холодно. Хворий, він намагався допомогти іншим, нізачо не погоджувався покидати їх напризволяще, фактично на мене – молоду випускницю. Так, «на ходу» він і помер».

Результати нашого дослідження засвідчили, що тифозні епідемії на Конотопщині була досить масштабною – число зареєстрованих хворих всіма видами тифів за чотири роки (1919–1922) склало 40 948 чоловік, тобто захворів кожний четвертий із 160 тисяч жителів повіту в тому числі 19965 випадків на плямистий тиф, 7309 випадків – на черевний, 13373 випадки – на поворотний і 301 випадків – невизначений (таб. 1). Показники захворюваності на 10 тисяч населення в значній мірі співпадають з даними С.М. Екеля по Чернігівській губернії у 1920 році: 366,7 на 10 тисяч населення – плямистий тиф, 76,7 – на черевний, 80,2 – на поворотний (1, арк. 5), з середньо статистичними даними А.Н. Марзеева в цілому по Україні (28, с. 13–15) і значно перевищують дані С.М. Ігумнова по Харківській губернії. Зокрема С.М. Ігумнов вказує, що за 1919–1921 роки на тиф перехворіло 11,6% (27, с. 55), за нашими даними в Конотопському повіті, Чернігівської губернії за 1919–1921 роки захворіло 17,4% від всього населення. Це пов'язано на наш погляд з тим, що на Конотопщині працювала досить розвинена мережа медичних закладів, як в місті так і в повіті, що сприяло більш точній реєстрації захворювань. До того ж число захворювань значно (майже на 1 000 чоловік щорічно) зросло за рахунок хворих біженців і переселенців, які щоденно знімались з потягів і госпіталізувались у залізничну лікарню.

Середній показник летальності 9,8% від числа захворілих співпадає з даними інших авторів, тобто Конотопщина за 1919–1922 роки втратила біля 4-х тисяч жителів тільки від тифів.

Особливо високими були захворюваність і смертність серед медичних працівників. За свідченням ветеранів-медиків перехворів практично кожен працівник лікарень і тифозних бараків. Понад 25% медиків захворіли на плямистий тиф із летальністю до 20%. Частіше за інших хворіли і помирали пралі, медичні сестри і санітарки: 14 чоловік із 47 медичного персоналу міської лікарні і 17 чоловік із 64 медичного персоналу залізничної лікарні. В їх числі були два лікаря: Чеслав Люціанович Бржеський і Михайло Миколайович Широкович.

В процесі жорстокої боротьби з тифозною епідемією передчасно пішли з життя відомі лікар-хірурги, фактично еліта медицини Конотопщини того часу: Рубісов М.К., Хімуля В.О., Окерблом Л.М., Сланевський В.М., Інглес В.В., Сухомлин Ф.Д., Епштейн Л.Б., Широков М.С.

На заміну лікарям чоловікам прийшли перші лікарі жінки (29, с. 201–203). Вони очолили тифозні бараки: Зімелева Г.З. при I-й Народній лікарні, Бржеська Л.А. при залізничній лікарні, Будзилевич О.С. при III-й Народній лікарні, Гаврилова О.В. при військовому лазареті. Всім їм довелось перехворіти на тиф, побороти хворобу і потім в найскладніший, відновлювальний час очолити уцілілі колективи лікарень: Геля Залманівна Зімелева – I Народну лікарню у 1922–1923 роки, Лідія Андріївна Бржеська (Костенецька) – залізничну лікарню станції Конотоп у 1920–1923 роках, Олена Станіславовна Будзилевич – III Народну дитячу лікарню у 1921–1923 роках, Ольга Василівна Гаврилова – військовий лазарет у м. Конотоп.

Символічно, що саме дві жінки-лікарі Зімелева Г.З. і Бржеська Л.А. за видатні заслуги перед Батьківщиною, були удостоєні найвищої для медиків нагороди – ордену Леніна.

Будзилевич О.С. – стала видатним вченим-педіатром, академіком, віце-президентом Медичної академії Польської Народної Республіки у Варшаві.

Відходить у минуле пам'ять про співвітчизників, що стояли у витоків охорони здоров'я на початку XX століття, йшли на самопожертву, виконуючи професійний обов'язок в боротьбі з епідеміями. Їх життєвий шлях – зразок служіння лікаря професії. Фундамент сьогодення – це наші знання і досвід попередників, тож варто робити все, щоб пам'ять про таких людей передавалась із покоління до покоління.

**Захворюваність населення Конотопського повіту
Чернігівської губернії на тиф в період епідемії
1919–1922 років в порівнянні з 1913 і 1923 роками**

Назва хвороби	1913	1919	1920	1921	1922	Всього за 4 роки (1919–1922)	1923 I кв
	Абсолютне число	Абсолютне число	Абсолютне число	Абсолютне число	Абсолютне число		
	На 10 тис.	На 10 тис.	На 10 тис.	На 10 тис.	На 10 тис.		
Плямистий тиф	61	3032	5872	5327	5734	19965	152
	4, 2	189, 5	367, 0	332, 9	358, 3	311,9	
Черевний тиф	873	4209	1290	811	999	7309	46
	60, 2	263	80, 6	50, 6	62, 4	114, 2	
Поворотний тиф	5	1279	1832	4003	6259	13373	50
	0. 3	79, 9	114, 5	259, 1	391, 1	2089	
Невизначений тиф	-	76	80	89	56	301	25
	-	0, 4	0, 5	0, 56	0, 35	18.08. 21	
Всього	939	8596	9074	10230	13048	40948	273

Джерела та література

1. ДАЧО – Фонд Р-752, оп. 1, спр. 156, арк. 5.
2. ДАЧО – Фонд Р-752, оп. 1, спр. 871, арк. 5, 20.
3. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 12, арк. 113–117.
4. Нікітін В.Г., Нікітін Ю.В. Медицина і здоров'я населення Лівобережної України. – Конотоп, 2007. – т. 1. – С 117.
5. Памятная книжка Конотопського земства 1865–1890 г. под ред. О.М. Лазаревського, – К., 1890. – 144 с.

6. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 3, арк. 35.
7. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 14, арк. 65.
8. Испанская болезнь // Черниговская газета. 1918, 11 октября. №75–76. С. 4.
9. Холера в Україні у 1918 році. Врачебное дело, 1919, №45, с. 145.
10. Вагнер З.А. Росновский О.О. Тяжолые годы. В кн. О самовоспитании врача. – Пермь, 1969. С. 134-143.
11. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 3, арк. 117.
12. Реброва Н.Б. Будинок генерального судді В. Кочубея: історія пам'ятки // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2013. – липень-грудень. – № 4-6 (112-114).
13. ДАЧО – Фонд Р-752, оп. 1, спр. 400, арк. 1.
14. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-4580, оп. 1, спр. 17, арк. 29.
15. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 8, арк. 73.
16. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 8, арк. 150.
17. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 11, арк. 73.
18. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 3, арк. 165.
19. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 11, арк. 73.
20. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 12, арк. 3–7.
21. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 14, арк. 1–2.
22. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 17, арк. 29.
23. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 24, арк. 172.
24. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 86, арк. 11–17.
25. Нікітін В.Г. Подвиг народного лікаря. // Конотопський край, №64 (13769), 17 серпня, 2012. С. 3.
26. Воззвание // Плуг и молот (Конотоп), 1920. 5 марта.
27. Игумнов С.Н. Заболеваемость и смертность населения в Харьковской губернии у 1921 году и в предыдущие годы // Профилактическая медицина. 1922, № 2–3, С. 55–72.
28. Марзеев А.Н. Эпоха великих эпидемий 1920–1922 годов // Профилактическая медицина. 1927, №11. С. 13–15.
29. Нікітін В.Г., Нікітін С.Ю. Жінки-медики в історії Конотопщини. // Конотопські читання: збірник наукових праць. – Ніжин. 2017. Вип. VIII. С. 101–109.
30. ДАЧО – Фонд Р-152, оп. 1, спр. 147, арк. 14.

31. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 12, арк. 159–161.

32. Конотопський філіал Сумського обласного державного архіву (ДАСО) – Фонд Р-9, оп. 1, спр. 12, арк. 194.

Оліцький В.О.

Становище руської православної церкви періоду пізнього сталінізму: загальноукраїнські та місцеві виміри

Період пізнього сталінізму дещо змінив історичний розвиток СРСР, спричинивши важливі політичні та суспільні перетворення. В цей час змінюється відношення державної влади і до Руської Православної Церкви. Вона переживає важливі переміни, що спричинили вплив на майбутнє РПЦ, які відчуватимуться і в подальші періоди її існування. В цей час формується нова система державно-церковних відносин в СРСР. РПЦ перетворюється на єдину Православну церкву в державі, повертається на міжцерковну та міжнародну арену, де виконує ряд важливих для СРСР функцій. Разом із тим, період пізнього сталінізму був досить складним для історії Церкви. Попри співпрацю та певну підтримку РПЦ, СРСР не відмовлявся від побудови атеїстичного суспільства. В післявоєнний період державно-церковні відносини постійно погіршувалися. В кінця 1940-х років державна підтримка Церкви доходить до мінімуму, відновлюється боротьба проти Церкви, хоча вона й досягає форм та масштабів попереднього періоду.

Відродження релігійного життя в Україні пов'язане із радянсько-німецькою війною. Німецька окупаційна адміністрація дозволила відродити релігійне життя та відкрити православні храми на підконтрольних територіях. Під впливом цього фактору та бажаючи заручитися підтримкою населення і використати Церкву на міжнародній арені повоєнного часу, на подібні поступки змушені були піти і більшовики. Ці зміни відбулися на релігійному житті Сумщини [8, с. 49–51; 7, с. 98–102].

У кінці серпня 1943 р. митрополит Сергій (Страгородський) отримав дозвіл повернутися із евакуації. 4 вересня 1943 р. від-

булася нарада вищого радянського керівництва на дачі у Й. Сталіна, на якій вирішено головні аспекти діяльності відроджуваної Церкви. Підсумки наради офіційно проголошено 4 вересня 1943 р. на прийомі в Кремлі Й. Сталіним та В. Молотовим митрополитів Сергія (Страгородського), Олексія (Сіманського) та Миколая (Ярушевича). Уже 8 вересня 1943 р. в Москві відбувся Собор єпископів РПЦ у складі 19 архієреїв, які одностайно обрали патріархом митрополита Сергія (Страгородського). На цьому ж Соборі було оголошено про створення Синоду, а в назву Церкви – Російська Православна Церква змінено на Руська Православна Церква. У кінці 1943–1944 рр. Раднарком прийняв понад 10 постанов, які стосувалися умов і порядку функціонування релігійних об'єднань, пільг духовенству, прав і обов'язків державних органів, що відали церковною політикою [9, с. 2020–212]. Постійно проходили робочі зустрічі Уповноваженого у справах РПЦ із Патріархом, на яких порушувалися важливі для життя Церкви питання. Ряд із них отримували попереднє погодження, але так і не виконувалися владою [6, с. 108–128]. Таким чином, вибудовувалися нові державно-церковні відносини, відроджувалася духовна освіта, видавнича діяльність, чернече та монастирське життя. Не зважаючи на такі важливі зрушення в церковній політиці, ряд обіцянок наданих на нараді 4 вересня 1943 р. виконано не було. В таких умовах РПЦ, зважаючи на ряд причин та факторів, вимушена зайняти позицію співіснування, яка відіграла роль стримуючого фактору проти можливого відновлення репресій.

31 січня – 2 лютого 1945 р. у зв'язку зі смертю Патріарха Сергія та виборами нового Патріарха, відбувся помісний собор РПЦ. Крім виборів Патріарха, він ухвалив «Положення про управління РПЦ», яким закріплював домінуючу роль духовенства в управлінні парафіями [5, с. 52]. Із звільненням території України від нацистської окупації, до РПЦ приєднувалися парафії та духовенство обновленської Церкви, Української автокефальної православної церкви, Української греко-католицької церкви, підгорнівців та інших автокефальних православних церков заново приєднаних СРСР територіях. РПЦ відіграла значну роль у ліквідації даних Церков, перетворившись таким чином на найбільшу релігійну та єдину православну організацію в Україні. Побоюючись можливості відновлення репресій, РПЦ

змушена була існувати на запропонованих умовах, забезпечуючи відносну лояльність держави. Під впливом загальнодержавних тенденцій відбувався розвиток РПЦ на місцях.

Після відступу німецьких військ з території УРСР, було зареєстровано 5086 діючих церков та молитовних будинків, у яких служило 3877 священників. З часом, за рахунок приєднання інших православних конфесій та УГКЦ, ця кількість ще збільшилася [5, с. 54]. В Сумській області станом на 1 квітня 1944 р. нараховувалася 251 парафій, із яких 11 у Конотопському районі та 4 у м. Конотоп. В місті діяли Миколаївський, Успенський, Вознесенський, Олександро-Невський храми. Усі вони відновили діяльність у 1941 р., а на 1944 р. належали до РПЦ [4, арк. 3–8; 1, арк. 2]. Не зважаючи на те, що на території області залишалося 4 автокефальні та 29 обновленських парафій (до яких відносили у т. ч. підгорнівців), в Конотопі не діяла жодна із них. Миколаївська парафія служила у типовому дерев'яному храмі, Вознесенська парафія – у типовому кам'яному, а Успенська і Олександро-Невська – у приватних дерев'яних будинках [3, арк. 5 зв. – 6; 2, арк. 19]. За досліджуваний період не встановлено спроб закрити якийсь із діючих храмів або клопотань віруючих про відкриття нових. На 1944 р. кожен храм мав священника та псаломщика. Священниками були Желтоновський І.М., Корчинський В.В., Василевський В.В., Симонтовський А.Ф. Псаломщиками – Черноус Г.П., Кошак А.П., Стрілець П.А., Костирко М.О. На кінець 1948 р. кількість священників збільшується до 5 осіб. З'являються священники Сасім С.М., Горбунов Є.Д. [4, арк. 8, 44]. Не зважаючи на те, що кількість парафій в області на цей час дещо зменшилася в Конотопі вона залишається сталою протягом усього досліджуваного періоду.

У січні 1944 р. в м. Суми приїхав правлячий єпископ Корнилій (Попов), який 4 грудня 1943 р. через покаяння був приєднаний до РПЦ із обновленства. Із приїздом правлячого архієрея, життя у єпархії поживлюється. Конотоп разом із районом відносяться до Конотопського благочиння. Одними із головних завдань середини 1940-х рр. була боротьба із автокефальними та підгорнівськими парафіями і патріотичних зборів та пожертв. На території Конотопського благочиння на перше місце виходи-

ло друге питання, адже інших парафій, крім РПЦ, не існувало. Так, за червень – вересень 1944 р. було зібрано 12430 рублів на оборону та допомогу дітям фронтовиків. Ця сума була досить посередньою. Наприклад, найбільше зібрано Глухівським благочинням – 20205 рублів, а найменше – 2932 рублі Недригайлівський [1, арк. 20–20 зв.].

Головний прибуток, за який існувала Церква та духовенство, надходив від продажу свічок та пожертв віруючих. В період пізнього сталінізму в м. Конотоп він був досить стабільним. Він міг сягати 6–8 тисяч рублів на місяць у період великих релігійних свят, а в літні місяці – становити лише кілька сотень рублів. Найчастішими потребами були хрестини та похорони, які становили близько 50% від даних органами РАЦС. Ці показники були вкрай важливими для влади, адже таким чином оцінювалася діяльність та впливовість Церкви. Відповідно, реалізовувалися різні заходи, покликані зменшити дані показники. Це призводить до певного зменшення офіційної кількості подібних релігійних обрядів, починаючи із 1950 р. Але варто звернути увагу, що значна кількість треб відбувалася не офіційно або в інших місцевостях, не потрапляючи до офіційної статистики. За цих умов, духовенство, не порушуючи релігійного законодавства, намагалося утримати свої парафії та проводити місіонерську діяльність. Найпоширенішими заходами виступали проповіді та відвідування домівок віруючих. Все частіше значна маса парафіян почала відвідувати богослужіння лише на великі церковні свята, у період яких збільшувалася і частка молоді. Ще однією характерною ознакою даного періоду є відхід від добровільності сум пожертв за виконання треб духовенством та запровадження їх чітких розмірів та тарілочного збору на користь причту. Це відбувалося переважно через зменшення доходів та зниження рівня життя священнослужителів [2, арк. 1–11; 112–129].

Отже, становище РПЦ періоду пізнього сталінізму в м. Конотоп характеризується відповідністю місцевих процесів загальнодержавним. В місті вибудовується загальна релігійна картина та кількість діючих церков, яка була стабільною протягом досліджуваного періоду. Стратегії поведінки місцевого духовенства відповідають загальним тенденціям.

Джерела та література

1. Информационные доклады, сведения за квартал о сборах с населения на цели обороны за 1941–1944 года. ДАСО (Державний архів сумської області). Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 2. 215 арк.
2. Переписка Уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви, директивные указания Совета, информационные отчеты. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 3. Спр. 37. 182 арк.
3. Сведения о храмах и молитвенных домах Сумской епархии на 15 августа 1947 года. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 11. 14 арк.
4. Список действующих церквей и молитвенных домов. ДАСО. Ф. Р-2196. Оп. 12. Спр. 4. 49 арк.
5. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
6. Государство и церковь в XX веке: эволюция взаимоотношений, политический и социокультурный аспекты. Опыт России и Европы / отв. ред. А.И. Филимонова. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. 464 с.
7. Оліцький В. Зміни в політиці радянської держави щодо православних громад Сумщини у 1938–1945 рр. *Вісник аграрної історії*. 2015. Вип. 11–12. С. 98–102.
8. Оліцький В. Трансформація політики радянської влади щодо православної церкви у кінці 30-х – першій половині 40-х рр. ХХ ст. та вплив на неї радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. (на прикладі Сумщини). *Перемога над нацизмом у Другій світовій війні: суспільна пам'ять, наукові інтерпретації, освітньо-виховні технології: тези доповідей I Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 29 жовтня 2015 р.)*. К.: НУБіП України, 2015. С. 49–51.
9. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). М.: Крутицкое Патриаршее Подворье. Общество любителей церковной истории, 1999. 399 с.

Осадчий Є.М.

Про «Конотопське чудо»

В історії багатьох населених пунктів є легенди та міфи, які відображають певні особливості життя тогочасного суспільства. Часто це вигадки, продукт місцевого фольклору, але інколи до сьогодні збереглася інформація про справді дивні події, що відбулися сотні років тому. Така подія трапилася в середині XVII ст. в м. Конотоп та, навіть, потрапила на сторінки козацького літопису. Мова йде про «Конотопське чудо», події якого тісно пов'язані з періодом Хмельниччини. Цей епізод з життя міста чомусь не викликав цікавості з боку науковців, хоча сам факт

аналізувався у багатьох дослідженнях філологів, які досліджували «Літопис Самовидця». Під час роботи над матеріалами до Історико-архітектурного опорного плану м. Конотоп, автор звернув увагу на певні протиріччя у літописній згадці про «Конотопське чудо», а залучення даних археологічних розвідок дозволило виявити нові обставини цієї події.

Джерела з цього питання нечисленні, але інформативні. Короткий опис подій, що сталися у м. Конотоп, вміщено у «Літописі Самовидця». Автор літопису розташував невелике повідомлення в кінці розділу, присвяченому подіям 1652 р. В тексті йдеться про загибель сім'ї урядника Сосновського та чудесне збереження їх останків в колодязі [8; 33]. Переважна більшість дослідників «Літопису Самовидця» вважають його автором ніжинського козацького сотника Романа Ракушку-Романовського [3; 5, 9, 11]. Невелика відстань між Конотопом та Ніжином дозволяє стверджувати, що автор міг бути присутнім при цьому, або отримав дані від очевидця цих подій.

Опис міста Конотоп 1654 р. дозволяє уточнити окремі деталі подій 1652 р., зокрема там міститься характеристика укріплень фортеці та замку [2; 812-813]. Додатковим джерелом є невелика брошура, видана колишнім директором Конотопського краєзнавчого музею О.В. Євтушенком, де містяться дані про руйнацію багатошарового городища в урочищі Германівка [6; 4-11]. 2009 р. О.В. Коротейо спільно з автором було обстежено рештки цього городища, яке виявилось укріпленням XVII ст., та знято його план [10; 207-208].

Описане в літописі «Конотопське чудо» пов'язане з родиною Станіслава Сосновського. Він походив з роду дрібних шляхтичів на службі у новгород-сіверського старости Олександра Пісочинського. На думку П. Кулаковського, Станіслав Сосновський був причетним до осадження Конотопа і довгий час обіймав посаду конотопського урядника. Брав участь у роботі міждержавної комісії по визначенню кордону між Річчю Посполитою та Московським царством і визначений відповідальною особою для обміну землями та населеними пунктами у 1648 р. [7; 203, 225, 278].

Після початку війни між військом Богдана Хмельницького та Річчю Посполитою, переважна більшість шляхтичів змушена була тікати на захід і втратила власні маєтки. Через роботу у межо-

вій комісії, Станіслав Сосновський лишився в Конотопі. Кілька років він проживав у місті з родиною у міському замку. 1651 р. Богдан Хмельницький підписав Білоцерківський мирний договір, за яким до Чернігівського воєводства поверталися колишні власники маєтків та жовніри. Наступного року окремі загони шляхти та польського коронного війська почали з'являтися на території Лівобережної України. Міста, в яких сформувалися козацькі сотні, чинили спротив і часто доходило до збройних сутичок. Польський гарнізон в Ніжині повинен був стати гарантом безпеки шляхти Речі Посполитої під час повернення до колишніх маєтків.

Ситуація змінилася після перемоги козацького війська під Батогом 1652 р. Антипольські виступи відбувалися у багатьох містечках Чернігівського воєводства. Самовидець пише про те, що багато панів, що повернулися, пропало, а старостів *«много позабивано»*. У Конотопі гнів натовпу привернув С. Сосновський, який мешкав в міському замку. Після отримання звістки про перемогу козацьких військ, розлючені конотопці вбили його родину та кинули їх до колодязя [8, с. 33]. З літописного повідомлення виходить, що родина Сосновських мешкала в самому центрі Конотопа і не привертала до себе уваги з боку місцевих жителів, а вбивство їх відбулося на території міського замку.

За описом Конотопа 1654 р., місто мало дерев'яні укріплення та поділялося на замок та укріплений посад. В замку, крім панської садиби, інших будівель не було. Традиційно вважається, що староста С. Сосновський мешкав саме там. Але в описі нема згадки про колодязь. Можна припустити, що його забули описати, або після трагічних подій просто засипали. Але опис укріплень замку містить згадку про *«отводной стоячий острог»* [2, 814]. Тобто, доступ до води при необхідності відбувався безпосередньо до р. Конотоп. Таким чином, немає підстав стверджувати про те, що у замку міста Конотоп був колодязь. При описі самого чуда, Самовидець пише про те, що колодязь мав глибину близько 10 сажнів (21 м) [8; 33]. Висота Конотопського замку над рівнем заплави становить 8 м, а рівень водоносного шару близько 5 м. На території укріпленого посаду знаходився один колодязь та три ще за межами укріплень, про що повідомляли полонені конотопці під час облоги міста 1659 р. [1; 669]. Припустити, що натовп, хоч і розлючених, але місцевих жителів міг таким чином спалювати

єдиний колодязь загального користування, вкрай важко. Отже, у досить чіткій та детальній розповіді про загибель родини конотопського урядника є кілька невідповідностей, які можна пояснити тим, що подія відбулася не у Конотопському замку.

На території міста Конотоп є ще одне укріплення, яке датується першою половиною – серединою XVII ст. Воно знаходиться на перетині вулиць Кочемазова та Конотопських партизан і має назву Германівське городище. Фортеця збудована над переправою через р. Єзуч на шляху з Конотопа до Путивля. У 2005 р. на її місці розпочалося будівництво нової школи. На жаль, археологічні розкопки не були проведені, незважаючи на значну кількість знахідок та об'єктів. Директором Конотопського краєзнавчого музею О. В. Євтушенком було зібрано невелику колекцію артефактів та зроблено замальовки профілю рову та об'єкту, названого «крейдяна яма». Цей об'єкт прямокутний в плані, має розміри 5х3, 5 м та глибину понад 1, 7 м. Заповнення складалося з прошарків чорнозему, суглинку та органічних решток. Згадок про крейду у заповненні в умовних позначеннях немає. Серед знахідок переважали предмети, датовані козацьким часом. На жаль, опис цієї споруди відсутній, а креслення малоінформативні [6; 41-45].

На нашу думку, «крейдяна яма» – це рештки колодязя, який розташовувався в межах укріплень фортеці. Висота мису, на якому збудовано укріплення, становить близько 20 м, а водоносний шар залягає на рівні заплави, що відповідає літописній згадці про чудо. Подібний колодязь, що функціонував понад три століття, було досліджено на території міста Смоленськ (вул. Металістів, 8) археологічною експедицією під керівництвом Р.А. Нігматулліна у якій брав участь автор. Гідротехнічна споруда складалася з ями та дерев'яного зрубу. Простір між ямою та зрубом заповнювався блакитною глиною. Цей колодязь мав схожі розміри з об'єктом «крейдяна яма». Природні умови розташування Германівського городища відповідають обставинам «Конотопського чуду». У глибокому колодязі вода восени могла піднятися до 20 м.

Отже, підсумовуючи дані літописних та археологічних джерел, можна зробити попередні висновки. Влітку 1652 г., після отримання звістки про перемогу козацьких військ під Батогом, натовп жителів Конотопа вирушили до резиденції колишнього урядника Станіслава Сосновського, які мешкали на території

замку. Він з сім'єю був убитий, а тіла кинуті у глибокий колодязь. Цьому опису відповідає городище в урочищі Германівка, на правому високому березі р. Єзуч. Глибокий колодязь мав низьку температуру води, що сприяло збереженню тіл загиблих у теплу пору року. Восени, коли різко піднявся рівень ґрунтових вод, вода в колодязі винесла тіла небіжчиків на поверхню. Після цього їх поховали поряд з колодязем. Під час будівництва центрального корпусу загальноосвітньої школи №7, було зруйновано жіноче поховання за християнським обрядом [6; 11]. Можливо, це було місце, де упокоїлася жінка Станіслава Сосновського, але цього ми вже ніколи не дізнаємося, адже будівельними роботами було знищено більше половини унікальної для Лівобережної України археологічної пам'ятки.

Джерела та література

1. Акты Московского государства, изданные Императорскою Академией наук. Том 2. Разрядный приказ. Московский стол. 1635 – 1659. СПб. 1894. 773 с.
2. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Том десятый (дополнение к III тому). СПб.: тип. Братьев Пантелеевых, 1878. 8 с., 838 с., 24 с.
3. Андрусак М. До питання про авторство Літопису Самовидця // Записки НТШ. Т. CXLIX. С. 191 – 193.
4. Атавин А. Г., Лопан О. В., Нигматуллин Р. А. Раскопки в г. Смоленске // Археологические открытия 1999 года. М.: Наука, 2001. С. 57-58.
5. Возняк М. Хто ж був автором т. зв. Літопису Самовидця? //ЗНТШ. Львів, 1935. Т. CLIII.
6. Євтушенко О.В. Давньоруське городище в урочищі Германівка. Конотоп, 2006. 12 с., 35 іл.
7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). К.: Темпора, 2006. 496 с.
8. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии», и «Собрания исторического». Издана Временной комиссией для разбора древних актов. К. в типографии К. Н. Милевского, 1878. 589 с.
9. Окиншевич Л. До питання про автора Літопису Самовидця. Нариси з соціально-економічної історії України. Т. I. К., 1932.
10. Осадчий Є.М. Пам'ятки військової історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст. Суми: Джерело, 2011. 238 с. 103 іл.
11. Петровський М. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського). Записи Ніжинського інституту народної освіти. Кн. VI. Ніжин, 1926.

Павлова С.Ф., Перепелиця А.І

Чигирин в переддень 400-ї річниці свого заснування (1908–1912 рр.)

Чигирин – гетьманська столиця Української Козацької Держави Війська Запорізького(1649–1676 рр.), старостинське місто Речі Посполитої (1716–1795 рр.) та повітовий центр Російської імперії (1795–1917 рр.).

На початку ХХ ст. Чигирин – повітове місто Київської губернії «Глухий, закинутий цей город...» [33, 4] «...забутий Богом і людьми, ... за три десятки верст від залізниці...» [33, 4] та за «...18 верств від Дніпра...» [33, 4]. В ньому «...немає майже ніяких фабрик, чи заводів і ніякої іншої промисловості...» [34, 4]. Місто «... цілком живе своїми окремими інтересами...» [33, 4]. « ... Спить Чигирин мертвим сном... і невідомо, чи довго, ще буде спати: Интелегенція чигиринська – це переважно чиновництво» та військові, що «...знає тільки горілку пить, та в карти грать» [22, 4]. Всі вони ніколи не були прихильниками українства, тому хто такий Т. Г. Шевченко серед міщан майже ніхто не відав [44, 4]. В основному «Чигиринці сидять на печі. Молодь думає тільки про гопаки та гулянки» [35, 3].

В Російській імперії, як і в Речі Посполитій, не бажали бачити Чигирин з розвинутою інфраструктурою. Про це говорили між собою пересічні жителі міста та, навіть, писали в періодичній пресі: «...хоч як, а стоять на перешкоді його комерційного процвітання...» [45, 3]. Навіть промисловці міст Чигиринського повіту були проти повітового центру в Чигирині. Вони вважали, що завдяки тому, що в Чигирині немає залізної дороги, а він «...знаходиться в самому кінці повіту і до нього сотні верст і весь цей простір приходиться поборювати прадідівськими засобами переїзду...» [45, 3], а на дорогу витрачається чимало часу і коштів. «Шкода ж від цього повітові величезна, бо таке становище спиняє його розвиток, робить великі збитки» [45, 3]. А Чигиринові «Без залізниці, то й ще нехай сто літ поповітує він, навряд чи матиме, інший вигляд, ніж зараз» [45, 3]. Повітова буржуазія навіть зверталися до Київського губернатора з прохан-

ням, змінити адміністративний устрій Київської губернії і в «осередку сахарної промисловості» [45, 3] – Кам'янци створити повітовий центр. Але «Найвищий маніфест» від 17.10.1905 р. сприятливо позначився на розвитку Українського національно-визвольного руху, який інтенсивно став проникати в усі сфери життя на всій території України. У цей час в Україні створилася соціал-демократичні партія, яка згодом ввійшла в соціал-демократичну спілку. Кінцевою метою всіх національно-територіальних партій була автономія України і вихід її із складу Російської імперії. Зокрема, в першій гетьманської столиці, активізувала роботу Українська партія соціалістів-революціонерів [55, 154], завдяки діяльності якої Чигирин отримав статус повітового центру, а також розпочалася значна робота по підготовці до святкування 400-річчя заснування міста. В цьому її підтримали Предводителі дворянства, голови повітової управи по справам земського господарства: Дмитро Львович Давидов (1905–1910 рр.) та Георгій Львович Давидов (1911 р.) [6, 203] і голови міської думи: Володимир Самуїлович Навроцькій (1904–1908 рр.), Василь Іванович Подгородецький (1909 р.), Миколай Сафонович Лопата (1910–1915 рр.) [6, 205].

Користуючись нагодою, Чигиринська міська дума подала Київському губернатору прохання виділити кошти на побудову залізної дороги з Чигирин до Новогеоргієвська Херсонської губернії [40, 3]. Управління південно-західної залізниці не підтримало ідею депутатів думи і виступило проти виділення державних коштів: «...ця залізниця, на думку управління, не даватиме ніякого зиску...» [43, 2], тобто буде нерентабельною.

На початку ХХ ст. держава не будувала нових «казенних» [30, 1] залізничних доріг через те, щоб не розвивалося економічне життя Правобережної України. Навіть, якщо група капіталістів, за свій кошт, намагалися прокласти залізницю по Україні, численні комісії, які називали «похоронними» [30, 1], зразу відкидали проект або затвердження його на досить тривалий час затягувалося. Почекавши кілька років, «...в капіталістів пропала всяка охота до задуманого проекту» [30, 1]. По цій причині навіть губернські міста не мали залізниць, а про повітові нічого і говорити. Зокрема, на Київщині маємо більше повітових міст без залізниць «(Сквира, Васильків, Тараща, Канів, Радомишль,

Звенигородка, Чигирин» [30, 1], ніж із залізницями. Тобто, «край од того» [30, 1] багато втрачав, його економіка знаходилася на низькому рівні розвитку. Зокрема, в Чигирині відсутність залізниці не давала можливості розвивати промисел добування пісковика на Замковій горі та виготовляти із нього сходи, жорна, тому що було надзвичайно дороге транспортування. Не розвивалося повною мірою сільське господарство та садівництво. 13 тисяч десятин пісків [23, 3], які розляглися навколо Чигирини, давно б уже приносили прибуток, адже одне з французьких товариств пропонувало засадити їх виноградниками. На низькому рівні була освіта та медицина, бо через відсутність шляхосполучення лікарі та учителі не мали бажання працювати на Чигиринщині. Тому, розуміючи цю ситуацію, «чигиринське самоуправління» [31, 2] зібрало 800 підписів жителів повітового центру та знову звернулося до управління південно-західної залізниці підтримати прохання жителів міста прокласти залізницю від Чигирини до станції Фундуклеївка. На це звернення Київський порайонний комітет прохав Голову земської управи, Предводителя дворянства Г.Л. Давидова узгодити з Чигиринським керівництвом, зокрема з депутатами Міської Думи, напрямок під'їзних колій залізної дороги. Провівши збори, Чигиринське земство та Міська Дума визначилися, що одним із варіантів під'їзних колій буде напрямок Чигирин через Вдовичий хутір, м. Медведівку, Грушківку і до станції Кам'янка, яка належить південно-західній залізниці. Всього дана під'їздна колія сягатиме 50-55 верств [32, 3]. Можливий і інший варіант, зокрема напрямок Чигирин – Вдовичий хутір, Стара Осота – станція Фундуклеївка, але така дорога мала б більш місцеве значення, а не державне. За розрахунками вантажообіг майбутньої залізниці повинен був дорівнювати 7½ мільйонів [32, 3].

Саме ці два варіанти вирішували проблеми зв'язку між Чигирином та Кам'янкою, тобто влаштовували чиновників Чигирини, а більше всього промисловців Кам'янки. Тим паче, що брати Давидови, які займали високі посади в Чигиринському повіті, мали власність і в Чигирині, і в Кам'янці.

На початку ХХ ст. французькі інвестори, які давно були зацікавлені землями Чигиринського повіту, теж залучилися до будівництва залізної дороги. В цей час поміщики і промисловці

Російської імперії знайшли кошти та розробили проект, який з'єднував східні та західні губернії України.

Вже у червні 1911 р. до будівництва під'їзних залізнодорожних доріг на Київщині залучилася французька компанія «Кашталетів» [28, 4]. Посередником між інвесторами і урядом виступав колишній очільник «департаменту зал. дор. справ» [28, 4] М.М. Максимов. Контракт передбачав, що французькі інвестори побудують дороги за свій рахунок, а потім передадуть їх державній залізниці. Експлуатуючи під'їзні шляхи, вона отримуватиме доходи із них, будуть виплачуватися проценти компанії. Таким чином, за кілька років, буде погашена заборгованість. Згідно домовленостей, в першу чергу побудують залізні колії довжиною 600 верст, але це не задовольнить потреби Київської губернії. Тому Голова земської шляхової комісії В.Я. Демченко вів переговори про продовження під'їзної колії від «Ржищева до Тарасі і про будівництво вітки від Чигирина до Фундукліївки» [28, 4]. Ця справа розглядалася в комісії будівництва під'їзних колій і передана «на рішення ради міністрів» [28, 4]. Вже у липні 1911 р. Управління південно-західної залізниці постановило найперше побудувати 11 під'їзних колій, серед них і Фундукліївка-Чигирин. Проекти на них уже створені, залізничні шляхи, на думку керівництва, повинні бути ширококолійними. Тому, щоб «удешивити» [29, 4] будівництво, будуть використовуватись «старі матеріали» [48, 4]. В кінці січня 1912 р. Міністерство доріг сповістило управління південно-західної залізниці, що інженеру В. В. Максимову дозволено проводити технічні дослідження трьох «залізнодорожних ліній» [9, 3], зокрема від Чигирина до Фундукліївки. Роботи по дослідженню будівництва під'їзних колій інженер В. Максимов розпочав у лютому 1912 р. [11, 2].

Архівні матеріали інформують, що в цей час групою підприємців був розроблений ще один проект «южно-русской железной дороги» [8, 3], яка повинна була проходити також через Чигирин. Згідно із проектом вона «... починається од ст. Лозова п-з йде через Кременчуг, Чигирин, Лизовець, Вінниця, ЛіПИН, Старо-Костянтинів, Дубно, Володимир-Волинський, Грубишев, Замостя, Явов і исгровець» [27, 2]. Протяжність дороги сягала 782 версти (834, 2376 км). Складений кошторис на неї дорівнював 1500 000 руб. [8, 3]. З 12 травня 1912 р. інженери цього проекту також отримали дозвіл проводити технічні дослідження на цьому напрямі.

В кінці червня (26. 06. 1912 р.), розглянувши всі представлені проекти, департамент Державної Ради затвердив будівництво шести нових під'їздних колій в районі південно-західних залізничних доріг, серед них Фундукліївка-Чигирин [20, 2]. За розпорядженням будівництво колій мало розпочатися вже в другій половині 1912 р.

Дворянство, депутати Міської думи, чиновники повітових установ Чигирина, отримавши повідомлення з Києва, мали надію, що залізниця поставить Чигирин на рівень промислових центрів Кам'янки та Сміли. Тобто, в повітовому центрі відкриваються підприємства, на яких будуть працювати міщани та селяни з ближніх сіл. Адже кожної весни «... половина тутешнього люду виходить» [34, 4] на заробітки: чоловіки наймалися до поміщиків на сільськогосподарські роботи або їхали в Одесу, Миколаїв, Херсон на судна чорноморського флоту, а жінки та дівчата на огороди в Одесу. Заробітки, що в чоловічого населення, що в жіночого були мізерними. Зокрема, моряки за 9 місяців заробляли 150–250 руб., а в поміщиків за сезон платили 80–150 руб. [34, 4]. З цієї суми, хто мав свій будинок в місті, земського податку віддавав від 5 до 25 руб., незважаючи на те, що в будинку вся сім'я проживала тільки взимку, бо з самої весни пів сім'ї не було вдома [34, 4]. Моряки приходили із моря один раз в рік, а жінки поверталися додому пішки із Олександрівки або із Знам'янки тільки глибокої осені, коли були продані вже всі овочі на одеських базарах.

Місцеве населення, що залишалось в Чигирині, в основному займалося сільським господарством: сіяло зернові і олійні культури, вирощувало баштанні та доглядали садки, які приносили чималі врожаї фруктів.

В серпні 1908 р. жнива «...навколо Чигирина скінчилися вже зовсім, спізнівшись проти звичайного тижнів на два» [46, 4]. Проти 1907 року врожай на зернові був непоганий, гарно вродила гречка. Ярової пшениці з десятини (1,0925 га) накопили 60–100 пудів, ячменю зібрали 40–90 пудів, жито геть не вродило, але, на деяких полях, зустрічалась середня врожайність [53, 3]. Ціна на «робочі руки» [46, 4] «...порівнюючи висока. Не зважаючи на те, що хліба на зріст були невеликі і рідкі» [46, 4]. Косареві платили щоденно 1 руб. 30 коп. – 1 руб. 50 коп., а в'язальницям 60–70 коп. «...за сніп – 5,8-й» [46, 4]. В Чигирині косовиця трави йде безперервно, аж до вересня, бо сіно косили

по два, три рази, тому косарі «наймалися до сіна по 1, 40 коп. за день» [46, 4]. Баштанникам у цьому році було скрутно, бо врожай зовсім малий, нема навіть за що заплатити оренду, не говорячи вже про прибуток. Землі для баштанів орендарі беруть, в основному, на «городській землі» [46, 4], а також в селах поблизу міста. В третій декаді серпня, після двотижневої перерви, пішов дощ і люди розпочали сіяти озимину. Але ціни на хліб залишалися високими, хоча хліб продавали вже із нового врожаю. Зокрема, пуд пшениці коштував 1 руб. 30 коп., а жита – 1 руб. 10 коп. [46, 4]. У цьому році врожай олійних був не дуже гарний, 50 пудів проти тогорічних 100–120 пуд [54, 3]. 3 липня 1909 р. в Чигирині також тривала засуха, майже три місяці не було дощів. У жовтні пройшли дощі, після них розпочалася оранка та сівба озимих. До цього часу «...орать було неможливо; земля була як камінь, зелені ніде ніякої і не забачиш, тільки пилюка стояла в повітрі, як той туман» [54, 4].

У 1907–1912 роках садівництво розвивалось досить інтенсивно. З садків чигиринці отримували вагомі прибутки в свій невеликий бюджет. У 1908 р. не дуже рясно, але вродила вишня. Ціна була на початку сезону за пуд (16,3807 кг.) 2 руб., а уже під кінець – 1 руб. 20 коп. Неабиякий врожай був на абрикоси: ціна за пуд – 1 руб. 20 коп. В кінці літа поспіли сливи: білі, червоні і тернівки. За білі сливи просили за пуд 30–40 коп., а за червоні – 50–60 коп. На білі сливи, в кінці сезону, ціна впала у двічі, бо вродили рясно, особливо в передмісті «Стінки» [52, 4]. Врожай овочів та фруктів збували, в основному, гуртівникам, які приїздили з сусідніх районів Херсонщини [52, 4]. На жаль, «земство» [52, 4] не проводило ніяких заходів, щоб розвивати цю галузь, тим більше, що земель під садки було багато. Зокрема, в Чигирині не було «питомника» [52, 4], де можна було б придбати «культурних дерев» [52, 4]. Також у магазинах та в бібліотеці міста були відсутні українські книжки про садівництво. Тільки майже через чотири роки Черкаське та Чигиринське земство зреагувало на потреби населення і відкрило в місті виноградні та садові розплідники для рослин. Завдяки цьому селяни Чигиринського повіту розпочали займатися виноградарством. Вони продавали виноград по 10-15 коп. за фут. не тільки в повітовому центрі, а й прилеглих до нього містах і містечках [14, 2].

В першому десятилітті ХХ ст. поштово-телеграфна установа в повітовому центрі працювала на неналежному рівні. Зокрема, в 1908 р. у поштово-телеграфній конторі міста служило чотири особи. Керівником у ній був Трохим Лавріненко, посаду помічника начальника обіймав Афанасій Сначко, «надсмотрщик» [1, 208] – Макар Гасаненко, чиновник – Афанасій Черненко. Перш за все, не було належного поштового зв'язку з волостями повіту. Вся приватна кореспонденція і, навіть, «грошові оповістки» [47, 4], в кращому випадку, передавалися волосному керівництву, а вже потім, через десятників або «селян-односельців» [47, 4], сільським старостам. Тому вірогідність отримати поштовий переказ адресату була дуже мала. Часто ними користувалися громадяни, які були не чисті на руку. Із архівних матеріалів дізнаємося, що замість жительки Рацівської волості Мотрі Лашенкової переказ на суму 70 руб. отримала зовсім інша особа, яка незаконно заволоділа «грошовою оповісткою» [47, 4]. Такі справи, зазвичай, розглядав суд. Імовірно, що кошти знайшли і повернули власниці.

В установі траплялися шахрайства при доставці листів, які не доходили до адресатів, або за них потрібно було доплачувати. Причина була в тому, що розсильні з волостей переклеювали марки на ділову кореспонденцію, знімаючи їх з листів селян, тобто залишаючи собі кошти виділені на марки. Чиновник контори Романов дізнався про винуватців подібних інцидентів від розсильного цвітнянської волості Чередника, який визнав, що відклеїв марку від листа невідомої селянки, яка залишила його у волості, а потім вкинув у поштову скриньку. Молодий вік та обіцянка Чередника більше не працювати розсильним переконала чиновника установи не притягувати його за шахрайство. Про інциденти з марками начальник поштово-телеграфної контори Т.Д. Лавріненко повідомив старшин волостей Чигиринського повіту. Незважаючи на попередження, ще у 1909 р. в поштово-телеграфну контору Чигирина приходили такі листи із рацівської, цвітнянської, боролицької волостей [37, 4].

Телеграфний зв'язок не дозволив повідомити про те, що в лютому 1908 р. з Чигирина до Києва було відправлено 34 особи арештованих. Між ними знаходилися «...11 політичних, а решта уголовні...» [51, 3]. Всі 45 верст на станцію до містечка Олександрівки вони йшли пішки. Через кілька днів вся «...партія етап-

них...» [51, 3], тим самим шляхом, повернулася в Чигирин, бо в Київській тюрмі для них не знайшлося місця. На той час в повітовому центрі знаходилося дві в'язниці. Одна з них розміщувалася у флігелях повітової управи «Присутствених місць» ще з 1806 р [3, 65] в центральній частині міста. Друга, згідно плану Чигирин за 1840 р., в південно-західній. У 1910 р. у двох тюрмах міста налічувалось 110 місць [36, 2].

Восени 1909 р. на Київщині лютували епідемії «сипного тифу» [39, 3] та різачки. В останній декаді жовтня «...в 10 пунктах п'яти повітів...» [39, 3] на тиф захворіло 44 особи. Зокрема, в Чигиринському злягла одна людина. Протягом жовтня 1909 р. від різачки помирали немовлята, в основному «...голоти, злидарів. .» [41, 2], а тепер на неї захворіло майже 40 дітей заможних. Серед них чималий відсоток дітей з єврейських родин. В Чигирині з епідеміями боровся не тільки «городовий» лікар Олександр Львович Шафіра [5, 207], а і місцеві рабини, які в синагогах запевняли місцевих євреїв, що вони «перестали шанувати суботи» [41, 2], навчають своїх дітей у городському училищі та гімназії, а там вони в суботу «пишуть» [41, 2], тобто працюють. «...Ми знаємо, – кажуть ці мудрі вчителі, – що це пошесть наслана за те...» [41, 2], що євреї порушують свої релігійні традиції.

У 1910 р. в повітовому центрі нараховувалось 1 лікувальна установа на 30 місць, приймальні покої – відсутні, аптеки – 2, аптечних магазинів – 2. Працювали 3 лікарі, всі чоловічої статі, 4 фельдшери, акушерок і повивальних бабок – 2. Жителів на одне лікарняне ліжко приходилось 494 особи, на одну аптеку – 7411 осіб, на одного лікаря – 4941 особа [1, 565].

9 березня 1912 р. в Чигирині проводилася повітова санітарна нарада Чигиринського земства. На нараді розглядалось чимало питань, але особлива увага приділялася роботі фельдшерів, зокрема йшлося про обов'язкове проходження ними «повторительних» [12, 4] курсів та надання їм спеціальної літератури для підвищення професійних навичок. Серед присутніх не було представників даної спеціальності, але їхні інтереси захищав лікар А.Л. Шафіра. Присутні лікарі та представники земства підтримали ініціативу лікаря А. Шафіри 15 голосами. З 16 присутніх тільки лікар Одоєвский проголосував проти, який вважав, що проходити курси та ознайомлюватись із медичинською літературою повинні лише лікарі [12, 4].

В перших числах листопада 1909 р., з дозволу повітового та міського керівництва, в Чигирині було відкрито «Общество взаимного кредита» [42, 4], яке могло виконувати чисельні торгівельні операції. В своїй діяльності існуючий Городський «общественный банк» [42, 4] не передбачав послуги кредитування. Інших інституцій, які мали дану функцію, в повітовому центрі не було, тому багато «торговців» [42, 4] зверталися за кредитами до приватних осіб. У 1910 р. в місті функціонували банк, його відділення, спілка взаємодопомоги кредитного товариства, одна позикоощадна каса та 4 самостійних страхових агенти [1, 658]. Вже у 1911 р. відкрився Чигиринський банк взаємного кредиту, що мав обіг 10 мільйонів руб [14, 2–3]. За цей рік вкладникам банк видав 12 % дивідендів. За рік його прибуток становив 4 тис. руб. Заклад «...ставився дуже прихильно до міщанських кооперативів...» [14, 3], вони постійно користувалися його позикам. Тобто, на початку ХХ ст. питання кредитування населення було вирішено.

У 1909 р. міський бюджет поповнювався за рахунок оренди містка через р. Тясмин. Орендар мосту, згідно контракту, із кінних і піших, які переїжджали або переходили і, навіть, переганяли через міст худобу, повинен був брати плату. За кожен переїзд треба було заплатити орендарю 3–4 коп. Платний переїзд обурював священнослужителів 2-гої благочинницької округи Чигиринського повіту, які їздили на з'їзди благочинних у повітове місто. Очоловав округу священник Віссаріон Олександрович Шмигельський [5, 121], якому приходилося переїжджати Тясмин двічі і, відповідно, платити 6–8 коп. Священнослужителі вважали, що для них це значна сума, тому вони подали відповідну скаргу губернатору, під якою підписалося «10 пан-отців» [38, 3]. За перехід і переїзд через міст платили навіть черниці Чигиринського Свято-Троїцького монастиря, про що було вказано у 8 пункті угоди [56, 57]. Тому благочинний Чигиринського повіту протоієрей О. Г. Радкевич не міг вирішити цю проблему на місцевому рівні. В 1911 р. міський бюджет від оренди мосту поповнився на 1850 руб [56, 56].

По вулицях повітового центру курсував кінний транспорт, зокрема міщани користувалися послугами 2-х візників влітку і 2-х взимку [1, 486]. Центральна Мільонна вулиця була викладена бруківкою від мосту до вул. Фундуклеївської, а всі вулиці міста

освітлювали 58 гасових ліхтарів, які стояли один від одного на відстані 172, 4 м [1, 487].

Завдяки активізації національних рухів, після маніфесту 1905 р., в Чигирині проводилися заходи по організації просвітницьких інституцій: бібліотек, книгарень, а також «гуртків місцевих українців» [50, 3].

У 1906–1907 рр. єдина громадська бібліотека в місті поповнилася українською періодикою, зокрема газетами: «Рада», «Літ-Наук Вісник», «Київській Голось», «Київская Мысль» [50, 3]. Вже у 1909 р. в Чигирині був створений «гурток місцевих українців» [50, 3], який проводив значну роботу для відкриття української книгарні [49, 3], тому що із громадської бібліотеки повітові поліцейські вилучили майже всі українські видання. У місцевій громадській бібліотеці, згідно із статистичними даними за 1910 р., періодичні видання були відсутні, а єдине книгозбище було розраховане на 14822 жителів [1, 485].

В березні 1911 р. українська громада Чигирини відсвяткувала роковини смерті Т.Г. Шевченка. Свято закінчилося читанням «Заповіту», який всі слухали стоячи [26, 3].

Газета «Рада» №150 дає інформацію, що в липні 1911 р. в Чигирині «Українські книжки, часописи є тут в більш-менш потрібнім числі» [22, 4], гуртківці ставлять українські п'єси, які користуються популярністю не тільки у міщан, а, особливо, в селян [22, 4]. Влітку, цього року, новостворений гурток любителів української драматургії ставив всього дві вистави. Всі жіночі ролі в п'єсах виконували вчительки міських церковно-парафіяльних шкіл [21, 4]. Вже на початку березня 1912 р. читання заборонили, а 14 березня, в одного з пропагандистів, поліція провела обшуки та вилучила газети: «Рада», «Л-Н Вісник», «Світло», «Дніпрові хвилі» [49, 3], 80 українських брошур, світлини та, навіть, польську грамоту. З того часу пройшло чотири місяці, а забрані речі не були повернуті власнику, хоч нічого нелегального там і не було [49, 3].

В 10 рр. ХХ ст. релігійне життя на Чигиринщині підпорядковувалося духовному правлінню та благочинному Чигиринському повіту.

В кінці 1911 р. єпископ Чигиринський Никодим (Кротков) благословив благочинного Чигиринського повіту протоієрея О.Г. Радкевича боротися проти соціал-демократичних та мазе-

пинських настроїв в округах своїх благочинній. Протоієрей О. Радкевич та «наблюдатель церковно-парафіяльних шкіл» [24, 3] Чигиринського повіту О. Зімницький заборонили священикам, дияконам та учителям передплачувати українські газети «Рада», «Засів», «Биржевые Ведомости» [24, 3], які на своїх сторінках пропагували автономію України. Завідуючий церковних шкіл контролював участь учительок парафіяльних шкіл в драматичних українських п'єсах. В цьому процесі були задіяні також інспектори повітового відділення єпархіальної училищної ради. Зокрема, у 1911 р. в Київській судовій палаті розбиралась справа про наклеп інспектора народних шкіл Чигиринського повіту Б. Плеського на учителя Бунелика з с. Буландино. В газеті «Києвлянин» [19, 2] вийшла стаття, написана А. Савенком, де він звинувачував учителя в проведенні революційної пропаганди не тільки серед учнів парафіяльної школи, але й серед жителів села. Після цієї публікації учителя Р. Бунелика звільнили з посади. Більше року між інспектором і учителем тривали судові тяжби [19, 2]. Майже в цей час протоієрей О. Радкевич, дізнавшись, що диякон с. Мордви о. Чигирик був учасником визвольного руху 1905–1906 рр. та передплачував українські газети, сповістив Київське єпархіальне керівництво про цей факт. Згідно постанови консисторії о. Д. Чигирик був переведений у віддалену від с. Мордви парафію [18, 4]. Згодом з'ясувалося, що це через господарські непорозуміння з урядником, який вирішив йому помститися, виставивши його мазепинцем, бо років чотири тому диякон передплачував українську газету «Рада» [19, 4]. Про всю цю неординарну історію дізнаємося з періодичного видання «Рада» [15, 3].

В ці роки вчительки і учителі були майже безправні та залежали від секретарів повітових рад і повітового наглядача парафіяльних шкіл О. Зімницького, які мали необмежену владу над ними. Вони «...що хочуть те й роблять...» [21, 4], зокрема вчительку із однієї із п'яти церковно-парафіяльних шкіл [2, арк. 26] Чигириня перевели в глухе село, навіть, не питаючи її згоди. Інша, завдяки протекції родичів, що мали впливові посади в Києві, отримала роботу в Чигирині. Тоді, як пересічні вчителі років два, даром, працювали помічниками вчителів, а потім років три отримували 5-10 руб., аж тільки після 4-5 років роботи могли отримати бажану посаду учителя [21, 4]. Між ними, в зв'язку з

таким відношенням керівництва до вчительських кадрів, процвітало підступництво та зрада, але майже всі вони постійно догджали благочинному О. Радкевичу та завідуючому шкіл протоієрею О. Зімницькому.

Незважаючи на заборону всього українського, новий 1912 р. чигиринці відмічали українською ялинкою. 2 січня її проводили для дорослих в одній із чайних міста. На ній читали твори Стороженка та декламували байки Глібова, Руданського. Місцевий хор та солісти співали українські пісні, що були підтримані всіма бажаючими, які знаходилися не тільки в приміщенні, але і поряд з ним. Новорічний вечір закінчився танцями, молодь веселилась уже на подвір'ї чайної. Всі учасники ялинки дякували «попечителеві чайної» [10, 4] і були дуже задоволені святом.

На 1912 р., згідно із статистичними даними, бюджет міста дорівнював 41 тис. руб. Зокрема, видатки на міське правління 9,037 руб., на інститут міністерства внутрішніх справ 533 руб. 36 коп., на поліцію 7,951 руб., на пожарну дружину 5,034 руб., на утримання міста 2,625 руб., на народну освіту 4,630 руб. 2 коп., «на вбогих» [7, 3] 927 руб., на утримання та купівлю нерухомого майна 4,534 руб., на ведення судових справ 1,775 руб. 84 коп., на земські і державні податки 1,838 руб., на утримання та ремонт ризниць – 60 руб [7, 3]. За три роки прибутки бюджету дорівнювали 35,0 тис. руб., видатки – 34,0 тис. руб. На одного жителя приходилось в рублях прибутки – 2,4 руб., видатки – 2,4 руб. За ці три роки, в бюджеті міста, боргів не було [1, 676].

В першому півріччі 1912 р. в місті відбувся з'їзд поміщиків-націоналістів Чигиринського повіту, на якому обрали комітет для організації виборів у Державну Думу. В комітет увійшли: К. Гревса, В. Давидов, П. Давидов (голова земської управи), В. Плеський, Н. Телечко, священник Зімницький і всі благочинні [17, 2]. За благословенням благочинного Чигиринського повіту протоієрея О. Радкевича місцеві священнослужителі, щоб забезпечити собі голоси на виборах, проводили значну роботу в своїх парафіях та округах [17, 2].

У ювілейному 1912 р., завдяки 400-річчю заснування Чигирини, планували відкрити 4 нові двокомплектні школи та влітку була зведена нова школа, імовірно, приміщення церковно-парафіяльної школи Свято-Казанського собору [21, 4]. Весною

1912 р. повітову Земську управу вже очолював Предводитель дворянства Петро Васильович Давидов [6, 203], під керівництвом якого було посаджено на Замковій горі 11000 молодих дерев [13, 3], а піски навколо міста засадили 6-ма тис. молодих сосен [23, 3]. Також із північної сторони Замкової гори закінчували будувати сходи із підпірною стінкою, які чигиринці називали Софіївським підйомом [4, 59]. Заходами Земства біля Успенської церкви було розбито сквер, який згодом було засаджено різними видами дерев, привезених із далеких країн чигиринськими моряками. Одне із них, до наших днів, росте в дворі місцевого ресторану.

В цей час надзвичайне земське зібрання ухвалило проєкт земської телефонної мережі. Згідно з проєктом, телефонна лінія мала пролягати з Канева на Черкаси і з Черкас до Чигирини та Сміли, від Сміли – на Корсунь, Шполу та Фундуклеївку. На телефонну лінію було асигновано 15000 тис. руб [16, 2]. Архівні матеріали дають інформацію, що у 1915 р. в місті вже діяла телефонна мережа.

8 червня 1912 р. представники земства організували Сільськогосподарську виставку, присвячену 400-річчю заснування Чигирини. Виставка проходила на площі біля корпусів двокласної церковно-парафіяльної школи (знесеної будівлі СШ №2). Посеред виставки, на двох високих стовпах, була прикріплена дошка з написом: «400 лѣтіе г. Чигирини» [25, 4], а внизу на червоному полотнищі прибиті «...шабля, шапка, щит, стріли до лука і два дерев'яні списи» [25, 4], поряд напис: «Чигиринь основанъ Вишнивецкимъ Байда въ 1512-мъ году». На дійство прийшли священики, чиновники, інтелігенція, учні городського училища, їхні учителі та, навіть, селяни з навколишніх сіл. Виставку відкрили священнослужителі «молебнем» [25, 4], а представники земства промовами. Зокрема, промова члена земської управи Захар'євича російською із прислів'ями латиницею була на слуху у всіх жителів повітового центру [25, 4]. Більша частина присутніх її просто не зрозуміла, бо рівень знань латиниці в них був низький. Ця виставка вміщувала земські відділи, а також павільйони поміщиків А. Н. Безрадецького, Терещенка та ще павільйон власника «вальцового млина» в Чигирині А.Г. Безрадецького [25, 4]. Найбільш людним і цікавим було земське відділення бджільництва, над експозицію якого попрацював інструктор Вдовенко. В ній були представлені вулики всяких систем, деше-

ва і проста в конструкції медогонка, яку змайстрував учитель із с. Подорожнього, вулик із скляними стінками, бджола в розрізі, малюнок бджоли збільшений в 100 разів, мед, віск, світлини різних пасік, колекція ворогів бджіл та багато іншого [25, 4]. У відділі постійно знаходилися інструктор та його помічник, які відповідали на запитання відвідувачів виставки. Відділ скотарства був найбільш важливим, зокрема в ньому стояли дві пари чумацьких волів, кілька коней, свиней і корова із телятами от і все, що там було. Відділ науково-статистичний був представлений добре, зокрема висіла карта Чигиринського повіту, де зображені ветеринарні та насінні заклади, діаграма захворювання худоби на Чигиринщині, світлини племінного скоту, насіння різних видів, штучне добриво для землі, колекція розвитку комах ворогів хліборобів [25, 4]. На виставці також були відділи рільництва та городництва, на яких можна було побачити різні види жита, проса, вівса та огірків. У відділі садівництва були показані пристрої для укріплення пісків та ярів, а в сільськогосподарському – сіялки, плуги та інше. Кустарний відділ прикрашали дерев'яні вироби міщанина Чигирика, зокрема полумиски, ножі оздоблені рослинним орнаментом, яким свої рушники вишивали черниці Чигиринського Свято-Троїцького монастиря [25, 4].

Павільйон промисловця Терещенка дуже вирізнявся гарною продукцією: зерна, овочів, лісу, с/г машин, а А. Н. Безрадецький на виставці представив незначну кількість продукції свого виробництва. Павільйон власника млина Безрадецького А. Г. нагадував механізм млина в розрізі, де стояли зразки борошна «... на всіх ступенях обробки» [25, 4]. При кожному відділі були книжки російською та 7 штук українських автора Чипаленка «Розмова про сільське хазяйство» [25, 4].

Після урочистостей всі запрошені на дійство: представники дворянства та чиновництва, священники, учні городського училища, гімназистки 4-класної приватної прогімназії ім. Голосової та їхні учителі сфотографувалися на фоні військової атрибутики і полотнища з написом прізвища засновника міста. Ця світлина нині знаходиться у приватній колекції історика, краєзнавця О. Солодаря.

Аналізуючи архівні джерела, періодичну літературу та світлини, приходимо до висновку, що Чигирин, в переддень свого 400-річчя, був центром сільськогосподарського повіту Київської

губернії без промисловості, залізничного сполучення, доріг з твердим покриттям, із відсутніми телефонними лініями. А про першу гетьманську столицю Української Козацької Держави Війська Запорозького в ньому нагадували лише фрагменти чигиринської фортеці на Замковій горі.

Джерела і література

1. Города России в 1910 году. С-Петербургъ. Типо-Литографія Н. Л., Измайловскій полкъ, 7-я рота, д. №1913. 1914. 1137с.
2. ДАЧО Ф. 548. оп. 2 спр. 4. арк. 26
3. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. К., «Техніка» 2000, С. 65.
4. Кривенко С. Розриті могили // Пам'ятки України: історія та культура, 2002. С. 59.
5. Памятная Книжка Кіевской губернії на 1908 годъ съ приложеніємъ Адресь-Календарь губернії съ приложеніємъ. Изданіе Кіевского Губернскаго статистическаго Комитета. Годъ изданія двадцать шестой. С. 121-208.
6. Памятная Книжка Кіевкой губернії на 1911 г. Адресь-календаря губернії съ приложеніємъ. Изданіе Кіевского губернскаго статистическаго Комитета. Годъ изданія двадцать девятый. С. 203-205.
7. Рада. – №120. – 27.05.1912. – С. 3
8. Рада. – №114. – 20.05.1912. – С. 3.
9. Рада. – №41. – 19.02.1912. – С. 3.
10. Рада. – №10. – 13.01.1912. – С. 4.
11. Рада. – №20. – 25.01.1912. – С. 2.
12. Рада. – №73. – 30.03.1912. – С. 4.
13. Рада. – №85. – 14.04.1912. – С. 3.
14. Рада. – №86. – 15.04.1912. – С. 2–3.
15. Рада. – №87. – 17.04.1912. – С. 3.
16. Рада. – №116. – 23.05.1912. – С. 2.
17. Рада. – №99. – 01.05.1912. – С. 2.
18. Рада. – №119. – 26.05.1912. – С. 4.
19. Рада. – №123. – 31.05.1912. – С. 2.
20. Рада. – №145. – 26.06.1912. – С. 2
21. Рада. – №202. – 04.09.1912. – С. 4.
22. Рада. – №2. – 03.01.1912. – С. 4.
23. Рада. – №113. – 19.05.1912. – С. 3.
24. Рада. – №158. – 12.07.1912. – С. 3.
25. Рада. – №210. – 14.09.1912. – С. 4.
26. Рада. – №73. – 31.03.1911. – С. 3.
27. Рада. – №125. – 04.06.1911. – С. 2.
28. Рада. – №132. – 12.06.1911. – С. 4.
29. Рада. – №157. – 13.07.1911. – С. 4.
30. Рада. – №198. – 02.09.1911. – С. 1.
31. Рада. – №32. – 10.02.1911. – С. 2.

32. Рада. – №92. – 24.04.1911. – С. 3.
33. Рада. – №150. – 05.07.1911. – С. 4
34. Рада. – №243. – 28.10.1911. – С. 4.
35. Рада. – №22. – 28.01.1910. – С. 3.
36. Рада. – №99. – 02.05.1910. – С. 2.
37. Рада. – №149. – 03.07.1909. – С. 4.
38. Рада. – №194. – 03.07.1909. – С. 3.
39. Рада. – №218. – 27.09.1909. – С. 3.
40. Рада. – №245. – 30.10.1909. – С. 2.
41. Рада. – №220. – 30.09.1909. – С. 2.
42. Рада. – №238. – 22.10.1909. – С. 4.
43. Рада. – №289. – 22.12.1909. – С. 2.
44. Рада. – №66. – 21.03.1909. – С. 4.
45. Рада. – №174. – 02.08.1909. – С. 3.
46. Рада. – №197. – 28.08.1908. – С. 4.
47. Рада. – №2. – 03.01.1908. – С. 4.
48. Рада. – №157. – 13.07.1911. – С. 4.
49. Рада. – №205. – 07.09.1908.
50. Рада. – №32. – 08.02.1908. – С. 4.
51. Рада. – №37. – 14.02.1908. – С. 3.
52. Рада. – №178. – 03.08.1908. – С. 4.
53. Рада. – №219. – 25.09.1908. – С. 3.
54. Рада. – №238. – 18.10.1909. – С. 3.
55. Солодар О. Нарис історії Чигиринщини. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003. – С. 154.
56. Харченко Л. Чигирин на листівках М. Сківського: Дерев'яний міст через р. Тясмин // Чигиринщина: історія і сьогодення. Матеріали VI науково-практичної конференції» 9-10 листопада 2017р. / Упор. Я.Л. Діденко, Л.О. Абашина, О.І. Трошинська. – Черкаси: видавець Кандич С.Г., 2017. С. 56–57.

Паламарюк І.Ю.

Батуринські ярмарки ХІХ – початку ХХ ст.

Такі форми періодичної торгівлі як ярмарки та базари мають давнє походження. Ще у ХVІ ст. в Україну почали приїжджати купці з Центральної і Західної Європи. Вони привозили ювелірні вироби, прикраси, тканини та предмети побуту, а купували шкіру і хутро, вовну, зерно, сало, мед. У середніх і великих українських містах почали виникати ярмарки. У ХVІІ ст. право проведення ярмарків визначалося положеннями Магдебурзького права або надавалося власниками міст. «У країні козаків ярмарки бувають

безперервно з початку і до кінця року. В кожне свято відбувається ярмарок в тому чи іншому місті, як це було запроваджено за часів панування ляхів», – згадував про торгівлю арабський мандрівник Павло Алепський, який подорожував Україною у 1654–1656 рр. Ярмарки влаштовували таким чином, що після закінчення одного, торговці могли вирушити до сусідніх, тобто торгівля велася безперервно. Це поживляло товарообмін між різними регіонами, поєднувало найвіддаленіші території. Внутрішній ринок України поступово набував загальнонаціонального характеру.

Значний інформаційний потенціал щодо традиційного ярмарку другої половини XIX – початку XX ст. міститься у періодичних виданнях досліджуваного періоду – «Губернських відомостях», «Єпархіальних відомостях», «Київській старовині», «Раді» тощо. На сторінках цих видань розміщені замітки мандрівників, які подорожували Україною, спогади старожилів, спостереження безпосередніх учасників ярмарку. Дослідження українських ярмарків набуває усе більшої актуальності серед вітчизняних дослідників, з яких варто згадати В. Юрченко, А. Скоряк, А. Зякун та ін. Тема ярмарків у Батурині була частково розкрита у праці М. Герасько «Батуринські торги та ярмарки як рушійна сила місцевої торгівлі (друга половина XVII – на початку XX ст.)», а також у роботах І. Куртової, Н. Пільтяй та М. Тереха.

Метою даної статті є дослідження Батуринських ярмарків другої половини XIX – початку XX ст. з економічної, соціальної та культурно-розважальної сторони життя населення Наддніпрянщини.

Реалізація даної мети передбачає вирішення низки завдань: систематизувати та проаналізувати джерела, що стосуються теми дослідження; з'ясувати час, місце проведення батуринських ярмарок; виявити їх вплив на економічний розвиток міста та регіону; порівняти ярмарки у Батурині з ярмарками Чернігова, Конотопа, Бахмача та інших міст та містечок; дослідити культурно-розважальну функцію традиційного українського ярмарку.

Ярмарки мали неабияке значення для розвитку населених пунктів, в яких вони проводились. Завдяки місцевій торгівлі міста, містечка та села розвивалися динамічніше з економічного, соціального та промислового поглядів. У Батурині розвитку торгівлі сприяло у першу чергу вигідне географічне розташування міста. Стратегічними напрямками шляхів були південний і північ-

ний: «через Батури́н проходит большая почтовая дорога из г. Киева в г. Москву; под самим местечком имеется переправа через реку Сейм на пароме во всякое время года» [1, с. 265]. Підкреслювалося, що «большая дорога, проходящая через Батури́н, немало важную доставляет выгоду торговцам и содержателям постоянных домов. Ярмарки Батурина, выгодные для жителей его, благодетельны для окрестных сел – они оживляют сельское хозяйство» [3, с. 355–356]. Важливими були і регіональні сухопутні шляхи: «в местечке Батури́н сходятся четыре тракта. До Конотопа – 28 верст (29.8 км) (через Конотоп йшла дорога на Слобожанщину, а також на південь, до Полтавщини, Запорожжя, Криму), до Алтыновки – 29 верст (30.9 км) (звідти на Кролевець, Глухів, Москву), до Борзны – 30,5 верст (32.5 км) (далі – на Ніжин і Київ, а звідти – на захід та південь), а также до Сосницы – 30 верст (32 км) (звідти – на Чернігів)» [1, с. 293]. Економічному розвитку Батурина сприяло і його розташування на р. Сеймі: «речной путь связывал Батури́н с Киевом и Черниговом, что сделало Батури́н традиционным центром судоходства и ярмарочной торговли» [15, с. 12].

Про розвиток торгівлі у Батурині дбали його власники. Так, 3 березня 1643 р. Батури́н на клопотання його ленного володільця Єжи Оссолінського отримав привілей на звільнення місцевих купців від мит (мостового, гребельного та ін.) і прикордонних оплат на всіх сухопутних і водних шляхах терміном на 20 років [1, с. 375]. У відписці російського воеводи М. Одоєвського за 9 червня 1646 р. дізнаємося про приїзд купців з «литовського города Батурина» до Московського царства, «а у них 12 телег с вином да с табаком» [1, с. 23]. В подальшому торгівля в Батурині і надалі стрімко розвивалася, зокрема і ярмаркова. У переписній книзі 1666 р. читаємо: «ярмарки в городе Батури́не бывають в году в трех днях: мая в 9-й день на память Чюдотворца Николы, другая ярмарка августа первый день на праздник Происхождения чеснаго животворящего креста Господня, третья ярмарка бывает октября 26-го дня на память великомученика Дмитрия Солунского» [1, с. 69-70]. Як бачимо, ярмарки в місті традиційно проходили у дні храмових та релігійних свят, звідки й походять назви більшості з них.

Періодичність проведення торгівлі є характерною ознакою функціонування ярмарків, які відбувалися у визначені дні року. Їх періодичність і тривалість визначалася органами влади та мі-

сцевого самоврядування і обумовлювалися прибутковістю торгівлі в даному місті. Як зазначалося вище, у Батурині проводилися ярмарки спочатку тричі на рік, потім чотири рази «бывает на каждой до 3 тыс. душ и пребывают некоторые дни по 2–3, а некоторые и через неделю времени» [1, с. 262]. З 1860 р. ярмарків у місті було п'ять: «1) Похвальная – бывает в пятую неделю Великого поста, 2) Николаевская – в Декабре месяце, 3) Маккавейская – бывает 1 Августа, 4) Димитріевская – бывает 26 Октября и 5) Скотная – бывает на второй неделе Великого поста» [21]. В залежності від погодних умов та кількості купців ярмарки тривали від 1-2 днів до тижня. Для порівняння, у 1892 р. у Чернігові проходили 2 ярмарки на рік, у Конотопі, Глухові та Ніжині – по 4, у Сосниці, Борзні та Ічні – по 3. В основному по містах було по 2 ярмарки [4, с. 54-77].

Неабияке значення мало також місце проведення ярмарків. Зазвичай ярмаркування проходило на центральній площі міста чи містечка. Обов'язковими умовами для розташування ярмаркової площі були наявність зручного під'їзду з різних сторін, наявність водопою для худоби та прісної води для ярмаркувальників, а також криті будівлі для захисту від непогоди.

У Батурині ще в середині XVIII ст. відбулося перепланування території колишньої фортеці. Через неї проліг Києво-Московський тракт. Наявність вільної території на шляху цього тракту дозволила зробити старе середмістя центром стаціонарної і періодичної торгівлі. К. Розумовський відвів для ярмарків Троїцьку площу, яка пізніше стала називатися Воскресенською і займала площу приблизно 3 га (сучасний Майдан Гетьманської слави): «ярмарки собираются на довольно обширной площади перед Воскресенскою церковью» [21]. До цієї площі вели шляхи внутрішньо міського сполучення. На Воскресенській площі не лише збиралися ярмарки, а й проводилися щотижневі базари та стаціонарна торгівля: «на этой площади устроен постоянный магазин для галантерейных и красных товаров, привозимых на ярмарки. Кроме ярмарок, в Батурине каждую пятницу собирается довольно оживленный торг. Но кроме торгов, бывающих раз в неделю, в Батурине бывает и постоянный базар, где продаются разные съестные припасы, деготь, конская сбруя и проч. « [21]. Площа була поділена на так звані «лавочні» місця, на яких зво-

дили торговельні заклади [2, с. 169]. Це були стаціонарні прилавки та навіси для базарів, а на час ярмарків добудовували тимчасові. Вільні від житлових і господарських споруд «лавочні» місця у центральній частині міста продавали під ринкове будівництво. Коштували такі місця дорого – 50–60 руб. [17, с. 61].

У 1901 р. на сході мешканців містечка «батуринский лесничий г. Ш. посоветовал крестьянам ходатайствовать перед Министерством Земледелия об уступке под школьную усадьбу здешней ярмарочной площади в обмен на такое же количество общественной земли при выезде на конотопскую дорогу, где и могли бы собираться ярмарки» [5, с. 4]. Очевидно, остаточного рішення про це тоді так і не ухвалили, бо у 1903 р. «священник батуринской Воскресенской церкви о. Василий Городисский возбудил через епархиальный училищный совет ходатайство об уступке для находящейся под его ведением церковно-приходской школы здешней ярмарочной площади» [10, с. 3]. Аргументувалося це тим, що «благоухания гниющих отбросов неуместны ни в церкви, ни в школе» та «неудобстве церковного богослужения под аккомпанимент ярмарочного гвалта и скотского рева, при одуряющем аромате, исходящем от тысячиголового стада лошадей, рогатого скота и овец и сотен смазанных дегтем телег» [10, с. 3].

Та лише у 1911 р. начальник поліції Конотопського повіту заборонив проведення ярмарків на Воскресенській площі. Дмитрівський ярмарок 26 жовтня пройшов на новому місці – біля приміщення Батуринської волості (сучасне перехрестя вулиць Гетьманської, ім. Ющенка та провулку Гетьманського). Після ярмарку територія вигону та ставок Балка, який знаходився поруч, були засмічені, а трава вигоптана. Місцеві жителі на сході вирішили звернутися до Чернігівського губернатора з проханням і надалі проводити ярмарки на Воскресенській площі [1, с. 395]. Таким чином, Дмитрівський ярмарок 1911 р. став єдиним, який проводився біля будинку волосного правління.

За спогадами жителів Батурина Хвостікової Н.М., Бессараба С.М., Касаткіної Н.В., Сухомлин Н.П., Москалець О.Г., які зберігаються у науковому архіві НІКЗ «Гетьманська столиця», у 30-х рр. ХХ ст. батуринські ярмарки проходили біля р. Сейм – на вигоні біля спуску з Базарної гори. «На березі ярмарки проводилися біля пішоходки. Будували каруселі, продавали худобу і всяку сільсько-

господарську продукцію» [16, с. 46, 63, 95, 167, 189]. Мишаєва Г.К. згадувала, що ярмарки проходили 3 рази на рік [16, с. 183].

Про економічне значення батуринських ярмарків для регіону говорить не лише їх періодичність, а й грошовий оборот. Так, наприклад, у 1845 р. було проведено 4 ярмарки з оборотом 37500 руб. сріблом, тоді як у м. Бахмачі був лише один ярмарок з оборотом 2000 руб. ср., у м. Красний Колядин було 4 ярмарки з оборотом 4600 руб. ср. [1, с. 291].

У 1860 р. у Батурині пройшли 5 ярмарків: «привоз товарів на першу ярмарку буває на 16000 руб. с., продається на 8000, скоту рогатаго пригонитися до 700 голів; во время второй ярмарки товаров привозится на 17000 руб., продается на 9000, скота рогатаго пригонитися до 500 голів; на третью ярмарку товаров привозится на 11000 руб., продается на 5000, скота рогатаго пригонитися до 200 голів; на четвертую ярмарку привозится товаров на 20000 руб., продается на 10000; на пятую ярмарку исключительно пригонитися один скот, котораго, смотря по погоде и обстоятельствам, один год буває больше, а другой – меньше» [21]; у 1872 р. привезли товару на 44500 руб. [22, с. 592]; у 1892 р. – на близько 50000 руб. [4, с. 71].

Для порівняння приведемо відомості про кількість ярмарків та їх грошовий оборот по інших містах Чернігівської губернії за 1892 р. Так, у м. Чернігові проходили 2 ярмарки з оборотом 50000 руб., у м. Конотопі – 4 ярмарки на 30000 руб., у м. Бахмачі – 3 ярмарки на 3000 руб., у м. Красному Колядині – 5 на 51000 руб., у м. Борзни – 3 ярмарки на 55000 руб., у м. Ічні – 3 ярмарки на 75000 руб., у м. Глухові – 4 ярмарки на 105000 руб., у м. Ніжині – 4 ярмарки на 328700 руб. Як бачимо, грошовий оборот батуринських ярмарок зрівнюється з оборотом губерньського Чернігова та повітового містечка Борзни, і був більший, ніж у повітовому Конотопі. Ніжинські ярмарки славилися на всю Україну і навіть за її межами, тривали вони по 6–7 днів кожен, що й пояснює чималий грошовий оборот [4, с. 54-78].

Велике значення ярмарки відігравали в житті сільського населення, оскільки селяни мали можливість збувати сільськогосподарські продукти та худобу, які були надлишковими у їх господарстві та придбавати засоби виробництва, знаряддя праці тощо. Тим самим ярмарок сприяв підготовці до сільськогоспо-

дарських робіт, слугував одним із засобів розвитку землеробства. На батуринських ярмарках був представлений широкий асортимент товарів. Головними предметами торгівлі були жива худоба (коні, воли, корови, вівці, кози, свині) та продукти сільського господарства – зерно, овочі та фрукти, борошно, сіно тощо.

Ярмаркова торгівля сприяла і розвитку ремесла. Реміснича продукція була представлена гончарними та ткацькими виробами, виробами з дерева, шкіри, металу, продукцією бондарів та ковалів. Торгували також м'ясом, рибою та місцевими раками, які були відомі далеко за межами Батурина.

Окрім місцевих торгашів, ремісників та селян, що продавали надлишки власного сільськогосподарського виробництва, до Батурина «сьезжались с красными московскими и польскими товарами из Великороссійского города Путивля и Нежинскаго полка м. Конотопа, а с солью, рыбою, кожами и скотом из окрестных местечек и сел» [21]. «Евреи-скупщики, съехавшиеся сюда из всех уездов Черниговской губернии и даже из городов Северо-Западнаго края, (Гомеля, Минска и др.), в числе свыше 300 душ, шмыгали по дворам ближайших к местечку селений и сторожили крестьян на дорогах, торгуя скот и сбывая цены, ... а также скотопромышленники, приезжавшие сюда из Трубчевскаго и Карачевскаго уездов Орловской губернии» [9, с. 3]. Це ілюструє зацікавленість батуринськими ярмарками з боку підприємливих професійних торговців з інших міст і навіть з досить віддалених губерній.

Разом з тим, окремі ярмарки здебільшого спеціалізувалися на окремих групах сільськогосподарських товарів. Так, у Батурин «на Вторую неделю Великого поста жители Кролевецкаго уезда привозят скобяные произведения, спрос на которья приурочивается именно к этой ярмарке». [23, с. 4]. У губернському Чернігові йшла «торговля красными, кожевенными товарами, кустарными изделиями, рогатым скотом, овцами и железом», Борзна та Ічня ярмаркували «мануфактурными, бакалейными товарами, рыбой, солью, разными хозяйственными принадлежностями, лошадьми, рогатым скотом, овцами», у Глухові торгували «разными мануфактурными и галантерейными товарами, пенькою, лесным материалом, скотом и кустарными изделиями», у Козельці продавали «железные и чугунные изделия, лесные материалы», у Конотопі торгували «рогатым скотом, лошадьми, глиняными и деревянными»

ми изделиями» тощо [4, с. 54–78]. Таким чином, широкий асортимент ярмаркового товару свідчить про те, що ярмарок відіграв велику роль у розвитку землеробства, скотарства, ремесла.

Ціни на ярмарках залежали від пори року, кількості привезеного товару, кількості покупців, врожайності тощо. «Спрос на лошадей весною всегда велик, так как их покупают в это время сельские хозяева для полевых работ. Дойные коровы весною покупаются ремесленниками и беднейшими крестьянами для прокормления семьи и частью (крестьяне) для полевых работ, а осенью они продаются на убой. Волы весною покупаются и крестьянами, и промышленниками, но пашут волами у нас теперь лишь богатые крестьяне-земледельцы, большинство же предпочитает работать лошадьми, а по нужде, как только что сказано, и коровами» [6, с. 4]. «Все у цей ярмарок, як на диво, стоїть якоесь дешево. Мабуть усе це через недорід. Постачання велике, а попит не значний» [18, с. 4]. Коливання цін на батуринських ярмарках на основні види товару – худобу, коней, сільськогосподарську продукцію показано у Таблицях 1 і 2. Як бачимо, ціни у досліджуваній період трималися приблизно на одному рівні і обумовлювалися вищеназваними причинами.

Приведемо ціни і на інший ярмарковий крам на батуринських ярмарках. На Миколаївському ярмарку 1902 р. продавали «сало свиное, которое на эту ярмарку обыкновенно доставляется из г. Коропа и окрестных сел в огромном количестве, шло по 4–4½ руб. за пуд, на 1 рубль дешевле обычной средней цены. Деревянные изделия, привозимые сюда из северных лесных уездов Черниговской губ., сбывались плохо. Сани-розвальни, например, продавались по 2 руб. 50 коп. вместо обычных 3 руб. – 3 руб. 50 коп., козырьки 10–11 руб., вместо 14–15 руб. и пр. Только сундуки, навезенные из Нежина к сезону крестьянских свадеб, покупались по обычной цене 3–6 руб. за штуку» [7, с. 4]. «Новостью местных ярмарок является скупка евреями жеребят-сосунов для частного зверинца. Крестьяне, ради сохранения на лето работоспособности кобыл, часто весенних жеребят топят в речке, либо выганяют на съедение волкам, поэтому они охотно уступают жеребят по 20 – 40 коп. за голову» [12, с. 4]. У 1904 р. «за пуд конопель або льону платили 3 руб. – 3 руб. 50 коп., за стан коліс 4–6 руб., за дубову діжку з залізними обручами 2 руб. 20 коп. –

9 руб.» [20, с. 4]. Риба на зимових та літніх ярмарках продавалася по 10–15 коп. за фунт, тоді як весною в розлив, по 3–6 коп. за фунт [11, с. 4]. «Батуринаських довгоногих» раків, які були відомі далеко за межами Батурина, продавали по 40, 60 і 75 коп. за сотню в залежності від розміру. «Скупники здебільшого скуповують цілі партії раків і вивозять їх за межі губернії» [19, с. 3].

Поряд з купівлею-продажем, у другій половині XIX – на початку XX ст. була ще досить поширеною давня форма товарообігу – обмін. Обмінювалися худобою, сільськогосподарськими товарами, виробами ремісників тощо. «Горшечный товар обменивается на зерно – преимущественно рожь, причем за каждую посудину берется столько зерна, сколько она его в себе вмещает, а мел обменивается на картофель» [8, с. 4]. Якщо обмін був рівноцінним, він називався «око за око». Коли ж потрібно було доплатити за товар, називався «з додачею». Взагалі, обмін вважався невдалим способом торгівлі, оскільки не завжди був справедливим та вигідним і часто загрожував збитками.

Окрім економічно-торгівельних, ярмарки були одночасно й суспільно-культурними подіями. Вони сприяли спілкуванню людей з далеких околиць та родинно-товариським зв'язкам. Завдовго до світанку селяни пішки або на возах вибиралися з сіл і тягнулися до місця ярмаркування. Ярмаркувати їхали як на велике свято – гарно одягнені, з гарним настроєм. Тут відбувалися зустрічі, знайомства, запрошення на храмові свята або родинні торжества, оглядини майбутніх наречених тощо. Основними розважальними заходами на ярмарках були так звані балагани – народні сценки сатиричного та побутового характеру, співи, танці, ляльковий театр, комічні пантоміми, фокусники, гімнасти, канатоходці і навіть зоопарки-звіринці, де показували дресированих ведмедів, мавп та інших екзотичних тварин. На великих ярмарках були навіть гральні будинки, у яких промишляли професійні шулери-шахраї [13, с. 428–458]. Окрім цього, на традиційному українському ярмарку розміщувалися каруселі. Наприклад, на Покровському ярмарку в місті Лубнах, за описом Я. Забело, для ярмаркової публіки пропонували різні атракції, зокрема карусель. Її господар, словак за національністю, їздив по багатьох містах і ярмарках. За катання він брав плату – по 3–5 коп. з особи. Судячи з прибутку, який він отримував, народ вельми

полюбляв такий вид розваг. У Ромнах він заробив 300 руб., а от у Лохвиці – 6 руб. [24, с. 53]. Батуринські ярмарки були не виключенням. У фондovій колекції Національного заповідника «Гетьманська столиця» зберігається декілька фотографій місцевого фотографа М.Ф. Боканя (1881–1942 рр.), на яких зображено ярмаркування у Батурині. На одній з них, чорно-білій світлині 1907 р., зображено ярмарок на Воскресенській площі Батурина. По центру ми бачимо дві каруселі з конусоподібними дахами, а праворуч від них знаходиться підвищення з накриттям, напевно, сцена. Перед сценою зібрався натовп, який спостерігає за дійством на ній. Фото демонструє, що батуринські ярмарки супроводжувалися веселими розвагами та виступами акторів і музик.

Отже, джерельною базою даного дослідження стали періодичні видання «Чернігівські губернські відомості», «Спархiальні відомості», «Київська старовина», «Рада», «Києвлянин». Саме на сторінках цих видань розмішені цікаві та колоритні спогади старожилів, замітки мандрівників, спостереження учасників батуринських ярмарок ХІХ – початку ХХ ст. Статистичний аспект дослідження розкривають матеріали видання Чернігівського губернського статистичного комітету «Календарь Черниговской губернии», «Памятная книжка Черниговской губернии» та інші, в яких наведена важлива інформація про періодичність ярмарок, їх грошовий оборот, розмаїття товару тощо.

Ярмарки в Батурині традиційно проходили у дні храмових та релігійних свят. Якщо у 1666 р. їх було три, то вже з 1860 р. у місті відбувалося п'ять ярмарків. Цьому сприяло вигідне географічне розташування міста та, ймовірно, зростання населення Батурина, його економічний розвиток.

У досліджуваний період у Батурині проходила найбільша кількість (5) ярмарок, порівняно з іншими містами Чернігово-Сіверщини. У Чернігові в цей час їх було 2 на рік, у Конотопі, Глухові та Ніжині – по 4, у Сосниці, Борзні та Ічні – по 3.

Зазвичай ярмаркування проходило на центральній площі міста перед Воскресенською церквою. В 30-х рр. ХХ ст. ярмарки проходили біля р. Сейм – на вигоні біля спуску з Базарної гори.

Про економічне значення батуринських ярмарків для регіону свідчить не лише їх кількість, а й грошовий оборот. У 1845 р. було проведено 4 ярмарки з оборотом 37500 руб. сріблом, тоді

як, наприклад, у м. Бахмачі був лише один ярмарок з оборотом 2000 руб. сріблом. Грошовий оборот батуринських ярмарків зрівнюється з оборотом губернського Чернігова та повітового містечка Борзни і був більшим, ніж у повітовому Конотопі.

Батуринські ярмарки виконували соціальну і культурно-розважальну функцію. Тут відбувалися зустрічі, знайомства, запрошення на свята, оглядини майбутніх наречених тощо. Окрім цього, ярмаркування супроводжувалося веселими розвагами: виступами акторів, музик, дресированих тварин, ляльковим театром та ін. Обов'язковим атрибутом на традиційному українському ярмарку були каруселі.

Упродовж багатьох століть ярмарок був невід'ємною частиною побутового життя та національного колориту українців, візитівкою нашого народу. Ярмарки сприяли з'єднанню торгівельних зв'язків міста і села, що сприяло формуванню внутрішнього ринку. У 30-х рр. ХХ ст. ярмарки припинили своє існування. Це було пов'язане із розвитком фабричного та заводського виробництва, залізничного транспорту, розвитком кооперації, а головне – взяттям торгівлі під ретельний контроль держави. Частково відродження ярмаркування відбувається наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть, зі здобуттям Україною незалежності. Відродження Батуринського ярмарку – актуальне завдання місцевої влади, роль якої є дуже важливою у цьому процесі. Як показало дане дослідження, Батуринські ярмарки відрізнялися своїм колоритом і були рушієм економічного, соціального, промислового та культурного розвитку міста та регіону.

Джерела та література

1. Батурин: сторінки історії: збірник документів і матеріалів / Коваленко О.Б. та ін.; 2-ге вид. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2012. 882 с., 30 іл.
2. Зякун А.І. Національна специфіка і самобутність українського ярмарку // Світогляд – Філософія – Релігія: зб. наук. праць / ДВНЗ «УАБС НБУ». Суми. 2012. – Вип. 3. С. 166–174.
3. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. Книга 6.
4. Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891.
5. Києвлянин. 1901. №87.
6. Києвлянин. 1901. №135.
7. Києвлянин. 1902. №17.

9. Киевлянин. 1902. №123.
10. Киевлянин. 1902. №139.
11. Киевлянин. 1903. №14.
12. Киевлянин. 1904. № 113.
13. Киевлянин. 1904. №136.
14. Киевская старина. 1893. № 6.
15. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). – К.: Темпора, 2006. – 496 с., 2 іл.
16. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди. – Ленинград: Стройиздат, 1984. – 176 с.
17. Науковий архів НКЗ «Гетьманська столиця». – Ф. 14. Спр. 69.
18. Пляшко Л.А. Подорож до міста XVIII століття. – К., 1980. – 151 с.
19. Рада. 1907. № 241.
20. Рада. 1911. №112
21. Рада. 1912. № 181.
22. Черниговские губернские ведомости. 1860. № 22.
23. Черниговские епархиальные известия. 1872. №23.
24. Черниговское слово. 1914. №2099.
25. Юрченко В. Народні розваги на українському ярмарку (друга половина XIX – початок XX ст.) // Етнічна історія народів Європи. 2008. Вип. 27. С. 49–55.

Петреченко І.Є.

Описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. у науковому доробку О. Лазаревського

О. Лазаревський здійснив велику роботу по виявленню та запровадженню до наукового обігу джерел з історії Лівобережної України XVII–XVIII ст. У 1860-х рр. під час роботи у Чернігові об'єктом уваги вченого поміж іншим стали документи Малоросійської колегії, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісницьких правлінь. Описуючи стан, в якому перебували ці матеріали, дослідник відзначив, що вони являли собою «груди полусгнивших связок, разсыпавшихся от первой попытки перевернуть лист» [1, XXVIII]. Серед таких паперів О. Лазаревський, зокрема, виявив Описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779 – 1781 р. [1, XXVIII; 2, 12–13].

Вчений повсякчас намагався видати ці пам'ятки, однак здійснити цей задум йому не поталанило [3, 339, 363–364]. На сторінках «Записок Черниговского губернского статистического комитета» та «Черниговских губернских ведомостей» О. Лазаревський

лише розпочав публікацію Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр. [4; 5]. Тут побачили світ описи Чернігівського та частини Городнянського повітів. Принагідно зауважимо, що видання пам'ятки у «Черниговских губернских ведомостях» дещо повніше, ніж те, що у «Записках Черниговского губернского статистического комитета»: зокрема, перше містить опис п'яти сіл Городнянського повіту, яких немає у другому виданні.

О. Лазаревський зацікавився історію створення Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр., що був впорядкований у процесі загального опису Лівобережної України спеціально створеною комісією на чолі з чернігівським губернатором А. Милорадовичем. На підставі вивчення документів, що проливали світло на роботу комісії, О. Лазаревський відзначив, що ця праця вимагала «ближайшого знакомства с местностью каждого села и поселка, не говоря уже о цифрах, достоверность которых трудно заподозрить по их систематичности» [6, III].

О. Лазаревський скористався матеріалами Описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779–1781 рр. під час підготовки свого «Описания Старой Малороссии», на сторінках якого дослідник також вмістив деякі матеріали, що проливають світло на обставини виникнення цих пам'яток [7, II].

Згідно заповіту вченого вже після його смерті рукопис Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. у 1902 р. надійшов до Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського у Чернігові [8]. Згодом пам'ятка опинилася у Чернігівському державному музеї, а потім – у Чернігівському краєвому архіві. У 1930 р. Опис, вірогідно, було передано до Центрального історичного архіву у Харкові. У 1927–1932 рр. з нього було виготовлено машинописну копію [9]. Текст було передруковано мовою оригіналу (згідно сучасного російського правопису) із збереженням усіх фонетичних та стилістичних особливостей. Копія була зроблена, очевидно, з ініціативи П. Федоренка, який саме в цей час за дорученням Археографічної комісії ВУАН готував до видання Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. [10, 201–202]. П. Федоренку, здається, пощастило працювати саме з тим рукописом, з яким свого часу працював О. Лазаревський, тому що у скопійованому тексті зустрічаємо згадки про примітки, зроблені останнім. На жаль, реалізувати свій за-

дум П. Федоренку, як і О. Лазаревському, не пощастило. Подальша доля оригіналу цього Опису невідома.

У дослідників, які доклали чимало зусиль для збереження Опису Чернігівського намісництва 1779 – 1781 рр., розійшлися погляди у питанні щодо авторства пам'ятки. На думку О. Лазаревського, автором Опису був один з діяльних членів «партії комісіонерів» (комісії А. Милорадовича – Авт.) Дмитро Романович Пашенко [6, I]. Підґрунтям для такого висновку є підпис на сторінках рукопису пам'ятки «Войсковий товариш Дмитрий Пашенко», а також формулярний список останнього, в якому зазначалося, що він «был употреблен в особо порученую от генерал-фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского, генерал-порутчику, тогдашнему бывшему малороссийскому губернатору Милорадовичу, о описании Малороссии и разделении на три губернии, в комиссию» [6, I–II].

На протипагу О. Лазаревському, П. Федоренко стверджував, що Дмитра Пашенка «в кращому випадкові... можна вважати лише за редактора цього опису і ні в якому разі за автора» [2, 14]. Аргументи, які П. Федоренко навів на користь цього, на нашу думку, є досить переконливими. По-перше, наявність підпису на аркушах опису не завжди свідчить про авторство. Такий підпис може вказувати на те, хто здійснив переписування чи редагування тексту опису [11, XVI]. По-друге, до рук О. Лазаревського, схоже, потрапив формулярний список лише Дмитра Пашенка. Однак пізніше були виявлені послужні списки інших комісіонерів, у яких зазначалося, що вони разом з А. Милорадовичем здійснювали опис Лівобережної України, за що більшість з них, у тому числі й Дмитро Пашенко, були підвищені по службі [12, арк. 110 зв. – 112, 120; 13, арк. 30 зв. – 32, 68 зв. – 69, 78 зв. – 80, 82 зв. – 84, 117 зв. – 118, 290 зв. – 291, 293–295, 297 зв. – 298, 328 зв. – 329, 341 зв. – 342, 357 зв. – 359, 360 зв. – 361, 386 зв. – 387, 406, 898 зв. – 899, 974 зв. – 976, 981 зв. – 982, 1055 зв. – 1057; 14, арк. 118 зв. – 123, 203 зв. – 204, 225 зв. – 226]. Врешті-решт на сьогодні відомі прізвища ще як мінімум одинадцяти членів комісії А. Милорадовича (колезьких канцеляристів Парфена Левченкова, Івана Соболевського, Прокопа Устимовича та Івана Хорошкевича, капітана Чернігівського легкокінного полку Миколи Милорадовича, секунд-майора Ор-

ловського піхотного полку Івана Марковича, бунчукових товаришів Якова Гамалії, Івана Канієвського, військових товаришів Михайла Кіріяка, Лева Лук'яновича та Кирила Несте-лея), які брали участь в описуванні територій, що згодом увійшли до складу Чернігівського намісництва [15, 33–34]. Отже, про одноосібне авторство Дмитра Пашенка в Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 р. говорити, на нашу думку, не можна.

П. Федоренко не сумнівався, що над текстом Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр. було проведено редакційну роботу [11, XVI]. Можливо, упорядником або редактором колективної праці був Дмитро Пашенко [16, 22–23], проте за браком безпосередніх доказів навіть цього однозначно стверджувати не можна.

Комісія А. Милорадовича одночасно підготувала кілька різних описів Чернігівського намісництва. Так, 14 листопада 1781 р. П. Рум'янцев-Задунайський вимагав від чернігівського губернатора А. Милорадовича «обстоятельных описей... с поименованием в них к каждому новому уезду принадлежащих местечке, селе, деревне и селении хат с различием количества жителей всякаго звания» [17, арк. 357 зв. – 358]. Опис, складений у формі статистичного зведення відомостей про людиність усіх населених пунктів Чернігівського намісництва, має розлогу назву – «Описание Черниговского наместничества по разделению онаго на одинадцать уездов, именно: Черниговский, Городницкий, Березинский, Борзенский, Нежинский, Прилуцкий, Роменский, Глинский, Лохвицкий, Гадяцкий и Зеньковский, с показанием каких полков и сотень какие селения и в которой уезд вошли и сколько в них по описанию дворян и шляхетства, разночинцов, духовенства, церковников, греков, козаков выборных и подпомощников и посполитых коронных, в том числе и ранговых також владельческих посполитых, разночинческих и козачих подуседков хат и по ревизии 1764 году душ». Виявив цей опис, розбираючи архів Малоросійської колегії, також О. Лазаревський, після смерті якого пам'ятка потрапила до Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського [18, с. 31]. Як зазначав П. Федоренко, на початку 1930-х рр. опис зберігався у Чернігівському історичному музеї [11, с. XII]. Подальша його доля невідома. Не виключено, що у розпорядженні О. Лазаревського був не один примірник такого опису, адже Опис Чернігів-

ського намісництва у формі статистичного зведення, підписаний полковим писарчуком Іваном Хорошкевичем, нині зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського [19, арк. 65-144]. Неповний примірник опису, який включає частину населених пунктів Роменського повіту та повністю Лохвицький, Глинський, Гадяцький і Зеньківський повіти, за підписом іншого «комісіонера» Івана Соболевського, виявлено у Центральному державному історичному архіві України, м. Київ [20, арк. 1-48].

Якщо Опис 1781 р. мав офіційне походження і складався на підставі заздалегідь розробленого плану, то упорядник «Черниговского наместничества топографического описания» 1786 р. О. Шафонський вийшов далеко за межі традиційної програми й зібрав цікаві відомості з історії та етнографії краю. Як відомо, праця О. Шафонського була видана 1851 р. у Києві [21]. О. Лазаревського цікавило питання про співвідношення Описів 1781 р. і 1786 р. Діслідник стверджував, що О. Шафонський «в основание своего труда взял работу Пашенка: все статистические подробности в описании Шафонским заимствованы у Пашенка, сам Шафонский, как видно, обработал преимущественно историческую часть своего сочинения». Висновок О. Лазаревського про те, що «на долю Пашенка выпал труд требовавший сравнительно гораздо больше самостоятельной работы», здається занадто категоричним [21]. Помилявся учений й тоді, коли сумнівався, що «Шафонский сам собирал сведения для своего описания, с намерением объезжая для того Черниговское наместничество» [6, с. III–IV].

Водночас О. Лазаревський надрукував на сторінках «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца» добірку приватних листів О. Шафонського, які містять цікаві відомості до життєпису автора «Черниговского наместничества топографического описания» [23].

Завдяки наполегливій роботі повітових землемірів і губернського землеміра прем'єр-майора Леонтія Лутовінова протягом 1785–1786 рр. було підготовлено «Описание озерам, рекам и выпадающим в ония речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве». Рукопис під такою назвою виявив в архіві Малоросійської колегії також О. Лазаревський. З ініціативи останнього 1 грудня 1867р. Чернігівський губернсь-

кий статистичний комітет прийняв рішення оприлюднити пам'ятку на сторінках своїх «Записок» [24], що й було зроблено 1868р. [25]. Подальша доля рукопису даного Опису, на жаль, невідома. Відтак, «Описание рек Черниговскаго наместничества», опубліковане О. Лазаревським, сьогодні є першоджерело.

Описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. представляють собою цінне історичне джерело, що містить вичерпну інформацію про природні умови, економічний розвиток, розміщення та соціальну структуру населення. Їх збереженню значною мірою завдячуємо О. Лазаревському.

Джерела та література

1. Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1927. Т. II. С. XXII–L.
2. Федоренко П. Нариси з історії вивчення Чернігівщини. *Записки Чернігівського товариства. Т. 1. Праці історично-краєзнавчої секції*. Чернігів, 1931. С. 5–38.
3. Листи Олександра Лазаревського. *Український археографічний збірник*. Київ, 1927. С. 339, 363–364.
4. Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). *Черниговские губернские ведомости*. 1867. № 44. Прибавление. С. 215–216; №45. С. 217–218; №46. С. 224–226; №47. С. 230–232; №48. С. 235–237; 1868. № 1. С. 1–2; №4. С. 21–22; №6. С. 29–30; №7. С. 31–32, №9. С. 37.
5. (Пашенко Д.Р.). Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.). Чернигов, 1868. 110с.
6. Лазаревский А.М. Предисловие. *Описание Черниговскаго наместничества (1781 г.)*. Чернигов, 1868. С. I–VI.
7. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Київ: Типография К.Н. Милевского, 1893. Т. II. Полк Нежинский. 522 + XXV с.
8. Шраг И. Александр Матвеевич Лазаревский (Некролог). *Земский сборник Черниговской губернии*. 1902. № 11. С. 157.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України. В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. II, оп. 1. Спр. 13697. Опис Чернігівського намісництва. [1779–1781]. 551 арк.
10. Коваленко О.Б. Павло Федоренко як архівіст і археограф. *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наукові доповіді Всеукраїнської конференції: у 2-х ч.* Київ: Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1997. Ч. 1. С. 199–204.
11. Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781 рр.). *Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781)*. Київ: Археографічна комісія ВУАН, 1931. С. III–XXI.
12. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 204, оп. 2, спр. 47. 407 арк.

13. ЦДІАК України, ф. 204, оп. 2, спр. 186. 1061 арк.
14. ЦДІАК України, ф. 736, оп. 1, спр. 693. 481 арк.
15. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст: історія створення. *Сіверянський літопис*. 2005. № 4–5. С. 31–42.
16. Гапiєнко А.А. До питання про участь Д.Р. Пашенка у створенні «Опису Чернігівського намісництва» 1781 г. *Питання вітчизняної та зарубіжної історії*. Чернігів, 1991. С. 22–23.
17. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 1, спр. 14134. 400 арк.
18. Отчет Черниговской губернской земской управы за 1902 год. Чернигов: Типография Губернского земства, 1903. С. 799.
19. ІР НБУВ, ф. 1, оп. 1, спр. 60130-31, 147 арк.
20. ЦДІАК України, ф. 54, оп. 2, спр. 14139. 55 арк.
21. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оно наместничество составлено. Київ: В университетской типографии, 1851. 697 с.
22. Лазаревский А.М. Четыре письма А.Ф. Шафонского к А.К. Сулиме о порядке обучения в Галльской «педагогии». *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Київ, 1900. Кн. 14. Вып. 2. Отд. III. С. 71–83.
23. Журнал заседания Черниговского губернского статистического комитета. *Черниговские губернские ведомости*. 1868. № 3. Прибавление. С. 15.
24. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.). *Записки Черниговского губернского статистического комитета*. Чернигов, 1868. Кн. 2. Вып. 1–2. С. 1–34.

Пластун О.В.

Репресії «червоного терору» на прикладі Кролевеччини

У статті охарактеризовано репресивний апарат радянської влади на Кролевеччині в 1919–1921 рр. Автор робить акцент на випадках зловживання владою більшовиками в Кролевечькому повіті протягом зазначеного періоду. Українська революція 1917–1921 рр. займає важливе місце в новітній історії України. Посилений інтерес до проблеми репресій більшовицької влади на українських землях призвів до появи значної кількості публікацій. Об'єктивне висвітлення процесу більшовизації та його наслідків сприяють максимально неупередженому відтворенню драматичних подій того часу. Список використаних джерел дослідження складають опубліковані та неопубліковані матеріали, зокрема документи з фондів Державного архіву Чернігівської області та Державного архіву Сумської області.

Проблематика більшовицького періоду в Україні протягом 1918–1921 рр. займає важливе місце у науковому доробку істориків. Актуальність теми посилюється тим, що багато питань на сьогодні є не висвітленими або потребують нових підходів та оцінок. Це пояснюється необхідністю опрацювання нових джерел.

Заідеологізований доробок радянської історіографії потребує уважного та диференційованого вивчення. Вона ще в 30-х ХХ ст. створила концепцію Великої Жовтневої соціалістичної революції в Україні, яка тривала до самого розпаду СРСР. У сучасній вітчизняній історіографії спостерігається поживлення інтересу до подій 1919–1920 рр. у контексті радянзації українських земель. У 90-х р. з'являється ряд досліджень присвячених проблемі функціонування тоталітарного режиму в Україні. Вводяться в обіг нові джерела.

Період Української революції 1917–1921 рр. займає особливе місце в сучасній історіографії. Зростання інтересу до явищ і процесів того періоду, відомих діячів зумовило появу значної кількості історичних розвідок, які присвячені різним аспектам Української революції. Враховуючи актуальність теми дослідження, можемо говорити про необхідність її виявленні на регіональному рівні. Важливе місце у дослідженні займають праці краєзнавчого характеру. Вони дають змогу охарактеризувати події та явища на рівні окремо взятого повіту для систематизації та узагальнення окресленої проблематики.

На сьогодні окремі оцінки, судження потребують переосмислення з урахуванням сучасних підходів і залучення нового комплексу неопублікованих джерел. У працях краєзнавця радянської доби М. Сереженка [18] знаходимо прізвиська розстріляних дворян м. Кролевця. В. Цикунов говорить про події у с. Спаському, більш детально досліджує формування радянського апарату влади та репресії, спрямовані на селян, які новий режим не сприйняли, або потрапили в його немилість [21].

Історики української діаспори зачіпали окремі аспекти окресленої проблематики. Спогади О. Вишневецького, в еміграції, дозволяють більш детально дослідити трагедію під Базаром у 1921 році [7], та оцінити її масштаби для українського народу. О. Грищенко у своїх мемуарах згадує про репресії більшовиків до цивільного населення та розстрілу жителів Кролевця взимку

1919 року [8]. Про злочини Кролевецької «чрезвычайной комиссии по борьбе с контрреволюцией и саботажем» (далі «ЧК» – Авт.) згадує у своїх спогадах М. Кушніренко [13].

Перші репресивні заходи більшовиків відносяться до початку 1918 року. Українські війська на Лівобережжі повинні були потрапити в кільце двох з'єднань: із Харкова на Київ насувалися бойові частини Муравйова, а із Гомеля на Чернігів і Бахмач – армійська група Берзіна. Для резерву цих сил із Брянська рухався загін А. Знаменського, який мав назву «Первый московский красноармейский отряд особого назначения». Сам загін був утворений за вказівкою В. Леніна і складався з робітників фабрик і заводів Москви та був доукомплектований робітниками Брянська. Почалися грабунки цивільного населення, примусові реквізиції, репресії та розстріли. Станом на 18 січня 1918 року зі станцій Хутір-Михайлівський і Конотоп було відправлено до Москви та Петрограда 140 тис. пудів цукру [9, 79].

14 січня 1918 року у Глухові розстріляні поміщики: В. Амосов, брати Трофименкові, брати Бекові, брати Сніжки, Дорошенко. По Глухівському повіту розстріляли родини Мельченка, Руппера, Оргіховського, Грязнова та князя Румянцева. У с. Студенок Глухівського повіту 18 січня 1918 року розстріляли всю сім'ю Вікторових, серед загиблих – четверо малолітніх дітей [12, 125].

У 1918 році були не рідкими випадки більшовицького грабунку «старих» землевласників. Так, наприклад, у Чернігівській земській газеті, від 9 серпня 1918 року йшла мова про те, що: «У с. Шабалинові Сосницького повіту мешкав разом із дружиною місцевий землевласник. Спочатку більшовиками із Коропа Кролевецького повіту у нього було реквізовано двох коней, а після цього вони зробили ще декілька набігів на це село та цього поміщика. Через страх розправи зі сторони більшовиків землевласник у березні покинув свій маєток і переїхав у Сосницю під захист української влади» [4, 174].

У 1918–1921 рр. більшість сіл займалися самоохороною. Місцеві жителі створювали загони по кілька чоловік для охорони села від зовнішньої загрози. На початку 1918 року один із таких загонів с. Погрібки Кролевецького повіту натрапив на групу невідомих вершників. На запитання селян: «Стій! Хто йде? Стій!», вершники у відповідь відкрили вогонь. Як наслідок вогонь пошкодив людей із селянсь-

кого загону самооборони було вбито розвідувальною групою червоноармійців. Загиблих односельчани поховали в братський могилі, зробивши напис: «Убієнним революцією». За радянських часів цей пам'ятник не зруйнували, а навіть доглядали за ним, помилково вважаючи, що під ним лежать революціонери – більшовики, хоча насправді тут лежать їхні жертви [11, 87].

Кушніренко Микола Антонович народився 13 листопада 1906 р. в с. Мельня Кролевецького повіту у сім'ї козака Антона Михайловича та Мотрі Микитівні Кушніренків. Громадський діяч, інженер економіст, учитель, військове звання – козак Армії УНР [15, 260]. Про репресії більшовиків на Кролевеччині у своїх спогадах він акцентував увагу на наступному (*мова оригіналу – Авт.*): «У січні 1919 року Кролевець зайняли більшовики й почали терор. Вони заарештували директора гімназії Стеценка. Була заарештована й директорка дівочої гімназії, літня пані (*Огієвська Афанасія Дмитрівна – Авт.*), що повільно ходила з палицею. Були заарештовані всі видатні своїм маєтковим чи службовим становищем люди в місті. Наполегливо працювала «ЧК», що містилася в квартирі викладача гімназії Білодіда. Мій батько був також заарештований. Кролевецьку черезчайку (*тобто «ЧК» – Авт.*) очолював слюсар Топіха, він працював на брянських заводах ще перед 1914 роком і там дістав більшовицький вишкіл. У 1919 році був паном життя і смерті цілого Кролевецького повіту. Тюрма у Кролевці була напхана переважно заможними селянами. Недалеко від тюрми було кладовище і там опівночі гриміли рушничні сальви (*залти – Авт.*), а ранком, ідучи в гімназію, я бачив крізь паркан великі свіжі могили. Місто завмерло із страху. Через пару тижнів я приїхав на вакації (*канікули – Авт.*) додому – в село Спаське Кролевецького повіту. Бабуся розповіла про страшні злочини кролевецьких чекістів і в нашому селі. Вони заарештували багато заможних селян, які не повтікали. Селянина Іванька катували в льоху у дворі в Калюжного, і він ревів, як худобина. Допитувалися в нього, де сховав пшеницю, чи якесь інше зерно. Закатувавши на смерть, кинули його у зборні (*хата сільської управи – Кушніренко*) у «холодну» (*кімната для арештантів – Кушніренко*) і там його мертвого повісили, а ранком оголосили, що Іванько вночі повісився. Із заарештованих селян вибрали 14 душ, усіх їх вивели за село і се-

ред білого дня розстріляли. В арештах, катуваннях і розстрілах селян брали участь не лише приїжджі чекісти, а й сільські волоцюги, що десь тинялися і з більшовиками, а потім прийшли в село мститися багачам і заможнішим селянам. Колишній наймит Терещенка питав його перед розстрілом: «А чи пам'ятаєш, як вивернув з мене три карбованці за козушок?» [13, 111–112].

У січні 1919 року в с. Спаське створюється ревком із 6 чоловік. Обіцяючи землю малоземельним селянам, більшовики розпочинають репресії проти заможних. Проводилася конфіскація будинків, здійснювалися арешти, відбиралося майно. Так, наприклад, на виклик ревкому не з'явився житель села Терещенко К. С., за що його потім розстріляла радянська влада. До органів влади с. Спаського увійшли учасники Першої світової війни та робітники і селяни, які мали невеликі ділянки чи були безземельними та працювали на заможних. У останніх залишився вибір: або полишити все і виїхати, або залишитися та зазнати репресій від рук своїх же односельчан [21, 72].

У січні 1919 року Кролевецький революційний комітет розстріляв дворян Кролевця: полковника Климчука – повітового військового начальника; Володимира Івановича Рудзинського – лікаря за освітою, а потім – ліберального земельного діяча; Терещенка – міського голову; Лисенка – суддю; Котлярова – багатого купця; Куртуза – лихваря [18, 2].

Є дані, що секретар ревкому Г. Рашин запропонував включити до цього списку розстріляних свого власного родича, адвоката Рубановича. Перед розстрілом обвинувачених роздягли до спіднього, зачитали постанову ревкому. Климчук, як справжній військовий, стоячи босим на снігу, дивлячись в очі своїм катам, викрикнув: «Чого знущаєтесь, бандити, стріляйте!». Один із організаторів вбивств більшовик Афанасенко розказував про розстріл, захоплюючись мужністю Климчука: «От гад, навіть вмерти зумів красиво!» [10, 35].

Досить інформативним є спогад жителя Кролевця про розправи більшовиків. Олексій Грищенко у власній книзі згадує наступне: «Ніколи не забуду жорстокої долі нашого улюбленого лікаря Олександра Павловича. 1919 року його взяли разом із сотнею інших засуджених і повели в поле у найпекучіший мороз. Усіх їх розстріляли» [8, 150].

Заслужують на увагу також записи з щоденника А.П. Міхна, жителя Конотопу та сучасника тих кривавих подій. Так він описує два дні з життя міста у 1919 році: «21 лютого у 18.30 на Стовпчині розстріляли п'ять чоловіків та одну жінку. Їх ревтрибунал присудив на смерть за крадіжку. Із них два брати, одного звали Мішка, решта троє мені не знайомі. 22 лютого ходив дивитися на вбитих. Вони дуже помордовані, постріляні розривними кулями, так що майже вся голова розбита надвоє і мізки повилітали» [4, 17].

Цинізм репресивної машини українського більшовизму можна також дослідити за допомогою щоденників Костянтина Самбурського, від 22 червня 1919 року, про тогочасні події у Борзнянському повіті: «Нарешті з боку майдану на шляху до Максимівки та Рожківки, з'явилося шість військових возів та загін озброєних більшовиків. На возах лежало щось прикрите брезентом. Один із більшовиків, який поганяв коня, звернувся до присутніх і голосно сказав: «Ану матері, підходьте і впізнавайте ваших синів». При цьому відгорнули брезент. Він продовжував: «Ви не доїдали, не допивали». Інший червоноармієць жестом руки змусив його замовчати» [20, 409].

Про своє керівництво Кролевецьким повітом В. Роменець, в одному зі своїх листів згадує (*мова оригіналу – Авт.*): «То было тяжелое время, кругом остатки петлюровщины и вообще враждебных элементов разного толка. Да 1919 год в его первой половине на Кролевеччине был тяжел. Но мы тогда, и конечно и я с вами, руководили не плохо и быстро восстановили порядок в уезде, поэтому Черниговской Губком решил меня перебросить для наведения порядка и в Сосницкий уезд. Там я тоже не подкачал. А из Сосницы я опять вернулся в Кролевец и опять был председателем Укома и Уисполкома. «. Також В. Роменець згадував, як власноруч застрелив 27 «ворогів народу», про що він розказував своїм родичам [11, 94].

14 листопада 1919 року Коропський ревком ухвалив рішення про арешт та етапування до Кролевецького воєнкому громадян Савонова та Бірдуса, членів комуністичної організації Коропа, виконкому та ревкому, які дезертирували з більшовицької дивізії, повернулися у місто і долучилися до армії Денікіна. Та перепало від більшовиків у Коропі й звичайним мешканцям. Так, наприклад, за відмову приймати і розраховуватись радянськими гро-

шима, простий обиватель міг позбавитися власного майна. Якщо людина покинула місто разом із білогвардійцями чи допомагала останнім під час окупації Коропа, то при зміні влади автоматично ставала ворогом нового керівництва, а це означало конфіскацію майна, арешт і здебільшого розстріл [3, арк. 5 зв.].

Проаналізувавши документи, можемо встановити список жителів, які були репресовані більшовиками, оскільки належали до інших таборів і не підтримували їх політику. Всі вони були розстріляні в травні 1938 року. Зокрема це:

1. Грипич Борис Миколайович, народився в 1898 році в Кролеві, син дворянина, служив у війську Армії УНР Директорії у чині взводного офіцера. У 1920 році був арештований за контрреволюційну діяльність.

2. Єфименко Опанас Павлович, народився в 1885 році в Кролеві, у 1917 році належав до українських есерів, був учасником петлюрівської «Просвіти».

3. Кукловський Олександр Федорович, народився в 1889 році в Кролеві, син дворянина – колишнього секретаря з'їзду мирових суддів, майно конфісковане у 1919 році; у 1920 році заарештований за викривання більшовиків білогвардійцям.

4. Рева Микола Михайлович, народився в 1892 році в Кролеві, син торговця, у 1918 році служив старшим писарем у штабі Київського військового округу, а потім у головному штабі Української Держави.

5. Артюшенко Тихін Олександрович, народився в 1889 році у с. Обтове Кролевецького повіту, колишній підпоручик Російської імперії, служив в Українській Державі взводним офіцером, в Армії УНР Директорії – підпоручиком, у 1919 році заарештований за контрреволюційну діяльність.

6. Соловйов-Камінський Костянтин Михайлович, народився в с. Божок Кролевецького повіту в 1890 році, штабс-капітан Російської імперії, учитель середньої школи, батько був розстріляний більшовиками у 1919 році за контрреволюційну діяльність [2, арк. 153–159].

Упродовж 1919 року радянська влада посилювала репресії проти своїх політичних опонентів, до яких було віднесено й національно свідомих українців. Війна з Армією УНР, зростання селянсько-повстанського руху погіршували ставлення більшовиків до українців, викликали ворожість до всього українського.

На кінець 1919 року з Москви для проведення каральних та продовольчих акцій направлено регулярні військові частини, а саме: 12-ту армію, 3-ю інтернаціональну (згодом «українську»), 3-тю стрілецьку дивізію. Дивізіон легкої артилерії розміщувався в Конотопі; у Шостці – Дубовицький полк; на Глухівщині – Московський полк внутрішньої охорони [9, 81].

Що ж до самих червоноармійців, то офіційно смертна кара в більшовицькій армії була відновлена 24 травня 1920 року. Цікавим виступає наказ Л. Троцького від 16 червня 1920 року, в якому були наступні пункти (*мова оригіналу – Авт.*):

1. «Всякий негодай, который будет уговаривать к отступлению, дезертир, не выполнивший боевого приказа – будет расстрелян.
2. Всякий солдат, самовольно покинувший боевой пост – будет расстрелян.
3. Всякий, который бросит винтовку или продаст хоть часть обмундирования – будет расстрелян» [14, 57].

В Україні термін «червоний терор» вперше був застосований до російських більшовицьких військ за їхньої першої окупації (січень – березень 1918 р.), коли скандальну славу здобув Михайло Муравйов. Улітку 1918 року в радянській Росії розгорнулося протистояння між «ЧК» та лівими соціалістами-революціонерами, які застосували індивідуальний терор, а саме: вбивство німецького посла В. Мірбаха в Москві та німецького головнокомандувача Г. Айхгорна в Києві.

Після того, як «ЧК» отримала наказ «відповісти масовими екзекуціями» на найменший опір радянській владі, хвиля розстрілів накрила окуповану більшовиками територію України. Ф. Дзержинський як головний виконавець «червоного терору» створював безліч провокацій. Так, наприклад, замасковані агенти «ВЧК» вливалися в підпільні організації та знищували їх зсередини. Апарат «ВЧК» мав станом на 1921 рік близько 31 000 тис. працівників і був привілейованою кастою, що стала над законом та політичною владою більшовиків [16, 141].

Вдалося відшукати деякі імена жителів Кролевецького повіту, що служили в лавах УНР та були репресовані зі збереження власного життя:

1. Карась Микита Сергійович народився 12 жовтня 1898 року в с. Черноплатове Алтинівської волості Кролевецького повіту. Козак

Сірої дивізії Армії УНР. Козацького роду. У травні 1917 року мобілізований до російського війська. Служив у 182-му Грохівському полку на Південно-Західному фронті. З 1918 року був в Армії УНР. Інтернований до табору м. Каліш. Повернутися на рідний хутір до батьків, працював у колгоспі «Більшовик». У 1923 році поставлений на «особливий облік» Кролевецьким ГПУ. Арештований 25 листопада 1937 року. Звинувачений за ст. 54-10 КК УСРР. 8 лютого 1938 року прокурор Конотопського району справу закрив, але вже 16 березня 1938 року відбувся другий арешт. Конотопський РВ НКВС 7 травня 1938 року закрив цю справу [17, 415].

2. Маруха Степан Георгійович народився 26 квітня 1897 року в с. Ретик Кролевецького повіту. Молодший старшина 2-го полку 1-ї стрілецької дивізії Армії УНР та 6-ї Січової дивізії; звання – поручник Армії УНР. Навчався у Кролевецькому вищому начальному училищі у 1914–1915 роках. У 1915 році мобілізований до російського війська. Служив у 27-му запасному полку в Полтаві. Закінчив 4-місячні вчительські курси при Кролевецькій гімназії у 1918 році. У листопаді 1918 року по мобілізації був призваний до армії УНР у 2-й Стрілецький полк I стрілецької дивізії. Поставлений на «особливий облік» Чернігівським ГПУ 10 лютого 1923 року [17, 416–417].

3. Семенець Яків Йосипович народився 20 жовтня 1898 року в с. Спаське Кролевецького повіту. Козак Окремої Запорозької залізничної сотні Запорозької дивізії Армії УНР. У її складі 20 листопада 1920 року перейшов польський кордон. Написав до консульського відділу «Українського Радянського посольства» прохання про застосування до нього амністії ВУЦВК від 12 квітня 1922 року і дати можливість повернутися додому. Арештований 3 березня 1930 року як селянин-одноосібник. Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР 14 квітня 1930 року висланий у Північний край (Російська Федерація) на 3 роки (ст. 54-10 ККУСРР). Реабілітований 21 червня 1989 року прокуратурою Сумської області [17, 420–421].

4. Тюрін Олександр Іванович народився 29 серпня 1880 року в Кролеві. Ветеринарний лікар 5-ї гарматної бригади російської армії з 19 червня 1908 року, старший ветеринарний лікар ветеринарного шпиталю 47-го армійського корпусу російської армії у 1917 році. Старший ветеринарний лікар 10-ї легкої гарматної бригади

Армії Української Держави протягом її існування та Армії УНР до 20 січня 1919 року. Останнє звання – підполковник Армії УНР. Повернувшись в Україну, працював ветеринарним лікарем Конотопської районної ветеринарної лікарні. Заарештований 23 вересня 1937 року. Наркомом внутрішніх справ СРСР і прокурором СРСР («двійкою») 8 грудня 1937 року «за контрреволюційну діяльність» засуджений до ув'язнення в концтаборах на 10 років. Реабілітований 10 лютого 1960 року Сумським обласним судом [17, 423–424].

Цікавим є ще одне прізвище уродженця колишнього Кролевецького повіту Михайленка Якова Івановича 1896 року народження – козака 1 штабної сотні 4-ї Київської дивізії. Він брав участь у Другому зимовому поході, але 22 листопада 1921 року, став фатальним для нього та ще 359-типобратимів по зброї, які захищали свою Батьківщину. 17 листопада 1921 року після бою під с. Малими Миньками Овруцького повіту (нині Народницького району Житомирської області) Волинська група УПА Юрія Тютюнника [19, 228] була взята в полон більшовицькими частинами, за даними останніх: було вбито більше чотирьохсот козаків [7, 93] та 537 потрапило в полон, у тому числі багато поранених. 18 листопада поблизу с. Базар українські вояки вишукувались по двоє, підійшли червоні командири Г. Котовський та І. Гаркавий [6, 105-107]. «Котовський наказав тим, хто служив у Червоній армії, вийти вперед – вийшло більше половини. Цих знову вишували по двоє і стали перевіряти в яких частинах вони служили.

У деяких козаків були при собі документи, що засвідчували їхню службу в більшовицькій армії, але коли вони відповідали Котовському на українській мові, автоматично відправлялися на розстріл зі словами: «Там тебе поймають». Гаркавий же спочатку запитував в україномовних козаків, чи давно вони стали українцями, а потім теж відправляв на розстріл. Було розстріляно 360 українських вояків [12, 198].

Червоноармійці склали список за яким розстрілювали козаків, одному з них було присвоєний 300-й номер. Це був Михайленко Яків Іванович. Більшість розстріляних були людьми мирних професій: писарі, телеграфісти, фельдшери, санітари, кашовари, шевці та ін. По своїй структурі це був обоз, що складався з майже беззбройних. Реабілітований Михайленко Яків Іванович 27 квітня 1998 року [17, 237].

У книзі: «Реабілітовані історією» відсутні відомості про місце народження Михайленка Якова Івановича. Звернувшись до Галузевого державного архіву Служби безпеки України, вдалося встановити (за допомогою анкети «для перебежчиков или пленных закордонных государств»), що він все-таки народився в Кролевецькому повіті [1, арк. 326], але щодо самого села, тут виникли труднощі у зв'язку з нерозбірливою назвою населеного пункту, тому подальші дослідження будуть проводитись у цьому напрямку.

Таким чином, репресивний апарат радянської влади був безжалісним і безкомпромісним по відношенню як до політичних опонентів, так і звичайних людей, які не бажали миритися з новими порядками. Найжахливішим було те, що розстрілювали цивільних, здебільшого через несуттєві проступки або не виконання постанов і наказів нової влади. Ця наукова розвідка дає змогу зрозуміти сутність локальної репресивної машини більшовизму в масштабах повіту.

Всеукраїнський інтернет-проект: «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» дає змогу пересічним українцям дізнатися про долю своїх рідних чи знайомих, котрі стали «незручними» для тогочасної тоталітарної системи.

Виникає нагальна потреба в меморіальній обізнаності та дослідженні біографій жертв державного терору радянської доби. Також потрібно пам'ятати про громадсько-просвітницьку діяльність, формування суспільної думки щодо об'єктивного висвітлення історії радянського минулого, становлення гуманістичного соціуму та правової держави. Адже тільки розуміння минулого дає змогу формувати майбутнє і найголовніше – не повторювати його помилок.

Джерела та література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі ГДА СБУ), ф. 6, спр. 74629-фп, арк. 326.
2. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. р. 7641, оп. 6, спр. 299.
3. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф. р. 2, оп. 1, спр. 12.
4. Акічев Ш. Щоденник А.П. Міхна як цінне джерело з історії Конотопа часів Першої української революції. *Конотопські читання: зб. наук. праць КМКМ ім. О. М. Лазаревського*. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2019. Вип Х. С. 5-22.
5. Борьба Трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). Сборник документов иматериалов. Чернигов, 1957. 474 с.
6. Веремійчик О. Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2006. 248 с.

7. Вишнівський О. Повстанський рух і Отаманія. Детройт, 1973. 109 с.
8. Грищенко О. Україна моїх блакитних днів. Мюнхен, 1958. 255 с.
9. Іванущенко Г. Репресії на Сумщині – погляд через роки. *Український визвольний рух: наук. зб.* Львів, 2006. Вип. 7. С. 79-88.
10. Карась А. З історії Сумщини. Історичні нариси. К.: СМП «АВЕРС», 2006. 104 с.
11. Карась А., Пластун О. Кролевець у буремні роки українських визвольних змагань 1917-1918 рр. *Конотопські читання: зб. наук. праць КМКМ ім. О.М. Лазаревського*. Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2017. Вип. VIII. С. 83–99.
12. Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. Сумщина в боротьбі. Біографії, історії, спогади. К.: Історичний клуб «Холодний Яр», 2018. 484 с.
13. Кушніренко М. Зустріч з Головним Отаманом (спогади). *Сучасність*. 1978. Ч. 5 (209). С. 110–122
14. Мельгунов С. Красный террор в России 1918-1923. М.:СП «РУССО», 1990. 207 с.
15. Пластун О. Малознані уродженці Кролевеччини – випускники Української господарської академії у Подєбрадах. *Сівєричина в історії України*. Ніжин: ПП «Лисенко М. М.», 2021. Вип. 14. С. 258-263.
16. Прокіп Н. Форми і методи більшовицького терору на Україні у 1920–1930-х рр. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів: Видавництво: «Львівська політехніка». 2013. № 752. С. 139-145.
17. Реабілітовані історією: Сумська область: у трьох книгах. Упор. О. Бажан. Суми: ВВП «Мрія-1», 2013. Кн. 2. 756 с.
18. Серженко М. За владу Рад. *Газета «Зоря Комунізму»*, 1957. 4 серпня. С. 2.
19. Тарабан В., Голик М. Другий зимовий похід армії Української Народної Республіки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів: Видавництво: «Львівська політехніка», 2006. № 571 С. 224–229.
20. Терещенко М., Шевченко В. Ічнянщина: першоджерела. Історія краю в документах. К.: Гнозис, 2017. 952 с.
21. Цикунов В. Спаське (Ленінське). Історико-краєзнавчий нарис. Х.: Фактор, 2016. 208 с.

Побожій С.І.

«Шляхи творчості» у Конотопі. Деякі аспекти організації художньої виставки у краєзнавчому музеї

Тридцять років тому в Конотопському краєзнавчому музеї відбулася виставка «Шляхи творчості», присвячена Казимиру Малевичу. Появі творів у музейних залах передували наступні чинники.

По-перше, зростаючий інтерес до особистості Малевича та його творчості, починаючи з другої половини ХХ століття. У наслідку – виставки творів засновника супрематизму в Євро-

пі. Серед них відзначимо масштабний показ доробку Малевича наприкінці 1980–х в Амстердамі, Москві та Ленінграді.

По-друге, переосмислення мистецької спадщини Великого Казимира, насамперед її супрематичної частини, сучасними митцями, яких згуртував навколо себе Малевич–Центр, розгорнувши свою діяльність у Немчинівці, де було поховано Малевича. Різноманітні мистецькі простори цієї культурно-мистецької акції спрямовувалися на популяризацію мистецтва Малевича, яке довгий час замовчувалося або піддавалося нищівній критиці. Серед численних акцій відмітимо встановлення у лютому 1988 р. меморіальної дошки на будинку, де жив Малевич у Немчинівці. Присутність на цьому заході доктора мистецтвознавства Дмитра Сараб'янова та Уни Казимирівни Уріман-Малевич – доньки видатного художника надали особливої значущості та урочистості цій події, учасником якої був й автор цих рядків.

По-третє, ґрунт до появи «Шляхів творчості» у Конотопі підготували виставки «Форма і образ» графіки російських художників у Сумах (1989) та «Сучасні художники – Малевичу» у Державній Третьяковській галереї (1991). Серед експонентів цих виставок – імена митців, які незабаром стануть й експонентами конотопського показу.

Найважливішим аспектом у процесі формування концепції виставки «Шляхи творчості» слід вважати отримання інформації щодо перебування Малевича на Слобожанщині (Пархомівка, Білопільля) та Гетьманщині (Конотоп), почерпнутої з автобіографії художника. Ідея організації виставки у Конотопі належала авторові цих рядків (на той час – заступника директора з наукової роботи Сумського художнього музею) і була підтримана одним з активних членів Малевич–Центру, мистецтвознавцем Олександром Шумовим (1960 р. н.), який придумав назву виставки. У вступній статті до каталогу він посилався на досвід Малевича, який протягом життя пройшов декілька різних етапів, працюючи у різних стилях.

Анонс про конотопську виставку було вміщено у спеціальному номері газети «Супремус», підготовленому до виставки та наукових читань, присвячених Малевичу. Зокрема, у дописі зазначався приїзд на вернісаж виставки у Конотопі художників та мистецтвознавців, а також про бажання «влаштувати у музеї до цього часу меморіальний куточок» [4]. Автор допису мав на увазі, що останній буде присвячено Малевичу.

Ідею організації виставки у Конотопі радо сприйняла тодішній директор музею Ніна Шувалова (1947 р.н.). І це не випадково, адже фахову підготовку отримала на мистецтвознавчому відділенні Свердловського державного університету. За декілька років до «Шляхів творчості» Ніна Миколаївна долучилася до наукової обробки мистецького зібрання Олега Смирнова, який подарував її рідному місту. Отже, на цьому культурно-мистецькому тлі зростала ідея виставки у Конотопі, урочисте відкриття якої відбулося 7 вересня 1991 року. Отже, будемо недалеко від істини, якщо стверджуватимемо, що «Шляхи творчості» стали першим міжнародним мистецьким проектом після проголошення Україною незалежності.

У каталозі виставки «Шляхи творчості» зазначено 90 творів живопису та графіки. Авторами 48 творів були 16 сумських митців: Сергій Артёмчик, Микола Бондаренко, Анна Гідора, Микола Жулінський, Іван Лукаш, Іван Несвітайло, Олена Побожій, Олександр Садовський, Анна Сергєєва, Віктор Сигуля, Микола Сіробаба, Сергій Складар, Ігор Швачунов, Валерій Шкарупа, Михайло Юденков, Микола Яровий. Вісімнадцять московських митців (Валерій Айзенберг, Світлана Волкова, Люся Воронова, Ігор Ганіковський, Олена Горчакова, Ірина Данилова, Олександр Дацковський, Олена Келлер, Ніна Котьол, Ярослав Мартинов, Олександр Миронов, Олександр Панкін, Олександр Петтай, Сергій Рошин, Лев Степанов, Олександр Шумов, Олександр Юліков, Світлана Якушева) репрезентували 42 твори, виконані у різноманітних техніках. У ході побудови експозиції до неї увійшли роботи митців, які відсутні у каталозі.

Відзначимо українські коріння деяких зарубіжних учасників: Н. Котьол народилася у Києві у 1949 р., навчалася у цьому місті у художньому інституті. В. Айзенберг – уродженець Бахмача у подальшому – один з учасників групи ESCAPE на Венеційській бієнале.

Деякі з авторів були вже помітними постатями на світовій художній арені. Зокрема, персональні виставки І. Ганіковського пройшли наприкінці 1980-х у Фінляндії та Німеччині. У подальшому творчість художника розвивалася у річищі мистецького руху «Метаметафора». Полотна О. Келлер мали успіх у мистецьких колах США. Деякі автори вже встигли до конотопської виставки побувати на Сумщині (Л. Воронова, О. Шумов).

Підбір художників з ближнього зарубіжжя здійснювався куратором О. Шумовим на основі імпровізації. На його думку, йдучи навпомацки, можна успішніше прийти до бажаного результату, «...помітити те, що шляхом розумового аналізу неможливо» [5, 1]. Сумський загін митців формувався на засадах здатності художника до формального експерименту та інтересу до мистецтва Малевича. Деякі з них у подальшому згуртувалися навколо Сумської філії Малевич–Центру.

Розміщена у двох залах експозиція виставки «Шляхи творчості» органічно поєднала твори митців, представників різних культурних традицій. Стилiстична строкатiсть обумовлювалася iдеєю спiвiснування рiзних пiдходiв у вирiшеннi художнiх проблем. Об'єднання митцiв вiдбулося завдяки головнiй iдеї, пiдгрунттям якої стала творча еволюцiя Малевича. Адже перед супрематизмом Казимиру Севериновичу довелося опанувати мову реалiзму, iмпресiонiзму, символiзму, кубофутуризму, заумного реалiзму. Основнi методологiчнi засади у формуваннi експозицiї визначили тематичнi блоки та ритмiзовану структуру розташування творiв. При всiй рiзноплановостi представлених робiт, в яких втiлено антитези рiзних рiвнiв: живописнiсть-графiчнiсть, пляма-лiнiя, iнтуїцiя-розум, виставка сприймалася органiчно. Цьому певною мiрою сприяло введення до експозицiї рушникiв, вишивки, рiзьблення по дереву iз зiбрання Конотопського музею, що надало експозицiї експериментального характеру.

Прямокутна форма музейної виставкової зали (назвемо її умовно літерою «А») з глухою стіною ліворуч та вікнами праворуч акцентувала на головну частину експозиції, що розгорнулася уздовж стіни від входу до вхідних дверей другої зали (позначимо літерою «Б»). Розташування за класичною музейною схемою передбачало врахування масштабу та кольорової гами творів, відстані між ними, що визначало ритміку експозиції. Перші твори – «Натюрморт», виконаний у холодній синьо-фіолетовій кольоровій гамі, який зустрічав глядача виставки «Шляхи творчості», належав пензлю сумського художника Віктору Сігулі; за ним – «Портрет К. Малевича» (1991) І. Лукаша (зверху) та абстрактна композиція сум'янина Валерія Шевченка знизу. Прикметно, що твори В. Сігулі та В. Шевченка не увійшли до каталогу, так само, як і відомості про їхніх авторів. Якщо картини на по-

чатку експозиції на цій стіні обдавали глядача холодом, то закінчувалася вона мажорним сплеском червоної фарби у композиціях М. Жулінського і заспокійливою теплою «Динамічної композиції» (1989) О. Юлікова.

У другій залі, суттєво меншою за попередню, було втілено принцип поєднання сучасного та народного мистецтва (вишивка, дерев'яне різьблення тощо). Шпалерна підвіска трьох робіт по вертикалі (дві з них – «У полі» (1991), «Композиція (Земля)» (1991) М. Юденкова) та горизонталі (триптих І. Гапаченка «З приводу Малевича», 1991) дозволила сконцентрувати увагу на типологічних особливостях, визначивши певні тематичні вузли виставки. Розбивка творів професійного та народного мистецтва передбачала культурний діалог та спорідненість формальної структури, що виявилось у геометризації форм, орнаментиці, локальних кольорах. Доречним виглядало також поєднання у цій залі творів живопису, декоративного мистецтва та графіки («Квадрати» (1991) М. Бондаренка у техніці гуаші та колажні композиції (1991) О. Шумова). Живописні імпровізації сучасного митця С. Рощина («Червоний глобус» (1991), «Зрушення у синій отвір», 1991) розвивали і доповнювали складні геометричні візерунки української народної вишивки

Експозиційний маршрут переходив до зали «А», на торцевій стіні якої були розміщені твори значних розмірів, зокрема «Казимир Малевич» (1991) О. Панкіна. Зверху, у самому куті, «Співпричетність» (1991) А. Гідори слугувала ніби переходом до перегляду творів, розміщених у міжвіконному просторі. Разом з тим, незвичне місце для мистецького твору викликали асоціації з останньою футуристичною виставкою картин «0, 10» у Петрограді (1915), на якій Малевич знайшов місце для «Чорного квадрата» нагорі, у куті виставкової зали.

На вузьких стінах міжвіконного стінного простору, у контражурі знайшли місце графічні твори, які, з одного боку, знімали живописну напругу від перегляду творів, щільно розташованих на глухій і торцевій стіні, а з іншого, гарно сприймалися проти світла завдяки контрастам чорного і білого (В. Шкарупа «Пізнаючи космос буття», 1990), або силуетам (Н. Котьол «Мрія»). Привертали на себе увагу невеличкі за розміром композиції Л. Воронової, виконані восковою крейдою, мова яких суголосна

наїву. Нині фахівці оцінюють доробок художниці як унікальне явище у сучасному мистецтві.

Кінцевим акордом експозиції виставки «Шляхи творчості» прозвучали твори, виконані у різних графічних техніках (І. Невсвітайло «Казимир-будівник» (1991), малюнки О. Дацковського із циклу «Без назви» (1991) та інші), які знайшли місце на правій стіні від входу до зали «А».

Увагу глядачів безперечно привертали п'ять малюнків Н. Котьоліз серії «Мрія» (1990–1991) у комбінованій техніці сангіни, вугілля та кольорової крейди. В аркушах доволі значного розміру (50x75,5) зображувався процес дематеріалізації ковбаси, яка в останньому аркуші перетворювалася на каркас з дроту. Концепція серії очевидно сформувалася під впливом двох чинників: по-перше, згадка Малевича про конотопську ковбасу, а по-друге, нестача продуктів харчування у період, який передував розвалу СРСР.

Прихильність до геометризації форм на полотнах В. Андрєнкова проявилася і в пам'ятному знаку Малевичу, установленому у Немчинівці за проектом митця. Він же – автор меморіальної дошки на будинку у цьому селищі, де мешкав Малевич. На виставці у Конотопі художник запропонував до перегляду «Композицію» (1990), виконану у техніці літографії. Виставка збагатила також іконографію Малевича завдяки двом портретам пензля І. Лукаша та О. Панкіна у техніці олійного живопису.

Спроба класифікації представлених на виставці творів ускладнюється надзвичайно широким діапазоном творчих манер. За певними ознаками можна виокремити групу робіт з наявними у них першоелементами супрематизму: квадрата, кола та лінії. Тематична та стилістична різноплановість репрезентованих творів надали експозиції структурної єдності та проблемного характеру.

Документація виставки відбулася шляхом написання статей, фотофіксації експозиції, афіші та каталогу [2, 5]. За концепцією його укладачів, поряд з біографічними даними, відомостями про твори (рік виконання, розміри, техніка) вміщено висловлювання художника про Малевича. Подібний хід надав змогу глядачеві порівняти погляди сучасних митців на мистецтво видатного художника ХХ століття. Якщо О. Садовського приваблювала у Малевича «жага пошуку нових форм живописної виразності», то

для М. Сіробаби цінним було те, що Малевич, випробувавши формалістичні прийоми, у кінці кінців прийшов до реалізму [5, 5]. Значний вплив на І. Швачунова мала соціальна спрямованість творів Малевича, а І. Гапоченко, заперечуючи безпосередній вплив на свою творчість ідей винахідника супрематизму, представив на виставку триптих «З приводу Малевича» (1991), використовуючи стилістику супрематизму. Не обійшли увагою сумські митці й «білого поля супрематизму» (М. Юденков), сфери підсвідомості (С. Артjomчик). Особливого значення надали сучасні митці інтерпретації найвідомішої картини Малевича «Чорного квадрату». М. Бондаренко сприйняв його «щільним і масивним»; І. Ганіковський – як квінтесенцію творчості Малевича, а А. Гідорус мусив до філософського запитання: «Де він?». Є. Горчакова висловила лаконічно: «Чорний квадрат – початок. Там гарно», а С. Рошин порівняв знамениту геометричну фігуру з каменем, апелюючи до Сімона-Петра. Якщо деякі автори написали з цього приводу доволі розлогі теоретичні коментарі (О. Миронов, О. Панкін), інші висловилися лаконічно (О. Дацьковський, Я. Мартинов). Краще дивитися на роботи Малевича, ніж про них говорити, запропонувала Л. Воронова.

Важливою складовою організації художньої виставки слід вважати вернісаж. У вернісажі виставки «Шляхи творчості» взяли участь митці, музейні працівники з Конотопа і Сум, працівник італійської фірми «Даніелі» Джорджо Галлі. Теоретичну частину на вернісажі забезпечили мистецтвознавці та куратори Олександр Шумов і Віталій Пацюков (1939 р. н.) – дослідник проблем взаємовідношення класичного авангарду та актуальних мистецьких стратегій (був присутнім на вернісажі виставки).

Після закінчення виставки, до музейного зібрання були подаровані авторами наступні твори: «Страх» (1991) С. Артjomчика, «Квадрати» М. Бондаренка, «Двоє» С. Волкової, «Вулиця в Конотопі» Л. Воронової, «Перевернута чаша заходу» (1991) А. Гідори, «Комплімент» (1991) Є. Горчакової, «Холодне літо» (1990) М. Жулінського, «Дитяче свято» (1991) С. Скляра, «Казимір – будівник» І. Несвітайла (1991), «Зрушення у синій отвір» (1991) С. Рошина, «Сумський двір» (1991) М. Юденкова, «Сім» (1991) І. Швачунова, «Осягаючи космос буття» В. Шкарупи, «Кунцево» (1991) О. Шумова.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

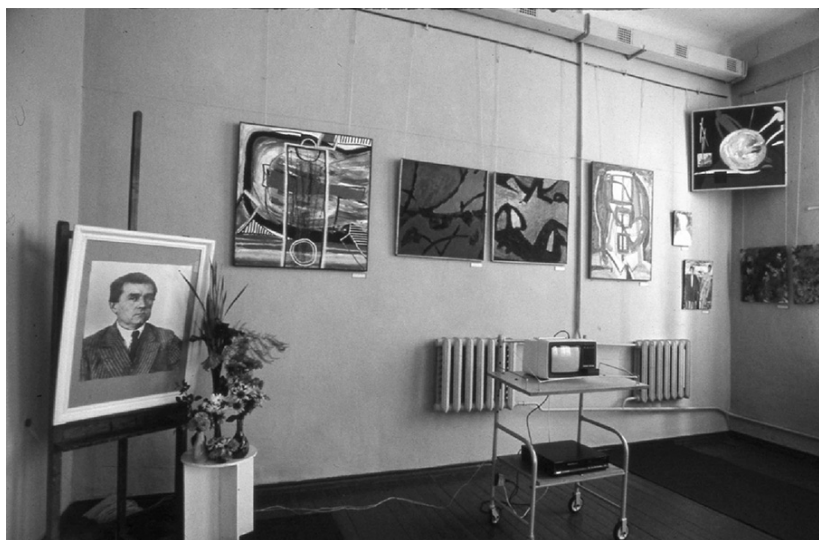
Художники і мистецтвознавці – учасники вернісажу виставки «Шляхи творчості». Конотопський краєзнавчий музей. 1991.

Виставка «Шляхи творчості». Фрагмент експозиції. Зала «Б». Конотопський краєзнавчий музей. 1991.

Рис. 1. Культурологічний захід «Кобзарський майдан», м. Переяслав, 2019 р.

Виставка «Шляхи творчості». Фрагмент експозиції. Зала «А». Конотопський краєзнавчий музей. 1991.

Незабаром, через 12 днів після відкриття виставки, у конотопській газеті «Радянський прапор» було розпочато публікацію уривків книги О. Шумова «Казимир Малевич» [10, 11]. Якщо взяти до уваги, що книга не побачила світ, то ці публікації мають виняткове значення.

Проект «Сучасні художники Малевичу», до якого увійшла виставка «Шляхи творчості» у Конотопі, знайшов висвітлення на сторінках газети «Супремус. Конотоп», підготовленою Сумською філією Малевич–Центру у 1994 році. Подвійна назва цього номеру газети (видавець Олександр Шумов) ніби апелювала до значимості українського міста в житті Малевича, який залишив про нього колоритні спогади у своїй автобіографії. Серед авторів номеру – відомі українські мистецтвознавці Дмитро Горбачов, Олег Сидор-Гибелінда з Києва; Олександр Шило (нині доктор мистецтвознавства) та Валентина Немцова з Харкова; мистецтвознавці з Білокам'яної О. Шумов, Людмила Луніна. Мілена Орлова та Рита Фроменвілер з Цюриху поділилися на сторінках «Супремусу» своїми безпосередніми враженнями від конотопської виставки [1, 7]. Завершальним матеріалом у газеті стала хроніка проекту «Сучасні художники Малевичу» [8]. У підготовці номеру активну участь взяла сумська галерея «АРТ'С» в особі Валерія Шкарупи, який долучився до художнього рішення макету газети. Галерея взяла на себе також фінансові витрати щодо набору і верстки газети. Газета була надрукована видавництвом ІМА-Пресс.

Через чотири роки у Конотопському краєзнавчому музеї відбулася виставка «Шляхи творчості–2» [3, 9]. Більшість представлених творів склали роботи митців – учасників легендарної конотопської виставки «Шляхи творчості» 1991 року. До них приєдналися конотопці Володимир Борошнев і Тетяна Мінаковська, твори яких загострили стилістичну полеміку, яка розгорнулася на полотнах і графічних аркушах мовою ліній та фарб.

Виставка «Шляхи творчості» виконала популяризаторську місію стосовно зв'язків Малевича з Конотопом та познайомила конотопців з рефлексією сучасних митців на творчість видатного художника ХХ століття. Крім цього, виставка у Конотопському краєзнавчому музеї поставила низку питань, які не втратили акту-

альності до сьогодні. Якщо у 1990-х рр. використання елементів супрематизму виявляло у творах митців важливу роль щодо формальних чинників, то експлуатація цих прийомів у подальшому призводить до еклектики, не підкріпленою авторською теорією або використовувалася в якості постмодерністичних цитат.

В якості позитивного прикладу наведу картину конотопського художника Володимира Борошнева «Загадка Малевича або Чорний квадрат на Конотопському озері» (1994), який знаходиться нині у мистецькій колекції галереї «Академічна» Сумського державного університету. Авторів вдалося надзвичайно вдало та дотепно поєднати квадрат на тлі реалістичного пейзажу, синтезуючи таким чином формальну та змістовну частини композиції.

У день вернісажу виставки «Шляхи творчості», а потім і в публікаціях йшлося про те, що в експозиції було досить складно вирізнити приналежність твору до національної школи. З одного боку, це сприймалося компліментарно з огляду на фахову підготовку насамперед деяких митців, адже деякі з них не мали спеціальної мистецької освіти, а з іншого, відсутність сталих національних ознак підкреслювало їх розчинення в універсумі нефігуративного мистецтва. Дискусії з цього приводу розпочалися в українському мистецтвознавстві на початку 1990-х років, зводячи їхній дискурс у цьому питанні до виокремлення спільних ознак з традиціями минулого.

Виставка «Шляхи творчості» висвітлила й проблему самовираження митця та його відповідальність перед соціумом. Наприклад, на вернісажі виставки «Традиції Малевича» (1993), яка проходила у виставковій залі Музею історії Києва О. Шумов та Л. Степанов притягнули до зали значного розміру шмат іржавого заліза, кинувши його посередині виставкової зали, чим викликали занепокоєння присутніх.

Дотичною до цієї проблеми є завдання та відповідальність художньої критики, яка в ідеалі повинна допомагати глядачеві та художнику розібратися у тому, як розкрито тему, виділити рівні змісту твору та специфіку виражальних засобів. Відповідно до цього, критик користується мистецтвознавчим інструментарієм. До прикладу, якщо аналіз творів із вищезгаданого зібрання

В. Смирнова потребував одного набору «інструментів», яким користувалася художня критика за радянських часів, то аналіз «Шляхів творчості» вимагав іншого мистецтвознавчого інструментарію, в основі якого знаходилася добра обізнаність критика з понятійним апаратом філософії мистецтва модернізму та західними мистецькими практиками. Якимось художній критик Микола Пунін зазначив, що мистецтвознавець мовчить до тих пір, поки з приводу твору не викочуються з гуркотом тачки слів. Блискуча метафора виявилася у виступах на вернісажі виставки «Шляхи творчості» у Конотопі.

Після закриття виставки у Конотопі 20 грудня 1991 р., у видозміненому вигляді вона експонувалася під назвою: «Шляхи творчості» у районній бібліотеці м. Білопілля (22.01.–27.02.1992); «Геометрія духу» – у Сумському художньому музеї (09.04.–04.06.1992); «Традиції Малевича» – у Музеї історії Києва (06.02.–19.04.1993).

Висновки. Виставка «Шляхи творчості» – одна із складових міжнародного мистецького проєкту «Сучасні художники Малевичу», який відбувся в Україні (Конотоп, Білопілля, Суми, Київ), Росії (Москва, Калінінград) та Польщі (Гданьск) упродовж 1991–1994 років;

– учасники виставки у своїх творах продемонстрували своє ставлення до ідей Малевича та їх оригінальну інтерпретацію у своїх творах;

– виставка загострила проблему щодо місця та ролі мистецьких творів у краєзнавчих музеях, що знайшло відображення у науковій конференції, яка відбулася у Конотопському краєзнавчому музеї (1995);

– надходження подарованих творів до музейного зібрання після виставки фактично поклато початок формуванню колекції сучасного зарубіжного мистецтва у Конотопському краєзнавчому музеї;

– матеріали, які висвітлювали різноманітні аспекти виставки «Шляхи творчості» у газеті «Супремус. Конотоп» надали змогу вписати мистецьку акцію до світового культурного контексту. У цьому автор переконався, побачивши газету в експозиції однієї з виставок у ганноверському музеї сучасного мистецтва Шпренгеля (Sprengelmuseum) у 1999 році;

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

– успіх виставки «Шляхи творчості» в своїй основі мав дві складові: незаангажований підхід до формування складу учасників та інтелектуальну силу та художню привабливість мистецтва Малевича.

– конотопські «Шляхи творчості» мала наслідки і в організації виставок «Шляхи творчості-2» у Конотопському краєзнавчому музеї (1995) та галереї «Академічна» СумДУ (2017) під назвою конотопської виставки 1991 року.

Джерела та література

1. Орлова М. Топографія Конотопа. *Супремус. Конотоп* (Сумь–Цюрих–Москва). 1994. №3 (4) (авг.). С. 2.
2. Побожій С. Покликання – мистецтво. *Радянський прапор* (Конотоп). 1991. 4 верес. №141 (11622). С. 4. *Його ж.* Вернісаж зі спогадом... про конотопське сало. *Панорама Сумщини*. 1991. 19 верес. № 38 (90). С. 8. *Його ж.* Геометричне мистецтво в Конотопі. *Образотворче мистецтво*. 1991. №6 (листоп.–груд.). С. 13.
3. Побожій С. Які наслідки має у кінці 20 століття факт перебування К.С. Малевича у Білопіллі та Конотопі в кінці 19 століття. *Червоний промінь* (Суми). 1995. 24 листоп. №47 (4176). С. 4.
4. Побожій С. Проект для Конотопа. *Супремус* (спец. випуск к виставке и научным чтением, посвященным К.С. Малевичу (1878–1935). 1991 (май). С. 12.
5. Путитворчества. Выставкамосковских и сумских художников, посвященная выдающемуся художнику XX века Казимиру Малевичу. Живопись, графика: каталог / Малевич Центр, Конотопский краеведческий музей / авт. вст. ст. и сост.: С. Побожий, М. Текманжи, А. Шумов; отв. за вып. Н. Шувалова. Конотоп: Конотопская типография, 1991. 5 с.
6. Традиции Малевича. Выставка. Живопись. Графика. Декоративно-прикладное искусство: каталог / Музей истории Киева; Малевич – Центр (Москва); сост. С. Побожий, Хоменко Л., Шумов А. Киев, 1993. 1 арк., склад. у 6 с.: іл.
7. Фромменвилер Р. Aufdenspuren von Malewitsch. *Супремус. Конотоп* (Сумь–Цюрих–Москва). 1994. №3 (4) (авг.). С. 4.
8. Хроника проекта «Современные художники – Малевичу». *Супремус. Конотоп* (Сумь–Цюрих–Москва). 1994. №3 (4) (авг.). С. 3.
9. Шляхи творчості – 2: каталог виставки. Присвячується 100-річчю перебування Казимира Малевича у Конотопі (1895 – 1995) / Конотопський краєзнавчий музей; Сумська філія «Малевич – Центру» та ін. / текст. С. І. Побожія. [Конотоп, 1995]. 1 арк., склад. у 8 с., іл.
10. Шумов О. Казимир Малевич. *Радянський прапор* (Конотоп). 1991. 18 верес. № 149 (11630). С. 4.
11. Шумов О. Казимир Малевич. *Радянський прапор* (Конотоп). 1991. 24 верес. № 152 (11633). С. 2.

Подолька Н.С.

Фоліант з особистої бібліотеки Івана Спиридоновича Абрамова

Культурний спадок Івана Спиридоновича Абрамова (1874–1960) значний [1]. Колекціонер та бібліофіл, автор багатьох науково-популярних книг та статей мав унікальну бібліотеку рідкісних книг та рукописів, історія якої так само трагічна, як і доля її збирача [2]. Книголюба було арештовано двічі: у 1931 у «справі краєзнавців» та в 1833 «у справі славистів». А його майно конфісковано, книгозбірня фактично піддалася розкраданню, частково книги були спалені.

Про склад того, що збереглося важко судити, бо нині книги розпорошені по приватних колекціях, частково зберігаються в фондах Державного музею літератури і мистецтва в Москві (Російська Федерація), НБУ ім. В.І. Вернадського, дещо в Сумському обласному краєзнавчому музеї та в інших наукових установах України.

Мета статті – охарактеризувати книгу «Воспоминания и стихотворения Н.А. Шрамченка. С портретом» (К.: 1900) з особистої бібліотеки І.С. Абрамова.

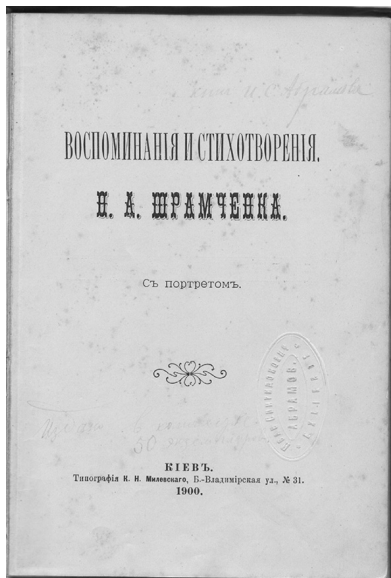
Об'єктом дослідження виступають складові елементи книги: оправа, форзац, титульний аркуш, шмуцтитули, фронтиспіс, примітки, ілюстрації, декоративні елементи, підписи, коментарі, екслібрис.

Джерельною базою слугують публікації про І.С. Абрамова, праці дослідника, статті з питань мистецтва книги та засобів її оформлення.

Використано традиційні методи дедукції та індукції, аналізу, синтезу й узагальнення.

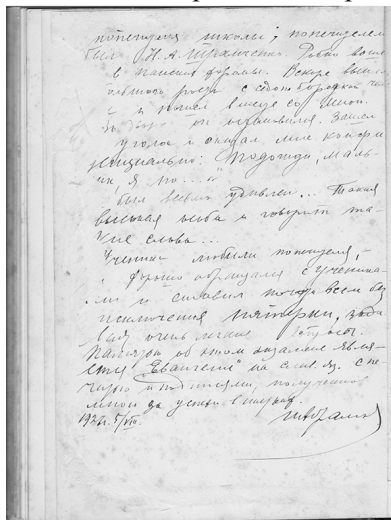
Книга з особистої бібліотеки І. Абрамова потрапила в руки авторки випадково, з приватної колекції. Печатки громадської бібліотеки на ній не було виявлено, а про значну цінність книги її власники на той час не мали уявлення.

Про Миколу Олександровича Шрамченка, автора книги спогадів, дізнаємося з публікацій краєзнавця з Шосткинщини Віктора Терлецького [3]. Зокрема він зазначає, що збереглося дуже ма-

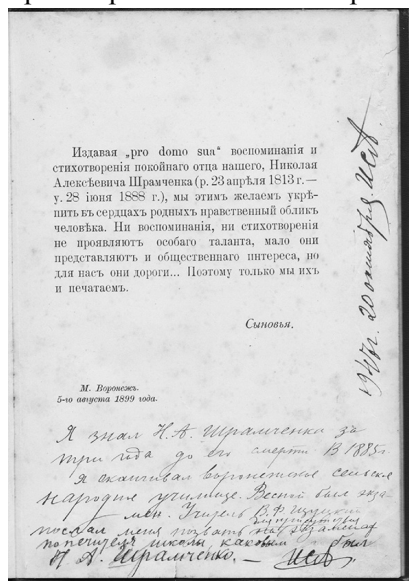

жа. Ряд історичних документів опублікував під псевдонімом в журналі «Київська старовина».

Примірник книги «Воспоминания и стихотворения Н.А. Шрам-

ло відомостей: викладав в гімназіях Києва, був пов'язаний з Азербайджаном, у містечку Вороніж (нині Сумська область) мав цінну бібліотеку, захоплювався живописом. У 1910 р. вийшла публікація М. Шрамченка в газеті «Черниговское слово», яка мала назву «Из прошлого г. Глухова». Ним же було створено рукопис про історію літописного Вороне-

ченка. С портретом» містить печатку з екслібрисом на титульному аркуші, шмуцтитулі (с. 61) та на сторінках 79, 83, 107.

Відомо, що книжки з бібліотеки Івана Абрамова були з екслібрисами у вигляді чотирикутника, в дволінійній рамці із зображенням арки, по якій напис «ExLibris», під аркою –

книжка, обабіч вертикально розташовані дві лаврові гілки. Внизу напис – «И.С. Абрамов», під написом – орнамент [4].

Напис «Из книг И.С. Абрамова» та «Печаталось в колличестве 50 экземпляров» на передньому форзаці й титульному аркуші.

Коментар до твердження в тексті стосується фрази: «Происшествие это с Холодовичем было около 1775 года». Зазначено: «Рассказ бурлаков о посещении Горкушей Батурина якобы при Кирилле Григор. Разумовском (1728–1803)». В окремих місцях книги по тексту зустрічаються підкреслення.

Книга містить кінцівки, декоровані в народному стилі з квітковим орнаментом та схожу за стилем віньетку на шмуцтитулі.

На останній сторінці рукою І. Абрамова написано наступне: «Я знал Н.А. Шрамченка три года до его смерти. В 1885 г. Я оканчивал Воронежское сельское народное училище. Весной был экзамен. Учитель В.Ф. Щуцкий послал меня позвать для присутствия на экзаменах попечителя школы, каковым и был Н.А. Шрамченко (Подпись)». У боковій частині аркуша зазначено дату й підпис: «1946 г. 20 октября».

На звороті аркуша як в старовину (тобто з повтором того, чим закінчився текст попереднього запису) продовження: «попечителя школы; попечителем был Н.А. Шрамченко. Робко вошел (дал інерозбірливо. Прим авт.)панских формы. Вскоре вышел большого роду с седой бородкой человек и пошел вместе со мною Во дворе он обмолвился. Зашел в уголок и сказал мне конфиденциально: «Подожди, мальчик, я по (прим. авт. далі не розбірливо) [...] Я был весьма удивлен [...] Такая высокая глыба и говорит такие слова [...]

Ученики любили попечителя, – он хорошо обращался с учениками и ставил почти всем без исключения пятерки, задавая очень легкие вопросы. Пяять об этом экзамене является «Евангелие» на слав. яз с печатью и подписями, полученное мною за успехи в науках.

1926 г. 5/VIII». Далі особистий підпис І. Абрамова.

З листування з Бонч-Бруєвичем можна отримати дуже приблизне уявлення про розміри зібрання книг і рукописів Абрамова. В кінці квітня 1946 р. коли сам Іван Спиридонович знаходився в Україні, а його синів не було в живих (старший, Всеволод, пропав на війні безвісти, молодший, Олександр, був заарештований і заги-

нув ще в 1937 р.), квартира була «розпечатана» і здана іншому мешканцю, майно і книги дісталися йому ж і «управдомше». Про розміри колекції в цей час можна судити за такими словами з листа І. С. Абрамова Бонч-Бруєвичу: «Коли я переїхав на вулицю Марата, я мав п'ятьма кімнатами і в кожній з них були книги. Потім ці тисячі книг сконцентрувалися в одній кімнаті в 20 кв. метрів». Восени 1950 року відбувся суд, «управдомша відбулася якимось невеликим штрафом за недотримання житлових правил, а чудова бібліотека, підібрана . . . з величезним старанням за сорок років, а також архів, в якому було багато виключно цікавих матеріалів, які я не встиг відіслати в літературний музей через «переміщення», – бібліотека і архів були розкрадено, розтоптані, спалені» [2].

Хоча колекція І.С. Абрамова не збереглася, книги і рукописи, що належали йому, розійшлися по різних архівах і бібліотеках. І нині розпорошена спадщина дослідника потребує більш ретельної уваги.

Джерела та література

1. Іван Абрамов: біобібліогр. покажч. / уклад. В.В. Терлецький, О.К. Линник; вступ. ст. В.В. Терлецький, С.В. П'ятаченко; ред. С.І. Отенко; Сум ОУНБ. Суми: [б. в.]. 2012. 30 с.
2. Матханова Н.П. Судьба книжника И.С. Абрамова и его собрания. Сибирь-Евразия: *Труды I Международного научного конгресса. Федеральное государственное бюджетное учреждение науки Государственная публичная научно-техническая библиотека Сибирского отделения Российской академии наук (ГПНТБ СО РАН)*, 2016. С. 66–76.
3. Терлецький В. Шрамченко Николай Александрович. *Сов. Полесье*. 1968. 14 септєбря.

Потапенко М.В.

До історії модернізації міського простору Конотопа. Перший проект будівництва водогону в 1910 році

На початку ХХ століття зовнішній вигляд і внутрішній устрій міст Наддніпрянської України зазнають значних змін. Це був час, коли значна частина технічних винаходів попереднього століття стала доступною завдяки промисловому розвитку.

Не був осторонь цих змін і Конотоп – повітовий центр Чернігівської губернії, який завдяки будівництву залізниці та залізничних майстерень, розвивався як промислове місто. Характерною рисою останнього є прискорені темпи модернізації міського простору – соціального, культурного, політичного і технічного. Власне цей останній технічний аспект зміни міського простору Конотопу на початку ХХ століття і є об'єктом пропонованої розвідки.

Впродовж 1901–1914 років в Конотопі з ініціативи міської думи обговорювалися проекти впровадження найрізноманітніших технічних новацій – будівництво електростанції та спорудження мережі електричного освітлення із можливістю в подальшому запуску електричного трамваю; розбудова телефонної мережі; відкриття автобусного сполучення тощо. Далеко не всі ці проекти були реалізовані – необхідні фінансові витрати переважали їхню практичну користь. Проте, у міста була одна болюча проблема – край погане водопостачання. Від того, наскільки ефективно вона вирішувалася залежала подальша доля Конотопа.

Проблеми із водопостачанням зумовлювалися тим, що традиційно значна частина питної води бралася із відкритої водойми – водосховища на р. Єзуч, яке було в районі середмістя перед міською греблею на Путивльській вулиці. По мірі росту міста зростало й антропогенне навантаження на водойму. Правила міського благоустрою від 1887–1888 років дають уявлення про головні джерела забруднення води: «Забороняється влітку прати білизну біля під'їздів до міської греблі і у всіх місцях, де набирається вода для вжитку, а зимою в ополонках, визначених Управою виключно для набирання води й поблизу вказаних місць на відстані 50 сажнів. Також взимку забороняється обсмалювання й вичинка свинячих туш на льоду, миття нутрощів тварин у річці, а також звалювання у літній час в річку і на берегах, а в зимовий час на льоду, навозу й інших нечистот. Окрім того не дозволяється мочити в річці коноплі чи льон, псувати воду будь-яким чином й кидати отруйні або шкідливі речовини. Також забороняється мочити й мити в річці шкіри різних тварин між Кандибиною греблею та міською дамбою» [1, арк. 13 зв. –14].

Окрім всього, ця неякісна вода була недешевою. Для утримання й ремонту дорожнього покриття в місті було споруджено аж 7 шлагбаумів, за проїзд яких бралася платня – копитне. Один

із таких шлагбаумів знаходився якраз на під'їзді до греблі з боку середмістя [2, арк. 16]. Колодязі теж не справлялися із зростанням попиту на воду. Окремі з них мали неякісну воду, погано утримувалися й не мали накриття. Подекуди господарі, на чиїх подвір'ях знаходилися колодязі, обмежували до них доступ не лише для інших містян, але навіть для пожежної команди.

Через це у грудні 1903 році була підписана умова з мешканцем Козельця майстром буріння Менделем Вортманом про будівництво в місті кількох артезіанських свердловин (трубний або ще абіссінський колодязь) [3, арк. 76–76 зв.]. Проте, жодні роботи впродовж наступних років не були виконані.

На межі 1909–1910 років у Конотопі спалахнула епідемія тифу із доволі високими показниками смертності (майже 10%). Її епіцентром стало середмістя, яке забезпечувалося водою з р. Єзуч. Саме ця вода й була визнана головним джерелом зараження та поширення хвороби [3, арк. 70]. Конотопською санітарною комісією було схвалене рішення припинити водопостачання з річки й кип'ятити усю питну воду.

Для вирішення проблеми Чернігівський губернатор запропонував споруди в місті 2-3 артезіанські свердловини. 4 лютого 1910 року на надзвичайному засіданні міської думи було прийнято рішення про спорудження на Низовій площі артезіанської свердловини, на що планувалося виділити 1500 крб. За кілька днів, 18 лютого, була створена комісія з питань будівництва колодязів у складі гласних Ф. Сухомлина, А. Шевко, М. Гукова, К. Таравінова та А. Маслаківця. Згодом персональний склад комісії змінювався у до неї входили гласні М. Рубісов, І. Кашенко, В. Салич-Полянський, П. Кулеш. Її робота здійснювалася у співпраці з міською управою. Зокрема, постійними учасниками нарад були інженер Б. Штрейс та технік Бандурин. Впродовж року на наступних засіданнях кількість необхідних місту свердловин неодноразово переглядалася. Звучали навіть заяви про те, що для повного задоволення потреб міста необхідно спорудити 20 свердловин. Зрештою зупинилися на тому, що негайно, до 1 лютого 1911 року, в місті необхідно вибурити 6 свердловин. Було визначено точне місце розташування чотирьох з них – дві у центрі міста (Низова та Вознесенська площі) та дві на Загребеллі (вул. Германівська і Богоявленська) [3, арк. 460]. Місце ще

двох свердловин планувалося визначити після обстеження стану колодязів і водних потреб окремих районів міста. Найчастіше у пропозиціях згадувалися ділянка вул. Сосновської біля залізничного вокзалу, Базарна та Ярмаркова площі.

Передбачені будівельні роботи стали предметом конкуренції аж 4 виконавців – вже згаданого Менделя Вортмана, а також Айзика Ліфшица, Юшкевича та пруського підданого Адольфа Германа. У запропонованих ними проектах йшлося про обладнані фільтрами і механічними насосами свердловини глибиною 50–60 метрів. Ціна буріння одного метру коливалася від 33 до 60 крб. [3, арк. 91, 99, 102]. Через брак необхідних коштів, початково був запрошений до виконання робіт Адольф Герман, який пропонував найнижчу ціну. З ним вже 21 лютого 1910 року було підписано угоду про облаштування свердловини на Низовій площі до липня того ж року. Проте, свердловина була здана лише 17 серпня. Пробна качка засвідчила, що впродовж години свердловина може давати 450–500 відер «чистої, світлої, прозорої, без особливого запаху, м'якої і доброї на смак» води [3, арк. 386].

Недотримання Адольфом Германом термінів (з об'єктивних причин – через якість ґрунту) ставило під сумнів його здатність вчасно виконати роботи із спорудження інших свердловин. Ці сумніви посилювалися крайньою необхідністю вчасного виконання робіт з огляду на спалах холери в Конотопі у липні та безпеку епідемії чуми у вересні. В результаті, нова угода була підписана 2 листопада з Менделем Вортманом – виконавцем бурильних робіт Чернігівського губернського земства. Власне наполягання останнього на кандидатурі Вортмана зіграло вирішальну роль тому, що земство виступало кредитором будівництва свердловин у Конотопі щонайменше на 10 тис. крб.

До лютого 1911 року він зобов'язувався спорудити 4 свердловини, причому кожна, за умови ручного качання, мала давати 400 відер води впродовж години. На початку грудня 1910 року Вортман завершив буріння двох свердловин на Загребеллі. Відтак, на кінець року місто мало вже 3 нових свердловини.

Згодом над свердловиною на Низовій площі була споруджена будка. Також біля свердловини було встановлено бак смістю у щонайменше 200 відер для пожежних потреб. Для

качання тугого механізму насосу були найняті два робітники. Згодом навіть планувалося встановити двигун внутрішнього згорання. Обговорювалася й можливість встановлення електродвигуна. Очевидно, що подібним чином мали облаштовуватися усі свердловин.

Упродовж жовтня–листопада 1910 року обговорювалася також можливість спорудження у центрі Конотопа водогону від однієї із свердловин. Вперше цю ідею озвучив А. Маслаківець на засіданні міської думи 18 жовтня. Він звертав увагу на те, що заплановані 6 свердловин не задовольнять усіх потреб міста у воді. Окрім того невідомо, якою буде в них якість води. При цьому він посилався на досвід буріння свердловин в'язницею та приватними особами – домовласниками Бруком та Кулицьким. У всіх трьох свердловинах вода була неякісною.

Техніком Бандуріним був розроблений кошторис спорудження водогону від свердловини на Низовій площі, який би забезпечував водопостачання лише у середмісті. Його вартість оцінювалася у 35–40 тис. крб. Крім того передбачалися доволі значні щорічні витрати на експлуатацію. Для міста це були значні кошти. Відтак пропозиція була визнана перспективною, але такою, що не на часі. Замість цього пропонувалося оптимізувати роботу 10 міських водовозів, а також розглянути можливість обладнання насосу пульзометром та двигуном внутрішнього згорання [3, арк. 635–636 зв.].

Відтак, у 1910 році для покращення санітарного становища у Конотопі була докорінним чином модернізована система водопостачання. Замість підвезення води із забрудненої річки почала розбудовуватися мережа свердловин. Розглядалася можливість об'єднання частини з них у водогін. І хоча через дефіцит бюджету перший проект побудови водогону був відхилений, міська влада продемонструвала принципову згоду з тим, що його необхідно споруди в майбутньому.

Джерела та література

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 1, спр. 71.
2. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 256.
3. ДАЧО, ф. 145, оп. 1, спр. 574.

Рева Л.Г.

Микола Чернявський (1868–1946) – поет-еклектик із переспівом «Слова о полку Ігоревім»

Микола Чернявський народився 3 січня в селі Торській Олексіївці (Шаховій) Бахмутського повіту Катеринославської губернії (тепер – село Олександрівське Донецької обл.) у родині сільсько-го диякона. Вчився в Бахмутській духовній школі, а потім – в Катеринославській духовній семінарії, яку закінчив у 1889 р., висвятився на священника і одержав приход в селі Новобожедарівці Слав’яносербського повіту – останньому українському селі на Дінці, за яким починались землі Війська Донського. Повноводий Дінець із його левадами, батько в духовному сані, твори Л. Толстого – «Исповедь» і «В чем моя вера?», що були настільними книгами, свідчили про нестримний бунт молодої душі і прагнення її до кращої долі.

В 1901–1903 рр. він працював у Чернігові в губернському земстві статистиком. Проте письменника ваблять південні степи з їх безмежним, повним сонця простором. 1903 р. він переїжджає до Херсона, в якому мешкав до 1919 р. і працював у губернському земстві, вчителював. Опікувався політичним товариством «Українська хата», яке проіснувало до 6 січня 1918 р.

У кінці XIX ст. М. Чернявський публікувався в журналах: «Літературно-науковий вісник», де друкувалися кращі його поезії, журналі «Правда» та інших часописах. 1905 р. його вірші були опубліковані в альманасі молодих поетів «Перша ластівка», а в 20–30-х роках XX ст. друкувався в періодичних виданнях «Життя й революція», «Червоний шлях». . .

У роки революції 1905–1907 рр. він залишався вірним прогресивним ідеалам – «Товариші», «Весняна повідь»... «Новий порядок зробить нас новими людьми, сильними, заппадливими...», – говорять персонажі його творів. «Коли не бути вільним, то краще не жити, бо рабське життя недостойне людини». Кращі реалістичні твори письменника – «Божа коровка», «Собака», «Змій», «Вода прибуває» та ін. – це прокляття убогому, рабському життю.

Революція 1905–1907 рр. для найталановитіших її сучасників, серед яких називається і прізвище М. Чернявського, була тим очищаючим вогнем, що оздоровив їхню творчість, показав велич змісту й красу форми саме тієї поезії, що дружить із народом і в цьому бачить ціль свого існування [1, с. 398]. Його поетична майстерність зробила значний крок уперед. М. Чернявський став «цікавим і оригінальним художником» [1, с. 25]. С. Єфремов про нього писав: «Микола Чернявський – поет з чулою, м'якою вдачею, лірик із природи, з нахилом до мрійності й розчарування, співець кохання з широким розмахом фантазії» [2, с. 545].

У роки реакції, коли йшла гостра боротьба за громадську честь літератури, за її авангардну роль в громадсько-політичному житті, М. Чернявський виступав проти декадентського штукарства.

В період 1907–1914 рр. у творчому житті письменника відчувається моральна надломленість, втома, його переслідує думка про марність і короткочасність людського життя, яке все одно закінчується неминучою смертю, про марність світлих поривань в умовах тогочасної дійсності. І поряд із цим він створює поезії, в яких висловлюється тверда й непохитна віра в народ, який він розглядає «цілком, як націю» [3, т. 2, с. 364]: «Степ» (1911), «Я буду жити так, як море» (1914), «Пахне порохом дорога» (1914)...

Нині ми можемо ширше побачити весь спектр ідейно-естетичних тенденцій, письменницьких позицій та доль, типів творчих особистостей, політичних і мистецьких платформ, із якими українська література входила в повоєнну добу. В цьому спектрі яскраво вирізнялася і та частина старої демократичної інтелігенції, що не влилася в еміграцію, а обрала позицію формальної лояльності щодо радянської влади, хоч і з неодноковою – для кожного – мірою внутрішнього її прийняття... Цим літераторам [М. Чернявському] притаманна не тільки певна політична розважливність і моральна незалежність, а й глибока стурбованість долею нації та національної культури... [4, кн. 1, с. 79–60].

В 1920 р. вийшло три книжки поезій і три книжки прозових творів М. Чернявського під спільною назвою «Молодість», а з нагоди його 60-річчя видавництво «Рух» у 1927–31 рр. за участю автора випустило найбільш повне 10-томне видання творів письменника, в якому об'єднано у просторий цикл «В краю Да-

жбожих внуків» роздуми про життя народу, поетичні замальовки природи. Це – своєрідний календар донецького краю, поетичний щоденник письменника, «переказане словом життя людини». Поет і його ліричний герой черпають духовну наснагу з природи. У вірші «З чужини» (1902), який є ніби заспівом до всього циклу, він писав: «Я – степу син». До речі, ще 1896 р. він написав вірш «Степ і степ, один без краю» (1896). Покладений на музику Я. Степовим, твір став народною піснею.

З 1933 р. М. Чернявський перестав друкуватися. В 30-х роках він зрідка виступав із творами в періодичній пресі і посилено працював над романом «Море кличе», який, на жаль, так і не побачив світу.

В 1937 році за наклепом М. Чернявського заарештовують. В 1946 р. письменник, знесиленний хворобами, помер на засланні [5].

Після реабілітації, в 1959 р. в серії «Бібліотека поета», вишли вибрані його поезії в одному томі. 1966 р. видавництво «Дніпро» випустило зібрання його творів у двох томах. 1998 р. в Херсоні побачила світ книга: Чернявський М. Літературні розвідки. Бібліографічні нариси.

У різноманітній, тематично багатій творчості М. Чернявського особливо визначаються патріотичні твори, присвячені Україні, її історії, зокрема козаччині, добі Б. Хмельницького, а також життю сучасного йому ліричного героя – селянина, шахтаря, інтелігенції...

Літературна й життєва доля письменника тісно взаємо-з'язані. Письменник був упевнений, що незабаром прийде час, коли прокинеться Україна від сну, розправить свої могутні плечі, розірве залізні пута віковичного рабства. В цьому плані його творчість виступає як синтез патріотичного та християнського мислення. Він бачив свій народ серед народів майбутнього, творчий геній яких ще не розвинувся на повну силу. Вірш «Заповіт» (1904) – яскраве тому свідчення:

Наскрізною темою його творчості було заперечення руйнівної сили війни. Це знайшло вираження в віршах «Царське свято», «Пан та ратай», «До сонця»...

Поема «Балкани» (1888) максимально насичено, емоційно, лірично змальовує образ матері, яка не спить, сердешна, і, як Ярославна, благас завірюху уберегти, відвернути смерть від

єдиного сина, якого погнали на російсько-турецьку війну. Образ жінки-матері виступає в поемі як втілення узагальненого образу матері – Батьківщини.

Російсько-японська війна 1904–1907 рр. дала поштовх до створення твору «Із днів журби і гніву» – письменник не може в цей час ні про що писати, окрім страждань і сліз народних. Йому несила «звернуть думки на інший шлях...», бо вони однаково «линуть на могили», що рясно вкрили непривітну й чужу Маньчжурію. Ці могили для поета – свідки небаченої трагедії народу, розплата за «сліпотство духу і пихи» російського самодержавства.

М. Чернявський був митцем передусім ліричного складу. Він створив ряд поезій, овіяних ніжністю і теплотою почуттів, «позначених журливо-сумовитим настроєм, що відбивав страшну дисгармонію між світлими мріями, райдужними надіями людини й сірою жорстокою дійсністю, яка вбиває кращі людські прагнення і поривання» [6, с. 11]. Одчайдушний гнівний бунт чесної душі одинака, палкий протест проти існуючої несправедливості, а поруч – розпач і зневіра в свої сили; заклик до рішучої боротьби з панівними класами і прикре незадоволення відсутністю революційного духу в народі; непереможна віра в світле майбутнє і безпідставні звернення до якихось таємних сил, які повинні з'явитися то в образі гнівного Пророка, то в образі Генія і Світового Духу і визволити народ з його рабського становища [6, с. 24].

У творчості М. Чернявського досліджується тема інтелігенції, що була йому близькою – повісті «Весняна повідь» (1906), «Варвари» (1908), «Під чорною короугою» («Червоний шлях», №№7–10, 1928). Його ліричний герой швидше песимістичних настроїв, зневірений в ідеї соціальної справедливості. Можливо, письменник змальовував себе, свої настрої та уподобання, а також передчував передчасний арешт і свою кончину на Колимі. Для нього важливим було відчуття Бога в собі, гармонії з природою та Космосом, злиття з ними в цілісному єднанні, – таким чином тікаючи від реалій, моральної обмеженості, зла та жорстокості й несправедливості оточуючого середовища, що ніс у собі майбутній тоталітаризм.

М. Чернявський належав до тієї частини інтелігенції, яка жила болями народу, страждала його стражданнями, сподівалась і вірила в його кращу долю. Соціальний ідеал у його творах

знаходить свою специфіку художнього вираження. Вся творчість письменника пронизана дисгармонією поміж двома світами – духовним і матеріальним, заземленим та космічним, мізерно-дріб'язковим, нікчемним, жалюгідним та окриленим, поміж злетом та падінням, добром і злом. Письменник глибоко вивчає людину, її буття в мікро та макрокосмосі, духовне начало, родинні зв'язки, питання нації. Мало заглиблюючись у біографію конкретного моменту чи навіть історичних обставин, письменник укорінюється в філософію плинності вічного. Його цікавлять проблеми життя та смерті, страждання й щастя. Проте ліричний герой його творів – не вимислена особа знікуди, а цілком земна. Письменник розмірковує над доцільністю її життя, над духовно-матеріальним началом та творчим духом її гармонійної сутності – «Зорі», «Сон життя», «На крилах смерті», «Хай буде світ!», «Комета»... Його персонажів постійно мучить відчуття беззмістовності життя, внутрішньої тривоги й невдоволення власним існуванням. «Письменник апелює до читача, – за висловом І. Франка, – з погляду вищої культури душі» [7, т. 36, с. 111]. «Чернявський ... закликав виносити на люди свої дійсні і уявні скорботи, нудьгу й пригніченість, розгубленість і безпорадність, біль і ниття. А його сучасниця Леся Українка, хвора жінка... ретельно ховала від читачів свої страждання...» [8, с. 11]. Це були два розуміння покликання поета і ролі поезії в житті людей. Для І. Франка, як і для Лесі Українки, це був «вогонь в одежі слова», для Чернявського ж:

В промінні місяця блідому,
В тремтінні зірок золотому,
В бурхливих подихах зими,
В веснянім герці світу й тьми,
В німих очах, дзвінкому слові,
В піснях страждання і любові –
Речей принада й красота –
Живе поезія свята («Поезія»).

Джерелами поетичного натхнення М. Чернявського була романтична лірика Т. Шевченка, російська поезія 80-х рр., народна пісня. З самого початку літературної діяльності письменника його творчість мала нерозривність із українським фолькло-

ром, народною піснею, думою, казкою... І водночас її розвиток був невіддільний від розвитку світової культури.

Вагому роль в естетиці М. Чернявського мала антична класика. Він зробив спробу вписатися до контексту світових тем, образів і мотивів, звернувшись до античності, як до своєрідного засобу вираження проблем сучасності: «Остання пісня Сафо», «Гомер»... [9, с. 8]. М. Чернявський часто вдається до алюзій з Біблії: легендарна історія народу, який під впливом натхненного слова Єремії «ганебні ярма поламав» – повчальний приклад для нащадків «Коли, як він, Ізраїль маю»... [10, с. 22].

Надзвичайно великий вплив мала на нього творчість Кобзаря. «Немов новий, ніколи не бачений, український світ постав перед мої очі. Світ незвичайного трагізму й мученства. Світ дивної вроди й поезії. . . Отут я побачив силу Шевченка, тут почув огонь його душі, отут з його очей безсмертних перебігли на мої очі його святі сльози» [11, т. V, с. 247]. Визначним досягненням М. Чернявського в галузі громадсько-політичної сатири є вірш «Самсон окутий» (1900), який продовжив славні традиції шевченківських поем «Сон» і «Кавказ»... Поет висміяв прогнилий уклад суспільного життя царської Росії . Образ міфічного Прометея – велич і безсмертя народу, віковичне прагнення до щастя й волі.

На численних поетичних творах М. Чернявського позначився вплив «Досвітніх вогнів»Лесі Українки, з якою він листувався.

У творчості письменника П. Куліш відіграв значну роль як історик та художній інтерпретатор української старовини – поезії «Іван Брюховецький», «Кінець Дорошенка», «Полтавські втікачі». . . Історична тематика в творчості письменника знайшла своє втілення також у творах «Соколині гони» (1887), «Невільник» (1894), «В огні повстання» (1887), поема «Козаки» (1888), «Воля» (1888), «Батуринські руїни» (1901), в яких оспівано визвольну боротьбу українського народу неначе справедливую кару над пригноблувачами, втілено національно-визвольну ідею.

Основними джерелами козацької тематики послужили і літописи XVII–XVIII ст., «Синопис» І. Гізеля, «Історія русів», а також героїчний народний епос. Тут найбільше відіграли свою роль для М. Чернявського народні пісні та думи. Він ніколи не повторював їх, а поглиблював, розвивав, створюючи оригінальні художні твори, пройняті романтикою, пафосом героїчної боро-

тьби українського народу. Ці твори були своєрідним протестом поета проти сірості і одноманітності існуючої дійсності. «Непевність епохи, тоталітарне суспільство, раціоналізація та технізація людського існування..., історична пам'ять і відірваність від ґрунту, катастрофічна несталість людського життя, двозначність слів і почуттів, утрачена автентичність» [8, с. С. 11], – це проблеми, які переосмислювалися та модифікувалися практично у всіх художніх творах М. Чернявського.

Великий вплив на творчість М. Чернявського мав М. Коцюбинський, із яким він виклав свої погляди на тематичне збагачення і подальший розвиток реалізму в українській літературі шляхом поглиблення психологічної мотивації образів. Вони написали лист-заклик до українських письменників, у якому пропонувалося брати участь у підготовці й виданні альманаху «З потоку життя». Саме цей заклик змусив М. Чернявського писати про людей праці – «Хмара», «Кам'яна баба», «Гіганти»...

М. Чернявський, критично ставлячись до своєї літературної праці, проблем стилю, у листі до О. Коваленка, упорядника антології «Українська муза», аналізуючи свою творчість за напрямками – романтичним, реалістичним, модернізмом, імпресіонізмом, символізмом, писав: «І всі ці напрямки мені однаково любі й дорогі, й я користуюся їми всіма, але ні одному з них не можу й не хочу віддатися цілком. Бо це значило б свідомо обмежити себе» [12, №8, с. 29]. Поет, інтелігент, аристократ духу, незаангажований в тогочасні проблеми, захищаючи правду, вивів нашу літературу на загальноєвропейські обрії.

В середині ХХ ст., задовго до «відлиги», робилася спроба повернути до історичного обігу імена несправедливо забутих майстрів слова. У цей перелік потрапила і постать М. Чернявського, до творчості якого не втрачався інтерес. Проте й тут не обійшлося без маневрування. Йшлося про те, що відбувалася хвороба т. зв. «хрестоматійного глянцю», яка «полягала в тому, щоб..., фактично заново представляючи сучасному читачеві того чи іншого письменника, в творчості якого були ідейні блукання, більш чи менш серйозні помилки, зриви, – намагалися затушкувати їх, а то й зовсім замовчати, робити вигляд, ніби тих блукань, помилок і зривів взагалі не було» [13, №11–12, с. 240]. Так «радянське» літературознавство творило історію української літератури.

Лише в кінці ХХ ст. постать М. Чернявського почала трохи «оживати». В Херсоні, рідному місті письменника, з яким пов'язувалося його творче життя, почали проводитися заходи, присвячені пам'яті талановитого майстра.

М. Чернявський займався перекладацькою діяльністю. Йому належать переклади твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, А. Міцкевича, Гете, Г. Гейне, В. Гюго, С. Надсона. Особливо він любив О. Пушкіна – можливо, за його бунтівну лірику? «Переклади його творів М. Чернявським на українську мову є одними з кращих зразків перекладацької літератури» [8, с. 133].

1894 р. він переклав «Слово о полку Ігоревім».

Не випадково «Слово о полку Ігоревім» хвилювало не одне покоління істориків, філологів, книгознавців, письменників... Існує більше 700 фундаментальних досліджень про «Слово», написаних різними мовами. Серед них – праці українських вчених: М. Максимовича, О. Огоновського, І. Франка, П. Житецького, О. Потебні, М. Грушевського, В. Перетца, В. Адріанової-Перетц, М. Грунського, Д. Чижевського, М. Возняка, С. Єфремова, О. Білецького, О. Прицака та ін. Не завжди студіювання «Слова» українськими вченими сприймалися доброзичливо російськими науковцями. Про це свідчить публікація К. Копержинського: «Як курйоз, відмітимо вміщену в «Известиях общ. рус языка и словесности АН СССР» (XXXII. С. 292–299), рецензію С. П. Розанова на праці акад. В. М. Перетца про «Слово о полку Ігоревім». У фейлетонному стилі автор висловлює думки, характерні для консервативних кіл; сперечається щодо терміну «Україна – Русь», і гадає, що наукову працю в жодному разі не можна видавати мовою українською (?) – тільки російською» [14].

Поема знайшла відгук і в оригінальній творчості письменників ХІХ – ХХ ст. Багатьма мовами світу існують переклади і переспіви «Слова». Чимало хто з митців України здійснював художні переклади та переспіви твору саме через захоплення образом Ярославни [15, кн. 3, с. 111].

Переклади й переспіви окремих фрагментів «Слова», зокрема «Плачу Ярославни», дали М. Шашкевич (1833), Т. Шевченко (1860), В. Мова (Лиманський) (1893), Б. Лепкий (1915) і багато інших українських поетів.

До «Слова», як до криниці, зверталися І. Котляревський, С. Руданський, Ю. Федькович, Панас Мирний, Б. Грінченко та інші майстри слова.

«Слово» стало тією спадщиною, яку неодноразово використовували митці пізніших часів: М. К. Зеров «Князь Ігор», 1921; «Сон Святослава», 1931; Г. Хоткевич «О полку Ігоревім», 1926; М. П. Бажан «Слово о полку», 1927; Л. С. Первомайський «Плач Ярославни», 1938.

Одним із найкращих перекладів «Слова» в українській літературі, з максимальним наближенням до оригіналу, як за змістом, так і за стилем, у якому збережено ритміку і пісенний склад твору, був переклад М. Т. Рильського (перше видання – 1939 р. У 1952 р. вийшло повніше видання, з фотокопією першодруку, прозовий переклад М. Грунського, віршовий – М. Рильського, коментар та післямова – С. Маслової) [16, 118 с.].

М. Рильський «радив орієнтуватися на фольклорні розміри, по можливості, зберігати стиль пам'ятки – цих правил він дотримувався й сам. Його переклад відзначається пластикою слова, точністю передачі найрізноманітніших відтінків настрою, завершеністю образів і картин. І все це – у нерозривному зв'язку з природою» [17, с. 16] . Причому не на її тлі, а як епізод життя природи. Прикладом може бути уривок з перекладу М. Рильського про втечу князя Ігоря з половецького полону:

А Ігор – князь поскочив горностаєм
Між очерети високі,
Білим гоголем на воду полинув.
Іспав же він на коня бистрого
Ще й помчався вовком- сіроманцем
До луку донецького,
Ще й полетів ясним соколом,
Гуси-лебеді в тумані сизому
На підживок собі забиваючи.

Критика відзначала: «Слово о полку Ігоревім» за виданням 1800 р. у перекладі М. Рильського (1939) – «належить до найкращих перекладів «Слова» ХХ ст.» [17].

Ярославні присвячували свої поезії і інші українські поети: П.М. Воронько «Ярославна», 1945; П.Г. Тичина «Плач Ярославни», 1949; А. Малишко. В багатьох поезіях А. Малишка, написаних під час війни, образ Ярославни отримав кілька перевтілень. Образи «Слова» стають органічною частиною творчості поета. У

вірші «Плач Ярославни» – вірна дружина в тяжких умовах війни своєю любов'ю підтримує бійця, зміцнює його мужність і силу. В поезії «Ярославно, Ігор знову кличе» – жіноча любов виступає як нездоланна сила за будь-яких обставин. У творі «Мати» – Ярославно зображена багатостраждальною жінкою, що виростила синів, які пішли на смертельні воєнні дороги [19, с. 33–34]...

Зацікавленість «Словом о полку Ігоревім» пояснюється, перш за все, високою художньою майстерністю твору, в якому сполучаються національно-патріотичне і загальнолюдське начала, його зв'язком із насущними інтересами народного життя.

«Оригінальність «Слова» – переважно в його надзвичайній поетичній висоті» [20, с. 178].

Існують переклади «Слова о полку Ігоревім» чеською, болгарською, німецькою, французькою, англійською, італійською та іншими мовами народів світу. Польською мовою перекладали твір І. Раковецький [21, т. 32, с. 221–224], Ц. Годабський, Ю. Тувім та ін.

«Випадково дійшла до нас ця єдина в своєму роді перлина старої поезії. І досі вона є почасти загадковою, хоч сторічна праця дослідників допомагає нам певною мірою зрозуміти її щільний зв'язок із старою літературою» [20, с. 192]. Свою частку праці до цього доклав і М. Чернявський.

Чому М. Чернявський звернувся до перекладу «Слова»? Однією з причин було те, що дитинство його проходило там, де колись відбулася рать Ігоря з половцями. «Це були часи індивідуального героїзму, коли відзначалися оспівані «Словом о полку Ігоревім» «славні вояки – під трубами повивані, під шоломами колихані, кінцем коп'я годовані» [22, с. 73].

М. Чернявський неодноразово звертався до сюжету твору. Вплив «Слова» у письменника відчувається у змалюванні донецької природи. Швидкоплинна ріка Дінець нагадує М. Чернявському про давно минулі події, про ті часи, коли з половецького полону втікав князь Ігор («Князь Ігор») – йому ввижається, як хтось «незнаний на світанні ворухить росяні кущі», як «збива убрання росяне з розгону», втікають, поспішаючи на батьківщину, Ігор з Овлуром.

До перекладу твору додано сповнене поетичної краси оповідання-фантазію про життя половецького стану. «...Я бачу ясно, як Ігор тужить у неволі, десь на могилі коло Торця. Може там,

де я малятком бігав колись... Мені ввижається тихий вечір. На заході в огненно-сізих хмарах сідає сонце. Молодики-половчани, смагли й косоокі, з гиком і криком скачуть із степу на конях – женуть напувати табуни до Торця. А далі, коло веж, іржуть кобили і лошата. Гавкають собаки і метушиться дівора. Жінки доять широколобих, тонконогих кобил, розпалюють огні і варять вечерю. Дим підноситься вгору, тягнеться до Торця й пливе через його золотом пофарбовану течію на захід, – туди, де рідна князева країна, де люба Ярославна тужить по своєму князеві...»

Свій переклад (фактично теж переспів) Чернявський здійснив чотиристопним римованим хоресем. «Не вдержався я від спокуси – додати віршам рими, і жалкую, бо через них я не міг надати перекладові того лаконізму мови, який є в оригіналі і який я ставлю дуже високо», хоча, – продовжує перекладач, – він «мав на меті – бути як можна ближче до оригіналу, не відступати далеко від тексту і, не вносячи свого, не викидати нічого з «Слова». Бо в такій спадщині, як «Слово», кожне речення – багатство, кожен вислів – коштовний скарб» [23, с. 28].

«Чернявський, як і всі інші перекладачі, глибоко вивчав «Слово», знав його і свої міркування про цей твір висловив у вступному слові до перекладу... він дає хоч і коротку, але влучну характеристику основних особливостей майже всіх тогочасних поетичних перекладів «Слова», виявляючи водночас той пієтет, з яким ставилися до витвору староруського генія поети новочасні. Переклад-переспів Чернявського, талановитого поета, стоїть у ряду кращих українських переспівів «Слова»... [23, с. 28].

«Слово про похід Ігоря» не тільки своїм змістом і його обробленням-формою, але й своєю ідеєю творить предорогоцінну окрасу цілої старої української літератури» [24, с. 245]. І ми погоджуємося з С. Єфремовим, який зазначав: «Такої вартості твір не може стояти сам-один, окремо, без попередньої роботи цілих поколінь – одне слово, без тієї поетичної атмосфери, що не тільки сприяє народженню талановитих творів, а й шляхи їм прочищає, кладе підмурівок для творчості» [25, с. 104–105].

Джерела та література

1. Історія української літератури: У 8 т. – Т. 5. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 398.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 545.
3. Чернявський М. Твори: В 2 т. – Т. 2. – К.: Дніпро, 1966. – С. 364.

4. Історія української літератури ХХ ст.: Кн. 1: 1910–1930-і рр. – К.: Либідь, 1993. – С. 79–60.
5. Черепков В. Засуджений до розстрілу. Життя і смерть Миколи Чернявського в документах і листах // Літ. Україна. – 2006. – 8 черв. – С. 7.
6. Костенко В. Микола Чернявський: 1868–1946 // Чернявський М. Твори: В 2 т. – Т. 1. – К.: Дніпро, 1966. – С. 11.
7. Франко І. Причинки до вивчення церковнослов'янських новозавітніх апокрифів // Збір. тв.: У 50 т. – Т. 36. – С. 111.
8. Бабишкін О. Поезія Миколи Чернявського // Чернявський М. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1959. – С. 11.
9. Голомб Л. Мотив поета-пророка в ліриці М. Чернявського // М. Чернявський – письменник, громадянський діяч, педагог: Тези доп. наук. конференції. – Херсон, 1993. – С. 8.
10. Демченко А. В. Античний світ у поезії М. Чернявського // Цит. праця. – С. 22.
11. Чернявський М. Твори в 10 т. – Т. V. – С. 247.
12. Гіряк М. Існування на межі, або екзистенціалістські умонастрої у прозі В. Петрова-Домонтовича // Слово і час. – 2007. – №8. – С. 29.
13. Плевако М. Микола Чернявський // Червоний шлях. – 1925. – №11–12. – С. 240.
14. Волинський К. Читач повинен знати правду // Літ. газ. – 1959. – №99. – 11 груд.
15. Науково-дослідчий і науково-видавничий рух Радянської України в 1927 р.: Бібліогр. огляд / Копержинський К.: Українське літературознавство і критика // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 111.
16. «Слово о плъку Игоревѣ» в українських художніх перекладах і переспівах ХІХ–ХХ ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1953; «Слово о полку Ігоревім». – К., 1955. – [Бібліотека поета]; «Слово о плъку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви. – К.: Наук. думка, 1967.
17. «Слово о полку Ігореве»: Фотокопія 1800 р. / Пер. М.К. Грунського; пер. у віршах дійсного чл. АН УРСР М.Т. Рильського; ст. і коментар чл.-кор. АН УРСР С. Маслова. – К.: Держ. вид-во худож. літ., 1952. – 118 с.
18. Бондар М.Г. «Слово о полку Ігоревім» у творчості М. Рильського // М. Рильський і світова література / Матеріали наук. конференції, присвяченій 60-річчю від часу народження М. Рильського / Упор. і ред.: П. Охріменко; Сумська обл. організація книголюбів. – Суми, 1995. – С. 16.
19. Малишко А. Плач Ярославни; Ярославно, Ігор знову кличе; Мати // «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви / Вид. підгот.: Л. Махновець. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 33–34.
20. Чижевський Д. Історія української літератури: Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994. – [478 с.]. – С. 178.
21. Рева Л. Ігнатій Раковецький, його життя та «Prawda Ruska» // Бердичів древній і вічно молодий: Наук. зб. «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого т-ва дослідників Волині. – Т. 32. – Житомир: Видання Марини Косенко, 2005. – С. 221–224.
22. Крип'якевич І. Історія України. – Вид. 2., перероб. і доп. – Львів: Вид-во «Світ», 1992. – [558 с.] – С. 73.
23. Махновець Л. У віках безсмертне // «Слово о полку Игоревѣ» та його поетичні переклади і переспіви / Вид. підг. Л. Махновець. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 28.

24. Возняк М. Історія української літератури: У 2 кн. – Кн. 1. – Львів: Вид-во «Світ», 1992. – С. 245.
25. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – [688 с.]. – С. 104–105.

Сидоренко В.В.

Розвиток видів спорту, пов'язаних із підняттям ваги у м. Конотоп у 1972–1991 рр.

Значне місце серед сфер діяльності людини посідають фізична культура і спорт, які є проявом національної культури, відображенням загального стану розвитку суспільства. Види спорту, пов'язані з підняттям ваги, є невід'ємною частиною життя Конотопа в період 1972–1991 рр., адже містяни завжди славилися силою та витривалістю, що підтверджують видатні показники конотопських спортсменів на всесоюзному рівні. Зазначені фактори визначають актуальність дослідження.

Метою є аналіз розвитку видів спорту, пов'язаних із підняттям ваги в період 1972–1991 рр. в м. Конотоп Сумської області. Вибір нижньої межі дослідження зумовлений введенням нового комплексу ГПО, що стало каталізатором розвитку спорту. Визначення верхньої межі пов'язане з розпадом СРСР, адже ця геополітична подія суттєво змінила підхід до фізичної культури і спорту. Період 1972–1991 рр. характеризується найбільшими досягненнями конотопських важкоатлетів, гирьовиків; спортсменів інших видів, пов'язаних із підняттям ваги.

В експозиції Музею історії фізичної культури і спорту м. Конотоп Сумської області зберігається фото, на якому представлені учасники Перших окружних змагань у Конотопському окрузі з підняття ваги 1928 р., що свідчить про традиційність та системність розвитку цих видів спорту в місті. На фото зазнімкований спортивний інвентар – штанги та гирі [1]. Навіть під час війни, у квітні 1945 р., троє конотопських спортсменів їздили до Москви на першість Московсько-Київської залізниць важкої атлетики [2].

Із введенням нового комплексу ГПО в 1972 р. змінилися й програми різнорівневих спартакіад, у тому числі активізувалися міські

богатири. Так, наприклад, у спартакіадних змаганнях 1972 р. з важкої атлетики в III групі (серед спеціальних навчальних закладів (далі – СНЗ)) перемогла команда Конотопського індустріально-педагогічного технікуму (далі – КПТ), у IV групі – Локомотивного депо, у V – КПВРЗ. В особистій першості чемпіонами стали: О. Міхно, М. Подоляка (Технікум транспортного будівництва, далі – ТТБ), М. Червоняций (ПТУ-4), Г. Лепченко (Локомотивне депо). Першість міста того ж року принесла такі результати: серед СНЗ I місце – КПТ, II – ПТУ №4, III – ТТБ; у V групі на I місці – Поршневий завод, на II – КПВРЗ, на III – КЕМЗ; серед ДСТ на I місці – «Авангард», на II – «Локомотив», на III – «Трудові резерви». В особистій першості перемогли В. Свалявін, В. Солодов, (обидва – КПТ), М. Бабич, Г. Юсупов (обидва – Поршневий завод), В. Андріяничев, О. Єременко, П. Єременко (усі – КПВРЗ) [3, с. 1].

У подібних змаганнях 1977 р. серед СНЗ перемогла команда КПТу, II місце посів ТТБ, III – ПТУ №4; у V групі на I місці – Поршневий завод, на II – КЕМЗ, на III – КВРЗ; серед ДСТ на I місці – «Авангард», на II – «Локомотив», на III – «Трудові резерви» [4, 3].

Міські змагання давали змогу залучити та виявити нових атлетів, які згодом представляли місто на обласному рівні. У 1976 р. в першості області по ДСТ «Авангард» юнацька команда КЕМЗ посіла II місце. Призерами стали В. Солодов, В. Пілюгин, В. Свалявін, В. Чепель. На першості області на початку 1977 р. конотопська команда виборола II місце (I – збірна м. Суми). Чемпіоном став В. Солодов (КПТ), призерами – В. Пілюгин (КПТ), В. Андріяничев (КВРЗ). У першості Південно-Західної залізниці (ПЗЗ) 1977 р. серед колективів фізичної культури I місце посіла команда КВРЗ; збірна райради Конотопського відділення ПЗЗ (А. Шипилов, В. Андріяничев, В. Харченко та ін.) також перемогла. Восени 1977 р. збірна Конотопа (7 спортсменів) вперше за 30 років виборола перемогу в першості області, що відбулася в нашому місті (13 команд, 74 учасники); на II місці – команда Сум, на III – Сумського району. Особисто II місце посіли А. Шипилов з «Локомотива», А. Ільченко та М. Ракінін зі «Спартака» (М. Ракінін встановив рекорд області в ривку, виконавши норматив КМС); III місце посіли О. Яременко («Локомотив»), В. Харченко («Локомотив») та М. Солодов («Трудові резерви»). Одним із тренерів команди був вихованець конотопського спорту Анатолій

Мокряков, який уже на той час отримав звання майстра спорту СРСР, виступаючи за збірну Харківського інституту інженерів транспорту (у складі цієї команди він брав участь у першості СРСР серед вищих навчальних закладів). А. Мокряков єдиний у Конотопі майстер спорту з важкої атлетики й до сьогодні.

Одним із найважливіших компонентів успіху виявився добір тренерських кадрів. На початку 1970-х років у БК ім. А. Луначарського штангістів тренував інструктор із фізичної культури Локомотивного депо А. Саєнко, а в 1973 р. з Білопілля до Конотопа переїхав тренер із важкої атлетики високого рівня І. Федорцев, який очолив цю секцію, що сприяло покращенню результатів конотопських спортсменів. Його вихованцями стали О. Саф'яников, А. Рогов, В. Харченко, В. Мокряков, В. Андріяничев, В. Гризун, В. Корнєєв, П. Єременко та О. Єременко, В. Сафронов, Ю. Разуменко та ін., значно підвищивши рівень своїх досягнень.

Стрімкого розвитку набув гирьовий спорт. Зазначимо, що з 1977 р. до заліку міських спартакіад увійшли змагання з цього виду. Один із результатів змагань у групі 4-а: I місце – Локомотивне депо, II – Дистанція цивільних споруд, III – Вагонне депо. Норми КМС виконав Чуприна з Енергодільниці, I розряду – С. Карпенко з Вагонного депо та В. Хмельницький із Локдепо [1; 5, с. 2; 6, с. 2; 7, с. 3; 8, с. 1].

Високий рівень конотопських гирьовиків невдовзі був визнаний не лише в Україні, але і в СРСР. Наприклад, першість Балтійського морського пароплавства в Клайпеді на початку 1980-х рр. була неофіційним чемпіонатом СРСР. На цих змаганнях УРСР представляла команда з п'яти осіб, троє з них – конотопці. На Всесоюзних змаганнях у Вільнюсі 1980 р. Ю. Разуменко виборов II місце, установивши рекорд УРСР. Юрій Разуменко в першостях УРСР виступав з 1978 р. по 1988 р., де в 1979 р. виконав норму КМС (У), а потім і майстра спорту України. Став чемпіоном УРСР у 1983, 1984, 1985 рр., неодноразовим призером першостей УРСР. На I чемпіонаті СРСР у 1985 р. виборов II місце, у 1987 р. посів загальне IV місце та III в ривку (установив рекорд СРСР, який протримався 21 хвилину). У грудні 1980 р. на першості УРСР В. Сафронов виконав норму кандидата в майстри спорту України [1; 9, с. 229].

Найславетнішим конотопським гирьовиком є Федір Усенко. П'ятиразовий чемпіон СРСР, багаторазовий чемпіон УРСР. По-

чав займатися гирями в Конотопі, тренувався в Конотопі, усі досягнення встановив, проживаючи в рідному місті. У 1982 р. на перших для нього загальноукраїнських змаганнях у м. Біловодськ Кіровоградської області Ф. Усенко зайняв II місце. Виграв усі чемпіонати УРСР з 1983 р. по 1992 р., став п'ятиразовим чемпіоном СРСР у 1985–1989 рр. Завжди виступав у ваговій категорії до 80 кг. Його рекорд у поштовху 1989 р. – 149 разів за 10 хвилин – не перевершений і по сьогодні, рекорд у ривку того ж року перевершений атлетом із Росії лише на початку XXI ст. [1; 9, с. 234].

Ще в 1980-і виник та бурхливо розвивався пауерліфтинг – силове триборство, в якому конотопські спортсмени демонстрували високі результати. Так, у 1990 р. О. Діаговець став володарем кубка СРСР із силового триборства в Караганді.

У новому на той час виді спорту – бодібілдингу – Конотоп представляли богатирі спортклубу «Грація». Один із них, Віталій Давиденко, у 1991 р. став переможцем першого обласного турніру в своїй ваговій категорії [2].

Отже, можна простежити стрімке зростання кількості досягнень конотопських спортсменів у видах спорту, пов'язаних із підняттям ваги, що, на нашу думку, було зумовлене зростанням захищеності населення, заохоченням із боку держави росту досягнень спортсменів (наприклад, запровадженням звань «Майстер спорту» та «Майстер спорту СРСР» у гирьовому спорті), проведенням різнорівневих змагань, до першості СРСР включно. Значну роль відіграло запровадження в 1972 р. нового комплексу ГПО та підвищення кваліфікації тренерів із цих видів спорту, їх спеціалізація.

Джерела та література

1. Виставкова композиція Музею історії фізичної культури та спорту в м. Конотоп. Конотоп, 2021 р.
2. Широко развернутый спорт. *Ударник транспорта*, 04. 04. 1945.
3. *Радянський прапор*, 01. 05. 1972.
4. *Радянський прапор*, 04. 01. 1977.
5. *Радянський прапор*, 07. 04. 1976.
6. *Радянський прапор*, 08. 06. 1977
7. *Радянський прапор*, 13. 04. 1977.
8. *Радянський прапор*, 22. 08. 1976.
9. Сидоренко В. Б., Сидоренко В. В. Конотоп: Особистості, метри, секунди. 1900-1980 роки. Київ: Світ реклами, 2018. 324 с.

Соколюк Ю.І.

Афанасія Лазаревська

У статті розглянуто зв'язок Т. Шевченка з родиною Лазаревських, зокрема, з Афанасією Олексіївною. Нами опрацьований і виданий щоденник А.О. Лазаревської за 1856–1858 рр., котрий дозволяє ширше висвітлити її особистість.

Рід Лазаревських відіграв значну роль у державно-правовому житті, науці й літературі. Засновник роду – військовий товариш Ананій Лазаренко походив з рядових козаків у часи гетьманування І. С. Мазепи. Його онук Стефан Леонтіївич для підкреслення шляхетності свого походження змінив прізвище на Лазаревський.

Зв'язок українського поета з родиною Лазаревських достатньо досліджений. Існують окремі статті українського історика О. Лазаревського та публікації у пресі.

Фонд Олександра Матвійовича Лазаревського, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського, ще, однак, потребує опрацювання. В цій колекції є безцінні реліквії козацьких часів, документи XVII–XVIII ст., сімейні листи Лазаревських, щоденник Афанасії Лазаревської за 1856–1858 рр. (Ф. І. – № 66855) [1].

Для Т. Шевченка родина Лазаревських була ідеальною моделлю родини. Про українського поета Афанасія Олексіївна дізналася від своїх синів. Особисто вони познайомилися тільки 21 серпня 1859 р., коли дорогою з України до Петербурга Т. Шевченко прибув до Гирявки і прожив тут до 25 серпня. З шістьма братами Лазаревськими Т. Шевченка пов'язували тісні дружні стосунки. Коли поет перебував у засланні, його матеріально і морально підтримували Федір Матвійович та Василь Матвійович. Зокрема, через Михайла Лазаревського поет спілкувався з друзями. Останній мав можливість часто бувати в Орську і виконувати для Т. Шевченка низку доручень. Сім років перебував поет у Новопетровському укріпленні, й увесь час брати не припиняли листуватися з ним, надсилати гроші й потрібні речі. Підраховано, що за період із 1847–1857 рр. в епістолярії Т. Шевченка було близько шести десятків листів, братам Лазаревським належала четверта частина. В кожному з цих послань містилася спроба полегшити

долю поета. В Оренбурзі Т. Шевченко жив разом з Олександром Лазаревським. По приїзді в Петербург 1858 р. новоприбулий Т. Шевченко зупинився у М. Лазаревського. Тут він не тільки жив, але й харчувався і приймав друзів. 2 липня 1858 р. поет записав у Щоденнику: «Пошли, Господи, всім людям таку дружбу й такого друга, як Лазаревський» [6, 39]. В останні роки поета його фінансові справи вів саме Михайло Лазаревський. Неодноразово в Петербурзі навідував поет і Василя Лазаревського, котрий мешкав зі своєю цивільною дружиною Л. Зотовою на Літейному проспекті, 45. Він виконав портрети і В. Лазаревського, і Л. Зотової, проте місце їхнього знаходження невідоме.

Українська родина – це й одна з ключових тем літературного доробку Т. Шевченка. Усі побутові дрібниці від вибору пари до шлюбу, окреслення ролей членів родини в цілому і виховні функції батьків відбито в Шевченкових творах. Дослідники слушно зазначають, що поет акцентує факти більшої жіночої активності у розв'язанні проблем родини, особливий авторитет матері, що дає підстави вести мову про те, що «жіноче начало в менталітеті нації таки переважає» [4, 144].

Гостюючи в Гирявці у Лазаревських, Т. Шевченко створив декілька портретів. Один із них – портрет Афанасії Олексіївни Лазаревської. Робота виконана на тонованому папері крейдою та італійським олівцем. На темному тлі зображено літню жінку. Її постать ледь окреслена, основна увага приділена обличчю. Приязна, повновида, лагідний погляд, темне волосся, вбране у білий чепець, – такою побачив Афанасію Лазаревську її названий син Шевченко. Портрет зберігається в НМТШ (г–492). Праворуч унизу крейдою авторський підпис і дата: «1859 // Т. Шевченко // августа 22». Ліворуч внизу олівцем рукою В. Лазаревського напис: «В. портрет матушки».

Ця чудова «козацька матір» була хорошим знавцем народної творчості. Народні пісні, прислів'я та приказки, на прохання молодшого сина Олександра, записувала у так званій «листівець». Мабуть, від Афанасії Олексіївни поет записав, а можливо, переписав із листівця дві народні пісні: «Теши, сину, ясину...» та «Ходить собі по церковці». Вірогідно, у Гирявці він подарував Федору Біблію з написом: «Т. Шевченко. Федору Лазаревському. 16 августа 1859» [6, 185–186].

Відомий український вислів, що мати горда своїми синами. Такими синами, як брати Лазаревські потрібно пишатися. «Навдивовижу симпатичні люди ці прекрасні брати Лазаревські. Й усі шість братів, як один, незвичайний виняток» [6, 168]. В цьому велика заслуга їхньої доброї матері.

Афанасія Лазаревська (Лашинська) народилася у 1801 р. 1814-го одружилася з конотопським повітовим суддею Матвієм Лазаревським і оселилася на хуторі Гирявка Конотопського повіту Чернігівської губернії (нині с. Шевченкове Конотопського району Сумської обл.). На початку 1850-х років її чоловік подав у відставку. Лазаревські мали невеликі статки, та, попри це, дали всім дітям достойну освіту. Протягом усього життя А.О. Лазаревська вела щоденники. Її син О. Лазаревський зберіг тільки один. Потрібно зазначити, що опрацьований нами щоденник Афанасії Лазаревської починається з грудня 1856 р. і охоплює календарний 1857-й і частку 1858-го. Це товстий зошит із 94 сторінок у темно-зеленій палітурці. Він вівся російською мовою, проте наповнений просторічними українськими словами: «клубня», «лягти», «робила» (в сенсі «працювала»), «учера», «Максимовичка», «Нерадиха» тощо. В Афанасії Олексіївни чіткий почерк, вона гарно і логічно висловлює свої думки. Побут, там описаний, також надзвичайно простий: чаювання з булками двічі на день і обід. Удосвіта вона читає Псалтир, молиться за дітей, удень в'яже безкінечні панчохи. Вона постійно переймається долею своїх дітей: «долго не возвращается посылный с почты. В 4-е вечера подали мне письма ото всех детей петербургских...» (запис від 2 грудня 1856 р.), «дошла до той яблоньки, на которой Саша вырезал имя свое в саду, долго там простояла...» (запис від 7 грудня 1856 р.), «так было тяжело мне, несколько разов перечитала письма детей...» (запис від 10 грудня 1856 р.). 31 грудня 1856 р. пише: «...в 1-м часу ночи перекрестившись молилась Богу о детях... просила у Бога, Христа Спасителя счастливой им жизни и здоровья». Цієї ночі вона побачить пророчий сон про смерть чоловіка.

Афанасія Олексіївна фіксує факт листування з дітьми. Брати Лазаревські пишуть матері досить часто. Михайло і Олександр – двічі на тиждень, Саша та Іван – рідше. Іноді вона нарікає, що

листи такі короткі. Листи надсилалися завжди: і з холодного Тобольська, і з Петербурга, і з розпеченого спекою Оренбурга. Про всі новини розповідалося батькам. Федір написав колись у 1847 р., що познайомився і заприятелював у Оренбурзі із земляком. Надзвичайно цей чоловік малює і пише чудові українські вірші. Поштові відправлення були досить дорогі: простий лист коштував 35 коп., а більший – до 1 крб. 20 коп., тому мати часто надсилала листи одразу двом синам. Записано, з яким нетерпінням Афанасія Лазаревська чекала обіцяних відвідин Василя і Михайла. Коли сумувала, перебирала дитячі речі зі скрині.

Найтрагічніші сторінки щоденника стосуються смерті Матвія Ілліча Лазаревського. Присвячені цьому записи погано збережені, бо розмиті сльозами Афанасії Олексіївни. 27 квітня 1857 р. захворів Матвій Ілліч. У записі від 7 червня, в день його смерті, А. Лазаревська підсумовує своє життя: «Прожила с ним 41 год и 8 месяцев, всю жизнь провели мы тихо и можно сказать мирно». Після смерті чоловіка на обкладинці щоденника жінка буде підраховувати кількість днів без нього.

Від 25 січня 1857 р. записано розмову з Матвієм Іллічем, що вона «не по годам хилая здоровьем». На цей докір жінка відповіла: «Я в своей жизни много перенесла горя, с молодых лет, с 16, начали дети, а детей 10-ть человек, сказать легко, которых кормила сама 10-ть, и смотрела сама я их; а сколько я перетерпела беды, трудов... и сколько я в своей жизни пролила горьких слез». Один із синів, Миколка, помер у дитинстві. День його народження вона завжди відзначала, про що свідчить і відповідний запис у щоденнику. Живих залишилося шестеро синів і дві дочки.

Глибоке і щире захоплення Афанасією Олексіївною Лазаревською Т. Шевченко висловив у листі від 9 жовтня 1858 р.: «Благородных сыновей ваших я привык называть моими родными братьями, позвольте же вас называть моею родною, невиданною и искренне любимую матерью». Саме А. Лазаревській на знак пошани 12 липня 1858 р. Т. Шевченко подарував офорт, виконаний за олійною картиною Б.Е. Мурільйо «Свята родина», із дарчим написом: «Афанасья Алексеевне Лазаревской в знак глубокого уважения 12 июля 1859 года. Т. Шевченко» (Зберігається в Інституті літератури. Ф. 1. № 718). Гроші на виконання

цього офорту були надані графом О. Уваровим, майном якого опікувався М. Лазаревський.

Дослідниця К. Лазаревська вважає, що подарунок мав символічний зміст. Т. Шевченко бачив, які дружні стосунки зберігають брати Лазаревські, з якою шаною ставляться до батьків. Мати, якій близьке і дороге все, що подобалося її синам, полюбила Т. Шевченка, не знаючи його особисто. Т. Шевченко зробив А. Лазаревській ще один подарунок – це автограф вірша «Садок вишневий коло хати» з дарчим написом. Його «Русская беседа» опублікувала під назвою «Вечір» із присвятою у вигляді однієї літери «Л. « (1859. Кн. 3). Поет листувався з Афанасією Олексіївною. Відомі два Шевченкові листи до неї і два листи до Т. Шевченка. Позаочі поет називав її «божественна бабця». В одному, від початку вересня 1858 р., вона сердечно дякує поетові за дружбу з її синами, обіцяє передати малоросійських гостинців із сином Іваном і щиро напучує: «...Любите там в Петербурге моих детей, как они Вас любят, и не забывайте нас, как мы Вас не забыли» [4, 121–122]. Усі шестеро братів Лазаревських на той час перебували у Петербурзі. Василь, Михайло, Федір, Яків – служили. Іван був студентом юридичного факультету Петербурзького університету. Він мешкав у квартирі свого брата Олександра по Набережній Мойки, 88. Майже щодня Іван Лазаревський бачився з поетом та допомагав переписувати його твори. У листі від 9 жовтня 1858 р. Т. Шевченко пише, що гостинці від Афанасії Олексіївни він отримав і дякує.

До цієї жінки-матері звертається Т. Шевченко за батьківським благословенням, коли надумав одружитися з Ликерою Полусмак. У відповідь він отримує нижче наведеного листа: «1860 г., 11 сентября. Гирявка. Сердечно благодарю Вас, мой дорогой и добрейший сын, Тарас Григорьевич, за Ваше внимание ко мне; не знаю, чем могла я заслужить его, но я горжусь им и высоко его ценю. Благословляю Вас чистым сердцем на предстоящую Вам новую жизнь. Желаю Вам насладиться в ней возможным на земле счастьем! Желаю Вам так искренно, так чистосердечно, как я желала бы его моему родному сыну. Молю Бога, чтобы он когданибудь привел меня увидеть и обнять Вас с Вашей супругою в моем доме, где так еще свежа память о Вашем посещении. Усерднейший Вам друг и маты А. Лазаревская» [4, 162].

Джерела та література

1. Лазаревська А.О. Щоденник. 1856–1858. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. І. – № 66855.
2. Лазаревський О. Шевченко та Лазаревські. – К., 2004.
3. Лазаревський О. З оточення пророка. Тарас Шевченко та родина Лазаревських. – К., 2009.
4. Листи до Тараса Шевченка. – К., 1993. – 384 с.
5. Шевченко і брати Лазаревські / К. Лазаревська // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 46–51.
6. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. – Т. 5. – К., 2002–2005.
7. Шевчук В. «Personae verbum» (Слово іпостасне): Розмисел. – К., 2001.

Тетеря С.А., Костюк Н.В.

Діяльність науково-дослідного сектору «Музею кобзарства» НІКЗ «Переяслав» в умовах карантинних обмежень

Через пандемію COVID-19 у 2020 р. світ отримав нові виклики. Змін та обмежень зазнали всі сфери діяльності людства. Позначилось це і на роботі музейних установ у всьому світі. Перший час заклади були зачинені, а коли було дозволено приймати відвідувачів, із огляду на епідеміологічну ситуацію, то діяльність музейних установ дещо різнилася від до пандемійних часів. І тут кожен музейний заклад мав іти своїм шляхом та шукати відповідні форми роботи із відвідувачем.

До проголошення пандемії, наукові співробітники НДС «Музей кобзарства» працювали в Центральному Архіві громадських організацій м. Києва по питанню дослідження стану репресій бандуристів у 30-х рр. ХХ ст. Копії матеріалів цих досліджень на сьогодні ще не до кінця розшифровані. На перший рік пандемії нами накопичені аудіо матеріали місцевих етнографічних експедицій. Ці матеріали дають нам можливість проводити аналітичні розвідки, здійснювати конкретні судження стану того чи іншого питання. На жаль, сьогодні дуже нагальна проблема, у більшості наукових співробітників музеїв України це – здійснення наукової роботи, яка є однією із складових діяльності музеїв і, потребує

глибоких досліджень з відвідування архівів, наукових бібліотек, а вони в період пандемії закриті для відвідування. Тому варто науковій спільноті даного наукового форуму звернутися до Міністерства культури з проханням – вирішення питання по черговості відвідування наукових бібліотек та архівних установ.

І все таки, потрібно було знаходити вихід з ситуації, що складається та продовжити свою діяльність та комунікації в особливих умовах пандемії. Специфіка цієї роботи була дещо полегшена можливістю спілкуватися та проводити різнопланові наукові форуми в он-лайн режимі на різних Інтернет платформах, як то: «Google Meet», «ZOOM», «Skype» та ін. Зрозуміло, що планову щорічну наукову та науково-освітню діяльність (всеукраїнські, міжнародні наукові конференції, круглі столи, культурологічні музейні форуми) довелося дещо корегувати із огляду на нові виклики часу. Адже скасувати цю роботу неможливо, тому що саме на цих наукових форумах відбувається обмін досвідом, відкриття нових креативних проектів та цікавих підходів у діяльності музеїв.

Проте варто зупинитись на одному з основних напрямків роботи музеїв – популяризації культурної спадщини серед відвідувачів закладу. Як працювати з відвідувачами, як проводити екскурсійну роботу, організовувати виставки і для кого проводити культурно-масові науково-освітні, культурологічні заходи, коли заклад просто зачинений для відвідувачів? Наукові співробітники підрозділу НІЕЗ «Переяслав» розглядали, аналізували ці запитання та шукали відповіді на них. Результатами цих напрацювань автори мають на меті поділитися в даній публікації.

Науково-дослідний сектор «Музей кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав») за 2014–2020 рр. напрацював значну програму в нових підходах і методах роботи з відвідувачами. Серед них створення і діяльність цікавих інтерактивних науково-освітніх заходів в музеї кобзарства: культурологічна акція «Кобзарський майдан»; творчі зустрічі з реконструкторами кобзарського руху в Україні; проведення майстер-класів із учнями шкіл та ін. (Рис. 1).

Та нині мистецький культурний світ через пандемію відміння майже всі культурні заходи. Тому більшість мистецької та музейної спільноти наразі кидають виклик COVID-19. І це дійсно мож-

ливо завдяки сучасним гаджетам та доступному Інтернету. Активно організуються віртуальні виставки унікальних пам'яток мистецтва, проводяться конференції, майстер-класи, зустрічі тощо. Саме таким віртуальним науковим та культурним пропозиціям надали перевагу наукові співробітники музеїв НІЕЗ «Переяслав».

Так коли проведення щорічного заходу по вшануванню фундатора Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», Героя України – Михайла Івановича Сікорського, стало неможливе в стінах закладу із огляду на епідеміологічну ситуацію, то даний захід був підготовлений в онлайн режимі та

запропонований для перегляду на офіційному сайті НІЕЗ «Переяслав» (<https://www.niez.com.ua>) [1].

Співробітники НІЕЗ «Переяслав», маючи унікальні колекції артефактів, які за останні майже 70 років поповнювали музейну скарбницю, сьогодні в умовах карантину, особливо потребують популяризації серед широкого кола громадськості. І ця велика справа розпочалася.

Це перш за все робота по систематизації накопичених знань та презентаціях їх широкому загалу. Для цього наукові співробі-

тники НІЕЗ «Переяслав», Черкащини, столичних наукових установ, зібралися віртуально – у «ZOOM» і обговорили тематику II Всеукраїнської наукової конференції – «Фактор простору в історичних дослідженнях», що проходила 28 травня 2020 р. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав». Це був перший науковий форум, що проводився в подібному форматі в НІЕЗ «Переяслав». Наукові співробітники науково-дослідного сектора «Музей кобзарства» НІЕЗ «Переяслав» узяли участь у конференції із доповіддю на тему «Кобзарство та бандурництво в соціокультурному просторі. Переяславщина (перша половина ХХ століття)» [15].

Також співробітниками підрозділу було проведено кропітку роботу по дослідженню та систематизації колекції музичних інструментів у фондовому зібранні НІЕЗ «Переяслав». Як результат цієї роботи, вийшов друком каталог «Музика душі народної» за матеріалами музейного зібрання Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Автори-упрядники: Тетеря С.А., Гайдаєнко І.В., Костюк Н.В. Переяслав – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020 111 с. Рецензенти видання: Колибенко О.В., Годліна Л.О. Науковий редактор – Лукашевич О.М. Переклад на англійську мову Тетеря Д.Д. Літературний редактор Казда Н.А. Каталог містить інформацію про музичні інструменти, які зберігаються у фондах та експонуються в музеях, що входять до структури НІЕЗ «Переяслав».

У каталозі подано не лише кількісну та якісну характеристику колекції музичних інструментів, але й красномовний матеріал у тій чи іншій мірі пов'язаний із відповідною тематикою. Представлене видання розраховане на фахівців із етнографії, музеєзнавства, музикантів, дослідників традиційних народних інструментів, студентів відповідних спеціальностей та всіх зацікавлених культурою. Частина матеріалів каталогу вперше була введена до наукового обігу [12].

Упродовж 60-90-х рр. ХХ ст. та поч. ХХІ ст. фондові колекції НІЕЗ «Переяслав» наповнювалися унікальними творами місцевих народних майстрів, народних художників. Сьогодні, в часи обмеженого живого комунікування та відвідування музеїв, у НІЕЗ «Переяслав» було здійснено науково-інформативні описи окремих унікальних колекцій та надана можливість для віртуа-

льного ознайомлення з ними. А саме наукові дослідження завідувачки НДС «Музей кобзарства Тетері С.А.:

– «Розписи Григорія Сокола у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» [14]

– Мистецька спадщина художника з Переяславщини – Панася Ярмоленка (з нагоди 135 – річчя від дня народження).

Ці роботи були представлені на сайті НІЕЗ «Переяслав» [13]. А також багато інших публікацій, що доступні для ознайомлення на офіційному сайті НІЕЗ «Переяслав».

Як уже зазначалось, НІЕЗ «Переяслав» має офіційний одноіменний інтернет сайт, а наукові співробітники Музею кобзарства, у мережі Facebook мають зареєстровану групу «Кобзарський майдан у Переяславі». Тому було значно простіше продукувати віртуальну діяльність Музею кобзарства. Новий досвід у напрямі застосування інтерактивних методів у музейній діяльності ми поширювали постійно, відколи з'явилися онлайн-платформи. Адже вони використовуються для спілкування та знайомства, створення соціальних відносин між людьми, які мають спільну зацікавленість в проведенні вільного часу, або іншої діяльності. Також, вони дають можливість більше дізнаватися про той, чи інший культурно-освітній заклад, відвідувати віртуально їх науково пізнавальні заходи.

Також у музеї активно діє унікальна опція не лише оглядати експонати, але й доторкнутися до традиційних давніх інструментів – колісної ліри, старосвітської бандури та вересаєвської кобзи. А ще, всім відвідувачам надається можливість зіграти на музичному інструменті – ксилофоні («ксилос» – дерево, «фон» – звук). Всі ці можливості настільки захоплюють відвідувачів, особливо дітей, що в широму захопленні якимось одним із хлопчиків вигукнув: «це – найулюбленіший мій музей!». Але такого живого спілкування та безпосередніх реакцій у 2020 – 2021 рр. не вистачало всім. Тому співробітники НДС «Музей кобзарства» запровадили новий віртуальний освітній проект – «Гостини у Музеї кобзарства». В рамках цієї діяльності ми розповідаємо про людей, які були гостями музею, та можуть бути цікавими для широкого загалу. Було організовано та виставлено для широкого ознайомлення на сайті такі онлайн-зустрічі: Віталій Кобзар – поет-бард, рок-музикант [3]; Василь Жованик майстер ба-

ндур, реконструктор кобзарства [4]; Микола Товкайло – цех майстер Київського кобзарського цеху, майстер виготовлення традиційних давніх музичних інструментів [5]; Олена Євтєєва – поетка патріотичного звучання родом з Переяслава [6]; Микола Гриценко – місцевий музикант [7]; народне жіноче тріо «Криниченька» під керуванням Анатолія Євсевського [2] Михайло Коваль – вчитель, кобзар Черкащини – божа людина з Великого Хутора [8, 9] та ін. Усі ці творчі постаті, в різний період, були гостями Музею кобзарства. Записані на відео – розповіді про життєвий і творчий шлях із демонструванням їх виступів розміщуються в он-лайн платформі ЮТУБ (власник підписного каналу – НІЕЗ «Переяслав»). Всі ці матеріали активно поширюються в групах: «Кобзарський майдан у Переяславі», «Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», «Заповідник Переяслав». У такій інтерпретації масово-освітня робота Музею кобзарства отримує значну кількість переглядів, зацікавлення та, звісно, популяризації своєї діяльності. Для нас це особливо важливо, адже ми спостерігаємо зворотний зв'язок: кількість переглядів, вподобань, коментарів. Для прикладу, ми провели поверхову Інтернет статистику цих зустрічей. Їх переглянуло близько 3000 користувачів; відмітили своє відношення до того чи іншого заходу 1200 глядачів; здійснили близько 30 поширень і залишили 43 надзвичайно важлива.

На сьогодні, завдяки титанічним зусиллям та самовідданій праці декількох поколінь переяславських музейників, фондів скарбниці НІЕЗ «Переяслав» нараховують понад 177 тис. одиниць збереження основного та близько 40 тис. – науково-допоміжного фонду. В цьому унікальному зібранні чільне місце займає колекція музичних інструментів, серед яких виділяється окрема група, що складається з 18 мандолін. У колекції є мандоліни Чернігівської фабрика музичних інструментів ім. Павла Постишева, Львівської музичної фабрики «Трембіта», Київської фабрики музичних інструментів, фірми «Catania» (Італія), невідомого майстра з Німеччини, є мандоліни невстановленого авторства та місця створення. Значна частина колекції щипкових інструментів, зокрема мандолін, потрапила до фондової збірки музичних інструментів НІЕЗ «Переяслав» від талановитого музиканта, реставратора музичних інструментів Івана Степановича

Ситника. На базі цієї унікальної колекції була створена виставка науковцями НІЕЗ «Переяслав» у складі: Тетері С.А., Костюк Н.В., Гайдаєнка І.В., Каліновича Ю.Б. Вона експонувалася біля 10 місяців в експозиції Музею кобзарства, а також виставлена в он-лайн режимі на сайті НІЕЗ «Переяслав» [11]. Також наразі для огляду доступна виставка «Домри із фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав», створена авторським колективом у складі – Тетеря С.А., Гайдаєнко І.В., Костюк Н.В. Її можна переглянути безпосередньо у Музеї кобзарства та на сайті НІЕЗ «Переяслав» у он-лайн режимі (Рис. 2).

У мережі Інтернет створено платформу в Google «Мистецтво та культура» із 1200-ма провідними музеями та архівами для того, щоб показати їх експонати он-лайн та запропонувати віртуальні тури по музеях. Серед відомих установ, які входять до цієї платформи – нью-йоркські музеї мистецтв Метрополітен та Гуггенхайм, музей д'Орсе в Парижі, британський художній музей Тейт у Лондоні та музей Ван Гога в Амстердамі. Деякі музеї мають власні віртуальні екскурсії, зокрема Лувр у Парижі, Галерея Уффіці у Флоренції, Ватиканський музей у Римі та Смітсонівський національний природничий музей у Вашингтоні [10]. Екскурсія по Музею кобзарства також була відзнята співробітниками музею та телеканалом «Терра» і сьогодні доступна на ютуб-каналі для всіх бажаючих ознайомитися із експозицією он-лайн.

У подальшому в планах підрозділу є створення виставки – «Ляльки-мотанки Тетяни Мартинової» безпосередньо в музеї та на он-лайн платформі сайт НІЕЗ «Переяслав» (Рис. 3).

У той же час у період послаблення карантинних обмежень в Україні, туристи міста Переяслава мають можливість завітати безпосередньо до Музею кобзарства, де зможуть не тільки ознайомитися з експозицією, а й відчутти на дотик традиційні інструменти незрячих мандрівних співців, спробувати себе в ролі кобзаря чи лірника, відчувати в акордах струн колісної ліри, діатонічної бандури чи вересаєвської кобзи – плин віків, іншу стилістику та естетику традиційної музичної культури України.

Тож, Музей кобзарства, як і будь-який сучасний музей, вибудовує свою роботу згідно сучасних карантинних вимог та обмежень. Його діяльність в цих умовах – це постійний пошук нових форм роботи і розвиток із врахуванням традицій.

Рис. 2. Афіша виставки домри із фондowego зібрання НІЕЗ «Переслав», 2020–2021 рр.

Рис. 3. Афіша виставки ляльки-мотанки Тетяни Мартиної, 2021 р.

Джерела та література

1. Відео захід з учнями 5-го класу до відзначення 97-ої річниці М. І. Сікорського. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=sJW9wOXJ2OU_
2. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Зустріч із народним аматорським вокальним тріо «Криниченька» (керівник Анатолій Євсєвський). Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Knjuc3Datbl&t=391s_
3. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Зустріч з поетом-бардом, рок-музикантом Віталієм Кобзарем. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=Ue2YXfZzVAK&t=630s_
4. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Зустріч з Василем Жоваником – майстром бандур, реконструктором кобзарства. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=NPfLSWPdgS0&t=331s_
5. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Зустріч з пан майстром Київського кобзарського цеху, майстром виготовлення традиційних давніх музичних інструментів Миколою Товкайлом. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=DujBuZtD0_s&t=6s_
6. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Зустріч з Оленою Євтєєвою – поеткою, родом з Переяслава. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=p0MvcdfcYw8>.
7. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Зустріч з Микола Гриценко – місцевий музикант-самородок. Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=jdqcp30vkKo_
8. Гостини в Музеї кобзарства НІЕЗ «Переяслав». Михайло Коваль – вчитель, кобзар з Черкащини. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=hZR4hSL2Pzc&t=47s>.
9. Гостини в Музеї кобзарства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Бандура Оленчака «Сибірська кобза». Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=8MDUQIY995o&t=313s>.
10. Культурні події під час коронавірусу: віртуальні концерти, музеї та заходи / Режим доступу: <https://norsensus.no/%D0%BA%D1%83%D0%BB%D1%8C%D1%82%D1%83%D1%80%D0%BD%D1%96-%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D1%97-%D0%BF%D1%96%D0%B4-%D1%87%D0%B0%D1%81-%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%96%D1%80%D1%83%D1%81%D1%83>.
11. Онлайн виставка мандолін із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Режим доступу: https://www.youtube.com/watch?v=awGb7xUwSws_
12. Тетеря С.А., Гайдаєнко І.В., Костюк Н.В. Музика душі народної за матеріалами музейного зібрання національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» – Камянець-Подільський, 2020.
13. Тетеря С. Мистецька спадщина художника з Переяславщини – Панаса Ярмоленка (з нагоди 135-річчя від дня народження). Режим доступу: <https://www.niez.com.ua/.../2289-%D0%BC%D0%B8%D1%81%D1%82...>
14. Тетеря С. Розписи Григорія Сокола у зібранні Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Режим доступу: <https://www.niez.com.ua/museums/%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%8>.

15. Тетеря С.А., Костюк Н.В. Кобзарство та бандурництво в соціокультурному просторі. Переяславщина (перша половина ХХ століття) // Простір в історичних дослідженнях: зб. наук. ст. / упоряд. С.М. Вовкодав. Переяслав, 2020. Вип. 1. С. 95–103.

Ткаченко В.М.

Етюд про Миколу Бончевського (до 120-річчя від дня народження художника)

Важливою основою для вивчення творчого надбання кожного художника є архівні матеріали. Вони дають можливості для нового прочитання, переосмислення сторінок життя і творчості митця, допомагають відновити ланцюжок подій. Значно доповнюють палітру життєвого і творчого шляху художника фотопортрети різних років, фотографії в оточенні друзів, учнів, студійців. Особливо важлива частина архівного фонду – епістолярна спадщина.

В даній статті використовуються матеріали Сумського обласного державного архіву (плани, звіти, листування ін.) пов'язані з роботою методиста, а також керівника Студії образотворчого мистецтва Миколи Дем'яновича Бончевського (1901–1967) при обласному Будинку народної творчості (далі ОБНТ) [1]. Вони дозволяють більш детально прослідкувати ті принципи, які склалися на початку педагогічної діяльності М. Д. Бончевського, відчутти особливу сердечність та довірливість у його стосунках із студійцями. На жаль, зовсім не збереглася його мистецька спадщина, не так багато матеріалів про його особисте життя.

Микола Дем'янович Бончевський належав мистецтву і обраний ним шлях – це спроба повернутися у той час, коли золоті краплини Сонця падали на вражаючі пейзажі і перехоплювали подих від першого дотику очей. Він належав до когорти тих людей, які скромно і непомітно, але цілеспрямовано йшли по обраному шляху, не шукаючи визнання, подяки, чесно виконуючи повсякденну роботу.

Народився митець 19 грудня 1901 року в селі Михайлин Козятинського району Вінницької області. Освіту отримав у Київському художньому інституті (1930–1937). Учасник громадян-

ської та Великої Вітчизняної воєн. Був поранений у боях і відправлений для лікування у місто Ачинськ Красноярського краю, що «з грудня 1941 року було місцем дислокації Сумського Червонопрапорного артилерійського училища» [10, 29]. «В період з 21 по 24 червня 1944 року училище трьома ешелонами відправлено з м. Ачинська і 6-12 липня цього ж року прибуло до Сум» [10, 31]. Разом із ешелонами прибув і Микола Бончевський. Надалі його життя нерозривно пов'язане з нашим містом. Незмінно, протягом 23 років, працював у ОБНТ. Художник за фахом, талановитий педагог та організатор, він зацікавив та повів за собою ціле покоління сумчан на тернистий шлях мистецтва [2].

Перервана війною діяльність ОБНТ (створений у січні 1939 року в Сумах згідно з указом президії ВР СРСР) була відновлена вже в 1944, коли постало питання організації художньої виставки у Сумах на тему «Велика Вітчизняна війна в творах її сучасників». Микола Дем'янович уже тоді робив перші спроби відновити роботу Студії образотворчого мистецтва на громадських засадах [3]. Викладаючи основні дисципліни, М. Бончевський продовжував справу своїх попередників – засновника студії (1928) Никанора Онацького та педагога Івана Гриченка. У 1949 році Бончевського призначено методистом ОБНТ, а з 1951 – старшим методистом [4]. У Сумах на той час він був одним із художників-фахівців, якому було доручено керувати мистецькою діяльністю області.

В очолюваній ним студії вже в 1948 році навчалось 38 чоловік [4]. Довіра та повага виникали під час роботи. Микола Дем'янович надавав студійцям повну свободу творчості, враховував бажання більшості. Завдання керівника – направляти розвиток кожного так, щоб той міг у повній мірі виразити своє сприйняття життя, розвивати естетичні смаки. Не існувало якихось стильових критеріїв: одні наслідували професійне мистецтво, інші – зверталися до джерел народної творчості, хтось – до авангарду, під впливом засобів масової інформації (телебачення, кіно, книги), деякі працювали у манері примітивізму. Робота не обмежувалася лише майстернею. Часто у повному складі відвідували музей, працювали на пленері. У майстерні М. Бончевського навчалась талановита молодь. Серед кращих студійців слід назвати В. Захарченка, І. Курочку, П. Слесаренка (в каталогах зустрічаємо Слюсаренко) та ін. Багато учнів-студійців стали ві-

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

домими професійними художниками, а саме: заслужені художники України Валентин Куц та Микола Сіробаба, а також Микола Нікітенко, Олександра Трегубова, Володимир Ратнер, Марія Лоза та інші [11, с. 72].

Микола Бончевський радиться із студійцями і встановлює новий розклад занять, що проводились по 3-річній програмі два рази на тиждень і тривали по три години. Паралельно існували заочні курси, в яких навчання проводилось по 2-річній програмі. Їх мета – підвищувати майстерність митців по оформленню сільських клубів наочною агітацією, та надавати допомогу в ро-

Семінар художників, 1955 рік.

боті над творчими темами. Вже з 1953 року програма занять у студії була розрахована на 4 роки.

У 1950–1960-ті роки запроваджуються нові методи для розвитку самодіяльного мистецтва. Поряд з традиційними формами – студіями, гуртками – широке розповсюдження отримують клуби. Періодично влаштовувались семінари (20-ти, 10-ти, 5-ти денні та ін.). Відповідальним призначали Миколу Бончевського [5].

Проте варто зазначити, що основним видом діяльності вважалась участь у виставках. Так 1957 рік був проголошений роком виставок [6]. В області їх влаштовано 33, які відвідали понад 40 тис. чоловік. Двадцять два самодіяльних художників стали учасниками

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

республіканської виставки і на ній 9 творів відібрано для Центрального музею у Києві, нині Національний художній музей України. Були і закордонні виставки – Болгарія, ГДР [7]. Багатоступенева система виставок (від районних до всесоюзних), систематичне висвітлення проблем самодіяльного мистецтва, дали можливість виходу художникам-аматорам до широких мас глядачів.

У Державному архіві Сумської області серед планів та звітів про роботу переписка М. Бончевського з учнями-студійцями, які проживали у районних центрах області та заочно навчалися на курсах образотворчого мистецтва. Прикладом може бути лист

М. Бончевський з випускниками студії.

до М. Бончевського конотопського художника Сахна Михайла Максимовича (с. Сахни, Конотопський район) від 25.06.1959 року, у якому він самокритично аналізує свої учбові ескізи: *«Вам высылаю свій эскиз, которым нельзя похвастаться. Себе, конечно, оставил лучший. Вот так... В этом эскизе немного запутался с зелёным платьем. В общем складки в этом костюме мне не нравятся. Для этих фигур эскиз, конечно, замал, но я умышленно не захотел их уменьшать.*

Теперь посмотрите как выглядит композиция пейзажа. В первом и втором у меня по горизонту проходит полоса, конечно, по разному. Но это мне не нравится, нет глубины, которую я хотел бы передать [8]»

Епістолярна спадщина частково відтворила відомості про його працю як методиста і керівника студії. Листи прочитуються легко, відзначаються фаховістю та безпосередністю мислення. Наводимо декілька прикладів текстів його листування з пувильським художником Я. Бірченком, що продовжувалось з 14.04.1958 року до 27.09.58 року [9]. У листі від 28.04.1958 р. читаємо: *«Уважаемый тов. Бирченко! Областной Дом народного творчества через свою студию изобразительного искусства будет Вам оказывать методические консультации. Очень хо-*

На подвір'ї студії.

рошо, что при Вашем состоянии занимаетесь рисованием, которое способствует Вашему выздоровлению. Что касается работы красками, необходимо Вам больше практически писать натуру...» Це відповідь М. Бончевського на лист Я. Бірченка від 14.04.1958 р., у якому він розповів про себе: *«После войны я остался инвалидом, тяжелая болезнь «паралич» приковала меня к постели. Лежать это страшная вещь. Но еще страшнее лежать без дела. Я начал рисовать. Сначала карандашом, а с 1955 г. масляными красками ... читал статью в газете, в которой пишется, что за помощью и литературой по «живописи», «рисованию» рекомендовали обращаться в Дом народного творчества. Вот поэтому я решил обратиться к Вам...»* Чуйний

до чужого горя, М. Бончевський не міг залишити цей лист без відповіді. Переписка продовжувалась, а вчитель намагався розширити художній світогляд свого учня: *«Несколько слов о Вашей маленькой картине. На первый случай малоопытному, начинающему художнику не все ясно и понятно в живописи, но все же такая работа как сделали Вы имеет свой интерес, так как в ней Вы пытались добиться правды о передаче времени дня красками, которые Вам еще мало известны...»*. Далі у листі Миколаю Дем'яновичем надаються суто професійні поради, а закінчується лист так: *«...По возможности всматривайтесь больше в природу, особенно утром и вечером и изучайте цвета. Пейзажи пишите побольше с натуры хотя бы через окно и по памяти. Но еще лучше будет если Вы будете писать цветной натюрморт. Он научит Вас пользоваться красками»* (лист від 10.06.1958 р.).

В одному із листів Я. Бірченко просить допомоги в отриманні книг та посібників з образотворчого мистецтва. М. Бончевський робить, здається, неможливе, про що дізнаємось з листа від 16.05.1958 р. *«...по вопросу приобретения необходимой Вам литературы по изобразительному искусству, мы договорились с областным бибколлектором, что, как исключение, Вам будут отправлены книги наложенным платежом по почте, поскольку бибколлектор комплекзует книгами только библиотеки...»*

На початку 1967 року Микола Дем'янович Бончевський захворів, а у травні його не стало. Час невимолимий, усе минає, лише творча діяльність справжніх майстрів та їх імена живуть у пам'яті послідовників.

Отже, завдячуючи рідкісним організаторським педагогічним здібностям, Миколі Дем'яновичу Бончевському вдалося не лише згуртувати навколо себе талановитих митців м. Суми й районів області та на високому рівні керувати роботою Студії образотворчого мистецтва, але й досягти добрих, людських взаємовідносин з учнями-студійцями.

Зростаєся із тим, що ми малюємо,
Все бачене у серці завмирає,
З учителями Всесвітом мандруємо,
Бончевського всі учні пам'ятають.

Павло Котенко

Теплі слова про свого вчителя сказав художник із Великописарівського району, член Національної спілки художників України (1984), лауреат премії КОНСХУ імені О. Данченка (2008) Микола Нечвоглод (1934 р. н.) про те, що кожному із них здавалось, що саме його проблеми і справи були найближчими для Миколи Дем'яновича.

Джерела та література

1. ДАСО, ф. Р- 3405, оп. 1, спр. 16, арк. 1.
2. AP + обозрение. К 100-летию Н. Бончевского // Данкор. 2001. №52 (декабрь). С. 9.
3. ДАСО. Газета «Більшовицька зброя». 1944. № 178 (246), 4 жовтня
4. ДАСО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 23, арк. 1- 20.
5. ДАСО, ф. Р- 3405, оп. 1, спр. 16, арк. 11-13.
6. ДАСО, ф. Р-3405, оп. 1, спр. 57, арк. 6-10.
7. ДАСО, ф. Р- 3405, оп. 1, спр. 106, арк. 1-8.
8. ДАСО, ф. Р, 7703, оп. 1, спр. 109, арк. 1-12.
9. ДАСО, ф. Р-7703, оп. 1, спр. 44, арк. 1-15.
10. Сумське вище артилерійське командне двічі Червонопрапорне училище імені М.В. Фрунзе. Історичний нарис. Суми: Ред.-вид. відділ облуправління по пресі, 1993. 84с.
11. Ткаченко В.М. Художня освіта та мистецька практика кінця ХІХ – поч. ХХ століть у місті Суми. Художник у провінції: матеріали міжнародної наукової конференції (24–25 вересня 2009 р. м. Суми) / за ред. Л.К. Федевич. Суми: ВТД «Університетська книга», 2009. С. 68–75.

Хоменко В.О.

Питання організації влади в Конотопі у листопаді 1917 року

Українська революція 1917–1923 рр. є важливим етапом національного державотворення. Це був час кардинальних змін, коли на заміну російському національному проекту, що до того реалізовувався на наших землях, прийшов український. На жаль, незважаючи на колосальні зусилля по-справжньому національних еліт, він не завершився утворенням повноцінної української держави. Ні Українська народна Республіка (УНР), ні Українська Держава, ні Західноукраїнська Народна Республіка через вплив низки об'єктивних чинників не змогли реалі-

зувати свій державотворчий потенціал. З одного боку, короткочасність їх існування була зумовлена абсолютним неприйняттям державами Антанти ідеї української незалежності. Антанта віддала перевагу російському та польському державницьким проектам, місця Україні на політичній карті Європи не було. Негативну роль відіграло утворення більшовицької радянської Росії, яка фактично окупувала більшість українських земель. З іншого боку, причини невдач слід шукати і в самих українцях, які виявилися переважно неготовими до ідеї незалежності. Крім того, українські політичні сили не змогли об'єднатися і, відтак, по чергово програли свої «локальні війни» за незалежність більш сильним і досвідченим ворогам.

При цьому, не варто зупинятися лише на загальноукраїнських питаннях революційної боротьби. Звісно, діяльність Української Центральної Ради (УЦР), Гетьмана Павла Скоропадського чи Директорії є дуже цікавими, і їх роль та значення важко переоцінити. Але важливим є і регіональний аспект революційних подій. Історія робилася не лише в Києві, Львові чи Харкові.

Зокрема, розшукуючи різноманітні джерельні свідчення, які б стосувалися подій Української революції 1917–1923 рр. і переглядаючи 198 число «Робітничої газети» від 1 грудня 1917 р., ми звернули увагу на допис «Про організацію влади на місцях. Конотоп». Вважаємо, що він буде цікавим, як фаховим істориком, що досліджують революцію, так і конотопським краєзнавцем. Метою розвідки буде аналіз інформаційного потенціалу цього допису, враховуючи при цьому контекст революційних подій в Україні.

Коротко про зміст документу. У ньому йдеться про проблему організації влади в Конотопі, що виникла у другій половині листопада 1917 р. Вона була пов'язана з припиненням діяльності військово-революційного комітету Конотопської Ради робітничих і солдатських депутатів. Як відомо, ці комітети переважно утворювалися російськими більшовиками [4, 555] і реалізували їхню програму дій, у якій не було місця ідеї української державності. Наприклад, начальник Сумської повітової міліції так писав у своєму звіті про роль більшовиків у появі комітетів: «Прийшовши в поселення у солдатській формі, маючи при собі всілякого роду зброю і відрізняючись особливою зухвалістю і

нахабством, ці особи взяли за організацію військово-революційних комітетів» [1, 7].

Для вирішення проблеми влади було скликано збори «Ради Роб [ітничих] і Салд [атських] Депутатів з полковими Комітетами (Комітети частей) і Комітетами професійних спілок» [3, 3]. На них чітко проявилися різкі відмінності у баченні побудови влади в Україні між більшовиками, які намагалися позиціонувати себе місцевою політичною силою, хоча їх програма дій була явно антиукраїнською за змістом адже вимагала реформатування УЦР і повної передачі влади так званим радам, та, власне, українськими соціалістичними партіями, які продовжували послідовно підтримувати державницьку стратегію УЦР на чолі з М. Грушевським.

Українські соціалісти-демократи розуміючи тактику більшовиків і відстоюючи свої погляди, намагалися демократизувати діяльність військово-революційного комітету, доповнивши його представниками «Укр [аїнської] Військової Ради, Земства і города» [3, 3]. У результаті більшістю голосів була прийнята резолюція зборів, яка відповідала інтересам українських політичних сил. Більшовиків така ситуація не влаштувала, адже вони втрачали свій вплив на військово-революційний комітет та прийняті ним рішення, і тому вийшли з його складу, чим паралізували діяльність комітету, натомість, продовжуючи дотримуватися своєї програми на «скликання з'їзду Рад України для перевиборів Укр [аїнської] Центр [альної] Ради» [3, 3].

На нашу думку, джерелознавче вивчення документу дозволяє звернути увагу на кілька важливих моментів. По-перше, час, коли було опубліковано цей допис є надзвичайно важливим. Так, 25 жовтня (7 листопада) російські більшовики скинули Тимчасовий уряд. УЦР змушена була реагувати. 7 (20) листопада у III Універсалі була проголошена УНР. Це був вагомий крок до повної незалежності. Велася підготовка виборів до Українських Установчих Зборів. Натомість нова російська влада, тепер вже більшовицька, не бажала втрачати Україну. Нею почав реалізовуватися мирний план інкорпорації УНР. Він передбачав проведення у Києві I Всеукраїнського з'їзду рад, який би, потрапивши під контроль більшовиків, передав владу радам, а фактично, російській Раді народних комісарів. З'їзд відбувся у Ки-

еві 4 (17) грудня, але підтримав не більшовиків, а УЦР [5, 658]. Надалі, новою російською владою почав реалізовуватися військовий сценарій ліквідації української державності.

По-друге, з документу дізнаємося про мету, а також стратегію і тактику політичної боротьби російських більшовиків та українських соціалістів. Звертаємо увагу на абсолютно протилежні цілі, які переслідували ці політичні сили. Чітко бачимо бажання більшовиків повністю підпорядкувати собі місцеві органи влади. Компроміси їх не задовольняли. Якщо це не вдавалося, то робилося вже можливе, щоб зруйнувати владну вертикаль, створити чергову кризу і далі намагатися боротися за владу. Тобто, тактику, яку мали застосовувати на майбутньому I Всеукраїнському з'їзді рад, спершу апробували на місцевому рівні. Цікаво й те, що усі політичні сили обговорювали не стільки місцеві питання, як влаштування влади на загальноукраїнському рівні. Відзначаємо й те, що для більшовиків було дуже важливо контролювати владу в Конотопі, який, як важливий залізничний вузол Південно-Західної залізниці, мав стратегічне значення.

По-третє, слід дещо сказати про газету, де був надрукований допис. «Робітнича газета» була друкованим органом Центрального Комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП). Видавалася з перервами із 30 березня 1917 р. по 1919 р. (№ 1-448 – у Києві, до 466 – у Вінниці, до 480 – у Рівному, до № 536 – у Кам'янці-Подільському). Із № 481 виходила щодня, крім днів після свят, із № 484 – щодня, із № 520 – тричі на тиждень. Редактори – М. Авдієнко, В. Винниченко, І. Романченко, І. Мазепа. Головна увага на сторінках газети приділялася висвітленню політичних подій. Припинила діяльність у зв'язку з еміграцією керівництва УСДРП за кордон [2, 244]. Відтак, аналізуючи зміст згаданого вище допису, варто безумовно враховувати, що газета, у якій він був надрукований, була партійним друкованим органом українських соціал-демократів, які станом на грудень 1917 р. були партією влади. Зокрема, один з лідерів УСДРП, В. Винниченко, був головою уряду – Генерального секретаріату, а в УЦР есдеки були однією з найвпливовіших партій. Припускаємо, що такий стан речей міг вплинути на те, яким чином автор допису інтерпретував факти, про які писав. Але сум-

ніватися у його об'єктивності при їх висвітленні наразі не доводиться. Безумовно, якби він належав до протилежного політичного табору, якими були більшовики, то його риторика, опис та оцінки подій мали б природно цілком інший характер. На жаль, прізвище та ім'я автора допису встановити не вдалося.

По-четверте, більшість сучасних дослідників Української революції погоджуються з тією тезою, що втручання російських більшовиків у революційну боротьбу в Україні деструктивним чином відбилося на її перебігу. При цьому вважаємо, що уникнути цього втручання напевно було неможливо. Більшовики активно задіявали демагогічні та популістські способи боротьби за владу. Хоча вони й використовували інтернаціоналістську риторичку та соціалістичні гасла, але насправді виявилися черговим російським імперським проектом. Зрештою, війна Росії проти України (грудень 1917-березень 1918 рр.) остаточно змінила природний хід речей, шанс на власну державність був зруйнований так званим «старшим братом».

Підсумовуючи, слід сказати, що проаналізований документ частково дозволяє зрозуміти, яким чином розгорталася боротьба за владу в Конотопі у листопаді 1917 р. між російськими та українськими політичними організаціями. Припускаємо, що така ситуація повторювалася і в інших українських регіонах.

Крім того, наголошуємо, що відповіді на різноманітні проблемні питання Української революції 1917-1923 рр. мають спиратися винятково на документальну базу. Висновки мають бути аргументованими свідченням джерел (документи органів влади, політичних партій, громадських організацій, щоденники, спогади, епістолярій тощо). Відтак, пошук нових документів, які б підтверджували або спростовували пануючі історичні концепції є важливим завданням сучасної історичної науки.

* * * * *

Вважаємо за необхідне опублікувати текст допису. Документ друкується без скорочень мовою оригіналу згідно з сучасними правописними нормами із дотриманням лексичних і стилістичних особливостей мови автора. Помилки виправлено беззастережно. Текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках.

Про організацію влади на місцях Конотоп

I.

Два засідання потратив Виконавчий Комітет Конотопської Ради Робітничих і Салдатських Депутатів для того, щоб якось поладнати справу Воєнно-Революційного Комітету, який розпався завдяки тому, що Комітет Селянської спілки і українські соціал-демократи з нього вийшли.

На засіданні ніяких резолюцій не прийняли, а були тільки заяви фракцій та з приводу заяв дебати. Під кінець ухвалили скликати збори Ради Робітничих і Салдатських Депутатів з полковими Комітетами (Комітети частей) і Комітетами професійних спілок, бо таке питання як влада, може бути вирішено тільки усіма організаціями. Зібралось до 200 душ. Голова зборів Горюнович, одкриваючи збори, вказав на те важке питання, яке треба вирішити зборам, прохав поставитись до цього питання уважно. Секретарь Виконавчого Комітету Ольшанський (меньшевик) прочитав заяви фракцій Виконавчого Комітету – большевиків: Центральне Правительство – Рада Народних Комисарів, а на місцях влада Радам Робочих і Салдатських і Селянських Депутатів; що торкається Центральної Ради, то її треба перевибрати на з'їзді Рад Робітничих, Салдатських, Селянських. Всі інші фракції і Селянська спілка визнали: Центральний Уряд повинен бути організований з усіх соціалістичних груп; на Україні – вся влада Українській Центральній Раді і її Генеральному Секретаріату, а на місці Воєнно-Революційному Комітету (який складався по 4 представника від кожної Ради – салдат, селян і робітників) доповненому представництвом Української Військової Ради, Земства і города, в меньшому числі і тільки в соціалістичній своїй частині. Ця компромісова пропозиція була запропонована Селянською спілкою, аби об'єднати всі революційні сили міста. І це пропонувалось лише до з'їзду повітових Рад Робітників, Селян і Салдат.

Після цього почались дебати. Большевики, звичайно, проводили своє. Але на зібранні виявилась їх тактика. Щодо Центральної Ради, то казали її перевибрати обов'язково, бо там, мовляли, ворочає всіми справами професор Грушевський, який трактувався як відомий реакціонер і т. д. Довелось вдесяте доводити про склад Центральної Ради причім вказувалось, що Грушевський грає далеко не таку роль, як Ленін. Потім вони вказували, що приєднати земства і город хочуть «білоручки», а нашим «мозолястим» рукам це не потрібно і що це вже єсть «коаліція». Вжито і інших демагогічних заходів.

II.

Українські соціалістично-демократи вказували, що вони не можуть погодитись з такою організацією влади на місцях. Раз через те, що робі-

тництво у нас на Україні дуже малочисленне, салдати більш гості, а селянство не є однородна група, а також поділяється на класи і що слово «бѣднѣйшее» не досить ясне – коли це безземельні, то у нас воно не є абсолютно більшістю, а також ця частина і найбільш забита і темна, більший культурний рівень має трудове і заможніше селянство, і воно такої влади не визнаватиме, – отже треба скласти владу авторитетну, а не таку яка держатиметься на багнетах.

Укр[аїнські] соц[іалісти]-дем[ократи] не вважають цю революцію за соціалістичну, а лише за революцію соціальних реформ, провівши котрі, ми можемо швидче дійти до соціалізму і тому застерігають робітництво не хapatись за красиві, привабливі лозунги, а ставитись до цих лозунгів критично і надіятись тільки на себе, бо до тих лозунгів треба йти свідомо і організовано.

Посліднім узяв слово якийсь гарматчик, оголосивши себе представником війська південно-західного фронту і почав плести та розводити на большевицькі теми. Счинився галас. Большевики домагались дати слово, інші не хотіли слухать.

Хтось з членів Ради побажав побачити свідокство промовця і під кінець виявилось, що промовець посланий з одної лише гарматної частини за купівлею чобіт і білизни.

Але щоб не було бешкету, довелось слухать.

По скінченню було внесено три резолюції. Перша т. Ольшанським, що об'єднували всі фракції, друга большевицька і третя мало чим різнилась од першої і через те була знята без обговорювання. За першу резолюцію подано 121 картка, проти 67 і утрималось 9, а за другу 70, проти 108 і утрималось 13. Таким робом прийнято першу резолюцію, по якій Воєнно-Революційний Комітет доповнюється представниками Укр[аїнської] Військов[ої] Ради, Земства і Города, в його соціалістичній частині. Большевики зараз же заявили, що вони в такому разі виходять з Комітету і таким робом Комітет висить у повітрі.

За цим Рада Робочих і Салдацьких Депутатів уже сама перейшла в друге помешкання і там вирішила послати в Київ представника до Київського Областного Бюро Рад Юго-Западного Края і там домагатись скликання з'їзду Рад України для перевиборів Укр[аїнської] Центр[альної] Ради. Тут большевиків було більшість і звичайно питання вирішувались скоро.

С.З.

Джерела та література

1. Іванушенко Г.М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси. Суми: «Собор», 2001. 192 с.

2. Мовчан О.М. Робітнича газета // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил.–С. 944 с.
3. Про організацію влади на місцях. Конотоп // Робітнича газета. 1917 р. № 198. 1 грудня.
4. Хміль І.В. Військово-політичні комітети та ревкоми (ВРК, РК) // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. 688 с.
5. Хміль І.В. Всеукраїнський з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів 1917 р. // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В. 688 с.

Хоменко П.П.

Антишляхетський рух козаків Лівобережної України в 60-х роках XVIII століття

У 1767 р. царський уряд скликав в Москві Законодавчу комісію, яка мала виробити новий звіт законів – «Новое уложение», оскільки в Росії ще діяло «Соборное уложение» 1649 р. В роботі комісії взяли участь представники від центральних урядових установ дворянського стану міст, козаків та державних селян. Кріпаки були позбавлені права посилати своїх депутатів до комісії.

Уже перші її засідання показали, що царизм не мав наміру докорінно змінювати систему управління державою і менше за все дбав про поліпшення становища. Фактично не було прийнято найважливіших актуальних положень, що містяться в «наказах» непанівних верст населення. Більше того, 1768 р. Катерина II заявила, що внаслідок війни з Туреччиною діяльність комісії припиняється на невизначений строк.

Отже, скликання комісії було лише спритним маневром цариці, яка напередодні вирішального наступу на залишки автономних прав національних окраїн Російської імперії визначила, так би мовити, розстановку станових сил в країні. В умовах посилення феодално-кріпосного гніту в Україні, вибори в Законодавчу комісію та складання «наказів» депутатами супроводжувалося різким загостренням класової боротьби, в якій важливу роль відігравало козацтво Лівобережжя. Воно брало актив-

тистаршинську спрямованість, що, безумовно, було одним з проявів боротьби народних мас проти феодально-кріпосного гніту, який дедалі посилювався. Хоча, не доводиться заперечувати того, що старшина намагалася впливати на зміст козацьких наказів і в окремих випадках досягала успіху.

Вибори козацьких депутатів були непрямі, як для представників правлячих класів, а триступеневі. Спочатку від погостів (вони, як правило, відповідали курінному поділу в середині сотні) обиралися так звані «повірені», яким за підписом священника і не менше, ніж семи козаків давався спеціальний лист, що являв собою невеликий «наказ». Вони збиралися в головному сотенному місті і обирали зі свого середовища повірених від сотні, які отримували сотенні накази. На останньому етапі обиралися депутати від полку. Проте в більшості полків вибори погостних повірених не відбулися. Г. Максимович обвинувачує в цьому тодішнього генерал-губернатора Лівобережної України П.О. Румянцева. «Який припустився певної нечіткості чи, можливо, й помилки змінивши в своєму ордері про ці вибори поняття погоста й сотні, під однією назвою сотні».

Ця обставина, на думку Максимовича стала основною перешкодою на шляху виявлення справжніх прагнень, оскільки такого роду подання (тобто від погостів – козаки могли власними силами, «скласти ж загальні накази від сотні чи від полку козаки затруднялися, а тому змушені були звертатися за допомогою до шляхетства»). Важко погодитися у вищенаведених міркуваннях Максимовича. Знаючи козацтво, як носія прогресивних на той час буржуазних відносин, як активного учасника суспільно-політичних рухів [2, с. 205], не можна не помітити, що Максимович намагався применшити політичну свідомість українського козацтва, його зрілість і чималий досвід класової боротьби.

Усвідомлення своїх класових інтересів козаки продемонстрували вже під час виборів. Наприклад, в Сорочинській сотні Миргородського полку вони рішуче виступали проти спроб сотенної і полкової старшини вплинути на сотенних повірених. Цей виступ так налякав старшину, що вибори козацького депутатства були перенесені в Остап'є. До того ж вони відбувалися без участі повірених від сорочинських козаків, які, за повідомленням генерального обозного Кочубея Румянцеву «на срок не

явились» [4, с. 285], тобто фактично бойкотували вибори. Полковник Хованський, доповідаючи Румянцеву про хід складання «наказів» у Стародубенському полку, повідомляв, що не зміг перебороти спору козаків, які не дозволяли переробити тексти, складені без його відома [4, с. 217]. Так же рішуче діяли козаки другої полкової сотні Полтавського полку, які не виконали розпорядження полкової канцелярії про переробку свого «наказу», що не влаштовував старшинську адміністрацію і як повідомляв С. Кочубей Румянцеву «других прошений сочиняють уже не захотели и в том ослушались» [4, с. 291].

Таким чином, організований опір козаків втручанням старшинської адміністрації у вибори козацьких представників і складання «наказів» є яскравим свідченням високої демократичної свідомості значної частини козацьких «наказів», наприклад, «накази» козаків Чернігівського полку. Румянцев його влучно охарактеризував «почти прямым искомым прошением на старшин и на чиновников их, в несносным им причиненных обидах и разорениях» [3, с. 232]. У ньому відбито майже всі питання, що охоплювало козацтво 60-х роках XVIII ст. і визначали його життєві запити і сподівання. Водночас, у «наказі» викривається хижацька сутність представників українського панівного класу, виявляється протест рядового козацтва проти соціального гніту. Чернігівські козаки вказували, що головними винуватцями їх тяжкого становища були феодала, які «не только имена козачи поотнимали насильно, по купле ввергали в подданство». В «наказі» йшлося про зловживання старшин. Збагачувалися за рахунок пограбування їхніх земель. Це часто призводило до того, що козаки «оставляли жен и малые дети, воры со своими угодиями и исходят в безызвестные места» [4, с. 145].

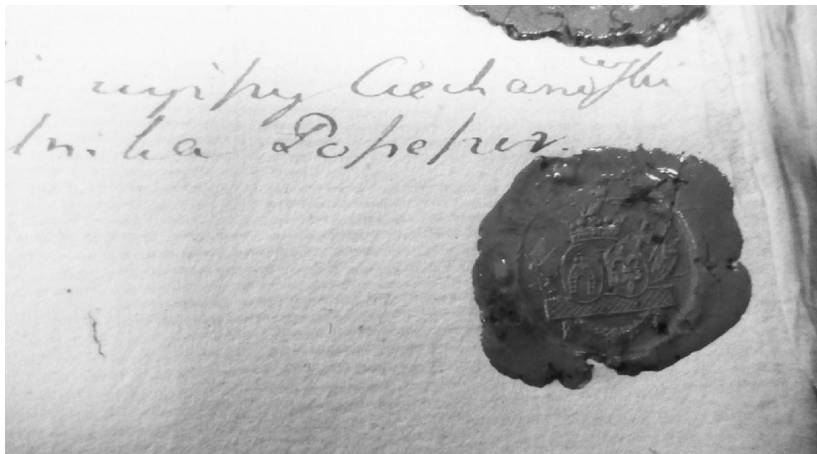
Антистаршинська спрямованість характерна для більшості козацьких «наказів», особливо сотенних, в яких протест проти соціального гніту висловлено значно сильніше, ніж в полкових. Іноді під тиском адміністрації скарги на старшину зовсім не включалися до загального полкового «наказу», але обов'язково залишалась в сотенних. Наприклад, у наказі козаків Стародубського полку зовсім немає жодної скарги на старшину [4, с. 150], у «наказах» же Топальської, Другопочепівської, Мглинської, Погарської, Шептаківської, Новгородської і другої полкової сотень

Стародубського та Березанківської, Кропивянської й Гельмязівської сотень Переяславських полків антистаршинські настрої займають значне місце [3, с. 237]. Таким чином, можна з впевненістю стверджувати, що значна частина козацьких «наказів» мала антифеодальний і, насамперед, антистаршинський характер.

Козацтво висунуло ряд претензій безпосередньо до царського уряду, який примушував козаків-воїнів виконувати різні фортифікаційні роботи. Так, козаки Стародубського полку понад 10 років працювали на кордоні з Польщею, будуючи засіки, редути, шляхи тощо. Тому чернігівські козаки вказували, що таке «не вовся званию и должности нашей відповідає» [4, с. 147].

Велике незадоволення козаків викликали введені царським урядом так звані «полураціони» і «раціони», тобто збирання грошей на утримання царських військ, розташованих на території Лівобережної України. З 1765 р. у сплаті цього податку козаки були прирівняні до селян, тобто платили по 1 крб. з хати. Найвідчутнішим тягарем цей податок лягав на плечі найбідніших верств козацтва, в яких, за свідченням «наказів» часто «почти и худобы нема более рубля, ...а они всякую государеву службу сверх окладу отбывают, за чем уже час от часу и военной службы отправляют не в состоянии приходят» [4, с. 159]. До того ж, козацькі, як і селянські хати, займалися під постій російськими військовими частинами, командування яких, як правило, примушувало козаків

Гербована печать на «шляхетському наказі» 1767 р.

разом з своїми кіньми й підводами бути провідниками, що, звичайно, тяжко відбивалося на козацьких господарствах. Нагадуючи царському урядові, що «по договорным статьям они от таких повинностей свободны», козаки висловлювали одностайне прагнення, щоб «доны жылые козачие от постоев уволить, а лошадей козачьих и козаков в подводы брать запретить» [4, с. 154].

Вимоги козаків відновити гетьманство та обирати старшин «вільними голосами» мали політичний характер і були проявом боротьби проти колоніальної політики царизму в Україні. Ці питання в середині 60-х років XVIII ст. стояли особливо гостро. Як відомо, 1764 р. на Лівобережній Україні Малоросійська колегія на чолі з графом П.О. Румянцевим змінила гетьманську владу, яку було остаточно ліквідовано. Цим актом царський уряд посягнув на політичний устрій України, зачепивши національні інтереси її населення, яке прагнуло бачити гетьмана на чолі своєї держави. Так, козаки Прилуцького повіту вважали, що «в Малой России первой недостаток, что не имеется гетьмана». Подібною ж вимогою починалися всі 11 сотенних «наказів» козаків Київського полку, а ніжинські козаки вимагали права обрати гетьмана «вільними голосами» [3, с. 256]. Виступаючи за відновлення гетьманства, козаки висловлювали тим самим загальнонаціональні інтереси українського народу, оскільки існування української феодальної держави, один з елементів якою була гетьманська влада, являла собою прогресивне явище в історії українського народу, було невід'ємною частиною його національного і політичного розвитку. У всіх «наказах» ставилася вимога обрання старшин «вільними голосами», тобто без втручання царизму, який на той час вже фактично ліквідував систему обрання козацької старшини.

Таким чином, на перший погляд цілком лояльні щодо царизму за формою козацькі «накази» містили в собі ряд пунктів, що викривали колоніальну політику російського царизму на Україні.

Отже, в другій половині XVIII ст. більшість козацтва залишилося прогресивною силою суспільства, виступаючи проти дальшого посилення колоніального гніту з боку царської Росії. Водночас слід сказати про стану обмеженість частини козацьких «наказів» у яких вимоги здебільшого не йшли далі задоволення економічних інтересів. Будучи дрібними власниками, козаки часто вбачали ідеал лише в тому, щоб «все их добра як-то:

грунты, мельницы... и всякие угодия, наследные, наданные, купленные и знятые, по крепостям и по природному праву владеемые, в бесприпятственном владении и употреблении нам промысел, особливо и винокурене, продажа разных напитков в своих домах, а верх этого, родячимись здесь продуктами, т. е. пенкою, олеем, медом, воском, салом и тому подобные» [4, с. 152].

Активно борючись проти феодального і шляхетського гніту, основна маса козаків помилково вважала, що єдиним виходом з цього непростого становища, яке склалося, є повернення до так званих «козацьких вольностей». Тому висунуті в козацьких «наказах» економічні і політичні вимоги зводились до того, що необхідно повернути порядок, коли «предки козаков малороссийских того милостию и честию дворянскою пользовались без всякого отягощения» [4, с. 158]. Звичайно сподівання отримати подібні привілеї в 60-х роках XVIII ст., коли серед козацтва відбувався процес глибокого соціального розшарування, а значна його частина була покріпачена, були безпідставними. Це лише заважало йому обрати правильний шлях боротьби проти соціальної несправедливості.

Джерела та література

1. Авсеенко В.Г. Малороссия в 1767 г. Киев, 1864. 152 с.
2. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. К., 1961
3. Максимович Г.А. Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч. 1. 137с.
4. Указы малороссийским депутатам 1767 г. и акты о вборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения. К., 1890.
5. Теляченко Н.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. К., 1891. 276 с.
6. Фроловский А.В. Состав законодательной комиссии 1767 г. Одесса, 1915. 610 с.

Часницький М.М.

Внесок євреїв Сумщини у створення Держави Ізраїль

Нещодавно в Києві під редакцією директора інституту Юдаїки вийшла книга «Шлях до мрії», в якій йдеться про внесок євреїв України до державотворення держави Ізраїль. Присвячена ця

книга колишнім мешканцям українських земель, внесок яких відображений тепер в назвах вулиць, площ, кибуцев Святої землі.

Дві тисячі років єврейський народ боровся за створення своєї держави і, нарешті, його мрія здійснилася.

П'ята частина тих, хто підписав 14 травня 1948 р. Декларацію про незалежність Держави Ізраїль, – вихідці з України. Серед них Голда Меїр – з Києва, Рахель Коен-Каган – з Одеси... Четвертина депутатів Кнесету першого скликання першого парламенту були з українських міст і містечок. А з 12 жінок-депутаток половина – вихідці з України.

Маловідомий факт: 30 колишніх харків'ян і 12 вихідців з Ромен, Житомира, Одеси, Глухова на початку ХХ ст. вступили в жорстоку боротьбу за створення Держави Ізраїль. І її, тобто державу, було збудовано [5, с. 3, 514].

Першу електростанцію будував роменчанин, один з перших кибуців організовував глухівчанин . . .

Ентузіасти перетворили пустелю на квітучу країну, а держава, яку майже не видно на карті, стала займати 12–15 місце серед найрозвиненіших країн світу. Зараз Ізраїль займає перше місце за кількістю комп'ютерів на душу населення, тут було створено перший мобільний телефон. Навіть фінікова пальма невеликого розміру дає 180 кг фініків на рік, в той час коли в інших країнах – усього 17 кг [5, с. 515].

В Ізраїлі вже більше 500000 євреїв з України, яка подарувала Ізраїлю трьох прем'єр-міністрів і двох президентів, мерів Єрусалиму, Тель-Авіва і Хайфи, політичних лідерів світового рівня [5, с. 4].

Пінхас (Петро) Рутенберг родом з міста Ромни

Серед всесвітньовідомих людей Ізраїлю – роменчанин Петро (Пінхас) Мойсейович Рутенберг (1878–1942), який збудував першу електростанцію і дав світло в міста країни.

Народився він у місті Ромни Полтавської губернії (зараз Сумська область) у сім'ї купця другої гільдії. Його мати, Бася-Малка Марголіна, була дочкою рабина Пінхаса Марголіна. У сім'ї було ще 5 синів і 2 дочки.

Пінхас (Петро) Рутенберг отримав традиційну єврейську освіту. Ходив спочатку в хедер. Потім навчався в Санкт-Петербурзькому технічному інституті.

У 1900 г. Пінхас закохався в глухівчанку революціонерку Ольгу Хоменко. Для одруження з православною потрібно було поміняти віросповідання. [5, с. 275] Пінхас прийняв в Глухівській церкві православ'я і у 1889–1901 рр. одружився, що відображено у виписці з церковної книги, яка є в моєму архіві. У них народилися діти: Анатолій, 1902 р. н. (помер в Канаді в 1983 р.) і Євген, 1901 р. н., який став ученим- іхтіологом. Помер в 1982 р в Санкт-Петербурзі. [1]

Пінхас захопився ідеями соціал-демократів, був в партії есерів. Його авторитетами були Н. Кібальчич, Софія Перовська, А. Желябов, Г. Плеханов. Під їх впливом Рутенберг став політичним діячем, одним з видатних лідерів сіоністського руху. Був активним учасником революцій 1905 і 1917 рр. в Росії, організатором Єврейського Легіону в Палестині, Американського Єврейського Конгресу.

Він брав активну участь в маніфестації 9 січня 1905 р., яка отримала назву «кривава неділя», після чого Пінхас змушений був емігрувати в Італію. Після повернення до Росії виконав обряд «покаяння відступника» і знову повертається в іудаїзм, що є рідкісним випадком в іудаїзмі. [5, 277]

У Першу світову війну Рутенберг знайомиться з В. Жаботинським та І. Трумпельдором – повним Георгіївським кавалером, героєм Першої світової війни. Зустрічається з визначними політичними діячами. Під час штурму Зимового палацу 7 листопада 1917 він підтримує Тимчасовий уряд, його заарештовують.

У 1919 р. П. Рутенберг разом з Жаботинським і Трумпельдором створюють загони єврейської самооборони «Хагана» – ядро майбутньої Армії оборони Ізраїлю, а в 1921р. Рутенберг стає їх командиром.

Пінхас побудував першу електростанцію в Ерец-Ізраель (Палестині) і 9 червня 1932 року відбулося урочисте відкриття. У Хайфі, Тель-Авіві та інших містах вперше з'явилося світло. Електрокомпанія успішно існує до теперішнього часу. Помер П. М. Рутенберг в 1942 році в Єрусалимі. Весь свій статок він заповідав молодіжному Центру. Зараз це Будинок Рутенберга.

Так євреї з українського міста Ромни, що на Сумщині, Пінхас Рутенберг першим дав в ізраїльські міста світло. [там же, 280]

А чи знають роменчани, що вихідці з їхнього міста в 1909 г. створили перший кібуц в Ізраїлі і назвали його «Дганія» («Мати

кібуців»), що зробила це так звана «Роменська комуна», що складалася з 10 юнаків і 2 дівчат з міста Ромни, долаючи великі труднощі: спеку, малярію, нестачу грошей, набіги арабів? І саме в Дгані народився майбутній міністр оборони Ізраїлю Моше Даян.

Ось такі були наші земляки.

Знаменитий глухівчанин Бен-Ціон Чорноморський (Ізраїль)

Одним із всесвітньовідомих ізраїльтян став глухівчанин Бен-Ціон Чорноморський (Ізраїль) (1887–1954) (Рис. 2).

Його внесок у будівництво Держави Ізраїль є неоціненним і це важко перебільшити.

Бен-Ціон народився у релігійній єврейській родині ортодоксальних хасидів. Його батько, Моше Чорноморський, був духовним різником і релігійним суддею «Даян», а мати Рахель – домогосподаркою [4].

Всі вони, а також їхні родичи Йосип Абрамович (різник) і його брат Афроїм (торговець) з сім'ями жили в центрі Глухова. У 1926 р всі вони під час виборів були позбавлені виборчих прав, про що свідчить «Іменний список», який експонується в Глухівському краєзнавчому музеї (директор Е.В. Онопрієнко) [2; 6, 69–78].

До 15 років Бенціон вивчав Тору і Талмуд, ходив в Хедер. У 1905 році Бен-Ціон Ізраїль разом з всесвітньовідомим діячем сіоністського руху А. І. Кауфманом брав участь в організації загону самооборони від погрому чорносотенців.

За допомогою письменника і бізнесмена Ша Іш Гурвича закупили зброю. Хоча вже дзвеніли шибки у єврейських будинках міста, але погром не відбувся. Студенти Глухівського вчительського інституту підтримали євреїв і створили теж загін проти чорносотенців.

У 1906 році сім'я Чорноморських переїхала до Палестини. Бен-Ціон Ізраїль включився в роботу по відродженню зниклих унікальних фінікових пальм, які тепер ростуть по всьому Ізраїлю та є національною гордістю. Він працював на виноградниках і апельсинових плантаціях, займався вирощуванням бананів в м. Петах Тиква. Потім він з колегами перебрався в Реховат, де вони працювали в садах і харчувались у Фейги Зельцер. Там Бенціон познайомився з її дочкою Хаєю (1890–1979) і побрався з нею.

До кінця середньовіччя фінікові пальми зникли з Єрец-Ізраель. Їх не було навіть на початку XIX ст.

А відомо, що фініки в Ізраїлі грають велику роль: вони згадуються в Торі і Танахе, без них не відсвяткуєш Суккот, вони користуються великим попитом. Фініки входять в список семи сільськогосподарських культур, якими благословенна Земля Ізраїлю. Вони дуже корисні і смачні, свіжі і консервовані, заморожені і сушені . . .

Всі частини фінікової пальми використовуються, особливо гілки (Лула) – вони необхідні на свято Суккот, і потрібно їх не менше 500 тисяч штук щорічно!

Рис. 1. Книга Агароника Ізраелі «На берегу Тихого океану».

Про процес відродження фінікових пальм можна написати детективний чи шпигунський роман. Все ускладнювалося тим, що для їх вирощування необхідно було мати саджанці, а не кісточки. У свою чергу, саджанці (живці) треба було добувати у сусідніх недружніх країнах, вивіз з яких заборонявся під загрозою страти.

Головною дійовою особою цієї небезпечної багаторічної секретної операції був наш земляк глуховчанин Борух (Бен-Ціон) Чорноморський (Ізраелі) [7, 89–93]. У період 1933–1953 рр. він з друзями скоїв 8 поїздок в арабські країни і Персію (з 1935 р в Іран), Єгипет, Курдистан. Зустрічався там з єврейськими громадами, які допомагали йому. Все повинно було бути таємно.

За кілька років складними шляхами Бенциону вдалося привезти кілька тисяч саджанців. Одна з останніх поїздок була особливо небезпечною. Закупивши велику партію саджанців і бажаючи перевезти їх, як завжди, таємно, Бенцион заховав їх у килими. Одного разу під час завантаження килимів на корабель митник вирішив подивитися килим і став його розгортати. Друзі стояли спотнівши і не знали, що робити, чекаючи арешту. Тоді Бенцион спробував відвернути увагу митника і щось вигукнув, показуючи рукою вперед вгору.

І їм пощастило. Після цього митник повернувся і скомандував згорнути килим в рулон.

Далі, при перевезенні, була не менш драматична ситуація. Ніхто, крім команди Б. Ізраелі, навіть капітан, не знав справжній пункт призначення корабля. Капітан знав, що корабель іде в Італію.

А фактично повинен був доставити вантаж (килими) в Палестину. Пропливши півшляху, команді з великими труднощами вдалося вмовити капітана змінити курс... В Ерец-Ізраель команду зустрічали як героїв. Після розпакування з 6 тисяч саджанців «живих» залишилося близько 600 штук. Решта через тривалість транспортування (кілька місяців) «задохнулися» [7, 89–93].

Біля озера Кінерет висадили алею привезених фінікових пальм. Вони прижилися і дали плоди.

Пізніше вони з'явилися по всьому Ізраїлю і зараз є національним надбанням Держави.

Зараз вирощують фініків 300 видів. Урожай одного з них, особливо цінного знімають не гронами, а поштучно.

Також Бенцион Ізраель створив один з перших кібуців «Кінерет» (1913 р), який і зараз є одним з передових у країні [4; 7, 89–93].

У 1954 році Бенцион Ізраель трагічно загинув при падінні літака під час авіашоу. На його могилі замість портрета відтиснуте зображення фінікової пальми.

В Петах Тіква одна з вулиць названа його іменем. У Кінереті збережено перший двоповерховий будинок, зведений його руками. Зараз там знаходиться музей створення кибуца «Кінерет», а поруч стоїть дуже висока, посаджена в 1938 р його руками фінікова пальма.

Музеєм керує 95-річний син Бенціона – Андронік Ізраель.

Мої друзі, колишні глухівчани, відвідали музей і надіслали

Рис. 2. В. Израелі Чорноморський.

Рис. 3. Ізраїль. Пам'ятник «Фініковий гай на честь Бенціона Юраямі», 1960.

мені фотокартки та книгу Андроніка «На березі тихого озера». (Рис. 1) Книга починається з Глухова. Все це експонується в нашому музеї. Ось такий величезний внесок вніс наш земляк у будівництво Держави Ізраїль (Рис. 3).

Глуховчанам є ким та чим пишатися.

Конотоп – Батьківщина міністра Ізраель Бар-Єхуда

Ізраель Бар-Єхуда (Ізраїль Ідельсон) (15.11.1895–04.05.1965) – один з керівників робітничого руху, політичний та державний діяч, міністр внутрішніх справ та транспорту Ізраїлю.

Ізраель народився в місті Конотоп (зараз Сумської області) у 1895 році. Батько Барух Ідельсон, прихильник Хабаду, був бухгалтером. Мати Блюма доглядала за господарством.

Двоюрідний брат Баруха Авраам Ідельсон був одним з лідерів сіонізму, а двоюрідний брат Ізраеля Бар-Єхуда – Авраам Цві Ідельсон став відомим музикознавцем.

У дитинстві родина Ізраеля переїхала до Катеринослава, де Бар-Єхуда навчався у середній школі і закінчив гірничий інститут. У 14 років він приєднався до сіоністської організації «Онуки Сіону», а потім до «Молодь Сіону». Далекоглядно, вибрав він професію гірничого інженера, щоб потім у Палестині брати участь у бурінні нафтових свердловин.

Напередодні Першої світової війни був обраний керівником Катеринославського відділення організації «Молодь Сіону». Вивчав мову ідиш. Став секретарем ЦК «Сіоністів-соціалістів», де познайомився та одружився з Бебою Ідельсон. У 1922 році вони були заарештовані і заслані у Сибір.

У 1924 р. з допомогою дружини М. Горького їх заслання замінили на депортацію з СРСР. Вони виїхали до Берліна. Створили там Всесвітній союз соціалістичних сіоністів, і Ізраель став секретарем цього руху. У 1926 р. Ізраель переїхав у Палестину і став займатися політичною діяльністю. Став секретарем Ради робітничих Петах – Тікви. У 1930 р. вступив до кібуцу Ягур і став його секретарем.

Під час арабського повстання 1936–1939 рр. він був активістом оборони євреїв від арабів. Потім був делегатом Національних Зборів і членом Установчих зборів. Став одним з лідерів фракції у партії Мапай (1944). У 1960–1962 рр. був генеральним секретарем Ахдут га-Авода.

Ізраель Бар-Єхуда був депутатом першого і другого Кнесету від партії Мапай та з третього по п'ятий Кнесети від партії Ахдут га-Авода. Був членом комісій Кнесету з будівництва, Конституційного права та юстиції, закордонних справ, оборони. Був головою підкомітету з розробки Основних законів держави Ізраїль. У третьому Кнесеті став заступником спікера.

З 1955 р. до 1962 рр. працював міністром внутрішніх справ Ізраїлю, а з 1962 по 1965 рр. – міністром транспорту. На честь знаменитого конотопчанина Ізраеля Бар-Єхуда в Ізраїлі названо аеропорт Бар-Йехуда [5, с. 444–445].

Була ще одна людина з Сумщини, яку з повагою згадують у Ізраїлі. Його ім'я – Хаїм (Віктор) Арлозоров, родом з Ромни (1899, Ромни – 1933, Тель-Авів). Письменник, політик, один з лідерів сіоністського руху. Віктор Саулович Арлозоров – онук рабина міста Ромни.

Після погромів 1905 року сім'я переїхала до Німеччини. Там він змінив ім'я та долучився до сіонізму. Закінчив Берлінський університет та захистив докторське звання. Став одним з відомих діячів сіоністського руху.

16 червня 1933 року він був застрелений. Хоча вбивці були спіймані, мотиви злочину досі не встановлені [5, с. 347–350]. Поховали Х. Арлозорова на цвинтарі Трумпельдор у Тель-Авіві.

Роменчанин Хаїм Арлозоров ввійшов в історію Ізраїлю та світову історію сіонізму. Його ім'ям названі кібуци, вулиці та школи в Іерусалимі, Тель-Авіві, Хайфі.

Отакі вони, українські євреї, що зробили гідний внесок у будівництво та становлення Держави Ізраїл

Джерела та література

1. Архів музею історії євреїв Глухівщини. Фотодокумент з церковної книги. Глухів.
2. Архів Глухівського краєзнавчого музею. Документ «Именной список лиц, лишенных избирательных прав Глухов, 1926 год».
3. Бюллетень № 363 Доктор А.И. Кауфман. Самооборона в Глухове и Бенцион Израэли. Тель-Авив, 2000.
4. Израэли А. На берегу неспокойного берега. Тель-Авив, 1985.
5. Смилянская Ю.В. Путь к мечте. Киев: ИД «АДЕФ-Украина», 2016.
6. Часницький М.М. Глухів. Євреї. Пам'ять жива. Київ: «Атопол», 2009.
7. Часницький М.М. Євреї. Глухів і Сумщина. Київ, 2011.

Чумак Н.Ю., Хайлук І.В.

**Видатні жінки Конотопа.
Данилецька Любов Іванівна –
засновник дитячої школи мистецтв**

Мистецтво доступно лише сильним.

Олександр Блок

Ми звикли до того, що внесок жінки у щось вагоме та значуще для суспільства мінімальний або взагалі не визнаний у світі.

Але якщо проаналізувати світове кіно, театр або мистецтво взагалі, то можна спостерігати не одну величну постать, яка своїм вагомим авторитетом зробила великий вклад у розвиток мистецької індустрії в цілому. Жінки, яких відрізняла від інших така якість, як цілеспрямована сила духу, завжди були і є в науці, політиці, мистецтві, спорті.

У даній статті мова піде саме про таку людину, яка на мене, випускницю школи мистецтв, вплинула як на особистість і жінку. Проблематикою статті є недостатність фактів про життєвий шлях людини, яка зробила внесок у культурну спадщину міста. Мені як автору найбільше імponує у Данилецькій Л. І. те, що вона зберегла у своєму характері такий контраст: з однієї сторони, це сильна, владна жінка, цілеспрямований і мудрий керівник, з іншої – надзвичайно скромна, така, яка не визнавала піару та самолюбубання. То ж хто ця жінка, якій під силу було здолати нелегкі часи періоду її трудового шляху, мати дух пройти всі тернисті шляхи та довести улюблену справу, свою мрію до успішного кінця та початку нової епохи у сфері освіти, культури? Та, з якою у мене пов'язані дитячі спогади як про вродливу, мудру, розумну людину, жінку-керівника, яка побудувала єдиний і досі неповторний у місті заклад – дитячу школу мистецтв, що і сьогодні пишається своїми вихованцями, випускниками, переможцями конкурсів, фестивалів тощо.

Багато містян, а особливо колег-освітян, теплими словами і приємними спогадами згадують про Данилецьку Любов Іванівну – засновницю школи мистецтв, як порядну і культурну людину. Вони

діляться такою дорогоцінною інформацією про школу, яку навіть в архівах міста дістати надзвичайно важко: «Коли до будинку по вул. Лісового, 10 була прибудована 2-поверхова будівля, розглядалося 2 версії щодо майбутнього її господаря. Одні просували ідею розміщення там Центру для конотопців, учасників Афганської війни, інші воліли віддати будівлю творчим дітям. У міській раді проходив захист проєктів: серйозно, з доводами та питаннями, з дискусіями та контраргументами. Дитяча

школа мистецтв, майбутні інтереси якої представляла тодішній начальник відділу культури Данилецька Любов Іванівна, перемогла. Тоді ж головний архітектор міста Микола Гавриш висунув умову: у стінах нової школи повинен функціонувати дитячий театр» [2].

І ось, сьогодні, майже 29 років у нашому місті для талановитої молоді відчинені двері дитячої школи мистецтв. Саме тут формують і створюють «фундамент» любові до краси, мистецтва, вишуканого смаку під професійним керівництвом досвідченого педагогічного колективу – ентузіастами та палкими прихильниками дитячого таланту.

Багато хто знає, що в 90-і роки система освіти переживала нелегкі часи: масова ліквідація підприємств, оновлення нових ринкових відносин в економіці країни негативно впливали на функціонування різних галузей освіти. Водночас це був період початку розвитку нових навчальних закладів, які були необхідними для соціо-культурної складової країни. Тому ідея про відкриття нового, ще незвіданого формату дозвілля для молоді було під силу лише сильній та цілеспрямованій людині. Головними якостями Любов Іванівні були її професіоналізм, досвід та неабиякий вишуканий смак. То ж коли постало питання про обрання керівника нової школи, майже одразу вибір припав на неї, адже саме їй було під силу добитись поставленої мети та здолати всі перепони на шляху зародження нової школи.

Конотопська дитяча школа мистецтв відчинила свої двері для майбутніх митців у жовтні 1992 року завдяки наполегливості й ентузіазму Данилецької Любові Іванівни, на той час завідувачки міського відділу культури. Ця талановита жінка народилася в м. Конотоп 27 лютого 1939 року в сім'ї службовців. Вона була старшою дитиною. Рано залишившись без батька, щоб допомогти родині у скрутні післявоєнні часи, в 16 років пішла працювати на завод «Червоний металіст». Але покликання душі й жага до мистецтва скеровує її життєвий шлях в іншому напрямку. Тоді дуже популярними були самодіяльні колективи. Не виключенням був і завод. Беручи активну участь у творчому житті колективу заводу, вона завойовує любов заводчан і 1974 року рішенням парткому та профкому заводу була призначена директором Будинку культури «Червоний металіст» (нині міський Будинок культури «Зоряний»). У 1981 році закінчує Вищу профспілкову школу культури в м. Ленінград, де Любові Іванівни була присвоєна кваліфікація «організатор-методист культурно-просвітницької діяльності вищої кваліфікації за спеціалізацією «Режисер масових видовищних заходів». За час роботи на заводі була нагороджена: медаллю «За доблесну працю» (1970), «Ветеран праці» (1986), переможець соціалістичного змагання в 1973 та 1978 роках. У 1985 році на сесії Конотопської міської ради була затверджена на посаду «Завідувач міським відділом культури». У 1992 році переведена директором дитячої школи мистецтв міського відділу освіти. За час своєї роботи в школі нагороджена знаком «Відмінник освіти» України [3].

Неодноразово визнаний успіх Любов Іванівни та повага колег не залишали їй часу на відпочинок. Вона прагнула про розквіт своєї справи. Тоді, у 1992 році, вона мріяла дообладнати хореографічний клас, сцену, придбати музичні інструменти, які в той час дістати було майже фантастикою. Але Данилецька Л.І. вирішила і це питання: заради своїх учнів дійшла навіть до міністра культури. То ж ще один крок до відкриття був зроблений: музичні інструменти були доставлені до міста; залишилось здійснити набір учнів, кількість якого тоді становила від 90 до 120 чоловік, та урочисто відчинити двері нової школи.

Відомо, що на той час аналогів дитячій школі мистецтв, про яку мріяла Данилецька, не існувало, і в часи відсутності інтер-

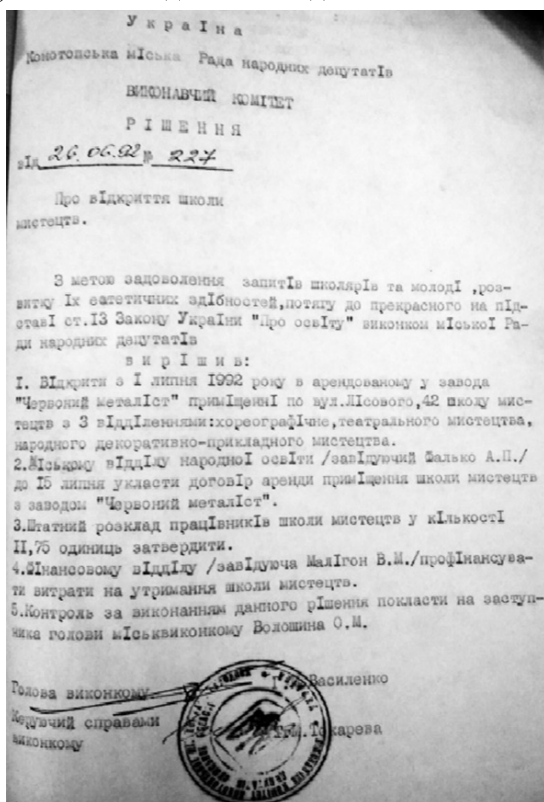
нету складно було знайти нормативну базу для її заснування. Залишалось покластись на власні сили та досвід колег-освітян. Не стали винятком і поїздки до Києва та Москви у пошуках потрібної інформації та досвіду...

Жодної справжньої, на її думку, школи мистецтв, де в гармонійному синтезі були би поєднані всі її складові, які б сприяли всебічному розвитку дитини в естетичному напрямі, вона не знайшла. Підготувавши Положення дитячої школи мистецтв та спільно з талановитими митцями різних мистецьких напрямів розробивши навчальні плани по чотирьох відділеннях (театральному, хореографічному, музичному, декоративно-прикладному), затвердила їх на сесії міської ради. На розробку навчальних програм для театру школи був запрошений талановитий актор Сумського театру драми та музичної комедії ім. Щепкіна І.М. Мицишин. У їх основу лягли базові дисципліни Дніпропетровського театрального училища. Для відділення ДПМ навчальні програми розробила майстер-модельєр Будинку побуту Третьякова Тетяна Павлівна. Для хореографічного відділення основою стали програми Сумського училища культури, музичного – програми музичних шкіл. В роботі Боровської Л.І. міститься інформація про перелік приміщень закладу: «Приміщення мало концертну залу площею 126м², хореографічний клас, виставковий зал площею 62 м², крім цього 8 навчальних кабінетів різного призначення: 6 кабінетів музичних дисциплін, кабінет живопису, кабінет художнього моделювання одягу, кабінет театральних дисциплін. Кожен із кабінетів отримав спеціалізоване обладнання. Меблі закуповує виконком». Коли Міністерству культури стає відомо про створення дитячої школи мистецтв, увесь ліміт музичних інструментів, який планувався для України, в 1992 році віддається школі. А саме: 28 скрипок, 9 віолончелей, 8 баянів, 2 піаніно, 1 рояль. Чотири відділення Конотопської дитячої школи мистецтв як чотири стовпи – міцно тримають на собі незвичайну педагогічну мистецьку лабораторію, де триває пошук нових методів розвитку здорової, успішної та, головне, щасливої дитини [2].

Одне з небагатьох інтерв'ю, які довелось знайти про Любов Іванівну, – це її одна з перших розповідей про відкриття дитячої школи мистецтв в газеті «Конотопський край» у 1992 році. Там вона із сумом розповідає про те, як по всьому місту були роз-

клеєні афіші про відкриття школи, але майже всі були зірвані. Вражас... Навіть це її не обурило, і вона не опустила руки. Любов Іванівна із захопленням розповідала журналістові про напрями та відділення нової школи. Керівник наголошувала, що відмінність школи мистецтв від інших полягала у комплексі навичок, які будуть виховуватись у дитині, і обов'язковим навчанням гри на музичних інструментах на всіх трьох відділеннях. Вона мріяла, що окрім основних відділень, в стінах цього закладу дитина буде вчитись і на ковзанах кататись, і плавати, і природу любити. Планувала ввести етику поведінки і етику мови, для того щоб діти розвивались гармонійно. Про майбутнє у школі Любов Іванівна казала: « З українських промислів, крім вишивання, плетіння, моделювання одягу, будемо впроваджувати ще й ті предмети, з яких знайдемо викладачів. Хотілось би виготовляти глиняний посуд...». З неабияким захопленням Любов Іванівна розповідала про майбутнє восьмирічної школи, наголошуючи, що навчання на відділенні українських промислів відрізняється від інших і становить 4 роки [4].

Аналізуючи матеріали, автори зазвичай знаходять безліч літератури з тематики, яку досліджують. На жаль, так не сталося з цією статтею. Обравши тему, опрацювавши архівні матеріали, я, як автор,

зіткнулась з проблемою відсутності різномайття матеріалу з даної теми. Вважаю, що дослідження про роль Любов Іванівні в культурному житті Конотопа має бути продовженим, адже мінімум інформації про таку величну постать як Данилецька Любов Іванівна, говорить лише про її скромність та повну відданість своїй улюбленій справі.

Як бачимо, шлях видатної жінки Конотопа, жінки, яка присвятила себе мистецтву, сповнений тернів та труднощів. Але любов до своєї справи, мудрість, жага досягнути заповітної мрії, повага колег та наполегливість допомогли довести свою справу до кінця, тим самим примноживши вклад у мистецтво та культуру міста, подарувавши країні неповторний скарб, яким і досі пишаються і де із задоволенням навчаються діти.

Джерела та література

1. Архівний відділ Конотопської міської ради, Ф. Р-4259, оп. 5, с. 144, арк. 296
2. Беспала О.В. Люди з моєї телефонної книги. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://m.facebook.com/groups/567459044188312?bac=MTU5Nzc4MTM3ND02MzUyMjkyMDc0MTEyOTU6NjM1MjI5MjA3NDExMjk1LDA5MT0yMDpLdz09&multi_permlains.
3. Боровська Л.І. Конотопська дитяча школа мистецтв: історія та сучасність // Актуальні питання мистецької освіти та виховання. Вип. 2 (10). Суми, 2017.
4. Завгородня А. Діти в мистецтві чи мистецтво в дітях? // Конотопський край. 1992. 26 серпня (№70). С. 2.

Школа В.М.

Жанр казки у творчості Руслана Горового (на матеріалі збірки «Казки на ніч»)

Усна народна творчість (фольклор) і література – дві галузі словесного мистецтва, які мають багато спільного. Усна форма фіксування творів зумовила їх специфічну структуру, систему прийомів, формульних елементів, які дозволяють пам'ятати, відтворювати й сприймати тексти. Багато рис (засобів поетики на різних її рівнях), притаманних фольклорним творам, запозичила література, зокрема і в області жанру.

Визначальну роль у процесі формування нової світської літератури посідає жанр казки, оскільки література створювалася саме на базі національного фольклору, особливо казки. Докладніше про проблему взаємодії міфологічної, народноепічної та писемної традицій див. [5, 31–43].

Народна казка стала першоосною літературної казки. В українській літературі жанр казки розробляли Пантелеймон Куліш, Леонід Глібов (дідусь Кенер), Марко Вовчок, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Іван Франко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, Олександр Копиленко, Олесь Донченко, Оксана Іваненко, Наталя Забіла, Григор Тютюнник, Богдан Чалий, Іван Андрусак, Тарас та Мар'яна Прохаськи та ін. У казці письменників приваблюють «своєрідна тематика, розмаїття фантастичної думки, метафоричне поетичне світобачення» [3, 114].

Виражаючи не лише «колективне позасвідоме», а й особистісне, авторське, «літературна казка тісно пов'язана із сучасною авторові дійсністю, конкретною історичною епохою і – зі самим автором, його психологією, біографією» [4, 56]. Біографізм властивий багатьом творам Руслана Горового, зокрема збірки «Казки на ніч». За типом організації художнього тексту як казку можна трактувати низку його творів (не всі тексти збірки «Казки на ніч» підпадають під жанрове визначення, зазначене в її назві). Казка супроводжує оповідача (за яким угадується автор) з дитинства: із нею малого знайомили бабуся та батько («Баба Аня»).

Казкова структура відтворюється в низці творів авторської збірки «Казки на ніч». Персонаж твору «Тепла ніч» із народженням доньки отримує нову соціальну роль: «От тепер ти дійсно дорослий...» [1].

Традиційний для казки мотив пошуку потрібного покладений в основу низки творів. Головний герой «Біблії» виконує завдання: його попросили привезти примірник «Святого Письма». Шлях пошуків, які вів герой, увінчався перемогою: він дістав ошатний, гарний том. Але виявилось, що герой не виправдав сподівання земляка: той прагнув отримати томик із цигарковим папером і використати його для паління. Розбіжність естетичного й прагматичного створює гумористичний ефект твору.

Інший, досить популярний у казках мотив – виконання важливого завдання. Передати вітання від однієї особи іншій мають

персонажі твору «Обіцянка». Коалі Мані, героїні однойменного твору, колектив звірів довірив важливу місію: заради миру на землі принизити «невеличку лисувату постать» [1]. Коала усклала завдання, прокричавши чужинцю «Слава Україні!» [1].

Виконуючи завдання, герой казок проходить випробування. Протагоніст твору «Сором» вистояв у протистоянні зі своїм негідним опонентами, не деградувавши до їхнього рівня: «І так цирку в житті вистачає» [1].

У багатьох творах Р. Горового прочитуються варіації казкового типу «попелюшки». Їх сюжет розгортається в переміщенні головного персонажа (учорашнього упослідженого) із сфери «нещастя» у сферу «щастя»: досягає соціальної вершини, отримує блага, яких раніше був позбавлений.

Зміну статусу переживає протагоніст твору «В школі», демонструючи своє вміння (фотографувати), риси характеру (мудрість, наполегливість). Його ініціантом (людиною, яка посвячує) виступає родич, який і забезпечує перехід свого підшефного від табору «лошаків» до «бандитів».

Підвищує свій соціальний статус: колишній таксист, вчорашній військовий, сьогодні – спецпризначенець – герой твору «Аеропорт». Натомість його давній опонент одночасно втрачає не лише несправедно здобуте, а й волю. Чітке розмежування на славних протагоністів-героїв та їх негідних антагоністів – характерна риса казки. Натомість героїня твору «Оповідання» просить письменника написати казку, «де б усі були хороші» [1], не погоджуючись із відтвореними ним макабричними реаліями сьогодні, де «...брат напав на другого. Сильно побив» [1].

Із однієї категорії (чужі) до іншої (свої) переходить персонаж, який проявив розуміння і турботу про іншу людину («Світлана Іванівна»). На табори «своїх» (патріотів) і «чужих» (пристосуванців) розмежовують чоловіків героїні твору «Наші». Мірилом рівня честі, моральності, совісті виступають речі («Відра», «Аким», «Галя», «Обручки», «Книжка»), звірі («Гапочка», «Мурка», «Шур», «Сепаратист», «Рем»), люди, які потребують допомоги («На вокзалі», «Батько», «Лариса», «Люди», «Люди і нелюди», «Баба Маня») тощо. Автор-волонтер, який знає, що «колишніх волонтерів не буває» («Волонтери») і їздить на фронт «за чіткою ідентифікацією» (однойменний твір), робить висно-

вок: «Однак навіть у таких умовах у пацанів, що боронять рідну землю і розуміють, що кожен день може бути останнім, залишаються і доброта в серці, і людяність, і почуття гумору» [1].

Як «історію про турецьких попелушок» позиціонує автор твір «Ковьор». Застосовуючи такі елементи казкового сюжету, як від'їзд і прибуття, Р. Горовий переміщає свого героя з однієї країни (Туреччина) до іншої (Україна). Пройшовши випробовування на чесність, учорашній продавець килимів став управителем мережею готелів.

Важливу сюжетну функцію у творах письменника виконує щаслива кінцівка. Успішний фінал – характерна особливість казки як жанру. Така риса притаманна і творам «різдвяного циклу». Так, восьмилітній персонаж твору «Святвечір» отримує бажане: із фронту повертається його батько. «Я просив у Бога, щоб ти приїхав» [1].

Нещасливе закінчення в казках сприймається як порушення норми. Варіантами можуть бути удача чи невдача в спробі покращити свій статус, а герой може стати добродійцем чи злочинцем [3, 97]. Соціальний статус змінює персонаж твору «Однокласник» (своєрідний варіант – «Скільки літ, скільки зим»), але досягнуте ним підвищення фіктивне, оскільки здобує шляхом морального падіння – зрада Батьківщини. Відданим Вітчизні і собі постає полонений доброволець – герой твору «Сусіди», який отримав моральну перемогу у двобої з ополченцем, своєю поведінкою утверджуючи справедливість вислову «Рабів до раю не пускають» [1].

У творах «Борги» та «Фрау» важливу сюжетотвірну роль виконує талісман: в одному випадку ним постає фото Яроша, в іншому – уявний дзвінок до Семенченка. Саме талісмани викликають програмовані героями цих творів дії їх опонентів. Своєрідним талісманом виступає й квітка, зроблена протагоністом твору «Білорус», який отримав таке прізвисько, не за національною ознакою, а за маркою трактора. Надзвичайно сильний герой зробив квітку з арматури. Квітка помирила його з дружиною: «Йди вже в хату, пияка, не позорся. І що мені з нею робити?» [1].

Персонажі творів «Вовк», «Гусак», проявивши свої прекрасні душевні якості (доброта, щирість, щедрість, милосердя), здобувають незвичайних помічників. А пташину пир'їнку один із персонажів твору «Гусак» сприймає як талісман.

Світ тварин посідає чільне місце в художніх текстах Р. Горového. Так, головним персонажем твору «Тиша» виступає ховрах, який змушений у своїх діях рахуватися з реаліями воєнного часу. У цьому випадку афоризм «У війни не жіноче обличчя» можна трансформувати в «У війни не обличчя братів наших менших – тварин».

У деяких творах письменника відчитується міфологічна складова, для якої, за спостереженням Ю. Лотмана, характерна не зміна становища героя (як у казці), а перетворення його внутрішньої сутності чи переробка навколишньої дійсності, чи того й іншого [3, 97–98]. Під впливом слів пораненого військового, який зрозумів і пожалів жінку, змінюється поведінка Світлани Іванівни (однойменний твір), яку в експозиції твору автор охарактеризував словами: «Світлана Іванівна ненавиділа людей» [1]. Метаморфоза перетворення, перевтілення, «прозріння», духовного потрясіння, внутрішнього переродження властива героям творів «Церква», «Однокласники». Літня жінка – героїня першого твору – попри свою належність до Московського патріархату відає зібрані нею ікони церкві Київського патріархату, яку на лінії фронту споруджують військові. Героїня «Однокласників» відмовляється розповсюджувати газету, повіривши однокласнику, що публікації цього видання «сіють розбрат серед нас» [1]. Іншими очима глянув на навколишній світ після розмови з пораненим бійцем персонаж твору «Воїн».

Персонажі творів Р. Горového успадкували багато рис від героїв казок, історичних пісень, дум, легенд і переказів. Проте письменник змальовує їх переважно в реалістичному ключі. Чи не єдиний випадок, коли автор при зображенні героя використовує гіперболізм – характерний фольклорний прийом, – Іван Іванович з однойменного твору: «Він не мав рук, але в нього було таке серце, якого не мали всі ми разом» [1].

Крім казки, твори аналізованої збірки мають багато спільного з іншими фольклорними жанрами, зокрема гуморескою. Наприклад: «Все продумано», «Зайві гроші», «Чонкін», «Заробітчани», «Вечеря», «Сюрприз» тощо. Твір «Баба», у якому зображено діалог Смерті з призовником, автор означив як «дивовижа» [1]. Під цю рубрику підпадають також художні тексти подібної природи: «Скрябін», «Зустріч на майдані», «Сон».

Отже, твори збірки Р. Горового «Казки на ніч» пов'язані із сучасною авторові дійсністю, зокрема з волонтерським рухом, інспірованим подіями російсько-української війни. Низка текстів як на сюжетно-композиційному, так і на образному рівнях засвідчує зв'язок із фольклорними традиціями, переважно казковими.

Джерела та література

1. Горовий Р. Казки на ніч. Режим доступу: <https://uabooks.co.ua/kazki-na-nich-ruslan-gorovij>.
2. Дунаєвська О. Українська народна казка. К.: Вища школа, 1987. 128 с.
3. Лотман Ю.М. Избранные статьи: в 3 т. Таллинн: Александра, 1993. Т. 3. Статьи по истории русской литературы. Теория и семиотика других искусств. Механизмы культуры. Мелкие заметки. 480 с.
4. Тихолоз Н. Казкотворчість Івана Франка (генеалогічний аспект). Львів, 2005. 316 с.
5. Школа В. До прихованих джерел: фольклоризм творів українських драматургів 20–30-х років ХХ століття: монографія. Бердянськ: БДПУ, 2017. 367 с.

Школа Г.М., Пашинська Л.М.

Функціонування молодіжного сленгу (на матеріалі творів циклу «Конотоп – земля легенд» Руслана Горового)

Тексти режисера, блогера, журналіста, письменника Р. Горового циклу «Конотоп – земля легенд» поміщені в соціальних мережах Facebook та YouTube. Оприлюднені в Інтернеті, вони, на відміну від «Казок на ніч», ще не опубліковані. Аналізуючи подібні Інтернет-проекти, О. Вещикова виявила певну тенденцію: «дописи у соцмережах допомагають авторам апробувати на масовому читачеві текстовий матеріал, відповідно до реакції читачів скоригувати його до виходу друкованої книги у світ і, можливо, просувати кінцевий продукт на ринок» [1, 184].

Оскільки у творах циклу «Конотоп – земля легенд» Р. Горового описуються веселі незвичайні події, які мають несподівану розв'язку, їх можна трактувати як анекдоти. Серед важливих компонентів лінгвостилістичної організації текстів – традиційні «топографічні» й «хронологічні» ініціальні формули, запозичені

із жанру казки. Дія в текстах «Конотоп – земля легенд» відбувається в локалізованому просторі, який зазначається в заголовку циклу, також називаються різні райони Конотопа: Куба, Сім Вітрів, Посьолок, Локомотив, Мир, Порт, Путепровід тощо. Вказуються назви населених пунктів, розташованих поблизу цього міста. Хронологічні формули фіксують існування персонажів творів у часі: *жив (ла), колись жив (ла)*.

Прагнення наблизитися до реципієнта української літератури – один із чинників звернення письменників до засобів народної казки, адже елементи казковості сприяють легшому сприйняттю твору [6, 7].

У більшості текстів Р. Горового циклу «Конотоп – земля легенд» «відчитується» казковий сюжет. Характерну для творів цього фольклорного жанру ситуацію нестачі потрібного предмета чи особи автор розробляє у творах «Костя грибник», «Помідори», «Ленка-принцеса», «Брати», «Пельмень». Для ліквідації нестачі герої Р. Горового вирушають із дому. Простором, де розв'язуються завдання, виступають танцювальний майданчик, база відпочинку та інші локації в Конотопі, Амстердамі, Молдові тощо.

Подібно до героїв казок, протагоністи творів «Костя грибник», «Брати», «Гімнописець», «Поштарка Леся», «Поет Арсеній» виконують завдання: віднайти гриб, брата, створити гімни, збірку поезій.

Своїми діями герої творів «По понятях», «Човен», «Цілитель Архип» демонструють здатність дотримуватися єдності слова і діла та володіти чарівною силою слова.

Поведінкою, здібностями, зовнішністю, уподобаннями персонажі прозаїка виділяються із загалу, а, потрапляючи в незвичні й парадоксальні ситуації, подібно до казкових героїв, досягають омріяної мети. Щаслива розв'язка є складовою частиною сюжету творів «Помідори», «Брати», «Ярік і яйця», «Ленка-принцеса», «Гімнописець», «Човен», «Стройбат без дідовщини», «Пельмень», «Цілитель Архип», «По понятях», «Інопланетяни», «Поет Арсеній».

Казкові мотиви знайомства одруження організовують сюжети творів «Помідори», «Ленка-принцеса», «Пельмень».

При цьому герой «Помідорів» нагадує Івана-дурника, а «Ленка-принцеса» – Попелюшку (героїня Р. Горового успадкувала

лише одну рису свого прообразу – надзвичайну вроду, щоправда, вона, як і прототип, упосліджена, але причиною того є не мобінг, а брак розумових здібностей; обранець дівчини свою приналежність до світу, у який вона прагне потрапити, підтверджує демонстрацією речей-маркерів. Зв'язки між дівчиною та юнаком, героями твору «Пельмень», які перебували в процесі пошуку Принца та Принцеси, зав'язалися завдяки обручці. Цей предмет народна свідомість наділяє чарівними властивостями. Такі якості у творах Р. Горового мають гриби («Костя грибник»), помідори, човен, пельмень (однойменні твори), яйця («Ярік і яйця»), рука («Бандіт Іван»), «Стройбат без дідовщини»), мерседес («Ленка-принцеса», «Гімнописець»), «Поштарка Леся», «Поет Арсеній»).

Свій соціальний статус персонажі Р. Горового змінюють також іншими шляхами. Життєві перемоги у протагоніста твору «Гімнописець» – це низка піднесень і падінь. Вийшовши з дому, він двічі повертався переможцем, про що свідчили машини модних марок, на яких він їздив, його одяг, зачіска. Трете (магічна символіка числа) повернення свідчило про його життєву поразку. Але герой знову розпочинає все спочатку, уже в локусі Молдови. Натомість еволюція протагоніста «Човна» – від казкаря (якого оточення не сприймало серйозно, трактуючи його розповіді як байки) до героя (якому вірять) – відбулася одномоментно завдяки тому, що він зміг засвідчити істинність своїх слів (цей мотив є основним у творах «Стройбат без дідовщини» та «По поняттях»).

Спроби підвищити соціальний статус від листоноші до успішного літератора (символом успіху є можливість придбати дім) здійснює героїня твору «Поштарка Леся». І хоча перші кроки на цьому шляху завершилися поразкою (не змогла вигідно реалізувати власну поетичну збірку), її авторка все ж сподівається за допомогою літератури покращити матеріальний стан (покладаючи надію вже на прозову творчість у тандемі із чоловіком).

Ситуацію успіху (одержання премії) переживає один із персонажів твору «Інопланетяни», в основу якого покладена анекдотична ситуація сприйняття одних осіб замість інших. Незвичайні історії (пригоди іменинника, чарівника) з несподіваною, дотепною кінцівкою (один герой був змушений змінити зачіску, інший продемонстрував свої небуденні таланти) покладені в основу творів «Романова стрижка», «Цілитель Архип».

В оповіданні «Бандит Іван» автор використовує мотив легенди про праву руку Івана Сірка. Із непереможним козацьким отаманом (який виграв усі 55 битв) героя Р. Горового об'єднують виняткові риси. Змальовуючи сучасне життя, письменник у реалістичному ключі зобразив залежність характеру від обставин.

Мова – це дзеркало зовнішнього світу, що відображає дійсність і створює власну картину світу, специфічну та унікальну для кожної мови та, відповідно, для людей, етносу, мовного колективу, використовуючи мову як засіб спілкування [7, 148].

У творах циклу «Конотоп – земля легенд» прозаїк зображує різні аспекти повсякденного життя земляків. Засновані на дієвості твори тяжіють до монологічної структури. Оповідь ведеться в традиційній манері – від третьої особи, зображуване трансформується через «уста народу».

Текстам Р. Горового, які написані суржилом, притаманна мовна експресія – «сукупність семантико-стилістичних ознак одиниці мови, які забезпечують її здатність виступати в комунікативному акті засобом суб'єктивного вираження ставлення мовця до змісту чи адресата мовлення» [2, 591]. Оповідач у творах прозаїка, як й інші його персонажі (крім «Цілитель Архип»), – люди молодіжного середовища, для мовлення яких характерний сленг.

Жаргонізми (сленг) – «корпоративні форми спілкування, що є засобом соціального відокремлення, демонстрацією приналежності до певної соціальної групи (молодіжний сленг, армійський сленг, вузівський сленг) [4, 48]. Молодіжний сленг побутує переважно в мовленні міських осіб віком від 9 до 23 років. Сленг «не є формою існування мови, оскільки не має власної специфіки фонетичного та граматичного рівнів і ґрунтується на закономірностях національної мови» [5, 560]. Такому мовленню певних соціально-професійних груп властиві стилістична зниженість та пейоративність.

Серед лексем, характерних для молодіжного сленгу, у творах Р. Горового спостерігаємо переважно іменники й дієслова, у поодиноких випадках – прислівники, наявні й словосполучення. Іменники: *бабки (гроші), мент (міліціонер), бус (автобус), велік (велосипед), днюха (день народження), качок (той, хто розвиває свою мускулатуру за допомогою силових вправ), бошка (голова), геморой (проблема), мерс (мерседес), тьолка (дівчина), чувак*

(хлопець, чоловік), совок (Радянський Союз); дієслова: накопили (випили), виключило (втрата орієнтирів), провтикати (допустити помилку), офігіти (знахабніти), мельдувати (іти), дунули (викурили); прислівники: люто (добре); словосполучення: в хлам розірвало, трохи з завихреннями, люто розбирався, на щось (гриби) присадити, виставитися на роботі, стояти на вухах, показати що та як, крутий до не можу, фігурка, як чернігівська гітарка тощо. Останнє словосполучення має не стільки молодіжний, скільки ареальний характер—свідчить про недалеке розташування Конотопа від міста, де виготовляються музичні інструменти.

Сленг із часом має здатність увиходити до складу нормативної лексики, тому низка одних і тих самих лексем в одних словниках подана з поміткою «розмовне» чи «просторічне», в інших – «жаргонізм». Дослідники визначають шлях проникнення сленгізмів до літературної мови: від корпоративного сленгу «до інтержаргону, далі – до просторіччя, розмовної лексики й до літературної мови» [5, 560].

Отже, Р. Горовий у коротких одно чи малоепізодних оповідях гумористичного характеру, які входять до циклу «Конотоп – земля легенд», змальовує реалії життя земляків, своїх сучасників. В усно-розмовному дискурсі текстів, надаючи їм емоційно-експресивного забарвлення, функціонують сленгізми – лексеми і словосполучення, які виникли в молодіжному середовищі й відображають цінності, уявлення, пріоритети, зацікавлення носіїв сленгу.

Джерела та література

1. Вещикова О.С. «Конотоп – земля легенд» Руслана Горового: стратегії творення комічного. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: філологічні науки. Бердянськ: БДПУ, 2017. Вип XIII. С. 184–191.
2. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. Москва: Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
3. Пашинська Л.М. Неофразеологізми з розмовного й жаргонного мовлення в сучасному українському та російському мас-медійному дискурсі / Проблеми зіставної семантики, 2011. Номер 10 (2). С. 100–108.
4. Письменна Ю.О. Мова і суспільство // Корольов І.Р., Письменна Ю.О., Рожченко З. В. Основи лінгвістичних знань / за ред. І.О. Голубовської: навчальний посібник. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. С. 44–62.
5. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля, 2006. 716 с.
6. Школа В.М. Фольклоризм української драматургії 20–30-х років XX століття: автореф. дис. ... док. філол. наук. Київ, 2019. 35 с.

7. Школа Г., Юносова В., Алексеева Л., Глазова С., Корнієнок С. Phenomenon of Sound Synesthesia in the Development of Students' Creative Thinking / Valentyna Yunosova, Larysa Alekseeva, Svitlana Hlazova, Svitlana Kornienko, Galyna Shkola // Journal of History Culture and Art Research. Cilt 9, Sayı 2 (2020). P. 147–164.
8. Ruslan Gorovyi. Режим доступу: <https://www.facebook.com/gorovyi.ruslan/posts/139318482735916>.

Шульга В.І.

Художник Михайло Мамонтов

Прагнення наблизити мистецтво до життя спонукає до пошуків інформації про авторів рідкісних творів мистецтва. Ознайомлення широкого загалу з творчою спадщиною художника срібно-го віку російського живопису Михайла Анатолійовича Мамонтова, художні принципи якого: особливу увагу приділяв колориту та якому були властиві людська і творча скромність, «незвичайним за м'якістю, делікатністю і особливо інтелігентністю був художник Михайло Мамонтов» [1, 32], – писав критик Лобанов. Ласкаючою, заворожуючою тишею, правдивістю натури, ніжним колоритом і поетичністю заворожують Мамонтовські пейзажі.

Мамонтов Михайло Анатолійович народився – (1865, Москва – 1920, Москва) – російський художник-живописець і аквареліст. Навчався у Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, учень – Василя Полєнова та Олександра Кисельова. Входив до об'єднання «Союз руських художників», на правах засновника. Писав переважно пейзажі. Був неодружений. У музеї-заповіднику Абрамцево зберігається автопортрет художника, полотно, олія 26, 5x36.

Батько – Анатолій Іванович (1839–1905), книговидавець, колекціонер, брат промисловця і мецената Сави Мамонтова. Діти Анатолія Івановича Мамонтова – Тетяна (1863–1920), Михайло (1865–1920), Наталія (1868–1906), Юрій (1871–1907), Парасковія (1873–1945), Людмила (1874–1937).

У Конотопському музеї зберігається п'ять пейзажів кінця XIX століття Михайла Мамонтова. Коли ж потрапили ці великі художні полотна до музею?

«У 1927 році директор Конотопського історичного музею О.М. Малиношевський, відмічав про колекцію картин Михайла

Мамонтова у музеї, і зазначив, що вона «поступила у музей у 1920 році». Кому ж належали ці мистецькі цінності до цього?» [2, 34].

До того, як ці п'ять художніх робіт потрапили до музею, були вони власністю родичів Михайла Мамонтова, у селі Рубанка у садибі Рачинських, а потім, у 1918 році, разом з помістям, відібрані у власників.

Дві рідні сестри Михайла Мамонтова були дружинами Олександра Рачинського (1873–1941). Першою дружиною була Наталія, Парасковія – була другою дружиною. Ці пейзажі і були подаровані автором його сестрам, і були власністю Рачинських – власників помістя села Рубанка Конотопського повіту.

Лишилися портрети Наталії і Парасковії, написані художником Валентином Серовим: портрет Парасковії (1887), у 14 років – у сукні гранатового кольору та другий портрет (1889), Парасковія у 16 років, у білій сукні та портрет Наталії у білій сукні.

У Конотопському повіті Чернігівської губернії село Рубанка – за 50 км від Конотопа, 7 км – до залізничної станції Григорівка. Біля села – гідрологічний заказник місцевого значення Біловезький, ландшафт – рівнина лісостепу, порізана руслами водоймищ і ярків. Тут у минулому протікала річка Рубанка.

Село Рубанка належало Рачинським, тут мали у власності 1200 десятин землі, їхнім коштом споруджені школа, лікарня, дитячий притулок, церква Святителя Миколая Міри Лікійської.

Олександр Костянтинович Рачинський (с. Рубанка Конотопського повіту Чернігівської губернії 1867–1941 репресований) – «попечитель» Конотопської гімназії та Конотопської земської лікарні (1898), у 1902 році був обраний Конотопським повітовим, а у 1911–1915 роках Чернігівським губернським маршалком, камергер, товариш міністра народної освіти (1915–1917). Закінчив 5-ту московську класичну гімназію та юридичний факультет Московського інституту (1892). З 1892 року надштатний чиновник особливих доручень при Естляндському (1902) губернаторові. Вийшов у відставку у 1895 році – присвятив громадській роботі та сільському господарству. Почесний мировий суддя Конотопського повіту (1911–1915). Голова Чернігівської губернської ученої архівної комісії (1909–1915).

Рачинський О.К. – голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії, брав участь у виданні гербовника В. Лукомсь-

кого і В. Модзалевського (вип. 11, Чернігів, 1915) та написав передмову до «Малоросійського гербовника». [3, 149]

«Рід Рубанських-Рачинських – походив з Підляшшя, української етнічної території, яка тепер входить до складу Польщі. Андрій Андрійович Рачинський (1724–1794), український композитор і диригент, який при гетьману Кирилу Розумовському, 12 років очолював придворну капелу у Батурині, вважається учителем композитора Максима Березовського. Його син Гаврило Андрійович був також композитором, членом гуртка автономістів, що ставили завданням – відновлення самостійної держави Україна. Саме він і є родоначальником Рубанівських Рачинських – цьому підтвердження «Малоросійський гербовник» В. Лукомського і В. Модзалевського».

Михайло Мамонтов – художник, твори якого вимагають детальнішого дослідження.

Джерела та література

1. Побожій Сергій // Антикварное обозрение. 2011. №2 (травень). С. 32.
2. Побожій Сергій // Антикварное обозрение. 2011. №2 (травень). С. 34.
3. Лукомський В., Модзалевський В. Малоросійський гербовник, СПб., 1914. С. 149.

Юшков С.В.

Генеральські голуби. Штрихи до портрету М.І. Драгомирова

Все нове – це добре забуте старе, оцінював побачене, молодий штабс-капітан Генерального штабу Михайло Драгомиров, готуючи черговий звіт з далекого Парижа на батьківщину, де він перебував у відрядженні з початку 1858 року. На момент написання рапорту пішов уже десятий місяць подорожей країнами Європи. За цей час Драгомиров відвідав безліч військових частин і громадських організацій у Франції, Англії, Бельгії, Пруссії, Італії. Від пильного ока офіцера не заховалось не тільки те, як організовані військові підрозділи країн союзників, їх піхота, кіннота, артилерія, а й побут солдат, їх харчування, лікування та

інші, здавалося б дрібниці. Не оминув увагою Михайло Іванович інші аспекти життя європейців, які могли б бути корисні армії. У числі останніх і було зростаюче захоплення населення розводити поштових голубів. Особливо це було помітно у Франції і в Бельгії, де проводилися змагання – голубині перегони і організовувалися клуби любителів голубиної справи. Можливо, цьому сприяла легенда про джерело багатства Ротшильдів: звістка про поразку армії Наполеона в битві при Ватерлоо в 1815 році була отримана Натаном Ротшильдом через поштового голуба на дві доби раніше, ніж про це стало відомо на біржі в Лондоні. Це дало йому можливість вдало провести кампанію з французькими цінними паперами і казково розбагатіти.

Повернутися до питання використання поштових голубів у військовій справі допоміг аналіз подій Франко-пруської війни 1870–1871 р. До війни в одному тільки Парижі було 18 000 поштових голубів, з них вісім тисяч – дресированих. У всій Франції налічувалося до 100 000 дресированих голубів. Вперше голуби були офіційно прийняті поштовою адміністрацією як засоби доставки кореспонденції під час облоги Парижа в 1870 році. Пошта для Парижа готувалася в м. Туре. Повідомлення фотографувалися значно зменшеними. Плівка вмонтовувалась в шматочок пустотилого гусячого пера, заклеювалась воском і прив'язувалася до поштового голуба. Голуб ніс 15–20 таких плівок. У Парижі був відкритий «голубиний поштамт», де відбувалося розшифрування отриманих повідомлень. До укладення перемир'я, з Парижа в цілому було запущено 67 аеростатів, навантажених поштовими повідомленнями і паризькими голубами для подальшого їх зворотного перельоту додому, в Париж. Після Франко-пруської війни поштових голубів стали розводити для військових завдань в багатьох країнах Європи. Наздоганяти країни Європи довелося і Росії.

Першу голубину станцію в Києві і Росії влаштував, після Франко-пруської війни, в 1872 році штабс-капітан Арендт, який служив плац-ад'ютантом в Печерській фортеці. Голубник, побудований ним в травні 1892 року розташовувався недалеко від цитаделі фортеці. Відомо про його зустрічі з начальником штабу Київського військового округу М. Драгомировим в грудні 1872 року і про його розпорядження надати допомогу ентузіасту

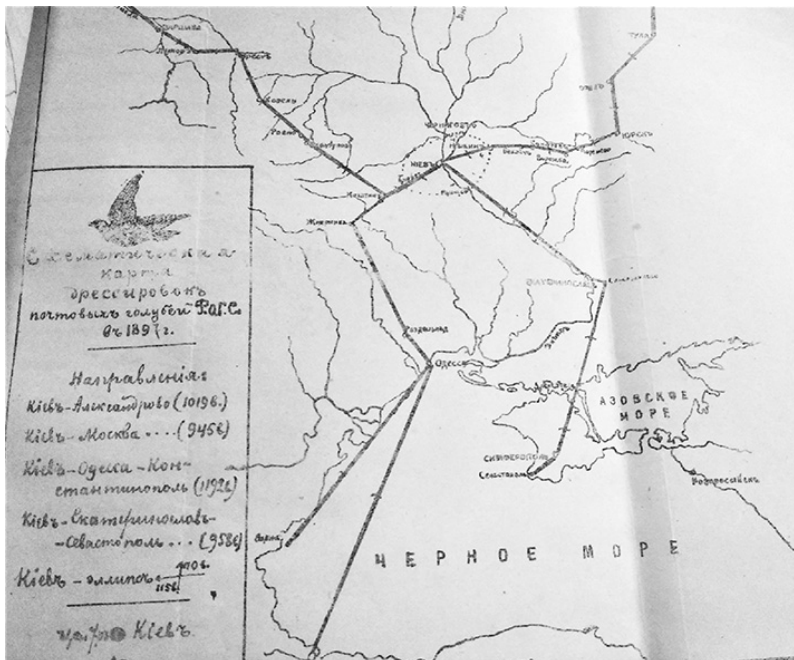
в організації першої в Російській імперії військової – голубиної станції. Перших птахів для Київської станції придбав сам штабс-капітан в Одесі і Тулі, одну пару птахів виписали з-за кордону, інших – купили в місті. Всього в голубнику, в перший рік налічувалося 30 поштових голубів. [1, с. 94].

Через рік, вже за розпорядженням Генерального штабу в 1874 р. в Росії створюються перші штатні голубині станції, в терміновому порядку проводиться закупівля поштових голубів. При цьому, використовуючи рекомендації Михайла Івановича Драгомирова і графа Андрія Дмитровича Блудова, який обіймав посаду посланника Росії в Брюсселі, країною – постачальником голубів визнається Бельгія.

У 1875 році створюється комісія генерального штабу по розробці принципів голубиної пошти, були розроблені відповідні положення та інструкції по військово – голубиній пошті. Голуб розглядався як стратегічний засіб зв'язку на далекі відстані. Так, в середньому дальність голубиною зв'язку зі стаціонарних станцій сягала 550 верст, а з рухливих – 50–140 верст, при середній швидкості 60–65 верст на годину. Так як живе голуб в середньому близько 15 років, то він міг безвідмовно залишатися «в строю» до 10 років.

У 1876 році першим завідувачем голубиної пошти Росії призначається генерал Олександр Іванович Вестенрік, який написав в 1877 році книгу «Поштовий голуб», що стала на кілька десятиліть основним посібником російською мовою з організації голубиної пошти в армії Росії [2] Ці нововведення в галузі зв'язку, поряд з розвитком телеграфів і залізниць, з'явилися дуже вчасно, враховуючи що насувається війна з Туреччиною.

Початок війни генерал М.І. Драгомиров зустрів в Кишиневі на посаді командира 14-ї піхотної дивізії. Дивізія підпорядковувалася VIII армійському корпусу генерала-лейтенанта Ф.Ф. Радецького. На дивізію Драгомирова було покладено місію з форсування р. Дунай в районі Зимниці – Систово. З огляду на складності в форсуванні такої широкої, до 700 метрів водної перешкоди, особливе значення надавалося отриманню розвідувальних даних з Турецького боку. Ще в 1876 році була сформована мережа розвідників з болгарського ополчення. Заздалегідь в населені пункти на правому березі Дунаю з Зимниці були доставлені поштові голуби, яких по отриманню відомостей від-

правляли з донесенням в політ через Дунай. Цю повітряну пошту організував Іван Хаджидімітров – член болгарського революційного комітету. При переправі через Дунай в російській армії було чимало добровольців – човнярів, які добре знали місцевість. Серед них був уродженець Свистова, Христо Бричков. Коли росіяни запитали його, скільки він хоче отримати за відомості, які передавав за допомогою голубиної пошти, він відповів: «Болгари не працюють за гроші, вони працюють на свою батьківщину». Ця знаменита переправа справила на турків таке приголомшливе враження, що в перший час вони не скоро могли отямитися, тим більше що сам головнокомандувач турецьких військ, Абдул-Керім-паша, обіцяв потопити в Дунаї всю російську армію. Не менш сильне враження ця переправа справила і на всю Європу, яка була переконана, що для переходу через Дунай російська армія повинна пожертвувати двадцятьма п'ятьма – тридцятьма тисячами військ. Але коли стало відомо про жертви, то всі стратеги визнали, цей перший крок на шляху військових дій одним з блискучих. Дійсно, важко сказати, чим зумовлюва-

лася удача переправи: чи самим планом переправи, чи виконанням його? Тут все допомагало одне одному: геніальний план знайшов блискучого виконавця в особі генерал-майора Драгомирова, і вчасно отримані розвіддані та вміло проведена дезінформація противника. У тому, що замість очікуваних втрат в десятки тисяч убитих і поранених, було втрачено тільки 30 офіцерів і 782 солдата, є і скромна заслуга голубів. І крім іншого, заслуга М.І. Драгомирова в тому, що в цьому бою він вперше в російській військовій історії застосував голубину пошту [3].

У 1884 році імператор Олександр III доручив військовому міністру створити Комісію «По застосуванню повітроплавання, голубиної пошти і сторожових вишок для військових цілей» під головуванням генерал-майора М.М. Борескова. До складу комісії, крім інших, входили полковник І. І. Яснецький і капітан К.І. Величко, як фахівці з голубиної пошти.

У 1885 році рішенням Комісії організовані перші військово-голубині станції в фортецях на західному кордоні імперії (Брест-Литовську, Варшаві, Новогеоргіївську і ін.). Для цього на виділені кошти були закуплені за кордоном кращі поштові голуби.

У 1887 р в російській армії з'явилася «Інструкція для військово-голубиних станцій», видана Головним інженерним управлінням.

23 лютого 1888 року наказом № 46 по Військовому відомству Російської Імперії було затверджене «Положення про військово-голубину пошту», яке встановлювало штати, порядок підпорядкованості та життєдіяльності військово-голубиних станцій. Відповідно до цього положення військово-голубині станції в залежності від числа напрямків, за якими підтримувався голубиний зв'язок, поділялися на чотири розряди: I розряд – на чотири напрямки, II – на три, III – на два і IV розряд – на одне. Кожна станція мала відповідно до розряду від одного до чотирьох голубників, по мінімуму 125 пар голубів в кожному. Кожному голубу на восьмий день після його народження надягалось на лапку родове кільце з державним гербом. На кільці були позначені: рік народження і номер голуба, номер станції. А через 1,5 місяця на крило ставилося ще й клеймо з позначенням номерів станції і голуба. На кожній станції був список голубів з відмітками про напрямок і відстань їх дресирування.

У Києві військово-голубина станція, друга назва – Третяківський військовий голубник, 3-ї саперної бригади, розміщува-

вся на Печерську, по Московській вулиці, в жандармських казармах. Київська військово-голубина станція обслуговувала наступні напрямки: Київ – Брест – Варшава – Олександрово; Київ – Курськ – Москва; Київ – Одеса – Константинополь; Київ – Катеринослав – Севастополь [4]. На трасі Київ – Курськ перебувала і проміжна заштатна голубина станція Конотоп, звідки випускали голубів для дресирування і змагань. Птахів з Києва і Москви до Конотопа доставляли по залізниці. Перебував голубник недалеко від залізничної станції.

У 1891 році на Петербурзькій станції поштових голубів при Повітроплавній команді військового відомства був розроблений проєкт лінії поштово-голубиною зв'язку Москва-Петербург, першу станцію якої відкривав сам Олександр III в Москві на Ходинському полі.

Київ був лідером голубиною захоплення населення в Російській імперії, цим займалися сотні городян. Як повідомляла газета «Киевлянин» в 1891 р, у 344 міських голубівників налічувалося 10400 штук голубів, і 852 з них були поштові.

Генерал Драгомиров, який посів в 1889 році посаду командувача Київським військовим округом, не зважаючи на переїзд зі столиці до Києва, залишається одним з головних лобістів Російської імперії щодо розвитку військово-голубиною пошти. З його участю вже в Києві, в 1890 році, було організовано Київське товариство голубиною спорту, яке займається розведенням і дресируванням поштових голубів, організацією змагань. Надалі, з великими труднощами, завдяки зусиллям М.І. Драгомирова та інших впливових осіб в Києві та Санкт-Петербурзі, товариству було надано Всеросійський статус, і 18 лютого 1896 році було затверджено новий статут вже «Російського товариства голубиною спорту». На момент реєстрації товариство заснували 15 членів-засновників, в основному військовослужбовці 3-ї саперної бригади, що дислокувалася в Києві.

Першим головою Київського товариства голубиною спорту до 1896 року був Іван Іванович Яснецкий, згодом генерал-майор, командир 2-ї саперної бригади, який в момент обрання служив у Києві.

Головами товариства після 1896 року обиралися генерал-майор Д. П. Івков який був на посаді начальника штабу 3-ї саперної бригади, генерал-майор М. М. Савкін та інші.

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

Почесними членами товариства, крім самого М. І. Драгомирова, були міністр землеробства і державного майна Російської Імперії А. С. Єрмілов, начальник Головного інженерного управління генерал-лейтенант А. П. Вернандер, командувач 3-ї саперної бригади генерал – майор А. Е. Прескот, його брат командувач лейб-гвардійським саперним батальйоном генерал-майор Н. Е. Прескот, та інші відомі військові і цивільні чини.

Всього з приблизно 60 членів Російського товариства голубиного спорту понад 20 були, або отримали згодом звання генерала:

1. Величко Костянтин Іванович – генерал-майор з 1901 р., генерал-лейтенант з 1907 р.
2. Вольф Микола Христофорович – генерал – майор з 1916 р.
3. Долуханов Михайло Романович – генерал-майор з 1898 р.
4. Івков Дмитро Петрович – генерал-майор з 1903 р., генерал-лейтенант з 1910 р.
5. Ковалевський Анатолій Гекторович – генерал-майор з 1914 р.
6. Колчигін Микола Іванович – генерал-майор з 1915 р.
7. Корвін-Кучинський М. В. – генерал-майор з 1914 р.
8. Круковський Едуард Іванович – генерал-майор з 1899 р.
9. Песков Сергій Васильович – генерал-майор з 1892 р., генерал-лейтенант з 1900 р.
10. Прескот Олександр Едуардович – генерал-майор з 1889 р., генерал-лейтенант з 1896 р.
11. Протопопов Олександр Петрович – генерал-майор з 1894 р., генерал-лейтенант з 1900 р.
12. Прохоров Віктор Олексійович – генерал-майор з 1891 р., генерал-лейтенант з 1896 р.
13. Савкін Микола Миколайович – генерал-майор з 1900 р.
14. Святополк-Мірський Сергій Степанович – генерал-майор з 1901 р.
15. Сіреліус Леонід Оттович – генерал-майор з 1902 р, генерал-лейтенант з 1908 р.
16. Третьяков Микола Олексійович – генерал-майор з 1904 р., генерал-лейтенант з 1910 р.
17. Чекмарьов Микола Іванович – генерал-майор з 1898 р.
18. Червінев Костянтин Петрович – генерал-майор з 1909 р.
19. Червінев Микола Петрович – генерал-майор з 1907 р., генерал-лейтенант з 1912 р.

20. Яснецький Іван Іванович – генерал-майор з 1898 р.

З 1893 до 1905 року товариством видавався «Вісник голубиного спорту». Видання було удостоєне диплома на Всесвітній міжнародній виставці періодичних видань в Брюсселі в 1893 році.

Спочатку редактором був А. Блізнер, з 1900 р. – М. Вольф, з 1902 р. – М. Вознесенський. З 1902 р. журнал видавався у Варшаві. З № 2, 1904 р. часопис видавався у Києві під редакцією М. Вольфа і М. Прокоповича. На 1893 рік, це був єдиний спортивний журнал Києва.

«Російське товариство голубиного спорту» регулярно влаштовувало в Києві показові змагання голубів, які привертали увагу киян. Спеціальна комісія приймала птахів від голубівників, потім їх вивозили залізницею або на пароплаві по Дніпру і випускали. Господар голуба, який першим повертався до Києва, отримував грошову винагороду.

У перший рік свого існування товариство голубиного спорту організувало 2 змагання голубів:

- в 1-му змаганні (на 200 верст) взяло участь 277 голубів;
- у 2-му змаганні (на 400 верст) брало участь 109 голубів [5].

3 травня 1892 р., в ознаменування початку дресування поштових голубів в цьому сезоні, Київське товариство голубиного спорту влаштувало розважальну поїздку з Києва в Китаїв. О 4 годині по півдні від пристані 1-го пароплавного товариства відчалив пароплав, прикрашений прапорами, з оркестром 5-го саперного батальйону і великим числом киян, любителів прогулянок і голубиного спорту. Першу пару птахів випустили під звуки оркестру з пароплава біля залізничного моста. Дешпу з борта судна першим отримав покровитель товариства М.І. Драгомиров, другим – редактор газети «Киевлянин», яка висвітлювала захід [6]. Поїздки на пароплавах, організовані товариством голубиного спорту, для всіх киян, з метою популяризації голубиного захоплення, з цього року стали регулярні, і проводилися не рідше двох разів на рік, в різні місця по Дніпру. Велику допомогу в організації цих поїздок надавав керуючий 1-м пароплавним товариством А.Ф. Лишневський, який безкоштовно надавав товариству пароплави.

Для проведення дресувань і змагань поштових голубів широко використовувалися залізничні дороги, по яким доставлялися

голуби до місця старту. Завдяки керуючому Південно-західної залізниці А.П. Бородину, перевезення голубів, на цих дорогах було спочатку повністю безкоштовними. Пізніше був введений пільговий тариф на перевезення голубів по всіх залізницях Росії.

З 1894 року Київське товариство голубиноного спорту проводить Всеросійські змагання поштових голубів. В Брест із Києва привезли 115 птахів, і майже всі вони повернулися в свої голубники, подолавши 648 верст. Перемога дісталася «Циганці» – голубці темно – сизої масті, яка пролетіла маршрут за 7 годин 44 хвилини, з голубника А.Д. Кирилова [7].

2 жовтня 1897 р. проводились змагання молодих голубів на дистанції в 367 верст (Попелюхи – Київ). У зв'язку з невдалим часом року, обраним для проведення змагання, з 38 випущених голубів у встановлений час повернулися лише 19. Два перших голуби подолали відстань з середньою швидкістю 77 верст на годину.

У Києві в тому ж 1897 р. проводиться змагання старих голубів, зокрема були проведені випуски з ст. Заболоття (район Бреста) – Київ, Одеса – Київ. На першій дистанції взяли участь 129 голубів, на другій – 102 [8, с. 196].

25 листопада 1901 року на загальних зборах членів російського товариства голубиноного спорту, були роздані за минулі 15 червня, 3 серпня і 26 вересня змагання, нагороди від Міністерства землеробства і державного майна за приліт голубів зі станції Олександрово Варшавсько – Бломбертській залізниці, з довжиною маршруту 850 верст, для голубів у віці від 1 до 6 років наступним голубників:

Велика золота медаль – голубник І.Ф. Шпика;

Велика срібна медаль – голубник А.О. Войтеха;

Мала срібна медаль – голубник М.М. Савкіна;

Бронзова медаль – голубник штабс-капітана П.М. Насонова;

Також були роздані всім переможцям 300 рублів призових від Військового міністерства пропорційно числу голубів, які прилетіли [9].

У травні 1902 р. Російське товариство голубиноного спорту прийняло участь в Великих маневрах під Курськом і відрядило свого члена І.Ф. Шпика на ст. Коренево, Московсько – Курської залізниці, для влаштування там тимчасової поштово-голубиноної станції, яка обслуговувала Південну армію [10]. Всього на орга-

нізацію голубиної пошти під час Великих маневрів військове відомство надало 300 руб. [11].

Київські голуби вважалися найкращими зв'язківцями в усій імперії. Є відомості про постачання київських поштарів в різні регіони Росії, від Варшави до Порт-Артура.

З розвитком польової телеграфії і телефонії стратегічне значення голубиної пошти зменшувалася і до кінця російсько-японської війни на території Російської імперії залишалися чинними тільки 11 військово-голубиних станцій, переважно в прикордонних округах.

А з відходом з життя Михайла Івановича Драгомирова пернаті зв'язківці остаточно переходять від військових до любителів. І хоча окремі випадки застосування поштових голубів в армії збереглися аж до другої світової війни, значення голубиної пошти, як засобу зв'язку, стало незначним.

Джерела та література

1. Арендт Голубиная почта в Киве // Весник голубиноного спорта №9, 1897, С. 94–98.
2. Вестерник А.И. Почтовый голубь. Разведение, содержание и дрессировка почтовых голубей, история голубиной почты. Варшава, 1877.
3. Герои Шипки / под ред. О. Михайлова. М.: Молодая Гвардия, 1979.
4. Державний архів м. Києва, ф. 230, оп. 1, спр. 1.
5. Киевлянин. 1892. 19 февраля. С. 2.
6. Киевлянин. 1892. 3 мая. С. 2.
7. Киевлянин. 1894. 7 мая. С. 3.
8. Бондаренко С. Все о голубях. Практические советы по содержанию, М.: АСТ, 2009.
9. Киевлянин. 1901. 27 ноября. С. 3.
10. Киевлянин. 1902. 14 июня. С. 2.
11. Коровин В.В. Документальные источники о подготовке и проведении больших курских маневров 1902 г. // Вестник архивиста. 2014. 08 февраля.

Якубова Т.А.

Бібліофільські уподобання Т.Г. Шевченка

У фондах відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Інституту книгознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІК НБУВ) зберігаються примірники

журналів «Основа», які містять матеріали щодо біографії Т.Г. Шевченка, зокрема його книгознавчих зацікавлень. Відійшов у минуле примітивний погляд щодо Т.Г. Шевченка, як лише «поета з народу» та «українського мужика». У 30-ті роки XIX століття він був відомим художником, автором «Кобзаря», «Гайдамаків». На становлення його естетичного та художнього смаку впливали відомі інтелігенти Петербургу, Москви, зокрема К. Брюлов, М. Лазаревський, М. Щепкін. Завдяки потягу до знань, книгознавчим зацікавленням, захопленням театром, співом, живописом, поезією поет став європейським митцем з великої літери. [1, 22–28]. Любов до Батьківщини привертала його увагу до історії України, історичної літератури. Для сучасних книгознавців залишається цікавим питання про те, якою була роль книги в становленні поета, як особистості з прогресивним світоглядом. Важливо осмислити роль бібліотек в житті поета та дослідити питання про те, якими саме бібліотеками користувався він. Отже, книги та приватні, публічні бібліотеки, якими користувався поет, відіграли ту значущу роль в його особистому розвитку та інтелектуальному, творчому зростанні протягом всього життя. Нам важливо дослідити, як відбувався процес читання в житті поета, які фактори сприяли формуванню його читацьких смаків та як його оточення впливало на формування його бібліофільських та літературних вподобань. В статті також наводяться відомості про атрибутовані автографи Т.Г. Шевченка, М.М. Лазаревського.

Можливо говорити про першорядну роль Біблії в його світосприйнятті. Поезія Т.Г. Шевченка оспівує основні загальнолюдські духовні і моральні поняття, такі як Бог, Істина, Правда, Добро, Справедливість, Свобода, Закон, Любов, Дружба, Вірність. В зв'язку з цим, доречно згадати поеми «Гайдамаки», «Сон», «Кавказ», в яких стверджуються християнські духовні цінності [2, 276–281]. Т.Г. Шевченко цікавився європейською літературою, зокрема творами В. Шекспіра, А. Данте, Й.-В. Гете, які були близькі його світоглядним цінностям та поетичним спрямуванням. Так Т.Г. Шевченко, як і багато інших європейських поетів, оспівує Любов. В «Молитві» він говорить з Богом:

Мені ж, мій Боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай! [3, 622].

Після звільнення з кріпацтва, перебуваючи в Петербурзі, Т.Г. Шевченко майже щоденно бачився з К. Брюлловим та користувався його багатою бібліотекою. Дружина К. Брюлова, Емілія часто запрошувала поета в дім відомого художника. Т.Г. Шевченко проводив у них багато вечорів та читав В. Скотта, Ч. Дікенса. Емілія співала каватину з опери «Норма», акомпануючи собі на фортепіано. В цій атмосфері теплої, родинної любові Т.Г. Шевченко забував про своє життя в неволі. В період свого петербурзького життя він часто читає Біблію, знайомиться з «Енеїдою» І. Котляревського. Взимку 1839 року до Петербургу приїхав український історик М. Маркевич, який підготував до друку свою п'ятитомну «Історію Малоросії», що мала пройти через цензуру. Приїзд М. Маркевича до Петербургу оживив життя української інтелігенції. В дискусіях про козацькі війни, гайдамаків брав участь і Т.Г. Шевченко. Знайомство з М. Маркевичем сприяло тому, що поет прочитав «Історію Русів» Кониського, уривки якої друкуються на сторінках журналів «Современник», «Запорожская Старина». М. Маркевич привертає увагу Т.Г. Шевченка до творів М. Гоголя, зокрема до книги «Тарас Бульба». В Петербурзі поет познайомився з бідним польським студентом, істориком Леонардом Дебським. Поляк мав невелику бібліотеку, яка складалася з іноземної літератури, що видавали польські еміграційні видавництва. Петербурзькі книгарні Беллізарда, Ісакова торгували відкрито цими виданнями. Л. Дебський захоплювався творами А. Міцкевича, І. Красінського, Й. Лелевеля та рекомендував їх Т.Г. Шевченку. Польський студент надавав уроки французької мови поету та читав на них уривки французьких романів. Він систематично знайомив поета з польською літературою. Завдяки цьому, український поет читав твори польських авторів в оригіналі. Особливо цікавили Т.Г. Шевченка польські поетичні твори Й. Залеського (1802–1886), С. Гошинського (1801–1876), А. Малчевського (1793–1826), в яких розповідалося про Україну. Працюючи над «Гайдамаками», поет прочитав «Історію Королівства Польського» Єжи Самуеля Бандке (*Dzieje Królestwa Polskiego*). Він користувався другим томом польської історичної праці, про що зазначено в його «Приписах» до поеми «Гайдамаки» [4, 56]. У фонді літератури польською мовою відділу бібліотечних зібрань та історич-

них колекцій ІКНБУВ зберігається другий том книги Бантке «Dzieje Królestwa Polskiego». Про ватиканського посла-єзуїта в Росію (й в Україну) Антоніо Поссевіно (1533-1613), що про нього розповідав польський історик, пишучи про Брестську церковну унію 1596р., як про автора проекту унії католицької церкви з православною, український поет має власну думку: «До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то може б, і не різалися; єзуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні» (припис Шевченка до «Гайдамаків»; цит за *Шевченківській словник: у 2 т. Т. II. – Київ, 1977 – С. 139; Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. I: Поезія 1837–1847. – С. 635–675. – С. 675*). Після виходу в Петербурзі «Кобзаря», поет отримав від М.І. Костомарова, Г.Ф. Квітки-Основ'яненко, П.П. Гулака-Артемовського позитивні відгуки про книгу. В цей час Т.Г. Шевченко прочитав драму М.І. Костомарова «Переяславська ніч», в якій розповідалось про поляків та козаків у XVII столітті [5, 621]. Т.Г. Шевченко цікавився також і історією російсько-турецьких війн у XVIII столітті та участю українського козацтва в них. Він був знайомий з історією штурму фортеці Очаків (06.12.1788), знав подробиці руйнування царським урядом Запорожської Січі. Про це він пише в поемі «Москалева криниця». Перша редакція написана 1847 р. в Орській фортеці. Друга – 1857 р. в Новопетровському укріпленні й остаточно оброблена у 1858 р. в Петербурзі.

Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках білили
Сніги білі; тоді ж ото
І Очаков брали
Москалі. А Запорожжя
Перше руйнували.

(Т. Шевченко «Москалева криниця».) [9, 52–62].

Викладач фізики та математики Харківської гімназії, згодом ад'юнкт-професор Гори-Горецького землеробського інституту (Білорусь) Пилип Миколайович Корольов (1821–1894) надіслав Т.Г. Шевченкові, що навчався в Петербурзькій Академії мистецтв

«Запорозьку старину», від якої поет був у захваті. («Я думаю дещо з неї зробить, коли здоров буду, там багато є дещо такого що аж губи облизуєш, спасибі...», з листа Т. Шевченка до П.М. Кольова від 22 травня 1842 року) [1, 7].

Петербурзький період життя представляє нам Т.Г. Шевченка, як активного читача, який користується бібліотеками своїх друзів, цікавиться історичною науковою літературою, іноземною художньою літературою та постійно перебуває в творчих пошуках своїх власних планів. Любов до книги він проніс через все життя, що відображають його щоденник та листи М. Лазаревського. Разом з М. М. Лазаревським та Л. М. Жемчужниковим редакція «Основи» вперше привернула увагу до ваги та значення Шевченкового щоденника й здійснила першу його публікацію. Вперше щоденник надруковано в журналі «Основа» (1861 №5–12, 1862 №1–8) з численними купюрами, зашифруванням багатьох прізвищ і зміною окремих слів та виразів. У щоденнику М.М. Лазаревський записав російською мовою: «Этот дневник подарен Т.Г. Шевченком М. М. Лазаревскому 12 июля 1858 года в день именин Лазаревского». Фото сторінки щоденника з портретом О. І. Герцена 1857 (12 грудня) представлено в книзі «Шевченко Т.Г. Твори: В 5-и т. Т. 2. / Приміт. Л. Кодацької. – Київ: Дніпро, 1984».

Першодрук в «Основі» протягом трьох десятиріч лишився єдиною публікацією щоденника, який надрукований за автографом поета. У «Примечании» редакції до щоденника, у восьмому номері «Основи» за 1862 рік зазначено: «Нам кажется, что Шевченко, как поэт, художник и человек, полнее всего высказывается в Дневнике. Кто внимательно прочтет его, от начала до конца, тот сразу составит себе живое представление об этом гениальном явлении...» [12, 5–19]. До цих слів ми можемо додати, що в щоденнику поет проявив себе і як неординарний читач, який цікавився різноманітною літературою та бібліотеками. У 1949 р. до Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР надійшов і став доступним для дослідників список Шевченкового щоденника із численними редакторськими помітками і поправками, який належав Жемчужникову (його ініціали – «Л.М.Ж.» – позначено на корінці оправи). Шевченкознавець Віктор Дудко досліджував історію публікації щоденника Т.Г. Шевченка в жу-

рналі «Основа» (1861–1862). На основі аналізу широкого кола друкованих і рукописних джерел, дослідник робить висновок, що щоденник підготував до друку не Лев Жемчужников, як прийнято вважати, а редактор журналу Василь Білозерський [6, 174–184]. Щоденник надає нам відомості про те, яке місце займала наукова, художня література в житті поета в самі скрутні моменти його життя в Новопетрівській фортеці. 14 червня 1857 року в своєму щоденнику поет описав життя офіцерів та солдатів Новопетрівського гарнізону, які часто пиячили, що закінчувалося бійками. З цього приводу згадується книга К. Луганського «Солдатские досуги», яку поет називає фантазією, оскільки російській солдат, за його думкою, не мав дозвілля в людському розумінні цього слова. 17 червня 1857 року поет отримав лист від М. Лазаревського про своє звільнення. Думки про свободу та дорогу поглинали його, що призвело до паузи в творчості. В цей час П. Куліш вислав поету книги. Особливо поет був вдячний за «Записки о Южной Руси», яку перечитував три рази. Книга нагадувала про Україну з лірниками та кобзарями. Очікуючи свободу, 26 червня 1857 року поет записав в щоденнику слова Гете: «Надеждою живут ничтожные умы». В часи страждань в Новопетрівській фортеці, поета не залишає думка про те, що література повинна удосконалювати суспільство, висміювати його пороки та недоліки. В своєму щоденнику він розмірковує над тим, що для середнього класу необхідна розумна сатира творів Федотова «Жених», М. Островського «Свои люди сочтемся», М. Гоголя «Ревизор». Улюбленим письменником Т.Г. Шевченка був М. Гоголь. У 1845 році під час подорожі в Україну поет відвідав гоголівські місця (Миргород, Сорочинці). У 1846 році він побував в Ніжині, зустрічався зі студентами Ніжинського ліцею, в якому вчився М. Гоголь, записав у альбом М. Гербеля початкові рядки свого вірша «Гоголю». Т.Г. Шевченко виконав ілюстрацію до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». В своєму щоденнику в записах від 9 липня 1857 року поет говорить про твір М. Гоголя «Мертвые души».

Ми можемо відмітити, що щоденник поета надає уяву про процес читання Кобзарем різної літератури, який можливо назвати книжковою терапією, яка піднімала настрій, полегшувала перенесення важких днів перебування в Новопетрівській форте-

ці. Так поет читав з задоволенням твори Беренже в перекладі Курочкіна, які були надруковані в журналі «Библиотека для чтения», що отримував комендант Новопетрівської фортеці. Про ці вірші він записав у щоденнику 1 липня 1857 року «прочитаеш, все-таки легше станет». Певною втіхою та джерелом філософських роздумів та відпочинку в Новопетрівській фортеці, була для поета його власна невелика бібліотека. Назви всіх зібраних книг поет добре пам'ятав та особливо цінував історичну літературу, зокрема Рігельмана «Историю Донского войска». Свою бібліотеку поет упакував в ящик, під час зборів до подорожі по Волзі до Нижнього Новгорода [7, 9–187]. Цей цікавий епізод біографії він також згадує в своєму щоденнику. Ще до запланованого від'їзду Т.Г. Шевченко мав в своїй власній бібліотеці твори В. Шекспіра (про це свідчать його листи до М. Костомарова (01.02.1847 р.), до А. Лизогуба (07.03.1848 р.)). З Нижнього Новгорода поет звернувся листом до М. Лазаревського з проханням надіслати йому твори В. Шекспіра [8, 2]. Також в своєму щоденнику поет згадує, що від поляка Пшевлюцького з Уральська отримав книгу польського філософа К. Лібельта «Естетика, або наука про прекрасне», яку читав польською мовою. Т.Г. Шевченко цікавився книгами з мистецтва. Так, в своєму щоденнику він пише про книгу графа де Кенсі «О Юпитере Олімпійском» – статуй Фідія. Матеріали про художників поет читав в журналі «Русский инвалид», зокрема про картину Моллера «Иван Богослов проповедует на острове Патмосе во время праздника бакханалии». Картина демонструвалася в Петербурзі на користь поранених у Севастополі. У серпні 1857 року поет, перебуваючи в Астрахані, розшукував книгу Рибушкіна «Описание города Астрахани». Він не міг купити книгу, оскільки місто не мало книжкової лавки, а поета цікавила історія цього міста. Тому 12–13 серпня він відвідав астраханську публічну бібліотеку в пошуках цієї книги. Бібліотекар повідомив йому, що книга знаходиться у читача – бухгалтера «приказа общественного презрения» Васильєва. Про що поет зробив записи в своєму щоденнику, а також він детально описав книги, які побачив на полицях цієї бібліотеки, а саме, журнали «Вестник Европы», «Московский телеграф», книги графа Хвостова, Державина, Карамзіна, «Дух законов», «Свод законов», твори Дюма та Сю. В першій

книзі «Русского вестника» за 1856 рік поет прочитав відомості про твори М. Гоголя, С. Соловйова, А. Аксакова. В цьому ж журналі він прочитав про археологічні розкопки Савор-Могили. Стаття зацікавила поета, оскільки він любив археологію. Розмови про літературу з однодумцями не залишали поета і на пароплаві «Князь Пожарский». В каюті капітана А.А. Сапожніков читав «Собачий пир» Барб'є в перекладі Бенедіктова. Капітан В.В. Кішкін також читав твори Бенедіктова «Вход воспрещается», «На новый 1857 год». 4 вересня 1857 року в каюті капітана відбувся літературно-поетичний ранок, коли капітан читав вірші невідомих поетів та вірш Хомякова «Кающаяся Россия». 5 вересня 1857 року поет розмірковує в своєму щоденнику над тим, що йому треба багато читати, оскільки він відстав від нової літератури. Він цікавився істориком Г. Поповим та прочитав його «Королеву Варвару Радзивилл» і хотів прочитати працю того ж автора «Турецкая война при царе Федоре Алексеевиче». 6 вересня 1857 року пароплав «Князь Пожарский» зупинився в Самарі. В цей день Т.Г. Шевченко читав в каюті капітана журнал «Русский инвалид».

У березні 1858 року, прибувши в Москву, поет не перестає цікавитися різноманітною літературою. Про це говорять його часті відвідування книжкового магазину Н.М. Щепкіна, зустрічі з книговидавцем Кетчером, який подарував йому всі видання своєї компанії та мав наміри передати ще і свій переклад Шекспіра. В уральського козака Савича поет отримав, переданий О.М. Бодянським, «Літопис Величка». Також поет відвідував бібліотеку Забеліна та книжкову палату [11, 17–29].

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІРНБУВ) зберігаються книги з особової бібліотеки Т.Г. Шевченка, які містять його дарчі написи друзям. Книги були подаровані різним особам, які відіграли помітну роль в біографії поета. Автографи Т.Г. Шевченка знаходяться також на різних листах його знайомих. Автографи Т.Г. Шевченка з фондів ІР НБУВ є атрибутованими рукописними пам'ятками та цінними джерелами Шевченкіани. Наведемо деякі матеріали з фондів ІР НБУВ щодо автографів Т.Г. Шевченка.

Шевченко Т.Г. «Тризна». СПб., 1844. – 13. с. Напис на книзі «Михайлови Максымовичови от Т. Шевченка». Автограф Т.Г. Шевченка. (ІР НБУВ, ф. IV, №143). Шевченко Т. Г. «Кобзар». СПб.,

1860. – 244 с. Напис на книзі «Катерине Васильєвне Галаган на память Т. Шевченка» Автограф Т.Г. Шевченка. (ІР НБУВ, ф. IV, №137). Шевченко Т.Г. «Кобзар». СПб, 1860. – 244с. Напис на книзі. «Марку Александровичу Андрієвському. На память Т. Шевченка». Автограф Т.Г. Шевченка. (ІР НБУВ, ф. IV, №138). Шевченко Т.Г. «Кобзар». СПб, 1860. – 244с. Напис на книзі «Федорови Чильцову (он же и Иван Рогожин) от автора 12 лютого 1860 року» Автограф Т.Г. Шевченка (ІР НБУВ, ф. IV, №139). Лист О. Лаврина до О.І. Макшеєва. Дописка Т.Г. Шевченка на листі «Я уже два месяца как оставил свою резиденцію Кос-Арал, почему и не могу вам сообщить ничего нового...» 26 березня 1849 р. – 2с. (ІР НБУВ, ф. III, 71187). Лист Романа Тризни до Т.Г. Шевченка. Дописка Т.Г. Шевченка на листі «Дай будь ласкаві позавчорашній та вчорашній № Пчелы» 30 січня 1861 р. – 2 с. Автограф Т.Г. Шевченка. (ІР НБУВ, ф. IV. №4882).

Т.Г. Шевченко мав надзвичайно різноманітні читацькі смаки. Йому була притаманна широка обізнаність із творами античних, європейських, українських та російських письменників та класиків літератури. Повага до книги та систематичне читання різноманітної літератури сприяли розвитку потягу до знань та самовдосконаленню поета. Сторінки біографії поета підтверджують непересічну роль книг, бібліотек в його житті, які були вагомими важелями особистого щастя та порятунку душі. Життя поета підтверджує важливу роль книжкової терапії, що надавала сили протистояти різним складним життєвим ситуаціям. Цей важливий досвід в біографії поета варто пам'ятати нам, читачам ХХІ століття, оскільки він вчить нас гідно переживати потрясіння сучасності такі, як епідемії, війни, економічні кризи і перечитуючи «Кобзар» не втрачати оптимізму та пам'ятати про вічні цінності.

Джерела та література

1. Артемова Л.В. Глухів у творчості Т.Г. Шевченка (До першої річниці встановлення пам'ятника Великому Кобзарю у Глухові) / Л.В. Артемова // Конотопські читання: збірник наукових праць / ред. кол.: Верба Н.П. (гол. ред.), Акічев Ш.М., Несвідоміна І.М.; Відділ культури і туризму Конотопської міської ради Сумської області, Конотопський міській краєзнавчий музей ім. О.М. Лазаревського. Вип. ІХ. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2018. – С. 22–28.
2. Студінський В.А. Пошуки соціальної справедливості у поетичній творчості Тараса Шевченка / В.А. Студінський // Конотопські читання: збірник наукових

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ – ВИПУСК XII

- праць / ред. кол. Верба Н.П. (гол. ред.), Акічев Ш.М., Несвідоміна І.М.: Відділ культури і туризму Конотопської міської ради Сумської області, Конотопський міський краєзнавчий музей ім. О.М. Лазаревського. Вип. IX. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2018. – С. 276–281.
3. Шевченко Т. Кобзар. – К.: ДВХЛ, 1964. – 622с.
4. Бандке (Bandtkieі Bandtke) Єжи Самуель // Шевченківській словник: у 2т. Т. I. // Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР. Київ: Головна редакція УРЕ, 1976. – С. 56.
5. Jędrzejewicz J. Noce ukraińskie albo rodowód geniusza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1972. – 621s.
6. Дудко В. Хто підготував першу публікацію щоденника Тараса Шевченка // Сіверянський літопис. Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua. Дата звернення: 10.02.2021 р.
7. [Щоденник] // Тарас Шевченко. Зібрання творів: У 6 т. – К., 2003. – Т. 5. – С. 9–187.
8. Що читав Т. Шевченко? Режим досцутпу: bibliograflviv.blogspot.com/2014/08/blog-post_6.html. Дата звернення: 10.02.2021 р.
9. Шевченко Т. Москалева криниця // Шевченко Т.Г. Твори: В 5-и т. Т. 2. / Приміт. Л. Кодацької. – Київ: Дніпро, 1984. – С. 52–62.
10. Матвіїшин Я.О. Приятель поэта / Я.О. Матвіїшин // Літературна Україна. – 1989. – 11 травня. – С. 7.
11. Дневник Т.Г. Шевченко. Орывок тринадцатый // Основа. – 1862. – №7. – С. 17–29.
12. Дневник Т.Г. Шевченка. Орывок четырнадцатый и последний. Примечание // Основа. – 1862. – №8 (сепень). – С. 5–19.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акічев Шаміль Мулламович – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського (м. Конотоп)

Акуліч Олександр Вікторович – краєзнавець (м. Конотоп)

Ареф'єва Галина Володимирівна – учений секретар Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького (м. Суми)

Артюх В'ячеслав Олексійович – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Сумського державного університету (м. Суми)

Батюк Алла Олександрівна – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурич)

Бахтіна Світлана Анатоліївна – провідний науковий співробітник відділу пам'яток історії обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» (м. Харків)

Гайдай Ольга Олександрівна – кандидат технічних наук, науковий співробітник Інституту біоорганічної хімії та нафтохімії ім. В. П. Кухаря Національної академії наук України (м. Київ)

Гамалія Віра Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач кафедри філософії та історії науки і техніки Державного університету інфраструктури та технологій (м. Київ)

Дробязко Наталія Василівна – науковий співробітник відділу історії Гетьманства Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурич)

Капустіна Ірина Михайлівна – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського (м. Конотоп)

Корнющенко Іван Пилипович – Член Національної спілки письменників України та Національної спілки журналістів України, Почесний громадянин Конотопського району, фольклорист, краєзнавець (м. Конотоп)

Костюк Наталія Василівна – молодший науковий співробітник Науково-дослідного сектору «Музей кобзарства» Націо-

нального історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав)

Кудінов Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (м. Суми)

Кузьмін Дмитро Володимирович – кандидат юридичних наук, старший викладач Конотопського інституту Сумського державного університету (м. Конотоп)

Лейберов Олексій Олегович – старший викладач кафедри всевітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин)

Луговик Тетяна Вікторівна – кандидат історичних наук, завідувач кафедри іноземних мов та міжкультурних комунікацій Гомельської філії Закладу освіти Федерації профспілок Білорусі «Міжнародний університет «МІТСО» (Республіка Білорусь, м. Гомель)

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ)

Мірошніченко Надія Олександрівна – кандидат педагогічних наук, учений секретар Національного заповідника «Глухів» (м. Глухів)

Мірошніченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів» (м. Глухів)

Несвідоміна Ніна Володимирівна – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського (м. Конотоп)

Нестеренко Петро Андрійович – член Національної спілки письменників України (м. Суми)

Нікітін Віктор Григорович – кандидат медичних наук, заслужений лікар України, краєзнавець (м. Конотоп)

Нікітін Юрій Вікторович – заступник головного лікаря Конотопської міської лікарні, краєзнавець (м. Конотоп)

Оліцький В'ячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (м. Суми)

- Осадчий Євген Миколайович** – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу ядерно-фізичних досліджень Інституту прикладної фізики НАН України, м. Суми
- Павлова Світлана Федорівна** – заступник директора з наукової роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (м. Чигирин)
- Паламарюк Ірина Юрійвна** – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин)
- Пашинська Людмила Михайлівна** – кандидат філологічних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету (м. Київ)
- Перепелиця Алла Іванівна** – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу охорони пам'яток історії, культури та природи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (м. Чигирин)
- Петреченко Ірина Євгенівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (м. Чернігів)
- Пластун Олег Вікторович** – молодший науковий співробітник Краєзнавчого музею Кролевецької міської ради, аспірант Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, (м. Кролевець)
- Побожій Сергій Іванович** – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету, член Національної спілки художників України, заслужений діяч мистецтв України (м. Суми)
- Подолька Надія Степанівна** – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри видавничої справи Інституту журналістики Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ)
- Потапенко Максим Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (м. Ніжин)
- Рева Лариса Григорівна** – кандидат філологічних наук, член-

- кореспондент Академії вищої освіти України, член Національної Спілки краєзнавців України (м. Київ)
- Руда Світлана Петрівна** – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та історії науки і техніки Державного університету інфраструктури та технологій (м. Київ)
- Сидоренко Володимир Вікторович** – студент Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна (м. Харків)
- Соколюк Юлія Іванівна** – молодший науковий співробітник відділу давньої літератури Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (м. Київ)
- Тарасенко Інна Юрійівна** – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (м. Київ)
- Терех Микола Іванович** – науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», член Національної спілки краєзнавців України (м. Батурин)
- Тетеря Світлана Анатоліївна** – завідувач Науково-дослідного сектору «Музею кобзарства» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (м. Переяслав)
- Ткаченко Валентина Миколаївна** – старший науковий співробітник Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького, член Національної спілки художників України, член Всеукраїнської громадської організації «Український комітет ради музеїв «ІСОМ» (м. Суми)
- Хайлук Іван Васильович** – викладач спецдисциплін відокремленого структурного підрозділу «Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ» (м. Конотоп)
- Хоменко Віталій Олексійович** – кандидат історичних наук, викладач Відокремленого структурного підрозділу «Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ», (м. Конотоп)
- Хоменко Павло Петрович** – магістр, аспірант відділу нових незалежних держав, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ)
- Часницький Михайло Михайлович** – засновник та керівник Музею історії євреїв Глухівщини, кавалер ордену «За заслуги» III ступеня, член Національної спілки краєзнавців України,

член Національної спілки журналістів України, член Міжнародного союзу письменників та майстрів мистецтв (м. Глухів)

Чумак Нателла Юрївна – керівник гуртка «Творчий простір», методист відділення відокремленого структурного підрозділу «Конотопський індустріально-педагогічний фаховий коледж СумДУ» (м. Конотоп)

Школа Валентина Миколаївна – доктор філологічних наук, доцент Бердянського державного педагогічного університету (м. Бердянськ)

Школа Галина Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент Київського національного лінгвістичного університету (м. Київ)

Шульга Валентина Іванівна – науковий співробітник Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського (м. Конотоп)

Юшков Сергій Васильович – директор ООО «Інтерс», краєзнавець (м. Конотоп)

Якубова Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (м. Київ)

З М І С Т

Передмова	3
Акічев Ш.М. Славетна Конотопська битва 1659 року в пам'ятниках, книгах, віршах та металі.....	5
Акічев Ш.М. Спогади В.Я. Крамара як джерело з історії Конотопа 1920–940х років	16
Акуліч О.В. Історична довідка про аеродром міста Конотоп ...	23
Ареф'єва Г.В. До 100-річчя Сумського обласного художнього музею ім. Никанора Онацького. Музей і влада.....	29
Ареф'єва Г.В. Витоки і мотивації репресії Н.Х. Онацького (1875–1937)	41
Артюх В.О. До питання про функціонування «Просвіт» на Конотопщині в 1917–1923 рр.	49
Батюк А.О. До історії діяльності Бахмацького вечірнього робітничого факультету.....	59
Бахтіна С.А. Відродження пам'яті про козацькі часи на Слобожанщині. XVII–XVIII століття на мапі Харківської області	64
Гайдай О.О., Нікітін В.Г. Патентознавець О.К. Нікітіна і перші кроки патентознавства та науково-технічної інформації в місті Конотоп Сумської області	69
Гамалія В.М. Руда С.П. Дослідник Чернігівського краю Опанас Шафонський.....	88
Дробязко Н.В. Донощик Данило Забіла.....	93
Капустіна І.М. Забуттю не підлягає.....	100
Корнющенко І.П. Зореносні рядки краєзнавця Акічева	103
Корнющенко І.П. «Конотопська відьма»: від задуму до написання	105
Корнющенко І.П. Призабутий народно-поетичний жанр (із фольклорних джерел)	111
Кудінов Д.В. Спалах епідемії «іспанського грипу» в Сумському повіті у 1918 році: причини поширення та спроби боротьби з інфекцією	116

<i>Кузьмін Д.В.</i> Вирізьблені написи на сволоках як джерело з історії звичаєвого права України	125
<i>Лейберов О.О.</i> Конотопське рекрутське депо у 1811–1812 рр.	130
<i>Луговик Т.В.</i> Композиційно-стилістичні особливості жіночої сорочки Лівобережжя (за матеріалами дослідження Є.Ю. Спаської «Узоры женских крестьянских рубаш Центральной Украины»).....	137
<i>Мицик Ю.А., Тарасенко І.Ю.</i> Нові джерела до історії Конотопу і Конотопщини XVIII ст.	143
<i>Мірошниченко Н.О.</i> Петро Прокопович в дослідженнях краєзнавця Василя Різниченка	154
<i>Мірошниченко О.М.</i> Сімейні таємниці дворян Аммосових ...	160
<i>Несвідоміна Н.В.</i> Свята Плащаниця із фондів Конотопського міського краєзнавчого музею ім. О.М. Лазаревського	168
<i>Нестеренко П.А.</i> «Живу, поки працюю і борюсь»	172
<i>Нікітін В.Г.</i> Медицина Конотопщини в період активного реформування: особливості медичних реформ в двох головних лікарнях міста Конотоп у 1963–1977 роках	181
<i>Нікітін В.Г., Терех М.І., Нікітін Ю.В.</i> Медицина Конотопщини 100 років тому: трагічні втрати 1917–1922 років.....	203
<i>Оліцький В.О.</i> Становище руської православної церкви періоду пізнього сталінізму: загальноукраїнські та місцеві виміри..	225
<i>Осадчий Є.М.</i> Про «Конотопське чудо»	229
<i>Павлова С.Ф. Перепелиця А.І.</i> Чигирин в передендь 400-ї річниці свого заснування (1908–1912 рр.).....	234
<i>Паламарюк І.Ю.</i> Батуринські ярмарки XIX – початку XX ст.	249
<i>Петреченко І.Є.</i> Описи Чернігівського намісництва кінця XVIII ст. у науковому доробку О. Лазаревського.....	260
<i>Пластун О.В.</i> Репресії «червоного терору» на прикладі Кролевеччини	266
<i>Побожій С.І.</i> «Шляхи творчості» у Конотопі. Деякі аспекти організації художньої виставки у краєзнавчому музеї	277

Подолька Н.С. Фоліант з особистої бібліотеки Івана Спиридоновича Абрамова	290
Потапенко М.В. До історії модернізації міського простору Конотопа. Перший проект будівництва водогону в 1910 році	293
Рева Л.Г. Микола Чернявський (1868–1946) – поет-еклектик із переспівом «Слова о полку Ігоревім»	298
Сидоренко В.В. Розвиток видів спорту, пов’язаних із підняттям ваги у м. Конотоп у 1972–1991 рр.	310
Соколюк Ю.І. Афанасія Лазаревська	314
Тетеря С.А., Костюк Н.В. Діяльність науково-дослідного сектору «Музею кобзарства» НІКЗ «Переяслав» в умовах карантинних обмежень	319
Ткаченко В.М. Етюд про Миколу Бончевського (до 120-річчя від дня народження художника).....	238
Хоменко В.О. Питання організації влади в Конотопі у листопаді 1917 року	334
Хоменко П.П. Антишляхетський рух козаків Лівобережної України в 60-х роках XVIII століття	341
Часницький М.М. Внесок євреїв Сумщини у створення Держави Ізраїль	347
Чумак Н.Ю., Хайлук І.В. Видатні жінки Конотопа. Данилецька Любов Іванівна – засновник дитячої школи мистецтв	356
Школа В.М. Жанр казки у творчості Руслана Горового (на матеріалі збірки «Казки на ніч»)	361
Школа Г.М., Пашинська Л.М. Функціонування молодіжного сленгу (на матеріалі творів циклу «Конотоп – земля легенд» Руслана Горового)	366
Шульга В.І. Художник Михайло Мамонтов	371
Юшков С.В. Генеральські голуби. Штрихи до портрету М.І. Драгомирова	373
Якубова Т.А. Бібліофільські уподобання Т.Г. Шевченка	382

Наукове видання

КОНОТОПСЬКІ ЧИТАННЯ

збірник наукових праць

Випуск XII

Видано у авторській редакції.
За точність поданих фактів
і цитат відповідальність несуть
автори публікацій.

Відповідальний за випуск – *Н. П. Верба*

Комп'ютерне складання – *С. П. Радченко*
Макетування та верстка – *Л. І. Лисенко*

Підписано до друку 01.09.2021 р.
Формат 60×84/16. Ум. друк. арк. 24,86.
Обл.-вид. арк. 23,94. Наклад 100 прим.
Зам. № 1971.

Видавець і виготовлювач
ПП Лисенко М. М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20,
тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124;
e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.